

PODRAVINA

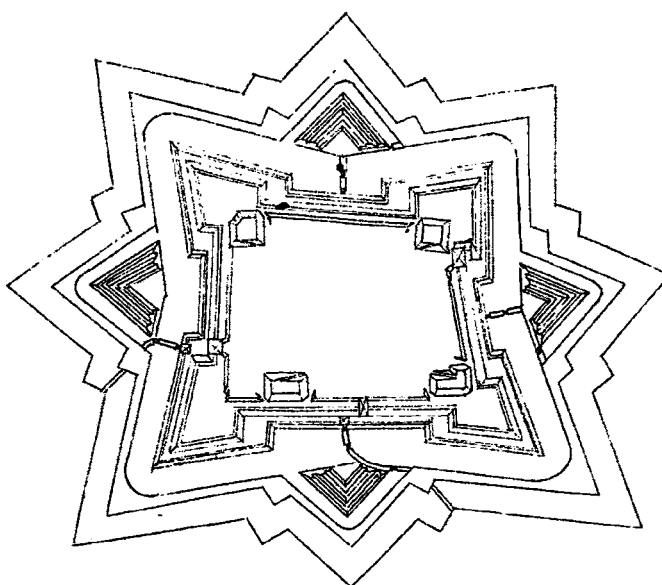
Časopis za multidisciplinarna istraživanja

Scientific Multidisciplinary Research Journal

Izlazi dva puta godišnje

A Semi-annual Issue

www.podravina.org

Uredničko vijeće Editorial board

Prof. dr. sc. Nikola BENČIĆ, dopisni član HAZU (Željezo/Eisenstadt), akademik Vladimir BERMANEC (Zagreb), prof. dr. sc. Josip FARIČIĆ (Zadar), dr. sc. Boris GOLEC (Ljubljana), doc. dr. sc. Ivan GRGUREVIĆ (Zagreb), Zoran HOMEN (Križevci), dr. sc. Vladimir HUŽIAN (Varaždin), prof. dr. sc. Karl KASER (Graz), prof. dr. sc. Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Vladimir KOLESARIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Zvonko KOVAČ (Zagreb), mr. sc. Julio KURUC (Koprivnica), dr. sc. Mijo LONČARIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Marin MILKOVIĆ (Varaždin/Koprivnica), mr. sc. Ivan OBADIĆ (Firenca), Vesna PERŠIĆ KOVAČ (Koprivnica), mr. sc. Dražen PODRAVEC (Virje), izv. prof. dr. sc. Ante RONČEVIĆ (Varaždin), dr. sc. Tajana SEKELJ IVANČAN (Zagreb), dr. sc. Mirela SLUKAN ALTIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Vladimir STRUGAR (Bjelovar), prof. dr. sc. Nevio ŠETIĆ (Pula-Zagreb), akademik Željko TOMIČIĆ (Zagreb), izv. prof. dr. sc. Mario TOMIŠA (Koprivnica), prof. dr. sc. Antun TUCAK, dopisni član HAZU (Osijek), dr. sc. Sabolcs VARGA (Pečuh), prof. dr. sc. Jaroslav VENCELEK (Ostrava), mr. sc. Dinko VRGOČ (Koprivnica), izv. prof. dr. sc. Damir VUSIĆ (Varaždin), akademikinja Alica WERTHEIMER BALETIĆ (Zagreb), dr. sc. Dejan ZADRAVEC (Ptuj)

Uredništvo Editorial Staff

Nikola CIK (Đurđevac), dr. sc. Robert ČIMIN (Koprivnica), akademik Dragutin FELETAR (Koprivnica/Zagreb), doc. dr. sc. Andrej HOZJAN (Maribor), doc. dr. sc. Mario KOLAR (Koprivnica/Rijeka), doc. dr. sc. Željko KRUŠELJ (Koprivnica), prof. dr. sc. Lučka LORBER (Maribor), prof. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ, člank suradnih HAZU (Koprivnica/Zagreb), dr. sc. Geza PALFFY (Budimpešta), dr. sc. Vladimir ŠADEK (Koprivnica), Marijan ŠPOLJAR (Koprivnica), mr. sc. Mladen MATICA (Koprivnica)

Urednici Editors-in-chief

Akademik Dragutin FELETAR
e-mail: meridijani@meridijani.com
Prof. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ, član suradnik HAZU
e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr

Tajnik uredništva Staff secretary

Dr. sc. Petar FELETAR
e-mail: petar@meridijani.com

Prijelom Layout

Saša BOGADI

Nakladnik Publisher

MERIDIJANI, 10430 Samobor,
Obrtnička 17, p.p. 132,
tel. 01/33-62-367, faks: 01/36-30-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici

Co-publishers
SVEUČILIŠTE SJEVER
Koprivnica, Trg dr. Žarka Dolinara 1
POVIJESNO DRUŠTVO
Koprivnica

Za nakladnike Journal directors

Petra SOMEK
Marin MILKOVIĆ
Ružica ŠPOLJAR

Dodatne adrese uredništva Additional mailing address

Akademik Dragutin FELETAR
48000 Koprivnica, Trg mladosti 8
+385-48-626-780, +385-98-249-804
drago@meridijani.com
Prof. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ, član suradnik HAZU
48000 Koprivnica, Vinka Vošickog 5
+385-48-671-989, +385-98-622-548
hrvoje.petric@ffzg.hr

Uz potporu With support

GRAD KOPRIVNICA
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA ŽUPANIJA

Časopis izlazi uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja RH

Na naslovnici Front cover

Naslovnica »Podravske novine« od 22. 9. 1945.

UDK klasifikacija UDC classification

Dr. sc. Ivica ZVONAR

Tisak Print by

BOGADIGRAFIKA, Koprivnica,
300 primjeraka, prosinac, 2020.

www.podravina.org

ISSN 1333-5286 (tisak)
ISSN 1848-8854 (online)

PODRAVINA se referira u sekundarnim časopisima

1. SCOPUS, Bibliographic databases
2. ABSTRACTS JOURNAL, All-russian institute of scientific and technical information, Moscow
3. HISTORICAL ABSTRACTS AND AMERICA, History & Life, EBSCO, Santa Barbara, California, USA
4. THE HISTORY JOURNALES GUIDE, Deutschland
5. Članci su uvršteni u bazu HRČAK, Zagreb, te na www.podravina.org

U Popisu znanstvenih časopisa Ministarstva znanosti i obrazovanja "Podravina" je klasificirana oznakom A-1 (Narodne novine 72/2019.)

K A Z A L O

INFORMACIJA ZA AUTORE	5
Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Elizabeta WAGNER	
PRVI POPIS OBRTNIKA I TRGOVACA (NAKON HRVATSKO-UGARSKE NAGODBE) U GRADU KOPRIVNICI I KOPRIVNIČKOM KOTARU 1890. GODINE <i>THE FIRST CENSUS OF CRAFTSMEN AND TRADERS (AFTER CROATIAN-HUNGARIAN SETTLEMENT (IN TOWNS KOPRIVNICA AND KOPRIVNICA DISTRICT IN 1890)</i>	7
Željko KRUŠELJ	
KRAJ GRAĐANSKOG NOVINARSTVA U KOPRIVNICI: <i>PODRAVSKE NOVINE</i> 1945. – 1946. <i>THE END OF CIVIL JOURNALISM IN KOPRIVNICA: PODRAVSKE NOVINE (PODRAVINA NEWSPAPER) 1945 – 1946</i>	34
Marko GREGUR	
MODELI FINANCIRANJA KOPRIVNIČKOG TJEDNIKA <i>DEMOKRAT</i> (1919.-1920.) <i>FINANCING MODELS OF THE KOPRIVNICA WEEKLY MAGAZINE DEMOKRAT (DEMOCRAT) (1919 -1920)</i>	56
Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ	
POLOŽAJ LOKALNIH MEDIJA U SOCIJALISTIČKOJ HRVATSKOJ KAO KONTEKST RAZVOJA GLASA PODRAVINE <i>THE POSITION OF LOCAL MEDIA IN SOCIALIST CROATIA AS A CONTEXT FOR THE DEVELOPMENT OF GLAS PODRAVINE</i>	77
Nikola ŠIMUNIĆ, Ivo TURK, Dražen ŽIVIĆ	
DINAMIČKI INDIKATORI DEMOGRAFSKE ODRŽIVOSTI HRVATSKOGA POGRANIČJA S MAĐARSKOM (1981. – 2018.) <i>DYNAMIC INDICATORS OF DEMOGRAPHIC SUSTAINABILITY OF THE CROATIAN BORDER AREA WITH HUNGARY (1981 – 2018)</i>	91
Andreja RUDANČIĆ, Petar MIŠEVIĆ, Tatjana JAGIĆ	
ANALYSIS OF THE CULTURAL OFFERINGS OF THE LUDBREG – PODRAVINA REGION - EMPIRICAL RESEARCH <i>ANALIZA STANJA KULTURNE PONUDE LUDBREŠKE PODRAVINE-EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE</i>	114
Hrvoje ŠLEZAK	
AUTOSTEREOTYPIZATION OF ROMA IN CROATIA AS AN INDICATOR OF THE DEVELOPMENT OF MINORITY IDENTITY <i>AUTOSTEREOTIPIZACIJA ROMA U HRVATSKOJ KAO POKAZATELJ RAZVOJA MANJINSKOG IDENTITETA</i>	125
Maja HADNER, Lučka LORBER	
SREBRNA EKONOMIJA IN AKTIVNO STARANJE PREBIVALSTVA V RURALNEM OBMOČJU PODRAVSKE REGIJE <i>SILVER ECONOMY AND ACTIVE AGEING OF THE POPULATION IN THE RURAL AREA OF THE PODRAVSKA REGION</i>	144
Mauro HRVATIN, Matija ZORN	
CLIMATE AND HYDROLOGICAL CHANGES IN SLOVENIA'S PODRAVJE REGION BETWEEN 1961 AND 2018 <i>PODNEBNE IN HIDRLOŠKE SPREMEMBE V SLOVENSKEM PODRAVJU MED LETOMA 1961 IN 2018</i>	161
Hrvoje PAVIĆ	
OSNIVANJE I PRVE (RATNE) GODINE TVORNICE ULJA U ČEPINU (1942. – 1945.) <i>FOUNDATION AND THE FIRST (WAR) YEARS OF THE OIL FACTORY IN ČEPIN (1942 – 1945)</i>	181
PRIKAZI NOVIH KNJIGA, ČASOPISA I ZNANSTVENIH SKUPOVA <i>REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES AND CONFERENCES</i>	
DVA JEZIKA, JEDNA VIZUALNA KULTURA. PRIKAZ IZLOŽBE ŠTAJER-MARK (IVICA ŠUTE)	189
ANA MARIJA AMBRUŠEC, HERALDIČKA BAŠTINA KRIŽEVAČKO-KALNIČKOG PODRUČJA (MARKO VITEZ)	193
LEKSIKON HRVATSKOG ISELJENIŠTVA I MANJINA (DRAGUTIN FELETAR)	194
BRANKO BEGOVIĆ: OPĆINA LUKAČ (DRAGUTIN FELETAR)	196

HRVATSKI KAJKAVSKI KOLENDAR 2021. (PETAR FELETAR)	197
MEĐUNARODNI ZNANSTVENI SKUP HRVATSKI BAN NIKOLA VII. ZRINSKI – ŽIVOT I DJELO (NIKOLA CIK)	198
DRAŽEN PODRAVEC, OBLJETNICE ZGRADA ODGOJNO-OBRAZOVNIH USTANOVA U VIRJU (NIKOLA CIK)	199
ZDRAVKO ŠABARIĆ: 50 GODINA SLIKARSTVA I KULTURNO-UMJETNIČKOG RADA (MIHAELA CIK)	200
MIHOVIL PAVLEK MIŠKINA – ŽIVOT I DJELO: ZBORNİK S KOLOKVIJA (NIKOLA CIK)	201
100 GODINA ZNANSTVENIKA I SPORTAŠA ŽARKA DOLINARA (ROBERT ČIMIN)	203
TAJNE ŽELJEZA, IZLOŽBA I KATALOG IZLOŽBE (TATJANA TKALČEC)	205
PODRAVSKI ZBORNİK 46/2020 (MIHAELA CIK)	208
DANIJEI JELAŠ, GRADOVI DONJEG MEĐURJEČJA DRAVE, SAVE I DUNAVA U SREDNJEM VIJEKU (MIHAEL SUČIĆ)	209
UPUTE SURADNICIMA / A WORD TO ARTICLES' CONTRIBUTORS	214

U TRIDESETOSMOM BROJU PODRAVINE SURADUJU:

1. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, red. prof. dr. u trajnom zvanju, u mirovini, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
2. Elizabeta WAGNER, mag. hist. art./inf., Zagreb, Draškovićeve 23
3. Željko KRUSHELJ, doc. dr. sc., Sveučilište Sjever, Odjel za komunikologiju, medije i novinarstvo, Koprivnica
4. Marko GREGUR, poslijediplomski studij, Sveučilište Sjever u Koprivnici
5. Magdalena NAJBAR AGIČIĆ, doc. dr. sc., Odjel za komunikologiju, medije i novinarstvo, Sveučilište Sjever u Koprivnici
6. Nikola ŠIMUNIĆ, dr. sc., Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić
7. Ivo TURK, dr. sc., Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
8. Dražen ŽIVIĆ, prof. dr. sc., demograf, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Vukovar
9. Andreja RUDANČIĆ, doc. dr. sc., Libertas – međunarodno sveučilište, Zagreb
10. Petar MIŠEVIĆ, doc. dr. sc., Sveučilište Sjever u Koprivnici
11. Tatjana JAGIĆ, mag., Libertas – međunarodno sveučilište, Zagreb
12. Hrvoje ŠLEZAK, dr. sc., Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Odsjek u Čakovcu
13. Maja HADNER, mag. prof. geog., doktorski studij geografije, Filozofski fakultet Univerze u Mariboru
14. Lučka LORBER, izv. prof. dr. sc., Geografski odjel, Filozofski fakultet Univerze u Mariboru, u mirovini
15. Mauro HRVATIN, dr. sc., Geografski institut Anton Melik, SANU, Ljubljana
16. Matija ZORN, prof. dr. sc., Geografski institut Anton Melik, SANU, Ljubljana
17. Hrvoje PAVIĆ, mag. educ. hist., doktorand, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
18. Ivica ŠUTE, prof. dr. sc., Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
19. Marko VITEZ, mag. educ. geogr. et hist, Gornji Kneginec – Varaždin
20. Akademik Dragutin FELETAR, HAZU, Odsjek za geografiju, PMF, Sveučilište u Zagrebu, u mirovini (Koprivnica)
21. Petar FELETAR, dr. sc., Fakultet prometnih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

INFORMACIJA ZA AUTORE

»PODRAVINA« OBJAVLJUJE ČLANKE VEZANE TEMOM ZA NIZINU DRAVE – POGLAVITO ZA GORNJU HRVATSKU PODRAVINU

S obzirom da je »PODRAVINA« A-1 znanstveni časopis i referira se i u SCOPUS-u, u zadnje vrijeme u uredništvo je stigao oveći broj članaka s molbom za objavljivanje. To nas raduje, tim više što se radi dobrim dijelom o mladim (mlađim) autorima koji se tek afirmiraju u znanosti. Nažalost dobar dio tih članaka »PODRAVINA« neće moći tiskati.

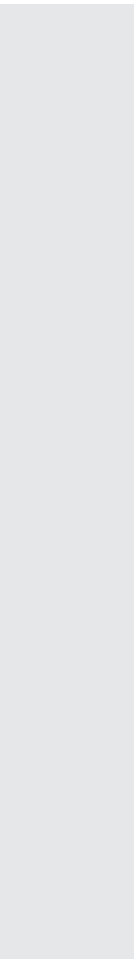
Naime, naš časopis je 2001. pokrenut s namjerom da okuplja znanstvenike i stručnjake koji će istraživati nizinu Drave u Hrvatskoj, Mađarskoj i Sloveniji (prvenstveno gornju hrvatsku Podravinu). Na tom smo gradili koncepciju časopisa i postali jedan od afirmiranih hrvatskih regionalnih znanstvenih časopisa. Na toj koncepciji smo i ušli u A-1 hrvatske znanstvene časopise, u SCOPUS i druge baze. Taj koncept ne možemo niti želimo mijenjati.

Dakle, ako se tema istraživanja ne odnosi na prostor nizine Drave (poželjno gornje hrvatske Podravine), poslani članak neće biti objavljen. Teme mogu biti iz svih područja djelatnosti čovjeka i o prirodi, jer je časopis multidisciplinaran, ali tema se mora odnositi na ovaj dio Hrvatske. Poželjno je da teme budu iz društveno-humanističkih i geoznanosti (povijest, geografija, demografija, etnologija, geologija, povijest umjetnosti, književnost, lingvistika, ali i gospodarske teme, marketing, mediji itd.).

Za usporedbu evo nekoliko primjera: 1. Teorijska razmatranja neke prirodne pojave ne, ali na primjeru Podravine da, 2. Teorija (opća) o marketingu ne, ali o razvoju i značenju marketinga npr. Podravke da, 3. Razrada opće metodologije demografije ne, ali na primjeru demografskih pojava u Podravini da, 4. Lingvističke teorije i metodologije ne, ali na primjeru jezičnih oznaka Podravine da, 5. Teorijski pristup postanku nafte ili zemnog plina ne, ali o nafti i plinu u Podravini da, 6. Općenito o medijima ne, ali na primjeru Podravine da, itd.

Molimo autore da prije slanja članaka, vode računa o ovoj koncepciji »PODRAVINE«. Naš časopis nema administraciju, koja bi mogla svakom autoru posebno odgovarati. Pozivamo Vas i dalje na suradnju.

UREDNICI

PRVI POPIS OBRITNIKA I TRGOVACA (NAKON HRVATSKO-UGARSKE NAGODBE) U GRADU KOPRIVNICI I KOPRIVNIČKOM KOTARU 1890. GODINE

THE FIRST CENSUS OF CRAFTSMEN AND TRADERS (AFTER CROATIAN-HUNGARIAN SETTLEMENT (IN TOWNS KOPRIVNICA AND KOPRIVNICA DISTRICT IN 1890)

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Redoviti prof. Filozofskog fakulteta
u Zagrebu u mirovini
Draškovićeve 23, Zagreb
mira.kolar@zg.t-com.hr

Primljeno / Received: 10. 9. 2020.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC:

355.343-057.214(497.525.1Koprivnica)“1890”(062.21)

339.1-051(497.525.1Koprivnica)“1890”(062.21)

338.2(497.525.1Koprivnica)“1890”(091)

Elizabeta WAGNER

Mag. hist. art./inf.
Draškovićeve 23, Zagreb

SAŽETAK

U historiografiji Hrvatske najslabije su u drugoj polovici 19. stoljeća istražene promjene na području gospodarstva i to posebno onog vezanog uz obrtnike i trgovce koji su smijenivši cehove imali ključnu ulogu u razvoju privrede u okvirima modernizacije. Naime ukinućem cehova iz vanpoljoprivredno gospodarstvo palo je u krizu i trebalo je proći dosta vremena dok se rad obrtnika i trgovaca prilagodio potrebama stanovništva koje je nakon ukinuća Varaždinskog generalata potpalo pod Bansku, tj. građansku Hrvatsku prolazeći porođajne muke početnika. Nekoliko godina nakon restrukturiranja gospodarstva a u okvirima Hrvatsko-Ugarske Nagodbe vladao je na tom području kaos. Popis obrtnika i trgovaca izvršen 1890. pod naslovom Adresar obrtnog i poslovnog svijeta u Hrvatskoj po nalogu bana Khuena Héderváryja objavljen je da dokaže da na području zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore ima dovoljno obrtnika i trgovaca te da ne treba jače razvijati industriju ovih krajeva u koju se je dopremala industrijska roba iz Mađarske i Austrije. Adresar je tiskan u vrlo malom broju primjeraka. Kao prvi i jedini popis s imenima privrednika taj nam je Adresar važan i do sada nije korišten u historiografiji. U ovom radu iskazujemo podatke za koprivnički kotar koji je osim grada Koprivnice obuhvatio i šest upravnih općina i na kojem je području je živjelo i radilo 656 obrtnika i 142 trgovaca. Ovaj rad je dio trilogije o obrtnicima i trgovcima Središnje Podravine 1890. godine.

Ključne riječi: grad Koprivnica, koprivnički kotar, obrtnici, trgovci. *Adresar trgovaca i obrtnika 1890. godine*

Keywords: Koprivnica, district of Koprivnica, Craftmen, tradesmen, *Address book of craftsmen and tradesmen, 1890.*

1. UVOD

U godini 1848. pokrenuta je lavina društvenih promjena i Habsburška Monarhija postala je ustavna. No prijelaz iz feudalnog u građansko društvo nije bio ni brz ni lak. Doba banovanja Josipa Jelačića i

Josipa Šokčevića obilježeno je traženjem novih rješenja na osnovu kojih bi bila uređena ustavna monarhija na čelu sa carem i mađarsko-hrvatskim kraljem Franjom Josipom. No reforme koje je Monarhija trebala provesti nisu bile jednostavne jer Monarhija je bila složena država, sastavljena od raznih naroda koji su imali svoju povijest i svoje tradicije. U osobito se teškom položaju našla Hrvatska sastavljena od Hrvatske, Slavonije i Dalmacije kojoj je obećano mnogo još Pragmatičkom sankcijom iz 1711. godine, ali dano malo, i na čijem području je osnovana Vojna krajina koja je utjecala na život i vojničkog i civilnog dijela. No na taj prostor polagali su pravo i Mađari pozivajući se na 1102. godinu. Iako je mađarska revolucija ugušena 1849. Mađari su brzo ojačali na gospodarskom polju i Beč se je morao nagoditi s Mađarima i podijeliti zemlju 1867. na austrijski i mađarski dio, pri čemu je Hrvatska sa Slavonijom došla pod mađarsku upravu, a Dalmacija sa Istrom pod Beč. No nemirno i dugo 19. stoljeće potvrdilo je nužnost održavanja vojske usprkos slabljenja Osmanskog carstva na istoku, pa se je i Vojna krajina sa svojim pukovnijama uspjela održati u nekim dijelovima do 1881. iako je njeno ukinuće car obećao još 1849. godine. Bio je to dugi proces koji je započeo razvojačenjem Đurđevačke i Križevačke pukovnije, odnosno osnivanjem Bjelovarske županije 1871. kojoj je 1886. pripojena Križevačka županija u čijem sklopu su se našli novoosnovani kotarevi Đurđevac i Koprivnica kao dio središnje Podravine, vezane na Dravu. U radu se osim za dio Prekodravlja ne uzima u razmatranje Legrad a ni Međimurje koje je do kraja 1918. bilo pod direktnom upravom Mađarske.

U zadnjih pola stoljeća historiografija ovog dijela Hrvatske je znatno unapređivala te su nastali brojni radovi koji obogaćuju našu spoznaju o tom vremenu. Akademik Dragutin Feletar počeo je u okviru gospodarstva istraživati i razvoj obrtništva i trgovine na području Podravine kao posebnom dijelu Hrvatske, te je i naveo izvore iz kojih se vidi da je u Koprivnici prema registima poreznih obveznika 17. veljače 1846. bilo 130 obrtnika raznih struka ali je istaknuo da velik broj obrtnika nije prijavio svoje poslovanje radi visokih poreznih nameta. Iznio je mišljenje da je tada u Koprivnici, uključujući majstore, pomoćnike i šegrte u obrtu djelovalo između 500 i 600 osoba.¹ U tom vremenu grad Koprivnica je već izgubio svoj poluvojnički karakter i u nju doseljavaju strani trgovci koji zamjenjuju cehove i nabavljaju robu iz industrijski razvijenijih dijelova Monarhije, sprečavajući time snažniji razvitak domaće proizvodnje. No s neminovnim uvećanjem broja stanovnika počinje se mijenjati struktura privredno aktivnih građana, pa je 1882. u Koprivnici održana prva gospodarska izložba koja je ukazala na sirovinsko bogatstvo tog područja.² Dok su gospodarska kretanja od polovice 19-og stoljeća do 1890. za Koprivnicu dosta neistražena za vrijeme od 1900. do 1910. imamo više statistike i više zaključaka. Božena Vranješ Šoljan istražila je za to razdoblje ekonomsku strukturu i zaključila da je industrijalizacija uz razvoj uslužnih djelatnosti pridonijela i urbanom preobražaju Koprivnice.³ No 1890. tvornice su se tek počele graditi, pa možemo govoriti da je 1890. Koprivnica bila na početku industrijalizacije.

Sa svojim slabim i nerazvijenim gospodarstvom i upravom koju su držali u svojim rukama većinom stranci vojnog ili plemićkog porijekla, područje Podravine bilo je svačije i ničije, što je pogodovalo stranim obrtnicima i trgovcima koji su počeli tu tražiti novi dom. O cehovima Koprivnice napisano je više radova, jer su obrtnici sačuvali zastave i cehovske škrinje za razliku od obrtnika koji nisu se dugo vremena nisu čvršće povezali. O cehovima Koprivnice je pisao Franjo Horvatić ali i drugi.⁴ Poslije zabrane rada cehova 1871. godine proizvodno i trgovačko gospodarstvo je prepušteno trgovcima i obrtnicima koji su osnivali svoje radnje s malim kapitalom a često i s malim znanjem, ali kojima je otvaranje željezničke pruge Nagy Kanisza - Koprivnica - Zagreb - more otvorilo velike mogućnosti pretvarajući Koprivnicu u raskršće prema istoku i zapadu, a do 1894. i prema Bjelovaru. Željeznica je donijela živost a nosioci obrtništva i trgovine i nove ideje. Za potrebe željeznica otvara se Pongračev rudnik u

¹ Dragutin FELETAR, *Podravina, Prinos poznavanju gospodarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske*, Koprivnica 1973., 177. Feletar navodi obrtnike brojčano po vrstama ali bez imena.

² D. FELETAR, *Podravina*, 178.

³ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, izd. Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb 1991, 166.

⁴ Franjo HORVATIĆ, Sjaj i značenje obrtničkih cehova, U: *Koprivnica. Monografija*, Koprivnica 1995., 83-89, F. HORVATIĆ, Iz povijesti koprivničkih cehova, *Izabrane teme*, n.dj., 135-142.

Sokolovcu 1868. godine, te u Bregima 1869, a 1871. počeo se vaditi ugljen i u Lepavini. Time si bile zadovoljene potrebe željeznice. Otvaranje lokalnih pruga dovelo je do novog poleta i nakon zastoja od dvadeset godina otvoren je 1890. Fischerov ugljenokop u Žljebiću kraj Koprivnice, te rudnik u Jagnjedovcu. Godine 1891. otvoren je rudnik podbana Crnkovića u Subotici.⁵ Iako nekvalitetan lignit iz ovih rudnika potaknuo je razvoj većeg broja parnih mlinova i drugih proizvodnih poduzeća a koristio se i u kućanstvo kao najjeftiniji energent. Njime su se služili i kovači, kolari i drugi obrtnici. Treba istaknuti da su obrtnici sve do Zakona o radnjama 1884. a neki i kasnije, mogli radnje otvarati bez posebnih certifikata što je i potaknulo osnivanje velikog broja obrtničkih radnji čije trajanje je bilo određeno konkurencijom ali i drugim faktorima. Rijetke su radnje koje su imale dugi vijek. No neki su i uspjeli, zahvaljujući spretnosti i radu, pa je i Koprivnica počela mijenjati svoje lice te su početkom dvadesetog stoljeća počele nicati zgrade razne namjene, koje su potvrđivale bogatstvo njihovih vlasnika.

Općenite i prve podatke o obrtnicima i trgovcima u gradu Koprivnici možemo pronaći u »*Gradi za povijest Koprivnice*« Leandera Brozovića⁶ ali i radovima drugih autora koji su se bavili prošlošću Koprivnice, a zahvaljujući tjednicima ova je tema bila prisutna tijekom čitavog 20-og stoljeća na stranicama koprivničkog tiska koji je bio kontinuiran i bogat podacima.⁷ No postoji izvjesna praznina između najave ukidanja Varaždinskog generalata i osnivanja Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, u kojem vremenu je praćenje masovnih pojava fragmentarno i neujednačeno. Popis stanovništva iz 1857. za bana Josipa Jelačića nastavlja tek 1880. novi popis ali na drugim osnovama. Stoga od 1857. do 1880. nemamo komparativnih zaključaka, pa nam za to vrijeme svaki podatak dobro dolazi. Prvi popis najmanje pažnje posvećuje gospodarstvu jer još i nije bila prepoznata ta znanstvena grana kao poseban dio važne djelatnosti jedne države. Podatke o proizvodnim zanimanjima nije tražio ni moderni građanski popis iz 1857. kao što to vidimo iz monografije dr. Petra Korunića koji je godinama radio na toj temi.⁸ Razlog zato treba tražiti u podređenosti Hrvatske Beču a poslije 1868. i Mađarskoj. To su osjećali i ondašnji privrednici pa je pokrenut u Beču dugovječni *Compas* a u Pešti istovrsni informator. Obje tiskovine su izlazile do 1943. ali su podaci za Hrvatsku manjkavi.⁹ Da bi se dobila bolja slika Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu, osnovana 1852. započela je pod Imbrom Ignjatijevićem Tkalcem voditi posebne izvještaje o stanju gospodarstva a to se u većoj ili manjoj mjeri nastavilo i kasnije.

Sklapanje Hrvatsko-Ugarske nagodbe 1868. riješilo je dilemu čiji će zakoni važiti na području Hrvatske i Slavonije. Osim bogoštovlja, nastave i pravosuđa te unutrašnje uprave, sve je drugo potpalo pod zakone koje je donosio zajednički ugarsko-hrvatski parlament u Budimpešti, a to su bili svi zakoni vezani uz gospodarstvo i financije koje je naknadno, i samo formalno, potvrđivao i Hrvatski sabor u Zagrebu. Takav je bio i Zakon o obrtima od 1884. koji je važio za ugarski dio Austro-Ugarske Monarhije. Mađari su uvijek bili skloni planskom gospodarenju i statistici. U vremenu kada je na bansku stolicu imenovan mađaron ban Khuen Héderváry, rođen u Nuštru kraj Vukovara, počinju se sastavljati opširni pojedinačni izvještaji o radu gradova, županija i škola. Želeći ukazati da na području zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore ima dovoljno obrtnika i trgovaca, ban je odredio sastavljanje i tiskanje *Adresara* koji je vjerojatno bio pokazivan na milenijskog gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1891 a vjerojatno i na osječkoj 1896.¹⁰ Od zaposlenika Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu Gjüre Justusa i

⁵ Vladimir MILIVOJEVIĆ, *Reka. Povijest, priče, ljudi*, Koprivnica 2018, 140-141.

⁶ Leander BROZOVIĆ, Dragutin FELETAR, Koprivnički čizmarski ceh. Podravski zbornik, 5, Koprivnica, Muzej grada Koprivnice, 1979., 244-266; L. BROZOVIĆ, Osnutak čizmarskog ceha u Koprivnici, *Zbornik Muzeja grada Koprivnice*, Koprivnica 1947-1953., str. 21.; L. BROZOVIĆ, *Grada za povijest Koprivnice* Koprivnica 1978.

⁷ D. FELETAR, *Podravina*, Koprivnica 1973.; *Bibliographia Podraviana. Izbor literature o Podravini*. Izd. Hrvatski zemljopis i dr. Feletar, Koprivnica 2001.

⁸ Petar KORUNIĆ, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750.-1870. 1, Zagreb, 2019., 13 i 17.*

⁹ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Ekonomski podaci o gospodarstvu Hrvatske do 1945. godine. (Compas), *Acta historico-oeconomica*, sv. 22, 1995., 35-54.

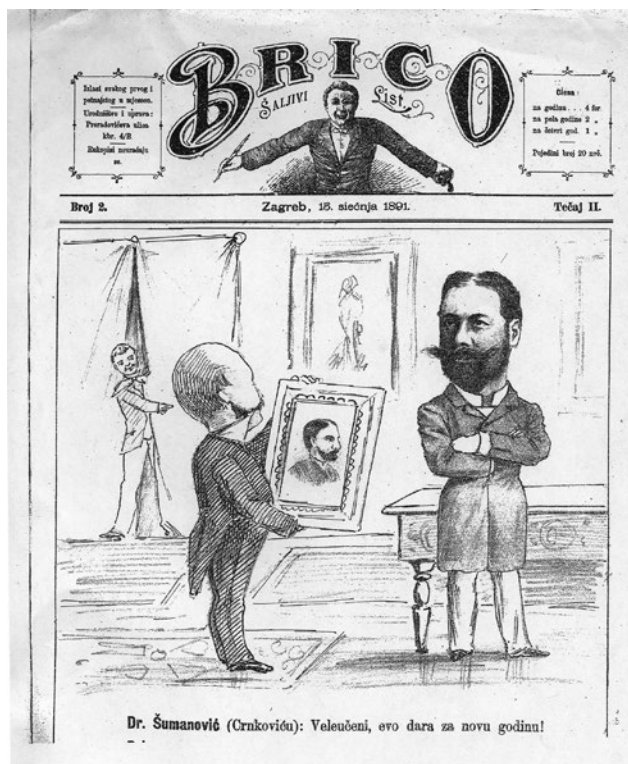
¹⁰ Milan KREŠIĆ, Milenijska izložba 1896., *Trgovački i obrtni svijet, Glasilo Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu*, Zagreb, br. 19, 1 VII. 1897., str. 147.

Ljudevita Strohmayera sastavljen je 1890. *Adresar obrtnog poslovnog svijeta* i objavljen 1891. koji nam je jedini sačuvao imena obrtnika i trgovaca na području zagrebačke komore. i stoga ovaj izvor učinio izvanredno vrijednim. No kao što se često dešava izvorni popisni materijali su uništeni, pa se moramo zadovoljiti onim podacima koja nam pruža *Adresar*. On je tiskan u Zagrebu na hrvatskom i njemačkom jeziku. u malom broju primjeraka, te je danas raritet.

Khuen je bio uvjeren da je Hrvatska pacificirana, a građevinski polet u Zagrebu nakon potresa 1880., pomagan financijski iz Europe, dao je krivu sliku o stanju gospodarstva u Hrvatskoj. Bilo je mnogo obrtnika ali nije bilo mnogo investicijskog kapitala. Poslije potresa u Zagreb dolaze mnogi građevinari, pa i arhitekt Herman Bollé i drugi, pa se njihov utjecaj u građevinarstvu osjeća sve do Prvoga svjetskog rata pa Zagreb počinje dobivati izgled modernog srednjoeuropskog grada a taj se utjecaj osjeća ponešto i u drugim gradovima. Sve je to pogodovalo pridolasku većeg broja i drugih stranaca iz ostalih dijelova

Monarhije, pa su u sjevernu Hrvatsku, koristeći se željezničkom prugom preko Osijeka ali još više preko Koprivnice i Križevaca 1870. počeli sada dolaziti brojni stranci, obrtnici i trgovački putnici iz Moravske, Slovačke, Češke, Mađarske, Austrije i Italije gledajući u prostoru Vojne krajine u ukidanju novi prostor za svoje djelovanje. Taj je proces u početku prošao dosta neopaženo jer je i za trajanja Vojnih krajina imigracija stranaca bila dosta velika odlukama vojnih vladi, ali bolji obrtnici su se nastanjivali gotovo isključivo u komunitetima uz vojna mjesta. Nažalost, podatke o proizvodnim zanimanjima nije dao ni prvu moderni građanski popis iz 1857.¹¹ Razlog zato treba tražiti u podređenosti Hrvatske Beču do 1867, a poslije 1868. i Mađarskoj. Obje zemlje gledale su na Hrvatsku i Slavoniju kao na svoju polukoloniju i izvor sirovina i jeftine radne snage, i iste su i držale gospodarstvo Hrvatske i Slavonije u podređenom položaju pa su se sve važne gospodarske odluke donosile u Beču, odnosno u Budimpešti. Trebalo je proći dva desetljeća od sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe da bi Hrvatska bila pripravna za milenijsku gospodarsku izložbu 1891 koja je najavila novo doba. Ipak to razdoblje dugotrajnog mira, jer od 1866. Beč nije vodio ratove, oslobodilo je prostor za djelovanje novog mladog kapitalističkog gospodarstva u Hrvatskoj, ali je taj razvoj sprečavan mišljenjem i Beča i Pešte da taj razvoj treba biti umjeren i ograničen, a dozvole za osnivanje tvornica ionako je davalo budimpeštansko ministarstvo. Od kameralističkog stručnjaka Adalberta Barića u 18. stoljeću održavana je ideja da je Hrvatska važna samo kao prolaz prema Jadranu, pa su tako Mađari tretirali Hrvatsku koncentrirajući se na izgradnju željezničke pruge do Rijeke 1873 koja je izgrađena u nevjerojatno kratko vrijeme.

Tada iz Hrvatske počinju odlaziti brojni ljudi na rad u druge dijelove Monarhije, ali se zapažaju se i obratna kretanja tj. imigracija trgovaca i obrtnika. Oni su rado primani kao i mladići koji su obrte izučili na području Austrije i Mađarske, te su se mnogi vratili u zemlju da tu ostvare svoje zamisli. Dolazi i do sve veće spoznaje o potrebi međusobnog povezivanja. Koprivnički trgovci osnovali su još

Slika 1. Karikatura o samodopadljivosti bana Khuen Héderváryha iz 1891. godine. (*Brico*, 15. siječnja 1891).

¹¹ P. KORUNIĆ, *Naselja i stanovništvo*, 13 i 17.

životu. No uvijek moramo uzimati u obzir da su se imena i prezimena često i lagano mijenjala iz opor-
tunih razloga.

Usprkos svih tih ograda, mislim da je objavljivanje *Adresara* od veće koristi nego što bi bilo da se
ne objavi, jer to je prvi adresar poslije ukidanja cehova i on govori o temeljima na kojima se razvilo
gospodarstvo prve polovice dvadesetog stoljeća. Objavili smo već podatke za Đurđevac,¹³ a nastojat
ćemo objaviti podatke i za kotar Ludbreg, čime ćemo moći izvući zaključak o razvijenosti obrta i trgo-
vine za kotareve središnje Podravine kao što smo to već učinili za grad Bjelovar i Križevce.¹⁴

2. O KOPRIVNIČKOM KOTARU

Prema *Statističkom godišnjaku* I, Zagreb 1905. u koprivničkom kotaru je živjelo 1890. godine
28.067 stanovnika, a u gradu Koprivnici 6.512, i od 1869. do 1890 broj stanovnika se je uvećao u kotaru
za 6.816 osoba, a u gradu za 839 osoba. Treba upozoriti da su podaci za 1869. godinu vjerojatno aprok-
simativni, jer te godine nije vršen popis stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁵

U tom razdoblju izvršene su znatne promjene upravnog ustroja. Koprivnička podžupanija koja se
prije nalazila u Križevačkoj županiji sada je podijeljena u kotar Koprivnica i Đurđevac koji su ušli u
Bjelovarsku županiju oformljenu 1886. godine spajanjem s Križevačkom u Križevačko-bjelovarsku
županiju sa središtem u Bjelovaru. Zbog izoliranosti Bjelovara od željeznice sve do 1894. godine,
Koprivnica je kao prvo mjesto na desnoj obali Drave s jednim mostom nakon što se most kod Osijeka
srušio zajedno s vlakom postala glavna veza Zagreba s Mađarskom ali i s Rijekom. Jačaju njezine trgo-
vačke i gospodarske funkcije. Koprivnica dobiva zadaće koji joj uvećavaju gospodarsku vrijednost. U
kotar su ušla i neka mjesta ranije Križevačke i Đurđevačke pukovnije nakon razvojačenja, a trgovci i
obrtnici tog područja pa i Prigorja počinju Koprivnicu smatrati svojim gravitacionim centrom. Drnje i
Legrad gdje su se u vrijeme Vojne krajine nastanili mnogi židovski trgovci sada su se zbog izjednačenja
materijalnih prava s ostalim stanovništvom 1873. preselili u Koprivnicu zajedno sa svojim kapitalom
potičući razvoj trgovine i ugostiteljstva u gradu.

Tablica 1. Upravna struktura koprivničkog kotara 1903. godine*

Grad ili upravna općina	km	Stanovnika	Prebivalište				
			grad	sela	majura	zaselaka	ukupno
Grad Koprivnica	62	7.078	1	1	1	-	2
U.o. Drnje	45	3.586		2		4	6
U.o. Gola	62	5.112		3		5	9
U.o. Hlebine	46	3.017		2		11	13
U.o. Novi grad Podravski	91	6.556		10		1	11
U.o. Peteranec	27	2.642		2			2
U.o. Sokolovac	199	8.650		35			35
Ukupno	532	36.641	1	55	1	21	78

* »Političko, sudbeno i financijsko razdieljenje i repertorij prebivališta Kraljevina Hrvatske i Slavonije po stanju 1. travnja
1903.« *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije* I., Zagreb 1905., str. 2. i posebno izdanje Zagreb 1903.

¹³ M. Kolar-DIMITRIJEVIĆ, Elizabeta WAGNER, Prvi popis obrtnika i trgovaca nakon Hrvatsko-Ugarske Na-
godbe u đurđevačkom kotaru 1890. godine, *Podravina*, XIX, nt. 37. svibanj 2020., str. 26-46.

¹⁴ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Obrtnici kao temelj privrede u gradovima Bjelovarsko-bilogorske županije od
ukinuća cehova do 1941. godine, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački rad HAZU u Bjelovaru*, 12, 2018,
str. 1-37. Istovrsni rad o križevačkom kotaru nalazi se u tisku u CRISU za 2019. godinu.

¹⁵ Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, Zagreb 1905., str. 4 i 30.

Iz tablice vidimo da je grad Koprivnica bio središte velikog kotara, ali da ni po površini ni po broju stanovnika nije bio poseban, te da ga je po broju stanovnika nadmašivala upravna općina Sokolovac, a ispisom imena obrtnika iz *Adresara* 1891. saznajemo iz ovog rada da je broj obrtnika u kotaru bio čak nešto veći nego u gradu Koprivnici te da su samo trgovci asortimanom roba kojima su trgovali nadmašivali trgovce grada. Željeznička pruga otvorena 1870. omogućila je Koprivnici brži razvitak, pogotovo stoga što se vlak nije zaustavljao u manjim mjestima između Koprivnice i Križevaca, pa se sav utovar teretne robe morao obavljati preko Koprivnice uključivši i područje od Koprivnice prema Varaždinu, odnosno prema Đurđevcu koji nisu bili vezani željeznicom. Tek 1911. mjesta prema Virovitici dobila su željezničku prugu, a 1894. i Bjelovar, dok Ludbreg nije imao željeznicu sve do 1937. godine. Uočava se dobra naseljenost Prekodravlja koje je vezano na željezničku mrežu u Mađarskoj preko Gole u Prekodravlje, i koje područje su Mađari smatrali svojim te se to osjetilo na benefitima koji je taj kraj učinio naprednim i izuzetno bogatim.

Prema analizi od 1769. do 1869. grad Koprivnica se ubrzano širio i broj stanovnika povećao se od 2589 na 5684 s time da je u tom vremenu u gradu nestalo 92% prijašnjih prezimena, a novih je 91%, što znači da dolazi do velikog useljavanja novog stanovništva sa svih strana.¹⁶

Međutim u *Adresaru* za razliku od Gole koja je pripadala koprivničkom kotaru Ždala je bila uvrštena u đurđevački kotar. Možda su upravo ovom politikom podjele Mađari poticali gravitiranje stanovništva na tom području prema gospodarski uređenijoj Mađarskoj, koja je poslije 1848. znatno unaprijedila cjelokupno svoje gospodarstvo povrativši time svoju važnost od prije 1848. godine. Naime za Prekodravlje koje je nemirna Drava prebacila na lijevu obalu Drave vodile su se dugo vremena oštre rasprave i tek je 1920. ono kao i Međimurje dodijeljeno Kraljevstvu Srba Hrvata i Slovenaca, odnosno monarhističkoj Jugoslaviji na osnovu sastava stanovništva.¹⁷

3. OBRTNICI U GRADU KOPRIVNICI 1890. GODINE

Revolucija 1848. pokrenula je lavinu promjena i u Habsburškoj monarhiji i doba banovanja Josipa Jelačića i Josipa Šokčevića obilježena su traženjem sustava koji bi pomogao ponovno, u dijelove podijeljene hrvatske zemlje, sastaviti u veću cjelinu sposobnu da bude gospodarski pozitivan subjekt. No bile su jake i sile koje su se tome protivile, gledajući u hrvatskim zemljama samo izvoriste sirovina i radne snage za vanpoljoprivredne aktivnosti, te put prema Jadranskom moru. I četrdeset godina poslije ukidanja feudalizma bilo je u Hrvatskoj mnogo potrebnih a neprovedenih reformi kao i promašenih rješenja koja su nudili hrvatski, austrijski i mađarski političari s time da se je za Hrvatsku i Slavoniju najoptimalnije da bude pod upravom ugarske vlade u Budimpešti pozivom na mađarsko-hrvatske veze od 1102. godine. Međutim Mađarska vlada nije to stanje smatrala provizorijem već je željela stvoriti svoju jaku integralnu državu od Karpata do Jadrana. Kao sredstvo za to poslužiti će joj pravo da upravlja hrvatskim financijama te obrtom, trgovinom i industrijom s osobitim naglaskom na željeznički promet. Tretiranje Hrvatske i Slavonije kao poljoprivredne i nerazvijene zemlje dovelo je do dugotrajnih tenzija koje su kočile i onemogućavale miran politički ali i gospodarski život u Hrvatskoj, a osobito sjeverozapadnoj gdje su uglavnom na selima živjeli Hrvati i Srbi. Ovakva politika izazivala je stalne nemire pa je tek za 20 godišnjeg banovanja Khuena Héderváryja stvorena klima koja je tiho provodila politiku mađarizacije pogodujući naseljavanje mađarskih Židova te obrtnika i trgovaca raznih naroda Habsburške monarhije u Hrvatskoj. Bio je to dugotrajan proces s padovima i usponima i izvanredno je pratiti borbu i nastojanje Hrvata da se odupru ovoj politici, koja je doživjela znatne promjene poslije pokreta 1903. godine. Podaci o imenima obrtnika i trgovaca u koprivničkom kotaru odličan pokazatelj su ovih u znanosti neregistriranih zbivanja koja su prijetila opstojnosti hrvatskoj narodnosti ali je moguće utvrditi i tko su bili obrtnici koji su se borili za posebnost, a čije porodice i danas žive u Podravini. *Adresar*

¹⁶ Hrvoje PETRIĆ, *Koprivnica na razmeđu epoha (1765-1870)*, Izd. kuća Feletar i Zavoda za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest FF u Zagrebu, Koprivnica - Zagreb, 2000., 82.

¹⁷ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Ante Trumbić i borba za dravsku granicu na pariškoj mirovnoj konferenciji. Zbornik: *Život i djelo Ante Trumbića*, Zagreb, 1991., Izd. JAZU, 91-103

nam omogućava donošenje mnogih zaključaka koji u ovom radu nisu iskorišteni do kraja. I bez rata Koprivnica je bila dobrim dijelom u rukama stranaca a željeznica je omogućavala, olakšavala i ubrzavala migracije i kretanja koja su bila izvanredno brza i živa. Hrvatska i Slavonija bile su za pojmove gusto naseljenih dijelova Austro-Ugarske Monarhije zemlje gdje se moglo zaraditi i naseliti bez većih problema, osobito ako su ljudi poznavali njemački jezik, koji je dominirao u trgovini i u nazivima alata kojima su se služili obrtnici i trgovci, a čemu je svakako doprinio običaj zadržavanja dopunskog učenja obrtničkih i trgovačkih pomoćnika izvan mjesta gdje su odrasli te su mnogi znali više jezika.

Tablica 2. Popis obrtnika u gradu Koprivnici 1890. te broj obrtnika kotara i ukupno*

Obrtnici po vrstama	Ime i prezime	Broj obrtnika		
		Grad	Kotar.	Ukupno
Bačvari	Branilović Blaž, Pizner Franjo, <u>Samobor Ana</u> , Turković Franjo, Turković Vjekoslav	5	4	9
Bravari	Brozović Franjo, Cibulić Ivan, Hunjak Miško, Ivančić Janko, Levanić Mio, Majdak Andro, Rosčan Petar, Šavor Nikola	8	-	8
Brijači	Ester Franjo, Hranilović Nikola, <u>Jagodić Maria</u> , Peroković Ignac, Sabadi Valent, Štefanić Eduard	6	1	7
Brusari	Flossberger Ivan	1	-	1
Češljari	Pevalek Mirko	1	-	1
Čizmari	Andrašek Ivan, Antolković Adam, Antolković Mio, Čapo Josip, Čapo Pavao, Fištrović Imbro, Fištrović Josip, Gašparić Antun, Gutić Stjepan, Habunek Andro, Igrić Imbro, Igrić Stjepan, Ipša Stjepan, Kamenar Ignac, Kolarić Franjo, Kuzmić Vid, Marin Franjo, Medjeral Mio, Mikulčić Gjuro, Mikulec Stjepan, Petrinić Luka, Piščak Ignac, Piščak Tomo, Puškadija Andro, Sabolić Stevo, Savorić Josip, Šolčić Josip, Štefović Mato, Svastnik Antun, Tkalčec Joso, <u>Toplak Josipa</u> , Vati Stjepan, Vartić Vatroslav, Vidačić Bolto, Vlahinja Mato, Zaiček Stjepan	36	4	40
Čohaši	Jambrić Mato	1	-	1
Dimnjačari	Čuber Gašpar, Matijašić Marko	2	-	2
Gostioničari	Grünwald Beni, Hirschl Mavro, <u>Komucki Josipa</u> , Pichler Franjo, Šteiner Šandor	5	3	8
Klobučari - kapari	Ferenc Franjo, Lihman Blaž, Kolarić Franjo, Kolarić Valent, Kolarić Vilko, Kulinc Ignac, Zidarić Mirko	7	-	7
Tiskari	Kostinčer Tito	1	-	1
Kobasičari	Kunštek Josip	1	-	1
Kolari	Bethheim Ivan, Bukec Franjo, Mestrić Rudolf, Solar Andro, Solar Ivan	5	17	22
Kotlari	Strahinja Ivan	1	-	1
Kovači	Bocak Josip, Detelj Franjo, Karteš Josip, Kartis Josip, Klamer Ivan, Pazić Adolf, Potočnjak Imbro, Pročić Franjo, Radotović Lazo, Sokač Franjo, Solar Josip, Turković Ferdo, Župić Mavro	13	57	70
Kožari	Filipović Stanko, Filipović Stjepan, Vehovec Lovro	3	-	3
Krčmari	Antolković Mio, Ban Mato, Bethheim Ivan, Damović Josip, <u>Dobranić Maria</u> , Gjurin Tomo, Glogovski Gabro, Graf Lavoslav, Grdelac Marko, Garničec Petar, Han Aron, Hirschler Josip, Hochegeger Josip, Horvat Andro, Janeš Stjepan, Jambrek Franjo, <u>Kamasić Verona</u> , Kamenar Ignac, Kanik Ivan, <u>Kovač Ana</u> , Kovač Marko, Koščak Gjuro, Lukinec Mirko, Mager Šimun, Manzer Josip, <u>Milek Bara</u> , Nebojčić Imbro, Nespor Antun, Ostrovski Jakov, Petričić Benko, Pevalek Josip, Pevalek Vjekoslav, Rogina Ivan, Senjan Mio, Seiwert Adolf, Schiffkorn Ivan, Španić Rok, Solar Josip, <u>Ugarković Maria</u> , Vartić Vatroslav, Vidoš Mato, Vrbnjak Štefan, Weinberger Gjuro, Zrinščak Ignac	44	60	104

Obrtnici po vrstama	Ime i prezime	Broj obrtnika		
		Grad	Kotar.	Ukupno
Krojači	Bek Ignac, Beranek Petar, Biba Ignac, Cesarec Jakob, Ferček Janko, <u>Fürst Fany</u> , Gruntner Ferdo, <u>Heinrich Netti</u> , Hohegger Josip, Klluger Izrael, Kanašić Luka, Kosina Andro, Križan Mato, Lauš Mavro, Leipnik Albert, Loborec Gjuro, Loborec Josip, Lovreković Pavao, Lukman Martin, Mešnjak Stjepan, Neubert Ivan, Pergarić Franjo, Podneski Ivan, Prepelec Mato, Rižner Valent, Šmauc Jakob, Šavor Stjepan, Weiss Mavro	28	4	32
Krznari	Celak Mato, Kopija Antun, Korošec Adam, Križan Ivan, Tkalčec Ivan, Zidarić Andro	6	-	6
Limari - špengleri	Samek Makso	1	-	1
Ljekarnici	Smekal D., Zeiga F.	2	-	2
Lončari	Belaić Mio, Dobrovec Josip, Hardi Ivan, <u>Haroš Bara</u> , Kršan Stjepan, Piščak Mirko, Posavec Lovro, Šimek Ivan, Viker Rudolf	9	5	14
Bojadisar tkanina	Gross Šandor	1	-	1
Medičari i voštari	Hadjak Josip, <u>Kovačić Jula</u> , Sulimanović Josip	3	-	3
Mesari	Fuchs Valent, Glass Franjo, Grasek Antun, Grubešić Josip, Hagen Josip, Hirschl Ignac, Hirschler Josip, Ivančić Gjuro, Jaklin Antun, Kovačić Ivan, Kristofić Vinko, Mališa Antun, <u>Neufeld Roza</u> , Petričić Petar, Pevalek Josip, Podunajec Tomo, Siletić Gjuro, Šimunković Josip, Singer Leopold	19	13	32
Mlinari	Butina Tomo, Dlaka Vinko u Bregima, Križek Martin, Kvakarić S., Pravdić Andro, Semeraj Gjuro, Šparholc Lavoslav, Vaš Stjepan	8	102	110
Nožari	Kolar Dragutin	1	-	1
Opančari	Hakman Valent, Ivanek Mirko, Ivković Stjepan, Košak Franjo, Kovačević Janko, <u>Kovačević Kristina</u> , Kovačević Janko, Miklučić Antun, Sakulja Gjuro, <u>Satvari Cila</u> , Ščetinec Ljudevit, Šimunović Andro, Uzvrč Dmitar, Vrban Imbro	14	6	20
Ciglana - opekarna	Općina Koprivnica	1	-	1
Pekari	Durlan Lacko, Mautner Vilim, Šagaršeg Gjuro, Toljan Milan, Urek Ivan	5	7	12
Poduzetnici	Sodić Martin	1	-	1
Postolari	Barković Franjo, Blagojna Martin, Furić Leopold, Habada Franjo, Horvat Kata, Hulina Mirko, Jambrec Grga, Jurić Mato, Klein Ferdo, Koćurko Franjo, Konjiček Šimun, Kopričanec Ferdo u Bregima, Kudelić Stjepan, Kvakarić Tomo, Lengyel Ludvig, Lončarić Josip, Malec Ivan, Malec Janko, Marenić Aleksa, Martinušić Ignac, Martinušić Martin, Orban Franjo, Spreiner Julio, Spielberger Josip, Steiner Filip, Tončić Ivan, Varović Jakob, Viker Vjekoslav, Vragović Ivan, Vukić Tomo, Zgorelec Ivan, Zidarić Josip, Zrnić Pavao	33	28	61
Sapunari	Sepić Franjo	1	1	2
Sedlari i remenari	Dretar Petar, Grbčić Mio, Ivanković Antun, Kristian Josip ml., Kristian Josip st., Miksovski Josip	6	-	6
Slikari soba	Anzel Lovro, Regina Josip	2	-	2
Sodari vode	Löffler Natan	1	-	1
Stolari	Cmrk Tomo u Bregima, Jakupek Josip, Kaučić Ivan, Kesternak Josip, Kolar Vid, Koščal Josip, Kosinja Rudolf, Kovačević Gjuro, Levi Ssmuel, Lipovec Franjo, Lovreković Antun, Peras Ignac u Bregima, Postružin Ivan, Sabadi Ferdo, Sefček Vaclav, Vettinger Josip, Žumbor Antun	18	12	29
Svrtišari	Schlossberger Makso	1	-	1
Tesari	Bedenik Martin, Vajda Jakob	2	2	4

Obrtnici po vrstama	Ime i prezime	Broj obrtnika		
		Grad	Kotar.	Ukupno
Tkalci	Bahunjak Stjepan, Brauneger Franjo, Capari Gjuro, Filipčić Marko, Gašparić Leopold, Gudić Rok, Jakupić Gjuro u Bregima, Jara Franjo, Knapić Pavao, Kropaj Josip, Lesobar Stjepan, <u>Majcen Iva</u> u Bregima, Mikulin Joso, <u>Purgarić Ana</u> , Sablić Ivan u Bregima, Salaj Mio u Bregima, Vandekar Antun u Bregima, Žižko Konstantin	18	2	20
Urari	Galduner Otto, Leitmeier Teodor	2	-	2
Užari	Jakčin Franjo, Grubešić Franjo, Kompari Stjepan, Mihalić Antun, <u>Šćetincec Katarina</u>	5	-	5
Zidari	Florjan Ivan, Kokolić Josip, Kralj Blaž, Reš Josip, Reš Vinko, Zidarić Josip	6	2	8
Ukupno		324	332	656

* Gjuro JUSTUS, Lj. STROHMAYER, *Adresar obrtnog poslovnog svijeta u Hrvatskoj g. 1890*, Zagreb 1891., str. 49-210
Žene su podcrtane.

Tablica 2 ukazuje na struke obrtnika u gradu i kotaru i broj obrtnika strukama s poimence navedenim imenom i prezimenom. Treba gledati tablicu 2 i tablicu 3 da bi se dobilo stanje obrtništva na području kotara. No dok tablica 2 sumira pojedine struke u gradu i kotaru i iskazuje broj sumarno, tablica 3 locira obrtnike po mjestima s naznakom nadležne pošte. Žene su podcrtane u obje tabele, ali s obzirom da su kod nekih prezimena u obje tabele navedeni umjesto punog imena samo inicijali moramo pretpostaviti da se možda i tu prikriva neka obrtnica.

Iskazane su privredno aktivne osobe s time da je vjerojatno svaki obrtnik imao i obitelj pa je od obrta živjelo u gradu i u kotaru više od tisuću osoba. U svakom slučaju 324 obrtnika u gradu i 332 u kotaru, to jest 656 obrtnika i obrtnica je značajan broj a njihova raspodjela u 32 skupine zanimanja pokazuje bolju razgranatost nego što smo imali prije kod cehova i zadruga.

Svakako je zanimljivo da je u kotaru bilo čak i malo više obrtnika nego u gradu što je posljedica nastojanja da svako selo ima krčmu i kovačnicu te svog kolara jer su kola tada imala funkciju auta. Ovaj podatak svakako iznenađuje, premda možemo razloge tražiti i u agrarnoj prenaseljenosti gdje se koristila svaka mogućnost zarade pa su većinom obrtnici na selu imali dva zanimanja obrtničko i poljoprivredno a spretan majstor popravljao je i izrađivao sve što je znao i mogao, vjerojatno uzimajući u obzir i sezonske poslove izvlačenja drva iz šuma ili rudarenje u nekoliko lignitskih ugljenika koji su koristile za željeznicu ali i namirenje krajišnika za ogrjev.

Za pretpostaviti je da su obrtnicu u Koprivnici raspolagali s većim znanjem i s boljom opremom nego obrtnici na selu, te su im i usluge bile bolje ali to je pretpostavka koju ne možemo dokazati.

U Koprivnici je radilo 44 krčmara, 5 gostioničara i jedan svratištar čime su bile zadovoljene sve potrebe građana ali i gostiju koju su dolazili u grad u često nastavljali put dol krajnjeg odredišta. To je vrijeme kada se počinje njegovati i noćni život u krčmama oko željezničke stanice. No iznenađuje da je u kotaru radilo 60 krčmi i tri gostioničara, pa su očito gostionice bile mjesta sastanaka mještana gdje su se raspravljala važna pitanja ali i gdje su trgovački putnici i prolaznici obavljali svoje poslove i dobivali potrebne informacije. Detaljnija analiza pokazuje da su krčmari često bili Židovi koji su svoje poslovanje vezali i uz trgovinu mješovitom robom ili sitničarenjem. U gradu Koprivnici krčme su imale važnu društvenu ulogu pa su upravo one među prvima regulirale svoje odnose posebnim Pravilima. U krčmama se je točilo vino, a s obzirom na vojničku tradiciju grada, i pivo pa ne iznenađuje da Koprivnica nije imala posebnu vinariju ili pivovaru. Mnogi krčmari i gostioničari bili su i gradski zastupnici. Tako posjedujemo dokument kojim poljodjelac, mesarski i krčmarski obrtnik i gradski zastupnik iz Koprivničkih Brega Tomo Podunajec podnosi corpus separatum protiv zaključka gradskog zastupstva od 15. ožujka 1893., žaleći se što je sjeća gradske šume Lešce pokraj Brega posve uništila cestu izvo-

zom drva pa moli da se cesta umjesto sa 200 hrpa pruća obloži sa 300 hrpa kako bi se njome mogao odvijati promet i da se ujedno sagradi direktna cesta iz Sigeca do Brega.¹⁸

Struktura obrtnika ukazuje da je odjevna i obućarska proizvodnja još uvijek bila u rukama domaćih obrtnika koji su svoje proizvode prodavali svakako i na sajmovima. Nema još ni Tivara ni Bate, pa se domaći tkalci bave izradom tkanina na tkalačkim strojevima, a isto tako možemo pretpostaviti i izradom obuće raznih vrsta. 36 čizmara u Koprivnici ukazuje da su se ponajviše nosile čizme, jer tada u Koprivnici nije bilo niti jedne asfaltirane ulice. Možemo još zaključiti na samodostatnost ali i skromnost ličnih potreba; živjelo se skromno i sve što su mogli domaći obrtnici napraviti - radili su sami.

Zidara je bilo u gradu šest, a među njima i Josip i Vinko Reš, koji su bili glavni građevinari gotovo pola stoljeća. Grad Koprivnica se je nalazio na početku velikog poleta i izgradnje jednokatnica u historicističko-secesijskom stilu čemu je iako Koprivnica nije bila županijsko središte pogodio njen granični položaj i važna željeznička pruga koja je vezala Rijeku s Budimpeštom, kao i što je bila i prometno raskršće prema Podravini i Hrvatskom Zagorju.¹⁹ Koprivnički obrtnici koji su kao naučnici proputovali Ugarskom i Austrijom stekli su tamo i najnovija znanja pa su do donosili u Koprivnicu kao grad na glavnoj željezničkoj pruzi od Srednje Europe do mora. Mnogi su se ovdje zadržali i osnovali dom te tu proveli čitav život.

Analiza *Adresara* navodi nas na zaključak da se sve potrebno za tadašnji način života moglo nabaviti u gradu Koprivnici ali da su neke struke vezane uz rad na zemlji bile jače zastupane u malim mjestima na području kotara nego u gradu (tablica 2 i 3). U grad se je dolazilo uglavnom radi sajmovi koji su bili tjedni, mjesečni i godišnji, jer su se na njima prodavale, na Sajmišnom trgu gdje je bila i vaga, žitarice ali i stoka. U to su vrijeme spretni židovski trgovci već preuzeli najbolje lokacije u gradu, iskoristivši rušenje starih gradskih bedema, te su tu sagradili i nove dobro građene zgrade, a domaći obrtnici i sitniji trgovci povukli su se na drugu liniju u periferiji. Njihovi su lokali bili manji i mirisali su posebnim mirisom koji su davali kožni predmeti i mirodijske. Često su te trgovine bile vezane sa stanom tako da su i supruge trgovaca pomagale trgovcu i obrtniku kao i pomoćnici i šegrti kojih je iz godine u godinu bilo sve više kako to pokazuje evidencija šegrtske škole. U novom središtu grada formira se novi veliki trg, omeđen s jedne strane gradskim poglavarstvom a s druge novonastalim parkom na mjestu dijela tvrđave i njenog suburbia. Dio tvrđave ostao je samo u tragovima u Varoškoj grabi

Što se dešavalo poslije 1891. godine, s obrtnicima i trgovcima možemo naslutiti iz *Spomenice Saveza hrvatskih obrtnika* 1907. - 1935. U njoj je 1904. iskazano u gradu Koprivnici 289 obrtnika ali su to bili samo obrtnici katoličke vjere udruženi u Savez.²⁰ U svakom slučaju udruživanje postaje važna karika društvenog života. Društva su bila strukovne, vjerske, glazbene prirode i čvrsta poveznica među članovima.

Po prezimenima možemo ipak zaključiti da je u Koprivnici bilo mnogo domaćih ljudi obrtnika, koji su sada počeli ovdje poučavali buduće obrtnike koji su polagali stručne majstorske ispite pred Obrtnim zborom vezanim uz rad Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, odakle su primali upute i savjete. Oko 1884. počela je raditi u Koprivnici šegrtska škola, te više nije bilo potrebno kao u doba cehova odlaziti na usavršavanje u druge dijelove Monarhije jer je starija generacija obrtnika znala prenositi svoja znanja mladima.²¹ Šegrtska škola potvrđivala je značenje obrtništva i trgovine u gradu Koprivnici. Značajno je da među imenima obrtnika ima vrlo malo onih koji su kasnije izgradili tvornice. Tvornice su uglavnom

¹⁸ Hrvatski državni arhiv, Upravni odjel Zemaljske vlade, kut. 928/ br. 1915. Podunajec je bio gradski zastupnik u vrijeme povjerenika Kolomanu pl. Mattaschichu. U tom vremenu zastupnici su bili Arnold Bethlehem, David Deutsch, Šandor Gross, Jacques Hirsler, Andro Horvat, Martin Krapec, Franjo Kušević, Benko Petričić, Martin Puhalo, Tomo Podunajec, Josip Reš, Josip Roga, Gjurio Vaić, Mato Vidoša, Mirko Kvakarić i dr. Matija Pavelić, Ivan Rogina i Ljubomir Živković

¹⁹ Draženka ERNEČIĆ, Vrijeme velikog poleta. Historicističko - secesijska izgradnja grada. U *Koprivnica. Izabrane teme*, II. izdanje, Koprivnica 1997, 91-101.

²⁰ *Spomenica Saveza hrvatskih obrtnika 1907.-1933*, Zagreb 1934, str. 33.

²¹ Ružica BRAČKO-MEDVARIĆ, Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Šegrtska škola u Koprivnici od 1886. do 1900 godine., *Podravski zbornik*, 42, Koprivnica 2017., str. 101-122.

osnivali trgovci koji su stekli kapital radeći na selu i skupo naplaćivali seljanima svoje usluge i robu koju su ponajčešće dopremali iz Mađarske.

4. OBRTNICI U KOPRIVNIČKOM KOTARU BEZ GRADA KOPRIVNICE 1890. GODINE

Poimenični navod obrtnika u kotaru iskazuje veliki broj obrtnika i obrtnica. To pokazuje na zatvorenost seoskih društava koja imaju gotovo sve što im je potrebno za život i rad u svom selu. Gotovo da nema sela koje nema krčmu i s njom povezanu trgovinu u blizini.

Kao što je gotovo svako selo dobilo svog trgovca i svako selo je imalo krčmu u drugoj polovici 19. stoljeća. Gostionice su bile mjesto razmjene vijesti, ali i razgovora o politici koja je nakon ukidanja kmetstva projicirala seljaštvo kao najveću skupinu stanovništva kod koje su imućniji muškarci imali pravo glasa ako su bili pismeni. Budući da je uvijek svugdje bilo ljudi koji su politiku koristili za stjecanje moći, razmahala se u drugoj polovici 19. st. velika politička borba koja je narod dovela gotovo na rub propasti, na što je upozorio mnogo ranije pjesnik Pavao Štoss vidjevši da je narod počeo zaboravljati i svoj materinji jezik

Slabe i neuređene ceste ograničavale su kretanje seljana zimi i tijekom proljetnih kiša kada su ceste bile razlokane i pune rupa pa je te rupe trebalo oblagati prućem, jer samo su županijske i državne ceste bile relativno dobro održavane ali i one u neko doba godine nisu bile prohodne. U nastojanju da novac ostane u selu domaće stanovništvo rado se koristi uslugama domaćih majstora navodeći ih da budu svaštari. Mnogi su obrtnici niknuli iz puka radi svoje spretnosti, ali je upravo to bilo ono što je potaknulo velik broj ljudi s malo zemlje, da se bave obrtom i to onim koji je bio potreban u malenim poljoprivrednim gospodarstvima koja su obilježavala ovo područje.

Tablica. 3. Popis obrtnika u koprivničkom kotaru bez grada Koprivnice. 1890. godine *

Vrsta obrta	Mjesto obrtovanja	Poštanski ured	Prezime i ime obrtnika
Bačvari	Gola	Gola	Kaučić Marko, Mörtel Ivan
	Hlebine	Drnje	Posavec Gjuro
	Novigrad	Novigrad	Ivanušec Tomo
Brijači	Novigrad	Novigrad	Koel Gjuro
Ciglari	Novigrad	Novigrad	Muženić Franjo, Rešen Petar
Čizmari	Peteranec	Drnje	Bugar Gjuro, Kacer Ivan, Znidarić Blaž ml., Zidarić Blaž st.
Gostioničari	Novigrad	Novigrad	Pevalek Franjo
	Peteranec	Drnje	Vaić Mio
	Sokolovac	Sokolovac	Toth Gašpar
Kolari	Đelekovec	Drnje	Madjar Mio, Željezak Blaž, Željezak Štefo
	Hlebine	Drnje	Janković Martin
	Novi grad	Novigrad	Imbri Gjuro, Ivanušec Ivo, Lovriček Bolto, Posavac Šimunić Ana, Posavec Franjo
	Peteranec	Drnje	Belčić Martin, Gudek Tomo, Ornik Franjo
	Sigetec	Koprivnica	Juriša Ivan, Šemper Pavo
Kovači	Torčec-Gjelekovec	Drnje	Kosnica Imbro, Kovačević Martin, Sataić Josu
	Badtinovec	Sokolovac	Lovrenčić Andro
	Botovo	Drnje	Dombaj Mato
	Drnje	Drnje	Sočev N., Jelenko N.,
	Gjelekovec	Drnje	Omrok Tomo, Gažić Josip, Vuljak Imbro, Vuljak Tomo
	Gola	Gola	Butor Franjo, Kendjelić Ivo

Vrsta obrta	Mjesto obrtovanja	Poštanski ured	Prezime i ime obrtnika
	Gotalovo	Gola	Gjörgy Kiš, Premec Tomo
	Hampovica	Novigrad	Šabarić Dragutin, Šabarić Nikola, Vicenski Ivo
	Hlebine	Drnje	Družinić Josip, Filiipović Gjuro, Gabaj Mato, Generalić Franjo, Generalić Pavao, Imbriovčan Mato, Jankač Štef
	Kunovec	Rasinja	Jambrešić Gjuro, Sučić Ivan, Vinković G.
	Miholjanec	Novigrad	Dikon Gjuro, Kuštrak Jakob
	Mučna velika	Sokolovac	Gjurgjek N.
	Novigrad	Novigrad	Adaković Štefo, Fačeng Imbro, Gabo Josip, Helinger Dora, Maljak Franjo, Mićurin Mato, Mužinić Ivo, Peroš Franjo, Peroš Ivo, Peroš Martin, Šošćarić Jozo
	Peteranec	Drnje	Benotić Franjo, Blažek Tomo, Bukek Jakob, Gjulinec Vid, Horvat Franjo, Lukač Tomo, Pavuško Bolto, Samodji Franjo, Maurer Ante, Nemet Janoš, Vereš Stjepan
	Sigetec	Drnje	Berita Franjo, Eršeg Andro, Kanižanec Mato, Klobučarić Blaž, Vlahović Štefo
	Sokolovac	Sokolovac	Balaš Štefan
	Torčec	Drnje	Šćarić Ivo
Krčmari	Batinovec	Sokolovac	Gvozdanović Stevo, Ivanić Ivo, Toljan Maria, Weiss Aleksandar
	Botovo	Drnje	Kratohvil Ivan, Lang Viktor, Lakman Antun
	Drnje	Drnje	Hveh Josip, Hofman Jakob, Spitzer Filip, Štimac Josip, Vaić Mio, Volak Julius, Žagar Pavao
	Gjelekovec	Drnje	Horvat Luka
	Gola	Gola	Amzelberg David, Weiss Josiip
	Gotalovo	Gola	Grünbaum Vilim
	Grubičane veliko	Sokolovac	Fajtović Stevo, Jakčin Jakob, Lazarević Simo, Vrabčević Todor
	Hampovica	Novigrad	Hrga Rajmund
	Hlebine	Drnje	Culek N., Čarbo Bolto, Goldberger Josip, Mesaroš Josip, Schwarz Antun
	Imbriovec-Gjelekovec	Legrad - Ugarska	Fischer David
	Ivanec - Gjelekovec	Koprivnica	Matica Mato, Rosenberg Mavro
	Jagnjedovac	Koprivnica	Löwy Johana, Turk Ivan
	Javorovac	Novigrad	Slandri Mara
	Kunovec	Rasinja	Kreutzer Samuel
	Ladislav - Laislav	Novigrad	Kalivoda Marija, Weiss Jakob
	Lepavina	Sokolovac	Samostan o. franjevac
	Mučna mala	Sokolovac	Janić Rade
	Mučna velika	Sokolovac	Vukavić Mile, Žagar Tina
	Novigrad	Novigrad	Amselberger Albert, Deutsch Moses, Ivančić Gjuro, Matunci Mio
	Peteranec	Drnje	Eisenstedter Filip, Hofman Jakob, Machan Agneza, Zierer Samuel
	Plavšinar	Novigrad	Ljubešić Sofija, Matunci Mio, Mihalfi Josip
	Ruševac	Sokolovac	Crnčić Martin, Horvat Imbro, Horvat Manda
	Sigetec-Peteranec	Drnje	Grabarić Valent
	Sriem	Sokolovac	Bačlin Mato, Dolovčak Mato, Jamić Rade
	Torčec - Gjelekovac	Drnje	Ivko Adolf

Vrsta obrta	Mjesto obrtovanja	Poštanski ured	Prezime i ime obrtnika
Krojači	Novigrad	Novigrad	Pezak Franjo, Turinek Antun, Ubitil Vencel
	Sokolovac	Sokolovac	Fišer Simon
Lončari	Miholjanec	Novigrad	Kos Martin, Vicenski Mato
	Novigrad	Novigrad	Petrović Ivan, Sigmund Mijo
	Sokolovac	Sokolovac	Jaklin Martin
Mesari	Gjelekovec	Drnje	Šalamun Martin
	Gola	Gola	Husić Pavao
	Grabičani Veliki	Sokolovac	Bodin Todor, Marčinko Mirko
	Hlebine	Drnje	Goldberger Josip, Mesarić Josip, Schwart Anton
	Jagnjedovec	Koprivnica	Weiss Samuel
	Kunovec	Rasinja	Kreutzer Samuel
	Novigrad	Novigrad	Amelberg Albert, Pevalek Franjo, Bogari Ignac
	Sokolovac	Sokolovac	Sonenschein Adolf
	Drnje	Drnje	Benotić Marija i Sablić, Dambaj Mijo, Kičinbači N., Kolarić Mato, Lendvaj i Peršić, Pavlović Bolto, Petrović Štefo, Stancar Gjuro, Sukman Antun, Šonac Mato, Tabuš i drug, Varavić Ana, Valaj Ivan.
	Gjelekovec	Drnje	Androlić Valent, Dolenec Pavao, Harmaj Gjuro, Salamon Franjo, Samoščanec Stjepan
Mlinari	Gola	Gola	Balaš Josip, Kušić Mijo, Lukačić Gjuro, Nemec Martin, Petanović Josip, Petljanović Joso, Palačnjak Franjo
	Gotalovo	Gola	Balog Josip, Curi Pavao, Imbro Andraš, Kolar Franjo, Kolar Janči, Marget Josip, Rozman Tomo, Sokač Janoš
	Grabičane Velike	Sokolovac	Bodin Todor, Klamer Franjo, Marčinko Mio, Pajer Josip, Turk Josip
	Hampovica	Novigrad	Borko Ivo, Gluhak Valent, Pandur Štefo, Šabarić Blaž, Štefec Ivo, Štamec Bolto
	Hlebine	Drnje	Bok Gjuro, Jerebić Jakob, Kokar Josip, Magdić Mirko, Miholek Mio, Pakošin Jakob, Pokec Ferko
	Ivanec Gjelekovec	Koprivnica	Muger Gjuro
	Javorovac	Novigrad	Halapa Mato, Rozmarić Andra, Siandri Mara, Štefan Petar
	Kunovec	Rasinja	Edišar Jula, Podmajec Gjuro
	Lepavina	Sokolovac	Franjevački samostan
	Miholjanec	Novigrad	Antolaš Petar, Kos Stevo, Ledes Gjuro, Martinić Stevo, Mihoković Valent, Patačko Petar, Suntić Karlo, Weiss Adolf
	Mučna Mala	Sokolovac	Fras-Magar Martin, Hanžeković Joso, Petanji Petar
	Mučne Velika	Sokolovac	Bakany Josip, Baranec Jakob, Baranić Ferdo, Baranić Franjo, Koprivec Stjepan, Trumbetaš Pavao
	Novigrad	Novigrad	Karjačić Mio, Kuzman Franjo, Molnar Gjuro, Pavelić Pavao, Poligač Viktor, Puškarić Franjo, Scandri Janko, Sebastian Alois
	Rieka - Sokolovac	Koprivnica	Benko Kalman, Grgelj Janoš, Milivojević Gjuro, Vandjija Gjuro
	Ruševac	Sokolovac	Bajžar Tomo, Crnčić Imbro, Horvat Petar
	Sigetec - Peteranec	Drnje	Kolarić Andro, Korošec Mara, Nenadan Tomo, Penač Blaž, Šianec Jakob
	Sokolovac	Sokolovac	Janković Stevo, Ostoić Mile
	Torčec - Gjelekovec	Drnje	Lakuš Ivo, Vukovec Karlo, Vukovec Dragutin

Vrsta obrta	Mjesto obrtovanja	Poštanski ured	Prezime i ime obrtnika
Opančari	Hampovica	Novigrad	Hunjet Gjuro, Sabarić Stefo
	Mučna Mala	Sokolovac	Duda Franjo
	Novigrad	Novigrad	Forko Franjo, Mužinić Imbro, Rušak Imbro
Pekari	Drnje	Drnje	Janavić N.
	Gola	Gola	Gorčanec Lovro
	Novigrad	Novigrad	Plemenčić Ivan, Rozmarić Martin
	Sokolovac	Sokolovac	<u>Glücksfeld Tereza</u> , <u>Kastelić Ana</u> , Mlinarić Mirko
Postolari	Botovo	Drnje	Novak Mijo
	Drnje	Drnje	Ganzer Dragutin, Milek Gjuro, Mužinić Gjuro, Sović Gjuro
	Gjelekovec	Gjelekovec	Golubić Niko, Kedmenec Andro, Maltarić Andro, Šipek Viktor
	Gola	Gola	Šandin Mijo, Vrban Blaž
	Gotalovo	Gola	Cikač Blaž
	Hampovica	Novigrad	Šabarić Štefo
	Novigrad	Novigrad	Bukovčan Martin, Ljubić Ivan, Miler Ivan, Sabolić Bolto, Varjačić Miko, Vedriš Franjo
	Peteranec	Drnje	Jurašić Albert, Raufaj Filip
	Plavšina	Novigrad	Prebješić Alois
	Rieka Gornja	Rieka Gornja	Kešek Aleks, Krofl Antun
	Sigetec- Peteranec	Drnje	Vrban Franjo
	Sokolovac	Sokolovac	Hranić Mato, Kubić Adam, Pintarić Ilija
Sapunari	Sokolovac	Sokolovac	Glückstahl Vilim
Stolari	Drnje	Drnje	Doktoriće Martin, Mužinić Franjo
	Hampovica	Novigrad	Lander Mio, Lomber Mio
	Hlebina	Drnje	Hegedušić Ivo
	Kunovec - Rasinja	Rasinja	Kralj Gjuro
	Novigrad	Novigrad	<u>Klanček Bara</u> , <u>udovca</u> , Ligman Mio
	Peteranec	Drnje	Cesarec Gabriel, Kodmenec Ivo, Kodmenec Ivan
	Sigetec - Peteranec	Drnje	Barić Gjuro
	Gola	Gola	Nemet Šandor
	Sokolovac	Sokolovac	Kokolj Alois
Tkalci	Gola	Gola	Graf Imbro
	Sigetec-Peteranec	Drnje	Valent Tomo
Tokari	Novigrad	Novigrad	Fačeng Gjuro
Zidari	Drnje	Drnje	Augustinović Antun, Škripec N.,
Ukupno			332

* Gjuro JUSTUS, Lj. STROHMAYER, *Adresar obrtnog poslovnog svijeta u Hrvatskoj g. 1890, Zagreb 1891.*, str. 49-211

Iz tabele br. 3 vidimo da je više obrtnika živjelo i radilo po selima nego u gradu Koprivnici. Bili su dakle blizu korisnicima a vjerojatno se je jedan dio seljaka bavio i obrtom, imajući tako dvojno zanimanje što je bio čest slučaj na selu, jer se samo od obrta nije moglo živjeti. Ipak kada vidimo da je u koprivničkom kotaru izvan grada Koprivnice radilo 331 obrtnika od čega 143 mlinara a svoj mlin imao je i manastir u Lepavini možemo zaključiti da se je mogao naći majstor i za izradu i za popravak alata i svega onog što je trebalo jednom domaćinstvu.

No o obrtnicima kako grada tako i kotara malo je pisano.²² Nakon nekoliko godina rada u selu mnogi su trgovci stekli dovoljan kapital za otvaranje veće radnje u Koprivnici ili čak prelazak u struku tvorničara, a mnogi su iškolovali djecu i preuzeli znatnu ulogu u tercijarnim djelatnostima. Kao primjer - a takvih ima dosta - spominjem postolara Franju Vedriša u Novigradu Podravskom čija je obitelj izgradila kasnije kožaru. U Koprivnici su se mogle naći sve najpotrebnije obrtničke usluge. Zapaža se osobito veliki broj mlinara, što ukazuje da je prerada žita i kukuruza bila u ono vrijeme velika proizvodnja, a sudeći po imenima mlinara dio meljave se je i izvezio. Kada su se početkom 20. stoljeća počeli graditi parni mlinovi, velik broj mlinara bio je ugrožen u egzistenciji, jer vodenice ma kako se vlasnik trudio nisu mogle davati kvalitetno brašno za kolače.

Odnos pojedinih struka još uvijek odražava jaku cehovsku tradiciju. Iz tabele 3 vidi se da su neki obrtnici koji su radili za potrebe seoskih domova bili brojniji nego u Koprivnici. Svakako je zanimljivo da u Novigradu Podravskom radi tokar Gjuro Fačeng, koji je radio mutilice za pravljenje putra i neka druga kuhinjska pomagala. U vremenu djetinjstva Mire Kolar u Koprivnici je još uvijek radio stari tokar koji je izrađivao drške za lopatice za ugljen, kutlače i mutilice a možda i kolijevke. Usprkos brojnosti obrtnika, nekih obrta ipak nije bilo, jer se do raznolikosti dolazilo stihijski na osnovu potreba ljudi za pojedinim obrtničkim uslugama. Stoga su ponekad stanovnici koprivničkog područja morali ići u Varaždin ili u Zagreb, kao što su radi mnogih poslova morali ići u Bjelovar koji je od 1886. središte Županije i Županijskog suda. Vjerojatno se je rado odlazilo i u mađarsku Nagy Kaniszu do koje je bilo jednostavno i brzo doći vlakom.

Vidimo veliku šarolikost obrtnika po nacionalnosti sudeći po imenima i prezimenima. Prevladavaju ipak domaći ljudi, ali ima dosta Nijemaca, Mađara, Slovenaca, Židova i Čeha pa i poneki Poljak, što ukazuje da je Austro-Ugarska monarhija bila otvorena zemlja što se tiče kretanja ljudi i kapitala, pa dakako i obrtnika i trgovaca, što je ostavilo neizbrisiv trag na našim prostorima. No vrlo je mali broj obrtnika uspio kasnije uvećati svoje radnje i prijeći u status industrijalaca. To je uspjelo obitelji Franje Vedriša koji je bio u Novigradu Podravskom 1891. postolar da bi kasnije obitelj podigla tvornicu koža koja je tijekom Drugoga svjetskog rata bila devastirana.

U cijelosti možemo zaključiti da je broj obrtnika u koprivničkom kotaru bio zadovoljavajući, ali da je grad Koprivnica ne po broju obrtnika već po vrstama obrtnika bio značajniji što znači da je mogao obavljati složenije poslove. U kotaru iako je broj gotovo identičan kao u gradu nije bilo bravara, brusara, češljara, čohača, dimnjačara, kapara, farbara, kobasičara, kotlara, kožara, krznara, limara, ljekarnika, bojača tkanina, medicara, nožara, sedlara, remenara, soboslikara, sodara, užara, urara, a niti svratištara ni ciglane. To ne znači da se nisu našli na crno spretni ljudi po selima koji su znali obavljati sve te poslove, ali nisu bili evidentirani kao obrtnici. Ljudi su se snalazili, ali ipak je bio uhodan način da se mnoge stvari nabavljaju u Koprivnici koja je svaki tjedan imala tjedni, a u mjesecu mjesečni i četiri puta godišnje godišnji sajam, gdje se moglo nabaviti sve što se inače nije moglo naći ni u koprivničkim trgovinama. Za vrijeme bana Pavla Raucha broj sajмова je uvećan.

Iz ovih tabela vidimo da su izvan grada brojni mlinari bili većinom vodeničari jer su vodenice raznih vrsta bile izgrađene na obroncima Bilogore i Prigorja. Gotovo svako selo imalo je više obrtnika koji su obavljali poslove koji su bili potrebni za odvijanje normalnog života na malenim seoskim gospodarstvima.

O obrtnicima koprivničkog kotara kako Podravine tako i Prigorja nije mnogo pisano za razliku od cehova u Koprivnici čije su zastave a dobrim dijelom i alati postali sastavni dio koprivničkog muzeja, ali i malih zbirki kao što je Zvijerčeva u Drnju preko kojih se može upoznavati život stanovnika pa i obrtnika.

²² L. BROZOVIĆ, Osnutak čizmarskog ceha u Koprivnici, *Zbornik muzeja grada Koprivnice*, Koprivnica 1947-1953., 21.

5. RASPORED OBRTNIKA U GRADU KOPRIVNICI I MJESTIMA NOVIGRAD, DRNJE I ĐELEKOVEC, SOKOLOVAC, REKA 1890. GODINE

Dosta je zanimljivo usporediti brojno stanje obrtnika u gradu Koprivnici s većim mjestima kotara od kojih su neka u vrijeme Vojne krajine bila dosta značajna kao sjedište kapetanije, s time da su tragovi vojničkog života vidljivi i u strukturi obrta i dakako u životu stanovnika i njihovom karakteru. S obzirom na rad krčmi u svim izdvojenim mjestima mora se ponovno naglasiti da su to bila ključna mjesta za razgovore o gospodarskim ali i političkim pitanjima.

Tablica 4. Raspored obrtnika u gradu Koprivnici i mjestima Novigrad, Đelekovac, Gola, Drnje, Sokolovac, 1890. godine*

Vrsta obrta	Grad Koprivnica	Drnje i Đelekovac	Gola	Hlebine	Novigrad	Peteranec	Sokolovac
Bačvari	5		2	1	1		
Bravari	8						
Brijači	6				1		
Brusari	1						
Ciglari ciglana	1				2		
Češljari	1						
Čizmari	36					4	
Čohaći	1						
Dimnjačari	2						
Gostioničari	5				1	1	1
Klobučari	7						
Kobasičari	1						
Kolari	5	4	2		5	3	
Kotlari	1						
Kovači	13	6	2	7	11	11	1
Kožari	3						
Krčmari	44	8	2	5	4	4	3
Krojači	28				3		1
Krznari	6						
Limari	1						
Lončari	9				4		1
Ljekarnici	2						
Bojadisari tkanina	1						
Mesari	19	1	1	3	3		1
Mlinari	8	20	15	7	8	5	6
Nožari	1						
Opančari	14				5		1
Pekari	5	1	1		2		3
Poduzenici	1						
Postolari	33	9	3		6	1	3
Svrtišari	1						
Tesari	2		1				1
Tiskari	1						
Tkalci	18		1			1	
Tokari					1		
Užari	5						
Zidari	6	2					

* Gjuro JUSTUS, LJ. STROHMAYER, *Adresar obrtnog poslovnog svijeta u Hrvatskoj*,. 40-229.

Uočava se velika zastupljenost kovača, mlinara i nekih drugih uslužnih zanimanja po selima vezanima uz obradu željeza ili drveta, a koja su obično ležala uz neku vodu, a osobito onima koja su imala poštu te su time bila i gravitaciono središte za svoju okolicu. Tako je Drnje opsluživalo poštanskim uslugama Đelekovec. U monografiji *Općina Đelekovec* spominju se kovači Stjean Gančulić, Mijo Grgac, Tomo Androlić, Lovro Ružić koji je radio i za stanovnike Velikog Otolka, dok u Imbriovcu radi kovač Ivan Međimurec.²³ Zanimljivo je da mlinara u gradu Koprivnici nema mnogo jer još nije izgrađen mlin kraj željezničke stanice, ali je uočljivo da u okolnim selima ima mnogo mlinara koji rade u vode-nicama raznih tipova, opskrbljujući svoje okolno stanovništvo uslugama meljave žita i kukuruza.²⁴

Koprivnica je u to vrijeme postala trgovište koje je dobivalo značaj preko sajмова koji su bili tjedni, mjesečni i godišnji. Možemo govoriti o svakotjednom dolasku seljaka iz okolice u grad kada su oživjele trgovine i krčme, prepune ljudi i mešetara koji su kupovali i prodavali, pili i razgovarali o svemu što se ticalo njihovog života. Željeznička veza obogatila je ponudu ali i potražnju roba što je sve utjecalo na cjelokupni život grada i okolice.

Obrtnici su u gradu Koprivnici bili uglednici koji su popunjavali mjesta u gradskom zastupstvu, osobito do 1895. kada grad nije potpadao pod županiju već direktno pod Zemaljsku vladu. Imena obrtnika koji su uzimali šegrtu u nauk su brojna²⁵ i vidimo da domaći obrtnici uzimaju šegrtu iz raznih krajeva zemlje, ali da židovski trgovci uzimaju uglavnom za šegrtu samo židovske mladiće, nerijetko rođene u Mađarskoj, koji su se laganije uklapali u trgovački život Austro-Ugarske molnarhije.

6. OBRTNICE GRADA KOPRIVNICE I KOPRIVNIČKOG KOTARA

Podaci *Adresara* prikrivaju neke obrtničke usluge. Mnoge žene ne iskazuju se kao obrtnice, ali su radno vrlo aktivne u obrtničkim radnjama kao supruge, kćeri, sestre, snahe ili čak obične sezonske radnice. Mislimo da su žene u prvo vrijeme nakon ukidanja cehova mnogo izgubile jer su imale ugled kao cehovske majstorice koje su naučnici i pomoćnici poštivali i slušali, jer su obično živjeli u istom kućanstvu, a sada je to nestalo. Trebalo je izvjesno vrijeme da se žene snađu i da se uključe u obrtničke poslove, a to se je u većoj mjeri desilo za vrijeme Prvoga svjetskog rata, zbog muškaraca koji su bili mobilizirani. Mnoge djevojke iako su bile pismene nisu mogle ići u šegrtsku školu pa nisu mogle polagati ni ispite za obrtnička zanimanja, i stoga i one uglavnom rade po drugim osnovama a ne na osnovi položenog majstorskog ispita koji je bio obavezan za neke struke.

Iz tablica 2 i 3. možemo ipak vidjeti iz podcrtanih prezimena da u gradu radi u obrtima 20 žena, a u kotaru 18 dakle ukupno 38. To je mnogo više nego u kotaru Đurđevac, ili kotaru Ludbreg, na što je svakako utjecala željeznica, koja je u Koprivnici i mjestima kroz koja je prolazila utjecala na način života i rad krčmi a u Koprivnici se već njegovala i moda što se vidi po imenima i prezimenima nositeljica krojačkih usluga, a javlja se i prva žena koja vodi brijačnicu odnosno vjerojatnije češljaonicu i šišaonicu.

Na tablici br. 5 možemo usporediti brojčani odnos obrtnika i obrtnica na osnovu *Adresara*, s time da naglašavamo da su stvarni odnosi bili vjerojatno nešto drugačiji zbog sakrivanja rada obrta koji se iskazuje samo inicijalom imena prije prezimena. U svakom slučaju žene se pojavljuju kao nosioci obrtnih radnji i njihov se broj na početku dvadesetog stoljeća, a osobito za vrijeme Prvoga svjetskog rata znatno uvećava. Ipak 38 žena iskazano je u koprivničkom kotaru kao obrtnice, od kojih je samo jedna u kotaru navela da je udovica. S obzirom da žene nisu imale izborna prava možemo reći da te žene zaslužuju pažnju, jer su pionirke koje su ukazivale na mogućnost rada agrarno prenaseljenih žena.

U gradu Koprivnici djelovale radilo je 20 obrtnica i to: Maria Jagodić imala je frizersku radnju, Josipa Toplak imala je čizmarsku radnju, krčmarice su bile Maria Dobranić, Verolna Komasić, Ana

²³ D. FELETAR, H. PETRUČ, *Općina Đelekovec*, Izd. Meridijani, Đelekovec 2008., 225.

²⁴ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Elizabeta WAGNER, Mlinari i vodeničari na području varaždinskog, ludbreškog, koprivničkog i đurđevačkog kotara 1891. godine, *Ekonomika i ekohistorija god. XV, br. 15, 2019., str 125-138.*

²⁵ Ružica MEDVEDIĆ-BRAČKO, Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Šegrtska škola u Koprivnici od 1886. do 1900., *Podravski zbornik*, 43, (urednik Robert Čimin), Koprivnica. Muzej grada Koprivnice, 2017., 101-127. - tabele. Šegrtu su uzimali u nauk uglavnom samo domaći obrtnici pa bi trebalo detaljnije istražiti njihove biografije.

Kovač, Bara Milek i Maria Ugarković. Krojačice su bile Fany Fürst i Natti Heinrich a njihova imena ukazuje da radile novu zapadnjačku modu srednje a možda i zapadne Europe. Lončarstvom se bavila Bara Haroš. Medičarka i izrađivačica svijeća je bila Julia Kovačić, a mesarica je bila Roza Neufeld. Opančarka je bila Kristina Kovačević i Cila Satvari. Postolarsku radnju držala je Kata Horvat, a tkanjem se bavila Iva Majcen iz koprivičkih Brega koji su se smatrali sasvim dijelom grada i Ana Purgarić u gradu. Katarina Šćetincec držala je užariju.

Na području kotara radilo je 18 žena u obrtu dakle gotovo isto toliko kao i u gradu ali su one radile samostalno samo kao krčmarice, mlinarice i pekarice, dok su u tri struke - kolari, kovači i stolari vjerojatno radile uz pomoć pomoćnika naslijedivši obrt poslije smrti supruga. U gradu su njihova zanimanja raznovrsnija a vjerojatno su bile i samostalnije nego na selu. Žene obrtnice u kotaru su: Ana Šimunić koja je imala kolarsku radnju, a Dora Helinger držala je kovačnicu, vjerojatno uz pomoć pomoćnika nakon smrti muža. No najviše je bilo krčmarica u to čak osam: Marija Toljan, Jelena Löwy, Mara Slan-drik, Maria Kalivoda, Tina Žagar. Četiri su bile mlinarice u Drnju na Dravi i to Marija Benotić i Bara Varović, Mara Sandri, Jule Edišar i Mara Korošec. Tezera Glücksfeld i Ana Kastelić držale su pekarnicu. Udovica Bara Klanček držala je stolariju i jedino kod nje je bilo naznačeno da je udovica.

Tablica 5. Obrtnice u brojčanom odnosu prema obrtnicima u gradu Koprivnici i kotaru 1890. godine*

Vrsta	Grad Koprivnica		Kotar bez grada		Ukupno	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Bačvari	4	1	4	-	8	1
Brijači	5	1	-	-	5	1
Čizmari	35	1	4	-	39	1
Gostioničari	4	1	3	-	7	1
Kolari	5	-	16	1	21	1
Kovači	13	-	55	1	68	1
Krčmari	39	5	52	8	91	13
Krojači	26	2	4	-	30	2
Lončari	8	1	5	-	13	1
Mesari	18	1	13	-	31	1
Mlinari	8	-	98	5	106	5
Opančari	12	2	6	-	18	2
Pekari	5	-	5	2	10	2
Postolari	32	1	28	.	60	1
Stolari	17	-	11	1	28	1
Tkalci	16	2	2	-	18	2
Užari	4	1	-	.	4	1
Voštari i medičari	2	1	-	.	2	1
Ukupno	253	20	306	18	559	38

* Rađeno na osnovu tabele 2 i 3. ovog rada Iskazane samo struke koje zapošljavaju žene.

U gradu Koprivnici žene nalazimo u 14 struka, dok je u kotaru radilo 18 žena u svega 6 struka, što znači da je gradsko stanovništvo bolje prihvaćalo žene nego seosko. No odnosi ukazuju na nevjerovatnu prevlast muškaraca nad ženama i u strukama gdje su žene mogle raditi, pa i to vjerojatno rade stoga što su bile slabije plaćene od muškaraca Dakako da su poljoprivredni poslovi zahtijevali kolare, kovače ali

je i broj krčmara nerazmjerno velik u odnosu na krčmarice. No žene pomalo osvajaju i pojavom modnih časopisa te prve ženske krojačice promoviraju parišku modu.

Broj žena u obrtništvu je tako malen da smo smatrali dobrim navesti i izdvojeno njihova imena, jer su to bile prve pionirke koje su očito pokazale da je njihov rad u onim obrtima koje žene mogu raditi moguć i poželjan. No možda je žena u obrtu bilo i više jer se neka prezimena iskazuju samo inicijalom imena u *Adresaru*.

Opaza se da su žene najviše zastupane kao voditeljice krčmi a to je tada bila ugostiteljska radnja gdje se moglo dobiti i jelo koje kasnije nalazimo pod imenom »iskuhavaonica«, a vjerojatno su tako radile i mlinarice, odnosno vodeničarke, jer se je uz vodenicu - kada se je čekalo da se samelje meljivo obično nešto i popilo a možda i pojelo. Usprkos toga broj žena koje se iskazuju kao obrtnice je izvanredno malen.

Moramo spomenuti da obrtnje, uglavnom ugostiteljske, vode i neke općine, neki veleposjednici i neki samostani. Franjevci u Lepavini drže krčmu i mlin.

7. TRGOVCI U GRADU KOPRIVICI 1890. GODINE.

U vrijeme dominacije cehova proizvodnja i istovremena prodaja odvijala se je jednom mjestu i sve je bilo određeno cehovskim pravilima. Cehovi su postali kočnica i obrtništva i trgovine. Vrlo brzo su trgovci, oni veliki u gradu i oni sitniji, kramari u selu, uz trgovinu otvorili i krčmu koja je postala mjesto informiranja mjesnih događanja ali i mjesto gdje se razgovaralo o prilikama u državi, političkim strankama i cijenama poljoprivrednih proizvoda. Trgovina je bila važan dio života stanovnika a mnogi trgovci su imali znatan utjecaj na život sredine u gospodarskom i političkom životu. Tako u Koprivnici djeluje kao trgovac numberskom robom Franjo Kušević koje prezime nalazimo i u politici. U Koprivnici koja se nalazila u krilu Križevačke i Đurđevačke pukovnije plemstvo nema gotovo nikakvu ulogu u trgovini, čije je poslovanje bilo plemstvu strano, ali su Inkeyi i Rauchovi pokušali kroz gostionice i prodaju vina i usluga uvećati dodatnu vrijednost svojih proizvoda. Nakon ukinuća Vojne krajine trgovinska djelatnost bila je otvorena svima koji su raspolagali kapitalom, robom i određenim računovodstvenim znanjem i dakako znanjem njemačkog ili mađarskog jezika na kojim se jezicima naručivala roba. Imamo vrlo malo dokumenata koji ukazuju kako su i s kim trgovci imali poslovne veze. Bilo u svojim većim trgovinama, bilo u trgovinicama, poznatijima kao sitničarije ili kramarnice, bilo kao putujući nakupci, trgovci su u kratkom roku preuzeli sve poslove cehova, a na sajmovima su dominirali već i prije toga braneći posebnim propisima dolazak i trgovanje kranjskim putujućim trgovcima.

U trgovini u gradu najzastupljenija je trgovina mješovitom robom i sitničari a ima i nekoliko specijaliziranih trgovina među kojima se ističu trgovci mirodijama i kolonijalnom robom te trgovci kožom. Trgovine u gradu Koprivnici drže gotovo isključivo Židovi i zapaža se velika brojnost trgovina mješovitom robom i sitničara, a nekoliko imena se je održalo u trgovini sve do Drugoga svjetskog rata locirajući svoje trgovine i izgrađivši zgrade na dva glavna trga. Zbog slabe kupovne moći stanovništva trgovci su vodili oštru konkurentsku borbu, odolijevajući nedaćama upornim radom ali i protokom stanovništva prema Đurđevcu i Ludbregu. Većina trgovaca držala se dulje nego obrtnici i zahvaljujući nakupu, te preradi poljoprivrednih proizvoda, osobito žita i voća, a i pomoći banaka i štedionica koje se počinju javljati u ovo doba trgovina je unosno zanimanje i neki trgovci postaju industrijalci. Trgovkinja ima jedanaest u gradu i među njima prevladavaju sitničarke. Njihova imena su na tabeli podvučena.

Trgovine ponajčešće otvaraju stranci, poglavito Židovi koji dolaze iz Mađarske gdje su ih počeli progoniti kako bi svojim Mađarima osigurali dominaciju u trgovini i industriji. Smišljeno, višak trgovaca se usmjerava nakon sklapanja Ugarsko-Hrvatske nagodbe preko Drave u Hrvatsku, te ti trgovci dobivaju lagano dozvole i za osnivanje tvornica, pri čemu su njihove financijske veze s mađarskim bankarskim kućama čvrste i stalne. Znajući strane jezike i dobro upoznati s trgovačkim poslovanjem, oni su nabavljali kvalitetnu robu iz Mađarske i Austrije i svakako su zaslužni za razvoj grada Koprivnice kao trgovačkog i gospodarskog centra srednje Podravine.

Trgovci su prodavali svakakvu robu. Često su držali i mesnicu i gostionicu, te obavljali usluge veza-ne uz poštu i dopisivanje. Davali su robu i na kredit te su tako mnogi seljaci zapali u dužničko ropstvo.

Tablica 6. Trgovci u gradu Koprivnici te brojni iskaz trgovaca u gradu i kotaru 1890. godine*

Vrsta trgovine	Ime trgovca	Sveukupno		
		Grad	Kotar	Ukupno
Agentura	Scheyer A., Schwarz Ignac	2	-	2
Trgovine nürnbergskom robom	Kušević Franjo	1	-	1
Trgovci kožom	Meyer Dragutin i Herman, Schlossberger Makso	3	-	3
Trgovci kratkom robom	Schemper Franjo	1	-	1
Trgovci mirodijama i kolonijalnom robom	Fischer Vilim, Kušević Franjo, Živković Ljubomir	3	-	3
Mješovita roba	Baklin M., Deutsch David, Fürst Ema, Heinrich Moritz, Hirschler Josip i sin, Hirschler Josip, Hirschler Johana, Hirschler Lavoslav, Kaufer Moritz, Kaufer Ljudevit, Keglević Dragutin, Kolman Šandor, Kušević Franjo, Lalić Miroslav, Löfler Natan, Mayer Šimun, Mihalinec Miroslav, Neufeld Ferdo, Petričko Dragutin, Radić Pavao, Rauchenfeld Samuel, Rosenberg David, Rozenberg Heinrich, Rozenberg Ladislav, Rozenberg S.I., Rozenberg Mozes, Schwarz Hinko, Schwarz Fanika, Schwarz Fanika i sin, Schwarz Rudolf, Schwarz Vilim ml., Scheyer Adolf, Schreiber Irena, Šemper Franjo, Singer Josip, Singer Rozika, Stefanović Franjo, Steiner Samuel, Toplak Ante, Toplak Šandor, Vaić Gjuro, Vehavec Lovro, Weiss Šimun	43	35	78
Novčani zavodi	Gradska štedionica (direk. Andro Zidarić)	1	-	1
Trgovine odijelom	Schwarz Heinrich	1	-	1
Sitničari	Ciković Nikola, Granzelić Jakob, Gross Vatroslav, Hahn Aron, Heinrich Mavro, Heinrich Regina, Jelenić Josipa, Kalinić Adam, Keistler Hinko, Kollman David, Kollman Josipa, Kollman Vilim, Kovačević Šandor, Krapinac Martin, Latni Vjekoslav, Peroković Gjuro, Pročić Stevo, Rozenberg Moritz, Schwarz Fanika i sin, Serček Adam, Tatović Tomo, Trepelec Mato, Veseljak Tomo	23	23	46
Trgovci sitnom robom	Bethheim Arnold, Fischer Vilim, Heinrich Regina, Kanzlić Stjepan	4	-	4
Trgovci staklom	Živković Ljubomir	1	-	1
Ukupno		84	58	142

* Gjuro JUSTUS, Lj. STROHMAYER, *Adresar obrtnog poslovnog svijeta u Hrvatskoj g. 1890, Zagreb 1891*, str. 1-45

Gotovo je svaki trgovac vodio dužničku knjigu u kojoj je zapisivao dugove, a rovaši su već izašli iz upotrebe, jer je narod u Podravini bio većinom pismen. Trgovci su većinom školovali svoju djecu i tako su pomalo njihova djeca prelazila u stalež činovnika, liječnika i profesora, jer su smatrali da je obrazovanje najbolje ulaganje. Pri tome su svoju djecu slali u realnu gimnaziju i trgovačke škole, izbjegavajući klasično obrazovanje svoje djece.

Mnogo bi se toga moglo ispričati iz života trgovaca Koprivnice i okolice. Da samo navedem jedan primjer. U Reki je već krajem 1880. pa do Prvoga svjetskog rata radio trgovac Leonard Žagar, zvani Imbra, kojega je naslijedila kćer Ljubica udata Sabolović, odnosno Terezija Novosel i sin Terezije Josip (1886.-1934.). Josip je bio aktivan u društvenom i političkom životu Reke te je bio i predsjednik Zemaljske zadruge, seoski starješina Reke i sudionik izgradnje prve osnovne škole.²⁶ Ako se ta biografija detaljizira dobivamo knjigu, a slično je za gotovo svaku trgovačku obitelj na području Koprivnice.

²⁶ V. MILIVOJEVIĆ, *Reka. Povijest, priče, ljudi, dio. II. Rukopis, 2020, str. 58*

8. TRGOVCI U KOTARU KOPRIVNICA (BEZ GRADA) 1890. GODINE*

Trgovci su uglavnom bili stranci, Židovi i drugi, koji su u prostoru sjeverne Hrvatske tražili mjesto za osnatak malih trgovina da bi se nakon određenog vremena većinom preselili u veće mjesto, središte kotara. Migracija trgovaca bila je vrlo velika jer je bila oštra i konkurencija, pa je u ovom razdoblju bilo mnogo trgovaca čija je egzistencija bila vrlo nesigurna. No oni koji su uspjeli obilježili su svoje djelovanje i izmijenili karakter društva u kojem su živjeli.

Koprivnički sajmovi ali i čvrsta i kontrolirana vladavina bana Khuena Héderváryja privukli su u zadnjoj četvrtini 19. stoljeća u Koprivnicu a još više u sela koprivničkog kotara mnogobrojne trgovce, kao što to možemo vidjeti iz tabele 6 i 7. Iz tabele 7 i 8. možemo zaključiti da su u malim mjestima najčešće bile trgovine mješovitom robom i sitničarije i da su ih držali uglavnom Židovi, nerijetko vežući uz trgovinu i krčmu, pružajući stanovnicima i druge usluge za koje je trebalo biti pismen ili znati njemački i mađarski. Oni su bili dobro povezani rođaćkim vezama i možemo gotovo uočiti mrežu trgovina koju su razvili na čitavom području.

Žene su vodile trgovine mješovitom robom,, a dvije su imale sitničariju.

Tablica 7. Popis trgovaca u koprivničkom kotaru bez grada 1890. godine*

Vrsta trgovine	Mjesto	Pošta	Ime trgovca
Trgovina mješovitom robom	Delovi	Novigrad Podravski	Grünfeld Lavoslav
	Drnje	Drnje	Spitzer Filip, Štimac Josip, Volach Julio, <u>Weis Roza</u>
	Gjelekovec	Drnje	Šalamun Martin, Wurzberger Samuel
	Gola	Gola	Bareny Šandor, Baron Josip, Hirschler Samuel, <u>Lichtenfeld Tereza</u> , <u>Reich Naneta</u> , Salaj Škender, Weiss Sigmund
	Gotalovo	Gola	Grünbaum Vilim
	Hampovice	Novigrad Podravski	Herga Rajko
	Hlebine	Drnje	Goldberger Josip, Janeš Jakob, Schwarz Anton
	Miholjanec	Novigrad Podravski	Weinberger Adolf, Weiss Francisko
	Novigrad	Novigrad Podravski	Delač Ljudevit, <u>Goldschmidt Marija</u> , Sidney Manaček
	Peteranec	Drnje	Eisenstädter Filip, Hirschler I., Hofmann Jakob, Lieser Samuel, Ožegović Tošo, Pintarić Tomo
	Sigetec	Drnje	Biller Heinrich, Hirschler Heinrich, Janeš Antun, Lichtenfeld Leopold, Wolfsohn Moritz
	Sitničari	Batinovac	<u>Toljan Marija</u>
	Gola	Gola	Bošković Tobias
Sitničari	Hampovica	Novigrad Podravski	Eisenstädter Vilim
	Hlebina	Drnje	Heinrich Todor, Huppert Bernard, Janeš Josip, Schwarz Antun, Schwarz Leopold
	Ivanec	Koprivnica	Rosenberg Mavro
	Jagnjedovec	Koprivnica	Turk Ivan
	Mučna Velika	Sokolovac	Fürst Samuel
	Novigrad Podravski	Novigrad	Amselberg Albert, Debač Ljudevit, <u>Deutsch Cecilija</u> , Rozmanić Martin, Talan Mio
	Plavšinc	Novigrad Podravski	<u>Hauer Maria</u>
	Rieka	Sokolovac	<u>Laban Ernestina</u> , Žagar Leonard
	Sokolovac	Sokolovac	Glücksthal Vilim, Kollman Josip
	Torčec	Drnje	Ivko Adolf
	Vlaislav	Novigrad	Jelenić Josip
	Ukupno	58	

* Gjuro JUSTUS, Lj. STROHMAYER, *Adresar obrtnog poslovnog svijeta u Hrvatskoj g. 1890., Zagreb 1891.*, str. 1-44.

9. PROSTORNI RASPORED TRGOVACA NA PODRUČJU KOPRIVNIČKOG KOTARA 1890. GODINE

Struktura trgovina u koprivničkom kotaru ukazuje da su neka mjesta bila za trgovce značajna te su tu otvarali svoje trgovine. No čini se da je bilo više zatvaranja i da je Koprivnica bila središte trgovačkog života i za sva ta mala mjesta. U manjim mjestima uglavnom su se otvarale trgovine mješovitom robom i uz nju vezane krčme.

Tablica 8. Trgovci koprivničkog kotara u gradu Koprivnica i većim mjestima kotara

Vrsta	Koprivnica	Drnje i Đelekovec	Gola	Hlebine	Novigrad	Peteranec	Sokolovac
Agentura	1						
Nurndbeška roba	1						
Kožari	3						
Kratka roba -rublje	1						
Trgovci mirodijama	3						
Mješovita roba	43	4	7	5	3	6	-
Novčani zavodi	1	-	-	-	-	-	-
Trgovi odijelom	1	-	-	-	-	-	-
Sitničari	24	-	1	5	2	-	2
Sitna roba	4						
Staklari	1						

*Gjuro JUSTUS, Lj. STROHMAYER, *Adresar obrtnog poslovnog svijeta u Hrvatskoj g. 1890*, Zagreb 1891, str., 1-44. Žene su podvučene

Zapaža se rad trgovina u mjestima koja su u doba Vojne krajine imala neku vojničku poziciju, iako su bila blizu Koprivnice. Takva su mjesta bila Peteranec i Novigrad Podravski, dok su se trgovci Drnja odmah po najavi razvojačenja počeli preseljavati u Koprivnicu.²⁷

Čak 58 trgovaca i trgovkinja rade u manjim mjestima koprivničkog kotara, pri čemu ističemo Golu kao mjesto s dosta trgovaca što je posljedica prolaza Alföldske željeznice kroz to mjesto. No Gola je na lijevoj obali Drave. Na desnoj obali samo su Hlebine i Novigrad Podravski imali više trgovina dok je Legrad na sutoku Mure i Drave još uvijek bio mađarski iako ga je Drava preselila na desnu obalu. Blizina Legrada kao mosta prema Međimurju svakako je utjecala na razvoj trgovačke mreže koprivničkog i ludbreškog kotara. Osim Koprivnice više trgovina imao je samo Novigrad Podravski koji je desetljećima bio kapetanija i koji se je natjecao s Virjem za upravne funkcije dok je Prigorje gravitiralo prema Križevcima, koji su svoju ulogu županijskog središta pokušavali nadomjestiti gospodarskom i obrazovnom ulogom.²⁸ Ali Novigrad, kao ni Virje i Đurđevac nisu do 1911. imali željeznicu pa se to odražava na njihovu gravitaciju prema Bjelovaru kao dvostoljetnom vojnom središtu budući da oniska i pitoma Bilogora nije pružala veće zapreke na tim putovanjima.

²⁷ Hrvoje PETRIĆ, *Općina i župa Drnje, povijesno-geografska monografija*, Drnje 2001. Jedan dio Drnja kao i Legrada bio je naselje Židova. Naime Drnje je bilo na granici između Vojne krajine i provincijala što je potaknulo kao i u Zemunu, odnosno Brodu na Savi, živu trgovinu Židova s krajevima onkraj granice. Iako izdvojeni u izdvojenim dijelovima tih naselja oni su stekli trgovinom znatan kapital koji su onda spretno investirali u Koprivnici u trgovinu, bankarstvo, ugostiteljstvo, pa i tvornice nakon preseljenja pozivajući i svoje prijatelje da učine isto. (H. PETRIĆ, *Kratki pregled povijesti Drnja, Scientia Podraviana*, VII, Koprivnica 1992., 7-12).

²⁸ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Gospodarski život Novigrada Podravskog*. U: *Općina Novigrad Podravski. Izabrane teme*, Novigrad podravski 2001, 108-120.

10. TRGOVKINJE I TRGOVCI U GRADA I KOTARA KOPRIVNICE 1890. GODINE

Ukupan broj trgovkinja u Gradu i kotaru iznosio je svega 17 što znači da su trgovci dominirali u trgovini. Žene su bile vlasnice svega osam radnji mješovitom robom i 9 sitničarija.

Trgovkinje su u gradu Koprivnici bile poimence trgovkinje mješovitim robom: Erna Fürst Johana Hirschler, Fanika Schwarz, Schwarz Fanika i sin, Irena Schreiber, Rozika Singer te sirničarke Regina Heinrich, Josipa Jelenić, Josipa Kollman, Fanika Schwarz i sin, te Regina Heinrich koja je imala dvije radnje.

Trgovkinje mješovitim robom u kotaru Koprivnica bile su Roza Weiss, Tereza Lichtenfeld, Naneta Reich, Marija Goldschmidt dok su sitničarke bile Marija Toljan, Cecilija Deutsch, i Ernestina Laban.

Tablica 9. Udio trgovkinja gradu i kotaru Koprivnica 1890. godine*

Vrsta	Grad		Izvan grada		Sveukupno		Zbroj
	Trgovci	Trgovkinje	Trgovci	Trgovkinje	Trgovci	Trgovkinje	
Mješovita roba	39	4	31	4	70	8	78
Sitničari	20	4	19	4	39	8	47
Sitna roba	3	1			3	1	4
Ukupno	62	9	50	8	112	17	129

*Izvučeni su samo podaci za trgovine gdje su radile žene.

11. ETNIČKA STRUKTURA OSOBA U OBRTU I TRGOVINI U KOPRIVNIČKOM KOTARU I GRADU 1890. GODINE

Analiza obrtnika i trgovaca pokazuje da su obrtnici i trgovci bili pripadnici raznih naroda Europe koji su prostor između Save i Drave smatrali mogućim mjestom svojeg života i rada. Višestoljetni ratovi sa Turcima ostavili velika opustošena prostranstva u Slavoniji na koja se onda doseljavaju stranci koji se bave poljoprivredom, trgovinom i obrtom. Iako koprivnički kotar nije bio nikada okupiran od Turaka, svojim prolazom kroz ovo područje Osmanlije su uništili mnoga sela i sve plemićke posjede, a čitavo područje moralo se organizirati kao pogranično društvo, s jakim useljavanjem novih stanovnika koji su život seljaka morali kombinirati s vojnim kao seljaci i vojnici.²⁹ Taj proces je trajao dugo i jako je utjecao na strukturu i prirodu stanovništva. Pridošlice su donosili razne običaje i kulturu koja je utjecala na proces modernizacije koja je započela u vrijeme carice Marije Terezije.³⁰ Srednja Podravina bila je snažno izložena tom procesu kroz vojnu upravu i pridošle obrtnike i trgovce koje je privlačila slobodna i lako obradiva zemlja, obilje vode i velike šume. Novo pridošli obrtnici i trgovci su nakon ukidanja cehova vidjeli na ovom prostoru velike mogućnosti za svoj rad i bogaćenje, a na osnovu *Adresara* i naše spoznaje o kasnijem razdoblju, možemo zaključiti da svi došljaci nisu preživjeli kao obrtnici i trgovci, pa danas relativno slab odraz njemačkog utjecaja nalazimo u nazivima alata i zadržavanju nekih običaja. Akademik Dragutin Feletar ističe da su obrt i trgovina imali dominantnu ulogu u razvoju Koprivnice usprkos svoje zavisnosti o istim strukama u Austriji i donekle ugarskim krajevima.³¹ G. 1891. djeluje u Koprivnici samo Gradska štedionica d.d. osnovana 1872. godine, ali su trgovci i obrtnici još od 1852. imali svoju Trgovačku i obrtničku komoru u Zagrebu te se mnogo toga vezalo uz rad ove ustanove, kao što je bila važna i vezanost uz katoličku, pravoslavnu i židovsku vjeru. G. 1890. od 28.067 stanovnika

²⁹ Karl KASER, *Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535.-1881.)*, I.-II, Naprijed, Zagreb 1997.; H. PETRIĆ, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. st.*, Meridijani i Društvo za ekonomsku povijest i ekohistoriju, Zagreb, 2012., 176-252,

³⁰ Horst HASELSEINER, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, Izd. Naprijed, Zagreb, 1997., 253.; Igor KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*, Izd. Naprijed, Zagreb, 2000., 193-197..

³¹ D. FELETAR, *Podravina*, Prinos poznavanju gospodarskog razvoja, 184-187.

koprivničkog kotara bilo je katolika 22.745 ili 92%, a u gradu od 6512 bilo je čak 6036 katolika što je svakako utjecalo i na vjeroispovijest trgovaca i obrtnika. U kotaru je ipak bilo 4925 pravoslavnih pa je i zastupljenost trgovaca i obrtnika te vjere u kotaru veća nego u Koprivnici.³² No zaključci samo na osnovu prezimena, koja su se počela upotrebljavati od kraja 18. stoljeća ne bi bili vjerodostojni, pa stoga treba nastaviti istraživanja jezika, običaja, kulture življenja i drugih elemenata koje obitelji nose sa sobom kao trajnu tekovinu ma gdje živjeli. Obitelj kao najjača i najvažnija ćelija društva zahtijeva i dalja istraživanja. Radi oportunih razloga mnogi Nijemci a i Židovi nostrificirali su svoja imena i prezimena, jer su primivši domaća prezimena laganje poslovali s domaćim stanovništvom. No neki na to nisu pristajali već su se borili za slobodu vjeroispovijesti, za svoja društva i svoj način života. Srbi i Židovi su u tome bili najuporniji, ustrajući na svojoj posebnosti i vjeri, pa su se međusobno bolje vezali i međusobno pomagali kroz stvorene crkvene ili društvene organizacija. Srbi su u tome bili u prednosti jer su bili ravnopravni od Statuta Valachorum, a Židovi su bili izjednačeni u materijalnim pravima s ostalim stanovništvom tek 1873. godine. Proces asimilacije praćen je otporima, no neki su i dobrovoljno prihvatili promjenu kako bi si olakšali život i kako se ne bi razlikovali od ostale sredine.³³ Ponegdje je ta asimilacija bila tako uspješna da te došljake danas smatramo domaćim ljudima, ali oni koji nisu bili prihvaćeni bili su prisiljeni više puta mijenjati svoje boravište.

12. ZAKLJUČAK

Dok su se trgovci bavili mješovitom robom prodavali su ono što je narod tražio a to nije bio veliki asortiman jer su se kroz kućnu radinost podmirivale sve potrebe seoskog domaćinstva, od pečenja kruha do izrade odjeće. Kod kovača i kolara popravljali su se na selu predmeti od željeza i drva, te sol i petrolej, a sve ostalo pribavljalo se radom u domaćinstvu. Stanovništvo je bilo marljivo i skromno, uvijek spremno na pomaganje susjedu u slučaju bolesti ili nesreće. Međutim poslije 1866. nije više bilo ratova na našem području, pa se i život počeo uređivati po uzoru na Kranjsku, Štajersku, i Italiju pogotovo kada su željeznice daleke krajeve učinile bliskima, pa su migracije stanovništva u potrazi za obrazovanjem, boljim standardom ili novom sredinom postale sastavni dio svakodnevnog života. Na sajmove u Koprivnici pa i na prošteništa dolazili su ljudi iz raznih krajeva, pa su se mnogi stranci ovdje i nastanili, vidjevši da se grade kanali koji podvodne terene čine plodnima, a žito, stoka i voće da se može prodati. Dakako da je u prvim godinama nakon razvojačenja đurđevačke i križevačke pukovnije bilo mnogo traženja i lutanja u izboru zanimanja. Država nije u osnivanju obrtničkih radnji ili trgovina imala nikakvu ulogu. Sve je bilo prepušteno pojedincima koji su imali znanje, ideju, kapital a i sposobnost da pokrenu obrtnu radnju ili otvore male trgovine. U teškoj borbi za opstanak u Podravini često ugroženoj vodama Drave i potoka Bednje i Koprivnice, ali i zbog suhe kontinentalne klime koju su remetile jake kiše u doba sazrijevanja uroda održati su se mogli samo najuporniji, a iz *Adresara* možemo upoznati prezimena tih pionira od kojih su samo malobrojni dočekali polovicu 20-og stoljeća, čak i nakon što su promijenili struku od koje su živjeli. Gradske i državne šume te ugljenici pružali su posao sezonskim radnicima - seljacima za nadopunu prihoda svojih malih posjeda stvorenih zakonima Vojne krajine od 1809. godine, a zbog gustoće stanovništva ni industrijska revolucija s uvođenjem prvih parnih strojeva nije znatnije ubrzala promjene. Tek željeznička pruga Mađarska - Jadran 1873. dovela je do ubrzanja promjena i naseljavanja većeg broja stranaca raznih vrsta u Podravini, pri čemu su obrtnici bili pripadnici raznih naroda, pogotovo Česi i Moravci, a trgovci uglavnom Židovi iz Mađarske i Štajerske. Polustoljetno trajanje Hrvatsko-Ugarske nagodbe nije dovelo do useljavanja većeg broja Mađara u Hrvatsku zbog jezične barijere, osim na željeznici gdje je mađarski jezik bio službeni a željeznička veza s Rijekom ponukala je prve Talijane da počnu izrađivati ciglu i crijep za zidanice.

Sve je to doprinijelo da je koprivnička Podravina u zadnjoj četvrtini 19 stoljeća već prešla prag modernizacije a na osnovu broja obrtnika i trgovaca možemo zaključiti da se tu živjelo relativno dobro.

³² *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 1, Zagreb 1905, str. 30.

³³ Tako i skladatelj Fuks postaje Vatroslav Lisinski a oni koji nisu htjeli ući u taj proces često su bili zapostavljeni pa i eliminirani iz gospodarskog života kao što je to učinjeno s tajnikom Gospodarskog društva u Zagrebu Klinggraffom koji je sastavio prva predavanja za pouku seljaka u poljodjelstvu

Tablica 10. Iskaz broja obrtnika i trgovaca po spolu u gradu i kotaru Koprivnica 1890. godine*

Vrsta privrednika	Grad Koprivnica		U kotaru		Ukupno grad i kotar		Sveukupno muškarci i žene
	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci	žene	
Obrtnici	304	20	314	18	618	38	656
Trgovci	75	9	50	8	125	17	142
Ukupno	379	29	364	26	743	55	798

*Gjuro JUSTUS, Lj. STROHMAYER, *Adresar obrtnog poslovnog svijeta u Hrvatskoj g. 1890*, Zagreb 1891.

No velike socijalne razlike te dominantni položaj stranaca na mnogim mjestima u upravi, sudstvu, a i trgovini uz visoke poreze i mnogobrojne prireze rađa nezadovoljstvo koje je iskazano od strane Hrvata paljenjem mađarske zastave 1895. pred Narodnim kazalištem u Zagrebu, a onda je 1903. došlo i do pokreta koji je potaknuo Khuena da napusti zemlju nakon 20 godina banovanja.

Tablica br. 10 iskazuje sve što trebamo znati za obrtnike i trgovce i bilo bi lijepo kada bismo mogli sastaviti slične tabele za neko kasnije vrijeme. No to možemo samo fragmentarno i za manja područja na osnovu očuvanih upisnika.

Klasifikacija zanimanja koju koristimo u ovom radu uvedena je od strane mađarske statistike i nije baš najsretnija za Hrvatsku, gdje je raznovrsnost struka bila mala i upravo se kroz to pokazuje nedostatak industrije u Podravini, koja je i kasnije bila neplanska i previše jednolična da bi imala opravdanje u dugom vremenu pa su tako propadanje vodenica slijedili parni i motorni mlinovi, a onda i ugljenokopi i pilane.

U svakom slučaju 1890. bilo je dovoljno dobre radne snage u Koprivnici i koprivničkom kotaru da se razvije moderna privreda. Ratovi a i politika spriječili su i zaustavili takav razvoj i puni polet, i trebalo je neobično mnogo energije da se stvori i održi »Podravka« koja prerađuje poljoprivredne proizvode ovog kraja.

Tablica 10 je ključna tablica čitavog rada. Vidimo da je broj obrtnika i trgovaca u gradu Koprivnici i kotaru bio gotovo jednak, ali da je broj žena zaposlenih u trgovini i obrtu izvanredno malen. Obrtnici su brojno znatno nadmašivali trgovce i u gradu i u kotaru, ali da je ukupan broj od 798 zaposlenih u obrtu i trgovini impozantan broj s obzirom na broj stanovnika i prometne veze. Oskudice nije bilo tamo gdje je bilo obrtnika i trgovaca. Koprivnica se je uklopila u način života Austrije, Mađarske i Slovenije, povezana sa prve dvije zemlje željezničkom prugom a sa Slovenijom Dravom. Mnogo toga se je proizvodilo ali i popravljalo u koprivničkom kotaru.

Dakako da goli podaci o struci i prezimenu obrtnika i trgovaca 1890. godine nisu dovoljni za prikaz položaja ovih struka te se za bolje interpretacije mora posegnuti za daljim istraživanjima i drugim izvorima. U svakom slučaju kraj 19-og stoljeća bitna je prijelomnica u razvoju gospodarstva ovog kraja. No u svakom slučaju koprivnička Podravina je prekinula i s feudalizmom i s vojskom i započela razvoj kao kraj koji pruža velike gospodarske mogućnosti za razvoj.

SUMMARY

In the historiography of Croatia the least researched changes in the second half of the 19th century were changes in the field of economy, especially those related to craftsmen and merchants who, by replacing guilds, played a key role in the development of the economy within modernization.

Namely, after the abolition of Varaždin generalate and with the abolition of guilds, the non-agricultural economy fell into crisis and it took a long time for the work of craftsmen and traders to adapt to the needs of the population that fell under Banska, ie civil Croatia, experiencing many difficulties related to the beginning of a business activity. A few years after the restructuring of the economy and within the framework of the Croatian-Hungarian Settlement, chaos reigned in the area and a list of craftsmen and traders made in 1890 under the title the Address book of craft and business world in Croatia compiled by the order of Ban Khuen Héderváry was published in order to prove that in the Zagreb Chamber of Commerce there are enough craftsmen and merchants and that the industry of these areas, to which industrial goods were delivered from Hungary and Austria, should not be further developed.

The address book was printed in a very small number of copies. As the first and the only list with the names of businessmen, this Address book is important to us and has not been used in historiography so far. In this paper we present data for the Koprivnica district, which, in addition to the city of Koprivnica, included six administrative municipalities where 656 craftsmen and 142 traders lived and worked. This work is part of a trilogy about craftsmen and merchants of central Podravina in 1890.

KRAJ GRAĐANSKOG NOVINARSTVA U KOPRIVNICI: PODRAVSKE NOVINE 1945. – 1946.

THE END OF CIVIL JOURNALISM IN KOPRIVNICA: PODRAVSKE NOVINE (PODRAVINA NEWSPAPER) 1945 – 1946

Željko KRUSSELJ

Sveučilište Sjever

Odjel za komunikologiju, medije i novinarstvo

Trg dr. Žarka Dolinara 1

HR – 48000 Koprivnica

zkruselj@unin.hr

Primljeno / Received: 1. 10. 2020.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC:

070(497.525.1Koprivnica)“1945/1946”(091)

94(497.525.1Koprivnica)“194”

SAŽETAK

U Koprivnici je u rujnu 1945. obnovljeno izlaženje međuratnog tjednika Podravske novine. Nakladnik lista bila je gradska Narodna fronta, a projekt su vodili predsjednik gradskog Narodnog odbora Ivan Paprila i tiskar Valko Loborec, članovi KPH, dok je glavninu tekstva pisao dotad jedini koprivnički profesionalni novinar Dušan Ožegović. Oni su imali važnu ulogu i u predratnim Podravskim novinama, pa su vlastima predstavljali garanciju da će list zadovoljiti čitalačku publiku, ali i da će vjerno slijediti liniju Partije i njenog političkog partnera HRSS-a. Glavni je zadatak lista bila politička priprema građana na predstojeće parlamentarne i lokalne izbore, ali i prozivanje, po potrebi i prokazivanje, švercera, špekulanata i ostalih stvarnih i potencijalnih »narodnih neprijatelja«. Unatoč visoke ideologiziranosti na rigidnoj partijskog liniji, list je zahvaljujući Ožegovićevom zanatskom umijeću, vezanom za standarde građanskog novinarstva, i iznimno vrijedan izvor informacija o tegobnom življenju u poslijeratnoj Koprivnici, kad su nedostajali i osnovni prehrambeni proizvodi, odjeća i ogrijev. Unatoč vrlo uvjerljive pobjede na izborima, vlasti nisu bile zadovoljne osvojenim postotkom glasova, što je bio i uvod u ukidanje lista u veljači 1946., a kao formalni je razlog navedena nestašica novinskog papira.

Ključne riječi: Podravske novine, Koprivnica, građansko novinarstvo, KPH, HRSS, ideologizacija

Keywords: Podravske novine, Koprivnica, civic journalism, KPH, HRSS, ideologisation

1. UVOD: BOGATA TRADICIJA KOPRIVNIČKOG GRAĐANSKOG NOVINARSTVA

Prve se tiskovine u Koprivnici pojavljuju još krajem 19. stoljeća, da bi u međuratnom razdoblju u podravskom središtu uslijedio pravi procvat novinarstva. Iako je uže gradsko područje tada imalo samo oko osam tisuća stanovnika, pojavilo se desetak zapaženih tiskovina, bez čije analize gotovo da i nije moguće shvatiti tadašnja politička, gospodarska, socijalna i ostala društvena zbivanja, ali ni razne kulturološke i dokoličarske trendove.¹ Među najznačajnijim su tiskovinama, u pravilu i snažno politički obilježenima, tada bili *Demokrat* i njegov nastavljatelj *Podravski glasnik*, glasila mjesne organizacije Saveza hrvatskih obrtnika, *Koprivničke novine*, »tjednik za javni život, privredu, pouku i zabavu«²,

¹ Božica Anić, *Koprivničke novine u zavičajnoj zbirci Muzeja grada Koprivnice (II.)*, str. 273-280., Podravski zbornik 2011., Koprivnica.

² Isto, str. 274.

Koprivnički Hrvat, »list za gospodarske, socijalne i političke stvari«³, *Hrvatsko kolo*, »tjednik za prosvjetu, privredu i javni život«⁴, i *Podravske novine*, »informativni tjednik za Koprivnicu i njenu okolicu«⁵.

Upravo je potonja tiskovina, pokrenuta 1930. od strane Kluba akademičara kao okupljališta lijevih, liberalnih i projugoslavenskih usmjerenih koprivničkih studenata i intelektualaca, u 11 godina svoga izlaženja snažno obilježila to turbulentno razdoblje. Riječ je o šestosiječanjskoj diktaturi kralja Aleksandra Karađorđevića, kao i postupnom vraćanju demokratskog poretka, formiranju Banovine Hrvatske i, naposljetku, slomu monarhističke Jugoslavije. Razlog je tome bio što su *Podravske novine*, kako i njihov podnaslov sugerira, isprva pokušavale biti ponajprije informativne, samim tim i iznad dnevno-političkih podjela i sukobljavanja. To dugoročnije nije bilo moguće, jer je pritisak monarhističkih vlasti, praćen visokim stupnjem policijske i pravosudne represije, bio prejak. List je iz tjedna u tjedan u sve većoj mjeri postajao glasilo lokalnih unitarističkih krugova. Nad njim je izravni upliv imao od beogradskog režima oktroirani gradonačelnik Vlado Malančec, iako je formalni odgovorni urednik lista postao tek 1935. godine, kada više nije obavljao tu dužnost.

No, u tom trusnom razdoblju nakon atentata u Marseillesu na kralja Aleksandra mijenjala se politička situacija pa kontrola nad *Podravske novine* ubrzo prelazi u ruke obnovljenog HSS-a. O tome svjedoči i podatak da već 1936. odgovorni urednik postaje tiskar Valko Loborec, koji je bio sklon toj najutjecajnijoj hrvatskoj oporbenoj stranci, točnije njenom lijevom krilu. List je u njegovoj tiskari cijelo to razdoblje i tiskan. Činjenica je da *Podravske novine* u drugoj polovici 1930-ih godina i u širim nacionalnim okvirima postaju važno HSS-ovsko glasilo. Razumljivo je, stoga, da se list okreće protiv beogradskog režima i stranaka koje su ga u Hrvatskoj predstavljale, ali je sve češće dolazio u političku konfrontaciju i s radikalnim hrvatskim nacionalistima, među kojima je bio i dio kasnijih ustaških dužnosnika i aktivista.

Posljedica je bila logična za način djelovanja svih totalitarnih režima: *Podravske novine* su odmah nakon proglašenja ustaške NDH zabranjene, a dio njihovih urednika i suradnika je i proganjan. U posljednjem broju od 19. travnja 1941. negativan stav režima poglavnika Ante Pavelića prema HSS-ovskom tjedniku nije ublažio ni tekst dobrodošlice koprivničkom ustaškom povratniku Martinu Nemecu, čiji je autor bio njegov dugogodišnji novinar i tadašnji glavni urednik Dušan Ožegović, inače i jedini međuratni koprivnički profesionalni novinar.⁶

Lokalne ustaške vlasti u svibnju 1941. obnovile su 1932. prisilno ugašeni pravaški list *Koprivnički Hrvat*, koji je prestao izlaziti dvije godine kasnije. U rujnu 1944. pokrenule su i *Podravsku stražu*.⁷ Nije ni potrebno naglašavati da je list pola godine kasnije, 21. travnja 1945., nestao zajedno sa svojim pokretačima.⁸

2. POLITIČKE I DRUŠTVENE PRILIKE U PODRAVINI NAKON KOMUNISTIČKOG PREUZIMANJA VLASTI

Partizanske su jedinice oslobodile Podravinu početkom svibnja 1945., samo sedam mjeseci nakon njihovog velikog, ali i neuspješnog, napada na Koprivnicu. Bila je to jedna od najkrvavijih ratnih bitaka na hrvatskim prostorima u Drugom svjetskom ratu.⁹ Grad je na razne načine osjećao posljedice te razor-

³ Isto.

⁴ Isto, str. 275

⁵ Isto, str. 276.

⁶ Vidi šire u Željko Krušelj, *U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma: Politička zbivanja u koprivničkoj Podravini od objave šestosiječanjske diktature do sloma Kraljevine Jugoslavije*, str. 366, Hrvatski zemljopis – Naklada dr. Feletar, Samobor, 2001.

⁷ Anić (2011), str. 276.

⁸ Isto.

⁹ Vidi šire o partizanskom napadu na Koprivnicu u listopadu 1944. u Zvonimir Despot: *Vrijeme zločina: Novi prilozi za povijest koprivničke Podravine 1941. - 1948.*, str. 166-176, Hrvatski institut za povijest i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb-Slavonski Brod, 2007. i u Vladimir

ne bitke s nekoliko stotina poginulih i oko tisuću ranjenih na obje strane, ali osjetno više na onoj partizanskoj. Treba uzeti u obzir da je Koprivnica bila u partizanskim rukama od 7. studenoga 1943. pa do 9. veljače 1944., što je u historiografskoj literaturi dobilo ime »Podravska republika«. Posljedica su bili brojni ustaški zločini nad partizanskim simpatizerima i civilnim stanovništvom grada i okolice. Nasilje je među podijeljenim Koprivničancima stalno rađalo novo nasilje i još veću razinu ideološke netrpeljivosti.

Sve je to bio povod i za cijeli niz osvetničkih represivnih mjera nakon konačnog partizanskog oslobođenja grada u posljednjim ratnim danima. Razumljivo je, stoga, da je političko, gospodarsko i socijalno stanje u Koprivnici u proljeće 1945. bilo iznimno teško. Nepovjerenje, sumnjičenja, međusobne optužbe i nestašica osnovnih namirnica, kao i najrazličitije građevinske i tehničke robe te odjeće i obuće bili su tužna svakodnevica s kojima se na svakom koraku suočavala nova vlast. Kvalitativnih pomaka zbog uništenog gospodarstva u čitavoj Hrvatskoj, kao i obnovljenoj jugoslavenskoj državi, ni u narednim mjesecima nije moglo biti.

Dio nezadovoljnih građana, ali ne samo onih koji su bili proustaški usmjereni, još je mjesecima vjerovao da je režim koji se uspostavljao samo privremen, nadajući se pritiscima, možda i intervenciji sve otvorenije protukomunistički usmjerenih zapadnih saveznika. U okolici su se još skrivale pojedine ustaške i »križarske« skupine, stvarajući napadima na aktiviste Narodne fronte dodatnu nervozu i nesigurnost. Vlastima je ozbiljne probleme stvaralo i saznanje da je i nadalje u bijegu Martin Nemec, čije je ime još u međuratnom razdoblju postalo sinonim za ustaški pokret u Koprivnici, a zbog tragičnih zbivanja u ustaškom logora Danica dobilo je i zločinačke konotacije. Otkrivanje pojedinih kontakata s Nemecom i njegovim najbližim suradnicima, kako će se naknadno pokazati, utjecalo je na ukupno političko stanje i stupanj represije prema oporbeno usmjerenom građanstvu.

Iz historiografske je literature poznato da Koprivnica s okolicom, unatoč dominantnom antifašističkom raspoloženju, u međuratnom i ratnom razdoblju nije bila snažnije komunističko uporište. U njoj je, ponajprije među studentima i prosvjetarima, djelovalo tek nekoliko poznatih komunističkih dužnosnika i aktivista, od kojih je najpoznatiji bio predratni profesor Ivo Marinković¹⁰, kasnije član Politbiroa CK KPH. Po njemu je, budući da je 1946. proglašen i narodnim herojem, u poslijeratnom razdoblju nazvana i koprivnička gimnazija.

Koprivnički je kotar, međutim, već u drugoj polovici 1930-ih godina bio u hrvatskim okvirima poznat po lijevom krilu HSS-a, zasigurno i njegovo najsnažnije uporište. Razlog je tome ponajprije ležao u djelovanju najpoznatijeg i politički vrlo angažiranog seljačkog književnika Mihovila Pavleka Miškine. Njegovo se ime iz rodnog Đelekovca preko oporbenih izbornih lista proširilo diljem tadašnje države, postajući čak i u Srbiji, gdje je također sudjelovao na političkim mitinzima, simbol seljačke borbe za socijalna prava. Znajući da je Miškina tijekom rata postao i komunistički simbol borbe za »seljačke pravice«, tako da je po njemu nazvana i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj važna partizanska brigada, pomalo je začudna spoznaja da je upravo Miškina bio najzaslužniji što Podravci nisu masovnije ulazili u komunistički pokret. Riječ je o njegovoj poznatoj brošuri »Zašto hrvatski seljak nije komunist«¹¹, koja se protivila staljinističkom modelu oduzimanje posjeda i prisilne kolektivizacije u Sovjetskom Savezu.

Borba za seljačka prava u ruralnoj Podravini stvorila je svojevrsni raskol između podravskih HSS-ovaca i zagrebačke središnjice, jer je stranački lider dr. Vladko Maček zagovarao konzervativni pristup, u kojem su nacionalni interesi bili ispred socijalnih.

Šadek: *Podravina u Drugom svjetskom ratu i poraću (1941. – 1948.)*, str. 288-292, Meridijani, Koprivnica, 2017.

¹⁰ Indikativno je da se u njegovoj biografiji na hrvatskoj Wikipediji, koja je unatoč svojoj nepouzdanosti najčešće izvoriste podataka za današnje čitatelje, Marinkovićevo službovanje u koprivničkoj gimnaziji ne navodi kao važnija epizoda u njegovom političkom djelovanju. Vidi https://hr.wikipedia.org/wiki/Ivan_Marinkovi%C4%87, pristupljeno 12. svibnja 2020.

¹¹ Brošuru je 1938. izdao Hrvatski tiskarski zavod u Zagrebu i HSS ju je distribuirao diljem zemlje. Zasigurno nije slučajno da se o njoj nije govorilo u komunističkoj Hrvatskoj, a da je njeno drugo izdanje objavio tek 1992. ogranak Matice hrvatske u Koprivnici.

Bio je to jedan od važnijih razloga zašto se podravski HSS nakon proglašenja ustaške države suprotstavio Mačekovoj politici čekanja i približio komunistima. Situacija se u tom smislu dodatno radikalizirala nakon što je ustaško vodstvo Miškina sredinom 1942. likvidiralo u logoru Jasenovac. Kad su partizani 7. studenoga 1943. privremeno oslobodili Koprivnicu, s njime su se uoči povratka ustaša povuklo i cijelo HSS-ovo podravsko lijevo krilo, predvođeno Miškinim sumještanim Franjom Gažijem i poznatim koprivničkim stranačkim aktivistima Tomom Čikovićem i Stjepanom Prvčićem. Ubrzo su HSS-ovi članovi i simpatizeri činili glavninu partizanskih jedinica koje su 1944. objedinjene u Deseti korpus. U međuvremenu se Gažijevo krilo i formalno odvojilo od Mačeka i na oslobođenom teritoriju oformilo frakcionašku Hrvatsku republikansku seljačku stranku (HRSS)¹², koja je u pojedinim dijelovima zemlje, posebno u Podravini, nakon sloma NDH naizgled bila i dominantni politički faktor. Kad je riječ o oslobođenoj Koprivnici u drugoj polovici 1945., detaljno je pisano o svim njihovim političkim skupovima i inicijativama. Promidžbenim je aktivnostima svjesno stvaran dojam da u Podravini zapravo i nema neke druge relevantne političke snage.

Sve je to bila velika i svjesna politička obmana. Vodstvo HRSS-a se još tijekom rata pomirilo s činjenicom da je tek korisni suradnik KPH, i to bez naglašavanja nekog svog specifičnog programa. Sve je važnije političke odluke donosila, dakle, Partija, a Gažijeva ju je stranka samo provodila na terenu. Sitniji su ustupci komunističkog vodstva toj stranci, kako će to pokazati i koprivnički primjer, odnosili samo na naizgled nešto blaži stav prema seljaštvu i obrtništvu, kao i na poštivanje crkvenih institucija i blagdana, makar je i to imalo vrlo ograničeno trajanje. Dio članova vodstva HRSS-a paralelno je bila i u članstvu KPH, o čemu se nije javno govorilo, tako da su podaci o tome pronalazeni u arhivima tek desetljećima kasnije.¹³ Zato su Gaži, Čiković, Prvčić i još nekoliko HRSS-ovih dužnosnika obavljali i važne dužnosti u Vladi i Saboru NR Hrvatske, dok su protivnici te politike, optuženi da su ostali sljedbenici »izdajnika« Vladka Mačeka, bili izbačeni iz stranke, a neki i uhićivani i osuđivani.

Organizacijska forma u kojoj se odvijala ta kolaboracija, što je za stvaranje dojma u javnosti bilo iznimno važno, bila je tijekom rata stvorena Jedinствена narodnooslobodilačka fronta. Ona je 1945. preimenovana u Narodni front Jugoslavije, popularnije Narodna fronta (NF), koja je djelovala u svim gradovima i kotarima. U Koprivnici i njenom kotaru posebno je to bilo izraženo, tako da se pojam KPH ili Partija u tiskovinama ili na radijskim postajama uopće nije upotrebljavao. Neupućenima se iz tih medija moglo činiti da u Podravini, ali i u drugim dijelovima Hrvatske, KPH zapravo i ne djeluje, a da sve društvene i političke aktivnosti organizira i vodi isključivo već spomenuta Narodna fronta, koja je preko sindikata, Narodne omladine, Antifašističke fronte žena i sličnih organizacija na cijelom jugoslavenskom prostoru imala višemilijunsko članstvo.¹⁴ Upravo je ta masovna organizacija, u kojoj odluke ipak nisu donosili oni koju su je formalno vodili, poslijeratnu Hrvatsku i Jugoslaviju uvela u jednostranačje, a ono je glavno obilježje svakog političkog totalitarizma.

O kakvoj se tu komunističkoj strategiji kamufliranja pravih političkih ciljeva radilo, ponajbolje je objasnio povjesničar Dušan Bilandžić: »KPJ je produžila svoju tradiciju tajnosti i konspirativnosti 'naslijedenu' iz ilegalnog i ratnog razdoblja. To se očitovalo u nizu praktičnih oblika djelovanja. Javnost nije znala tko su članovi KP u njihovim sredinama. Javnost nije znala gdje postoje partijske organizacije, tko su njihovi članovi i prvaci. Sam Tito je izbjegavao odgovoriti na pitanje je li on vođa KPJ. Sastanci koji su se u to doba održavali najmanje jedanput tjedno, po pravilu su se održavali noću u tajnosti. Sastanci partijskih rukovodstava, od lokalnih do središnjih, ni jednom nisu obznanjivani sve do V. kongresa 1948. godine. U istom su stilu bili pisani i (partijski) dokumenti. Ni riječi o ključnim terminima kao što su socijalizam, komunizam i slično. Termini su: narodna demokracija, narodna vlast,

¹² Vidi šire u Zdenko Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1996. i kod istog autora *Hrvatska u Jugoslaviji 1941. - 1945.*, Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga, Zagreb, 2006.

¹³ Isto. Radelić donosi i popise onih koji su paralelno bili u obje stranke.

¹⁴ Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet, Zagreb, 2002. Autorica navodi da je upravo Narodna fronta bila idealan okvir za namjeru Partije »k totalnoj dominaciji društvom«.

itd. Gotovo sve odluke donose i objavljuju vlada, narodni odbori, skupštine, Narodna fronta, sindikati – a to su zapravo odluke Partije koja je svuda, ali je u javnosti nigdje nema. Tako se stvarao privid političkog života. KP je bila iza kulisa, a u javnosti su samo masovne društvene organizacije, pa po formi ispada da su njihovi čelnici izabrani od naroda.»¹⁵

Sustavno ograničavanje sloboda mišljenja i djelovanja nije značilo da i u Podravini nije bilo pokušaja oživljavanja međuratnog građanskog nasljeđa, pogotovo onog vezanog uz tiskovine. Upravo je spomenuta komunistička politička mimikrija koja je služila HRSS-ovim imenom bila od presudne važnosti da bi se shvatilo kako je i zašto došlo do obnavljanja *Podravske novine*, lista koji je u međuratnom razdoblju, unatoč stalnog političkog vrludanja u cilju vlastitog opstanka, bio odraz tipičnog građanskog shvaćanja društvenih vrijednosti.

3. PONOVO POKRETANJE MEĐURATNIH PODRAVSKIH NOVINA

Komunističke vlasti u obnovljenoj jugoslavenskoj državi nisu oživljavale građanske tiskovine koje je 1941. ukidala NDH, dok su urednici i novinari u ustaškim glasilima uz njihovo gašenje nerijetko bili uhićivani i osuđivani. Komunistima građanski listovi nisu bili poželjni, jer su podrazumijevali makar i djelomični odmak od vlasti, kao i komercijalno bavljenje mnogim zanimljivim temama. Njima su bile potrebne tiskovine koje su bile ideologizirane na komunističkoj liniji i nad kojima su imali potpunu koncepcijsku i kadrovsku kontrolu. Najčitaniji međuratni listovi, poput *Jutarnjeg lista*, *Novosti*, *Obzora* ili *Večeri* nisu mogli zadovoljiti takav kriterij, tako da je predratno ilegalno partijsko glasilo *Vjesnik* postaje središnji hrvatski list, a uz njega se na regionalnim razinama pokreću tijekom rata na oslobođenim teritorijima pokrenute tiskovine, poput *Slobodne Dalmacije*, *Glasa Slavonije* ili *Glasa Istre*, a na lokalnim razinama brojne nove koje su bile bezrezervno u službi KPH.¹⁶

U takvoj se situaciji, gdje su politička odstupanja bila vrlo rijetka, u Koprivnici 22. rujna 1945. ipak nastavlja izdavanje međuratnih *Podravske novine*. Već je i ta spoznaja dovoljno govorila da Podravina nije bila tipičan politički slučaj u komunističkoj Hrvatskoj, već sredina u kojoj je vlast morala služiti HRSS-ovskom retorikom, uz stalno pozivanje na »izvornu seljačku ideologiju« Antuna i Stjepana Radića. Gotovo je svaka odluka novih vlasti bila tumačena njihovom izvornom seljačkom ideologijom, bez da je ijednom riječju spominjan komunizam i vladajuća KPH/KPJ. Kako taj model vladavine plastično objašnjavao povjesničar Bilandžić, postojala je samo fluidna Narodna fronta u raznim izvedenicama, a redovno je praćeno isključivo djelovanje HRSS-a. Jednom riječju, medijska je slika Koprivnice i njenog kotara, neovisno o korektnom izvještavanju s terena, bila u potpunoj suprotnosti s političkom stvarnošću. Nesporno je da su lokalni komunisti bili svjesni svih svojih kadrovskih slabosti, ali i velikog ugleda koji su uživali suborci i sljedbenici karizmatične ustaške žrtve Mihovila Pavleka Miškine. Dovoljno im je bilo kontrolirati Gažija i ostale HRSS-ove dužnosnike, koji su sve poteze komunističkog vodstva, uključujući i one najnepopularnije, stavljali u kontekst radićevske ideologije i socijalne pravde.

Pragmatičnim je komunističkim čelnicima u oživljavanju *Podravske novine* promaknuo tek jedan detalj: unatoč nametanja vladajuće ideologije, svaki informativni list koji se drži temeljnih novinarskih pravila o događanjima na terenu time pozornijem čitatelju razotkriva i društvenu realnost, a ona je u drugoj polovici 1945. bila vrlo sumorna. Vlast su zanimali samo aktualni promidžbeni interesi. Zato je analiza *Podravske novine*, iako su izlazile do veljače 1946., iznimno važan povijesni izvor za razumijevanje iznimno teške poslijeratne situacije u komunističkoj Hrvatskoj. Teme kojima se bavio taj list, čak i navođenje onoga što je donosio na svom oglasnom i marketinškom prostoru, često govore više od arhivskih dokumenata, jer potonji iznose samo službenu stranu pojedinog problema. Upravo je zato vrlo čudno što se poslijeratnim Podravske novine dosad nitko nije bavio, a u pojedinim je publikacijama te znanstvenim i stručnim radovima čak izostavljeno ili relativizirano i njihovo postojanje. Time je i slika Koprivnice i Podravine u razdoblju 1945.-1946. bila (ne)svjesno iskrivljena.

¹⁵ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 215-216, Golden marketing, Zagreb, 1999.

¹⁶ Šire o tom obračunu s građanskim novinarstvom vidi u Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, 423-472, Golden marketing, Zagreb, 2005.

3.1. Suradnja komunističkog idealiste, iskusnog novinara i ambicioznog tiskara

Odmah nakon oslobođenja grada i okončanja ratnih zbivanja ispostavilo se da je novoj vlasti potrebno glasilo koje bi prenosilo stavove i interese vlasti, tim više što je građanstvo još od međuratnog razdoblja bilo naviknuto na izlaženje nekoliko kvalitetnih tiskovina. Nisu sačuvani arhivski zapisi o tome kako je prevlada ideja da se obnove *Podravske novine*, ali je ona u okolnostima nedostatka novinarskih kadrova i materijalnih resursa bila logična. U Koprivnici su u drugoj polovici 1945. na raspolaganju za takav medijski projekt samo nekoliko osoba koje su po novinarskim afinitetima i političkim kriterijima, a potonji su bili i najvažniji, u njemu mogle biti angažirane. Riječ je ponajprije bila o Ivanu Papriki-Janku¹⁷, predsjedniku gradskog Narodnog odbora¹⁸, Valku Loborcu¹⁹, dugogodišnjem tiskaru i nakladniku, te Dušanu Ožegoviću²⁰, jedinom međuratnom profesionalnom koprivničkom novinaru. Sva ostala

¹⁷ Ivan Paprika-Janko (1913. – 1990.) bio je u 1930-ih godina student prava i vrlo aktivni član koprivničkog Kluba akademičara, koje je i pokrenuo *Podravske novine*. Iako je bio komunističkih nazora, kasnije i član KPH, Paprika je krajem 1930-ih godina bio među stalnim suradnicima lista, kraće vrijeme 1940. i glavni urednik, a intenzivno se družio i s pripadnicima lijevog krila HSS-a. Tijekom rata odlazi u partizane, a nakon povratka baš zbog bliskosti s vodstvom HRSS-a izabran je za predsjednika gradskog Narodnog odbora. Politička mu je karijera zbog razloga o kojima će biti riječi u ovome tekstu kratko trajala pa je ubrzo postao gimnazijski profesor, prevoditelj, publicist i urednik u nekim zagrebačkim redakcijama. Pisao je i za *Podravki zbornik*, mahom o koprivničkom području u međuratnom i ratnom razdoblju.

¹⁸ To bi tijelo kao oblik izvršne vlasti bilo usporedivo s današnjim poglavarstvima ili uredima gradonačelnika.

¹⁹ Valko Loborec (1899. – 1992.) počeo je kao šegrt znamenitog koprivničkog tiskara i nakladnika Vinka Vošićkog. Bio je komunistički usmjeren, a i vrlo blizak lijevom krilu HSS-a. Nakon što je s bratom otvorio vlastitu tiskaru, 1930. preuzeo je tiskanje novopokrenutih *Podravske novine*. Od 1936. pa do 1940. bio je i njihov nakladnik, a 1940. neko vrijeme čak i glavni urednik. U studenome 1943. vlastitu je tiskaru prebacio na slobodni teritorij na Papuku, gdje je djelovao do kraja rata. Kratko je bio direktor u Seljačkoj tiskari u Zagrebu, ali se već u drugoj polovici 1945. vratio u Koprivnicu. Tu je opet otvorio svoju tiskaru, koja je radila do procesa nacionalizacije malih tvrtki. Njegova detaljna biografija nije napisana pa je možemo rekonstruirati iz njegovih memoarskih zapisa, pregleda tiskovina, vrlo skromne arhivske građe i fragmentarnih zapisa suvremenika, ponajprije onoga što je objavila njegova kćer, književnica Božena Loborec.

²⁰ Dušan Ožegović (1891. – 1960.?) jedan je od najzanimljivijih i najkontroverznijih Koprivničanaca u prvoj polovici 20. stoljeća. Potjecao je iz stare plemićke obitelji Ožegović, usko povezane i s nekim židovskim obiteljima. Njegov otac Martin bio je i među važnijim koprivničkim gradonačelnicima, zaslužan za otvaranje gradske bolnice i nekoliko novčarskih institucija, a tu dužnost obavljao do 1871. i 1973.-1876., da bi u naredne tri godine bio i podžupan Križevačke županije. Kako mu je majka bila pravoslavka, obitelj je obilježilo to što je Dušan bio katoličke a njegov brat Mita pravoslavne vjere, jer mu je to kasnije, ovisno o razvoju situacije, otvaralo razne političke prilike i stvaralo probleme, ali bez toga se ne mogu objasniti neke njegove novinarske epizode. Imao je vrlo široko obrazovanje, makar je zbog konfliktnog karaktera i sklonosti boemskom životu izbačen iz gospićke gimnazije i interniran natrag u Koprivnicu. Između ostalog, u pojedinim se životnim razdobljima uzdržavao kao kavanski pijanist i učitelj klavira, a ostavila ga je i supruga s dvoje djece. Unatoč obiteljskom nasljeđu, Ožegović je u mladosti zastupao komunističke ideje i na listi KPJ je 1920. postao i gradski zastupnik. Novinarskom se bavio od sredine 1920-ih godina, i to u nizu gradskih tiskovina različitih političkih opredjeljenja. Neko je vrijeme bio i dopisnik zagrebačkog *Jutarnjeg lista*. Ostao je zapamćen i po tome što gotovo da nije bilo javne osobe s kojom nije bio u polemici i sukobu, nerijetko i u sudskom sporu. Počeo je kao urednik u pravaškog tjedniku *Koprivnički Hrvat*, ali je nakon proglašenja šestosiječanjske diktature i ukidanja tog lista prešao u *Podravske novine*, koja su u tom razdoblju bile unitaristički usmjerene. U dokumentima i člancima u *Podravske novine* nalazimo ga i kao jednog od utemeljitelja lokalne četničke organizacije. Nakon političkih promjena, 1936. se okreće HSS-u i u listu detaljno prati njihovu aktivnost. Tih je godina zapaženo i njegovo zalaganje za koprivničke Židove, koji su u sve većoj mjeri bili na udaru proustaških aktivista. Kad je stvorena NDH, pokušao je spasiti list dodvoravanjem ustaškim emigrantima-povratnicima. No, list je odmah ukinut, a Ožegović je kraće vrijeme bio zatočen i u logoru Danica. Zahvaljujući svojim poznanstvima s pojedinim ustaškim dužnosnicima sačuvao je glavu, suočavajući se sa svakodnevnim šikaniranjima, pa je 1944. s Loborčevom tiskarom krenuo na Papuk. Načeta zdravlja, tu je izdržao samo nekoliko dana i opet se vratio u Koprivnicu, da bi se naposljetku uspio skloniti u jedan starački dom u Zagrebu. No, 1945. se opet vratio svojim mladalačkim komunističkim idealima, a nova mu je vlast honorirala to što je branio Židove i kao iskusnom novinaru dala mu posao u oživljenim *Podravske novine*. Nakon njihova ukidanja postao je upravnik kotarskog Doma staraca i nemoćnih, o čemu svjedoče dokumenti koji se danas nalaze u Državnom arhivu u Varaždinu - Arhivskom sabirnom centru Koprivnica, ali nema datuma tog imenovanja. Zbog višemjesečnog liječenja u koprivničkoj bolnici, koje su kotarske vlasti osporavale, 1948. je u istoj instituciji premješten na »pomoćnog administrativnog manipulanta«, no taj niskorangirani posao, čini se, nije ni preuzeo. Svjedoci toga razdoblja govore da je Ožegović tih godina bio i suradnik radijske postaje, koja je 1945. također

imena koja tu nalazimo bili su tek povremeni suradnici i dopisnici s terena, kao i osobe koje su se bavile tehničkom stranom tog projekta.

Budući da tekstovi u listu uglavnom nisu bili potpisani, što je u hrvatskim tiskovinama u tome razdoblju bila česta praksa, iz pojedinih se memoarskih zapisa i objelničarskih tekstova može zaključiti da je Paprika kao odgovorni urednik bio zadužen za političke komentare i analize, a dijelom ih je pisao i Loborec. Ožegović je, pak, obilazio teren i pisao o lokalnim događanjima, a po stilu se može zaključiti da je on bio zadužen i za redigiranje suradničkih informacija i kompiliranje tekstova iz drugih medija o zbivanjima u zemlji i svijetu. Paprika je kasnije navodio da nitko nije bio plaćen za novinarske poslove, što je za njega i Loborca u tadašnjim okolnostima ideološki poticanog obnoviteljskog entuzijazma i razumljivo. Jasno je, međutim, da je pronađen neki način da se nezaposlenog Ožegoviću ipak honorira, jer su njegovi novinarski zadaci opisom i obimom bili karakteristični za zaposlenike s punim radnim vremenom. Čini se da je jedan od načina bilo i to što je upravo Ožegović, kako je to u listu i bilo navedeno, skupljao svakovrsne oglase i vjerojatno od njih dobivao određeni postotak.²¹ Kasnije je objavljeno da je Hrvatsko autorsko društvo u Zagrebu baš Ožegovića postavilo »za svog zastupnika u Koprivnici« pa su »svi priređivači priredaba pa i ugoditeljskih radnja s glazbom, kinematografi itd... bili obvezni prema njegovim uputama udovoljavati dužnosti plaćanja autorskih pristojbi i dostavljanja programa izvedenih djela«.²² Takav se honorarni posao, unatoč Ožegovićevom odličnom poznavanju glazbe, mogao dobiti samo političkom intervencijom.

Redakciji je unaprijed bilo jasno da list pokreću u posebnoj političkoj psihozi samo nekoliko mjeseci nakon okončanja ratnih strahota, kad su po terenu i nadalje prijetili ostaci poraženih ustaških snaga. Jednako je tako bilo jasno da je pokretač i vlasnik lista bila vlast nesklona demokratskim standardima, tako da je svima bilo jasno da to ne može biti kopija onoga iz međuratnog razdoblja, koliko god je i u drugoj polovici 1930-ih godina na djelu bilo izigravanje demokratskih i medijskih načela.

O idealu nekog istinski slobodnog novinarstva nije, dakle, moglo biti riječi. Pretpostavlja se da je to u najvećoj mjeri kao vrlo iskusni novinar osjećao Ožegović, ali on zasigurno nije bio u poziciji da

Sl. 1. Naslovnica »Podravske novine« od 22. 9. 1945.

pokrenuta u Koprivnici. Ipak, početkom 1950-ih godina opet odlazi u Zagreb, gdje je 1960., po nekima godinu ranije, umro u Židovskom mirovnom domu. Jedini cjelovitiji tekst o tom prvom koprivničkom profesionalnom novinaru i njegovoj jednako zanimljivoj obitelji napisala je povjesničarska Mira Kolar-Dimitrijević. Naziv teksta je »Ožegoviću u Koprivnici od polovice 19. do polovice 20. stoljeća«, a objavljen je u križevačkom časopisu *Cris*, god. XIV, br. 1/2012., str. 25-44. Indikativno je da u tom tekstu nema nikakvog podatka o tome da je Ožegović 1945.-1946. bio novinar u obnovljenim *Podravskim novinama*.

²¹ *Glas Podravine*, 11. prosinca 1985., »Pisanje po svijesti i savjesti – razgovor s Ivanom Paprikom-Jankom«, str. 5.

²² *Podravske novine*, br. 2, str. 4, 29. rujna 1945.

SI. 2. Naslovnica »Podravske novine« od 23. 12. 1945.

nakon pokretanja lista, unatoč vlastitog ideološkog zanosa, i sam postao političkom žrtvom. Suočio se s partijskim odlukama tu koje više nije vjerovao, o čemu će biti više riječi. Loborec se, pak, nekoliko godina kasnije zbog partijskog koncepta podržavljenja gospodarstva morao prisilno odreći onoga što mu je bio temeljni smisao življenja – vlastite tiskare.

3.2. Razlozi formalnog obnavljanja koprivničkog tjednika

Zašto su uopće i naglo obnovljene *Podravske novine*, čak i s istom logotipom (»glavom«) lista, grafičkim izgledom, fontovima i formatom na uobičajene četiri stranice, ali sada kao »glasilo Gradskog odbora Jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Koprivnica«? U kratkom uvodniku navodi se da je upravo taj tjednik koji je u međuratno razdoblje izlazio 11 godina bio poznat kao »iskreni i beskompromisni pobornik demokracije i svih narodnih težnja«. Bio je to i razlog, kako je patetično rečeno, što su novine dolaskom ustaša bile »odmah zabranjene«, a »njihovi pokretači, urednici i suradnici krenuli su putem narodnooslobodilačke borbe«, gdje su »mnogi od njih položili svoje živote na oltar svojeg naroda i domovine«, ali bez navođenja imena navodnih stradalnika. Zato su pozvani »pošteni ljudi« da im pomognu u radu: »Neka pišu o uspjesima naroda, neka žigošu ono što ne valja. Za svaku istinitu i dobronamjernu kritiku otvoreni su stupci naših novina.«²⁴ U uvodniku je svjesno prešućeno da su *Podravske novine* imale i poduže razdoblje u kojima zasigurno nisu bile odraz »narodnih težnji«, već je sve svedeno na razdoblje kad su odražavale interese lijevog krila HSS-a.

postavlja bilo takva principijelna pitanja. Loborec i Paprika, smatrajući se dijelom sustava koji je proklamirao stvaranje najboljeg i najpravednijeg društva, tu su dilemu jednostavno riješili. Paprika je u već spomenutom intervju u *Glasi Podravine* povodom 40. obljetnice obnovljenog lista, dakle u razdoblju kad su komunisti bili još na vlasti, lakonski izjavio da su oni tada doista pisali »po svijesti i savjesti«, smatrajući da je njihov ideologizirani pristup bio potreban i jedini moguć: »Čudno je svakome kad kažemo da nije bilo nikakve cenzure. Pa zar nam je i trebala? Mi smo došli iz partizana s jasnim opredjeljenjima na liniji Partije.«²³

Neovisno i zanatski utemeljeno novinarstvo za njih nije ni bila opcija s kojom bi se suočavali. Svoje su postupke, poput propagandista svih nedemokratskih režima, opravdali vjerovanjem u ideale kao moralnom kategorijom koja bi trebala opravdavati svaki potez, koliko god bio dvojbena ili represivan prema vlastitim građanima. Gotovo su svi novinarski stavovi temeljeni na emocijama pa u listu većina komentara ima usklikničke, od kojih zazire svako informativno i objektivno novinarstvo Paprika, možda i zbog odmaka od nekoliko desetljeća, tu nije bio potpuno iskren, jer je samo koji mjesec

²³ *Glasi Podravine*, 11. prosinca 1985., »Pisanje po svijesti i savjesti – razgovor s Ivanom Paprikom-Jankom«, str. 5.

²⁴ *Podravske novine*, br. 1, str. 1, »Podravske novine«, 22. rujna 1945.

Pravi je razlog pokretanja lista bio, međutim, krajnje pragmatičan. Komunisti su obnovili jugoslavensku državu, i to u formi federacije, i ukinuli monarhiju. No, još nisu bili provedeni izbori na kojima je to trebalo biti definitivno potvrđeno, na čemu su na temelju sporazuma Tito-Šubašić inzistirali zapadni saveznici. Budući da komunisti u pojedinim dijelovima zemlje nisu mogli računati na široku potporu, građane je ujesen 1945. trebalo na sve načine pripremiti najprije za lokalne, a zatim i parlamentarne izbore. Partija, uvijek pod krinkom Narodne fronte, tu ne samo da nije smjela izgubiti, već je morala demonstrirati uvjerljivu izbornu pobjedu. Ne treba zanemariti ni potrebu da se u međunarodnoj javnosti, pogotovo u Velikoj Britaniji i SAD-u, stvori dojam o slobodi mišljenja, govora i objavljivanja.

Zato je u prvom broju *Podravske novine*, čije su redovne parole na naslovnici bile »Republika je budućnost, monarhija prošlost« i »Smrt fašizmu – sloboda narodu!« (od prosinca 1945. parola je »Živio Tito! Živila Republika!«), najvažnija tema, kao redakcijski stav bez potpisa, imala naslov »Što danas bismo?«²⁵ Tu se vrlo oštro obračunavala sa svim reakcionarima »koji su živjeli na grbači naroda«, kao i s »ustaško-četničkim« i drugima koji su bili »fašistički došaptaci«.²⁶ Što je alternativa svim tim »narodnim neprijateljima« odgovoreno je na istoj stranici u tekstu pod naslovom »Hrvatski seljački narod za republiku i Tita!«, a tu se zapravo radilo o »veličanstvenoj skupštini HRSS u Zagrebu«, koja je donijela rezoluciju u kojoj je Vladka Mačeka stavila u izdajnički kontekst služenja »fašističkim napadačima«. Naglašeno je da je jedini pravi put hrvatskog seljaštva »bratstvo i jedinstvo svih naroda Demokratske Federativne Jugoslavije, naročito Hrvata i Srba, najuža povezanost sa svim slavenskim narodima i velikim bratskim ruskim narodom«.²⁷

3.3. Tematski okvir: između prokazivanja »neprijatelja« i informacija o tjeskobnoj koprivničkoj svakodnevici

U tom je prvom broju otvorena i bolna tema koja će možda i u najvećoj mjeri obilježiti izlaženje *Podravske novine*. Riječ je bila o »otkupu viškova žita«, kasnije i drugih živežnih namirnica, kao nužnosti za »spašavanje glavnog naroda u opljačkanim odnosno pasivnim krajevima«, uz upozorenje da trebaju biti strogo kažnjeni svi »špekulanti« i »saboteri« koji se tome protive. Od ostalih tema, također indikativnih za svrhu pokretanja lista, svakako treba naglasiti najavu kongresa Srba u Zagrebu, otvara-

Sl. 3. Druga stranica »Podravske novine«, 23. 12. 1945.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto. U izvještaju je navedeno da je na zagrebačkoj skupštini bilo »preko 100.000 delegata«. Moguće je da to bila tiskarska omaška, no ne treba odbaciti ni mogućnost da je time neupućenim građanima svjesno poslana poruka kako politiku HRSS-a podražava veliki dio hrvatskog seljaštva.

SI. 4. Naslovnica »Podravske novine« od 2. 2. 1946.

čije se ime kao odgovornog urednika isprava nije navodilo, u navedenom se intervjuu pohvalio kako je prvi broj lista »planuo« u čak 3000 primjeraka.²⁹

Glavna vijest u drugom broju lista bila je odgoda izbora za gradske, kotarske i okružne narodne skupštine, koji su bili najavljeni za 30. rujna 1945., što je opravdano »tehničkim razlozima«. Zato je na naslovnici bio veliki izvještaj s političkog zbora u Domoljubu, održanog 27. rujna, na kojoj je govor držao predsjednik Okružnog narodnog odbora Stjepan Prvčić.³⁰ Govor je ponajprije bio usmjeren protiv Vladka Mačeka, s tezom da je upravo on počinio »najveću izdaju«, čak i da je svojim postupcima odgovorniji za »zločine nad narodnom« od samog ustaškog poglavnika Pavelića. Govorilo je još nekoliko dužnosnika HRSS-a, a temeljna je poruka učesnicima skupa bila da je maršal Tito kao vođa narodno-oslobodilačke borbe oživotvorio sve ideale »neumrlih naših učitelja« braće Radić. Kako se i moglo

nje Radničkog doma na Jelačićevom trgu²⁸ u Koprivnici, upise u koprivničku Realnu gimnaziju, pokretanje rasprave o premalom broju željezničkih linija prema hrvatskoj metropoli, kao i formiranje gradske i kotarske Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Od nepolitičkih tema treba izdvojiti najavu utakmice mršavih i debelih, informacije o rođenima i umrlima (objavljiva-ne su u svakom broju), obavijesti o potrebi podnošenja prijave za proizvodnju duhana, obveznoj prijavi vlasništva nad nekretninama i radio aparatima, ali i zabrani prošnje »ubogara« na gradskim ulicama.

Popracene su i prve sportske aktivnosti, poput nogometne utakmice između obnovljenog Sportskog društva »Slaven« i Artiljerijske brigade 32. divizije, koju su Koprivničanci dobili s 4:0, kao i naglašavanje dobre suradnje s nogometašima iz 5. udarne crnogorske brigade, stacionirane u gradu. Naposljetku, objavljeni su komercijalni oglasi Jugopetrola, Zemaljske banke za Hrvatsku, novoootvorene trgovine tekstilom Anastazije Hrubec i Industrije konzervi braće Wolf. Bila su tu i dva mala oglasa čija je cijena za 15 riječi bila 20 dinara. Usporedbe radi, list je stajao jedan dinar, a Janko Paprika,

²⁸ Tada još nisu bili promijenjeni nazivi ulica i trgova, tako da je spomenuti trg, kao i Zrinski trg, na kojem se nalazilo uredništvo i administracija lista, poklapa s vraćanjem povijesno uvriježenih naziva u neovisnoj Hrvatskoj.

²⁹ U samom se listu nije navodilo kolika je mu naklada, a ni način njegove distribucije, za što su postojale vrlo skromne mogućnosti, jer se on mogao kupiti samo u tiskari i papirnici Loborec, eventualno i u kojoj trgovini ili zanatskoj radnji. Nema podatak da je sustavno distribuiran u okolnim naseljima koprivničkog kotara. Uzmemo li u obzir da se u to doba stalno nametao objektivni problem nestašice papira, Paprikinu tvrdnju, pogotovo za brojeve koji su slijedili, treba uzeti s oprezom.

³⁰ *Podravske novine*, br. 2, str. 1, 29. rujna 1945., »Maršal Tito oživotvorio je ideale braće Radić«. Interesantno je da je to bio jedan od rijetkih tekstova na kojima je Ožegović potpisan punim imenom, što je ukazivalo na potrebu da se legitimira kao novinar na neupitnoj partijskoj liniji.

pretpostaviti, KPH u tom i govorima Tome Gažija, Valenta Ambrošića i Tome Gregureka nije spominjan, iako je potonji bio višegodišnji kotarski partijski sekretar.³¹

Objavljena je i cjelovita lista 60 kandidata za Gradsku narodnu skupštinu u Koprivnici, na kojoj su bila i neka ugledna nestranačka imena, poput bivšeg gradonačelnika Branka Švarca i samog Janka Paprike, ali su dominirali seljaci, kako su tada imenovali poljoprivrednike, i gradski obrtnici. Istaknuto je i deset kandidata za Okružnu narodnu skupštinu. Na trećoj je stranici bio i nepotpisani komentar, u kojem je ljutiti novinar napao sve one koji su prenosili navodne dezinformacije o razlozima odgađanja lokalnih izbora. Gradom se, naime, pronosio glas da su »izbore zabranili Englezi«.³²

Taj je broj donio izvještaj o obnovi razorenih željezničkih pruga u okolici Koprivnice, i to na svim pravicima, dakle prema Križevcima, Kloštru Podravskom, Varaždinu i Botovu. U nekoliko su tekstova obrađene i pripreme za novu školsku godinu, dijelom i u ratu oštećenim objektima, u kojima često nije bilo ni stolarije i stakla na prozorima, kao ni peći i ogrijeva za grijanje. Zato su se od roditelja tražile novčane donacije, kao i učešće u obnovi raznih poduzeća i obrta. Koliko je situacija u koprivničkom školstvu bila loša, tim više što je u veljači iste godine u eksploziji potpuno uništena zgrada pučke škole, pretvorena u domobransku vojarnu, najslikovitije je govorio duhoviti tipfeler u tom tekstu: »Kako je poznato građanstvu, zgrada naše gimnazije nalazi se u teškoj sranju.«³³ Tjedan dana kasnije u istom je tonu objavljena i pjesmica potpisana s »Djak«: »Dižite škole, / djeca vas mole! / Učit bi htjeli, / Al' gdje bi sjeli? / Škola bez klupa, / Ko prava rupa! / Prozor bez stakla, / Vrata bez kvaka, / Svud propuh piri, / Zimu nam širi. / Još moramo reći, / Da nema ni peći. / Ni ugljen, ni drva, / Prem škola je – prva! / Pomozite svi, / To molimo mi!«³⁴ Riječ je, dakako, bila o preradi poznate pjesme srpskog književnika Jove Jovanovića Zmaja.

Idućeg je tjedna slijedio nepotpisani komentar o izborima za Ustavotvornu skupštinu 11. studenoga, na kojoj se trebalo odlučiti postaje li Jugoslavija republika i hoće li narodnofrontovski kandidati, iza kojih su u svim dijelovima zemlje stajali komunisti, i formalno preuzeti vlast. Opet je pobrojana sva »međunarodna reakcija«, za koju je napomenuto da želi iskoristiti poslijeratne probleme kako bi »poništila tekovine narodno-oslobodilačke borbe i uspostavila ono što je prije rata bilo«. Onaj tko ne glasa za »Narodni front«, »taj će glasati protiv slobode i ravnopravnosti naroda Jugoslavije«, zapravo »za koljače i zločince... pljačkaše i korupcionaše«.³⁵ Zato je najavljena još jedna velika predizborna skupština u Koprivnici, kao i još neke političke manifestacije, između ostalog i književna večer »u spomen hrvatskog seljačkog književnika Mihovila Pavleka – Miškine, koji je tragično poginuo od noža ustaških zločinaca«.³⁶

Od ostalih tema treba izdvojiti pokušaje vlasti u opskrbi grada drvom, otvaranje rasprave o razlozima previsoke cijene struje, poziv građanima na prijavu ratne štete, informaciju o razmještaju učitelja po školama te poziv anonimnog čitatelja da svako domaćinstvo prema mogućnostima donira prozorska stakla za saniranje škola i drugih javnih ustanova. Građani su na nešto suptilniji način pozvani i da predaju »svako suvišno zrno žita« i tako pomognu »našoj braći u nevolji«. Naslov je apela bio: »Dokazimo da smo ljudi!«³⁷ Najbizarnija je bila vijest, ali indikativna za ogromne probleme u prehrani stanovništva, da je iz Primorja u Koprivnicu upućena pošiljka »od 200 kg svježe morske ribe... za potrebe grada, ali ju je Ribarska središnjica u Zagrebu zadržala za Zagreb«.³⁸

Kao što se i moglo pretpostaviti, u broju 13. listopada 1945. opet je na naslovnici bio izvještaj s još jedne predizborne skupštine Narodnog fronta u Domoljubu, s gotovo identičnim porukama kao i na prethodnim skupovima. Ovoga je puta glavni govornik bio Franjo Gaži, predsjednik HRSS-a, a puno je

³¹ Isto, str. 2.

³² Isto, str. 3, »Brzina u – laganju!«.

³³ Isto, str. 3, »Poziv roditeljima naših đaka«.

³⁴ *Podravske novine*, br. 3, str. 4, 6. listopada 1945., »Koprivnička škola«.

³⁵ Isto, str. 1, »Ili! – ili!«.

³⁶ Isto, str. 1-2, »Prosvjetni tjedan u Koprivnici«.

³⁷ Isto, str. 3.

³⁸ Isto, str. 4.

prostora posvetio svojim susretima s »izdajnikom« Mačekom. Gažijev je govor bio indikativan i po zaoštavanju retorike prema Katoličkoj crkvi, iako u listu i nadalje nalazimo pozive na mise vezane uz pojedine blagdane ili zadušnice za u ratu stradale antifašiste. Napomenuo je da su na udaru vlasti »samo krivci« i da se upravo zato »kažnjavaju i svećenici«, među kojima je bilo i nekih koji su se »krvavo ogriješili o svoj narod«. Pozadina je tih Gažijevih napada bilo širenje agrarne reforme i na crkvene posjede, jer je cilj bio da »zemlja dođe u ruke onoga koji ju obrađuje, a svećenstvu omogućuje da se tako riješi zemaljskih briga i da se potpuno posveti svojoj službi: širenju prave kršćanske – Kristove nauke.«³⁹

U listu je obilježena i godišnjica tragičnog pokušaja oslobođanja Koprivnice u listopadu 1944., koji je, kako je spomenuto, odnio više stotina partizanskih života. Iz nepotpisanog se teksta, međutim, ne može zaključiti da su partizani tu doživjeli jedan od svojih najboljih poraza, već je izveden zaključak da je ta bitka »konačno ubila otpornu snagu krvave Crne legije« i da je njen zapovjednik Rafael Boban »iz svoga revolvera strijeljao vlastite oficire i vojnike... koji su počeli bježati u grad«. U tekstu je najavljena i misa zadušnica u franjevačkoj crkvi za koprivničkog gimnazijalca Eshila Pavičića iz brigade Braće Radića, koji je poginuo u toj bitki.⁴⁰

Najveća je vrijednost *Podravske novine* bila u popratnim informacijama o životu u poslijeratnoj Koprivnici, a dvije su vijesti pokazivale način razmišljanja komunističkih vlasti, usmjeren protiv bogatijih građana, ako je takvih u poratnim okolnostima uopće i bilo. Ministarstvo financija je, naime, izdalo uredbu po kojoj je određena »monopolska pristojba za upaljače« od deset dinara. Tko ne plati za taj »luksuz«, kako je upozoreno, tretirat će se kao da »drži krijumčarski predmet«. Isto tako, svako domaćinstvo koje je imalo kućnu poslugu moralo je platiti »službenički porez« za drugo polugodište u iznosu od 50 dinara.⁴¹

Približavanjem parlamentarnih izbora, list je postajao sve oštrij prema svima koji su pokušavali propitivati odluke nadležnih institucija. Broj od 20. listopada 1945. bio je usmjeren na planirano iskašanje ratnih žrtava (»strijeljanih, vješanih i zaklanih«) na osam gradskih lokacija. Navedena su i imena najpoznatijih stradalnika antifašističke orijentacije, po kojima su kasnije nazvane i pojedine koprivničke ulice i škole. Objavljen je i poveći izvještaj sa sprovođa onih koji su iskopani iz masovnih grobnica koji dan ranije, poput Marcela Sestrića. S druge strane, u oštrom su komentaru napadnuti svi oni koji »plaču da raskapamo grobove Nijemaca i ustaša«, jer su vlasti na gradskom groblju preorale njihove grobove, uz napomenu da će onima koji se bune protiv toga »naš narod začepiti njihove gadne gubice za uvijek«. Kako bi naglasili da su raskopani samo grobovi zločinaca, neimenovani je autor napomenuo da nitko nije dirao domobranske grobove, s obzirom da su oni »bili zavedeni«. ⁴² Opširno pisanje o ratnim zločinima nastavljeno je nakon parlamentarnih izbora, kad je objavljen i feljton o pogromu koprivničkih Židova, s pojedinačnim navođenjem svih dotad poznatih stradalnika, njih 213, ali nije navedeno tko je od ustaških dužnosnika sudjelovao u njihovu odvođenju u logor Danica i kasnijem prebacivanju u druge logore NDH i Trećeg Reicha u kojima ih je većina likvidirana.⁴³

Nizali su se i tekstovi o »izdajničkoj opoziciji« i »razbijenoj reakciji«, u kojima nisu birani izrazi, uz istodobno klicanje Titu, republici i Narodnom frontu. Pojavila se i priča neimenovane obitelji čiji je sin bio ustaška žrtva, a svećenici Mihovil Kovačić i Stjepan Pavunić su navodno odbili crkveno ga pokopati, uz poruku da »mrcine spadaju na mrcinište«. Zaključak je bio da se »zločince, koji nose svećeničku halju« ne snije proglasiti »mučenicima i svecima«. ⁴⁴

³⁹ *Podravske novine*, br. 4, str. 1-2, »11. studenoga dokazat ćemo da znamo cijeniti svoje demokratsko pravo, da slobodnom voljom biramo svoju narodnu vlast!«

⁴⁰ Isto, str. 3, »Godišnjica borbe za oslobođenje Koprivnice«.

⁴¹ Isto, »Monopolska pristojba za upaljače« i »Uplata službeničkog poreza za kućnu poslugu«.

⁴² *Podravske novine*, br. 5, str. 1 i 3, 20. listopada 1945., »Palim žrtvama«, »Još ih ima...!« i »Svećani sprovod žrtava ustaško-fašističkog terora«.

⁴³ Isto, br. 10-11, 24. studenoga 1945. i 1. prosinca 1945., »Pogibija koprivničkih Židova«.

⁴⁴ Isto, str. 3, »Uspomene iz dana groze!«.

Sitne vijesti opet su dočaravale brojne probleme i za današnje pojmove gotovo neshvatljivu razinu oskudice lokalnog stanovništva. Iz njih se može saznati da je bila zabranjeno »kupovanje i prodaja krumpira, repe i sijena tako dugo dok se ne namire potrebe vojske«, a onima koji se toga neće pridržavati roba će biti oduzeta. Upozoreno je na »zloupotrebe sa prodajom salame«, gdje su prekupci od kupaca umjesto određenih 50 dinara po kilogramu tražili 80 i više dinara. Lijepe su vijesti bile da je urar Dušan Mikulec »popravio besplatno za Gradsku ubožnicu dvije budilice«, da je građanstvo »počelo skidati staklo s raznih slika i s njima popravljati polupane prozore« i da je počelo »sakupljanje gumenih otpadaka«. Najljepše su, ipak, bile one da će gradske vlasti na potrošačke knjižice po maksimaliziranoj cijeni iz pošiljaka UNRA-e prodavati »pravu zrnatu kavu«, i to »8 do 9 dkg po osobi«, da će se za djecu do šest godina starosti, također na potrošačke kartice, prodavati bomboni u količinama od po »10 dkg po osobi«, a postojala je i mogućnost da uskoro u prodaji bude čak i riža.⁴⁵

I sljedeća tri broja bila su na naslovnica obilježena temom zbog koje je i pokrenut: parlamentarnim izborima 11. studenoga. Dovoljno o tome govore i naslovi podužih komentara – »«Sudite sami«, »Izbori prije i danas«, »Za republike, za – Tita«, »Kako se glasa«, »Kutija bez liste!«, »Sabirna akcija za izborni fond«, kao i jedne satirične korske recitacije u stihovima »Opozicija i narod«. čiji autor nije naveden. U tom je kontekstu uvršteno i nekoliko tekstova o obnavljanju organizacija HRSS-a diljem koprivničkog kotara. Naposljetku, gradske su vlasti ponosno poručile građanstvu da će povodnom skorašnjih parlamentarnih izbora biti »izlozi lokala, kao i javne i privatne zgrade okićene sa zelenilom, barjacima te slikama Tita, Stjepana Radića i Staljina«, dok je na Zrinskom trgu podignut »krasan slavaluk«.⁴⁶

Osim već više puta ponavljanih teza o tome tko su neprijatelji i izdajnici, kao i za što treba glasati, komentari su posebno bili usmjereni na obranu političkog i moralnog digniteta Franje Gažija. Lider HRSS-a bio česta meta kuloarskih napada svojih neistomišljenika, tako da ga je *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode*, koji je u Zagrebu zakratko pokrenula Stjepanova udovica Marija Radić, nazvao i »ratnim izletnikom« zbog navodnog karijeristički motiviranog odlaska u partizane, što je dokazivalo u kojoj su mjeri predratni haesesovci bili politički konfrontirani. Gažija je koprivnički list u spomenutim predizbornim komentarima strasno branio, napomenuvši da su tom »izletniku« ustaše »zaklali roditelje, ubili sina, uništili zemlju i kuću i sve što je imao«. Objavljen je i veći tekst u kojem je vrlo oštro napadnuto to oporbeno glasilu. zacijelo tada i jedino u komunističkoj Hrvatskoj. Tu je napomenuto da se »čitavo selo«, njegove rodne Hlebine, sastalo da osude »klevetničku i podmuklu rabotu izdajnika hrvatskog naroda i da manifestiraju svoju privrženost pretsjediniku Izvršnog odbora«, a za taj su napad okrivili »mačekovsku kliku«.⁴⁷ Činjenica je da je list Marije Radić nakon toga zabranjen.

Vijesti iz svakodnevnog života bile su podjednako tmurne, s ponekom naznakom boljih dana. Pisali su o »nestašici crijepa u Koprivnici«, zbog čega nije bila moguća obnova cijelog niza javnih objekata i obiteljskih kuća, a saznali su da se određene količine tog građevnog materijala nalaze neiskorištene na području Križevaca i Ludbrega. Za prvu polovicu studenoga 1945. bila je najavljena prodaja ograničenih količina šećera i soli, s tim da će postojati i mogućnost zamjene jednog kilograma svinjske masti za tri kilograma soli. Ponešto je liberalizirana i prodaja mesa pa su privatni mesari dobili priliku da jednom tjedno po unaprijed definiranoj cijeni prodaju manje količine za klanje određene stoke. Važna je bila i napomena kako će proizvodnju i prodaju salame kontrolirati narodna vlast, kako šverceri ne bi imali priliku za dodatnu zaradu. U listopadu najavljena i željno očekivana »zrna prave kave« još nisu stigla do Koprivnice, ali je novinar otkrio da se već prodaju u Varaždinu i da treba biti strpljiv još koji dan.

Ako već nije bilo osnovnih živežnih namirnica, gradska se vlast pobrinula za »duhovnu hranu« pa je u studenome obznani da se zahvaljujući Leanderu Brozoviću otvara Gradski muzej, za što su od građana odmah zatražene donacije starih slika i predmeta⁴⁸, dok je pri Domu kulture za građanstvo

⁴⁵ Isto. Uredništvo je tu prešutjelo informaciju da je UNRA slala Jugoslaviji humanitarni pomoć, a ne robu za trgovanje, što znači da su je vlasti trebale besplatno dijeliti svojim građanima.

⁴⁶ *Podravske novine*, br. 6, 7 i 8, str. 1, 27. listopada 1945., 3. studenoga 1945. i 10. studenoga 1945.

⁴⁷ Isto, br. 7, str. 2, »Bestidan napadaj na pretsjedinika Izvršnog odbora HRSS F. Gažija«.

⁴⁸ Isto, br. 12, str. 3, 8. prosinca 1945.

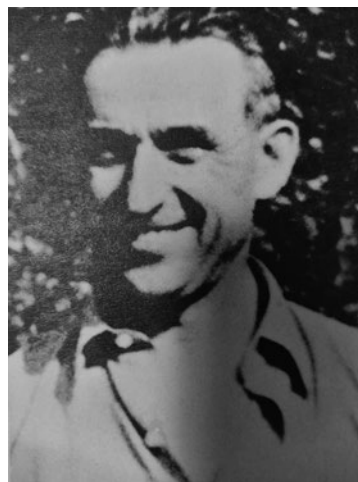

SI. 5. Janko PAPIKA

SI. 6. Dušan OŽEGOVIĆ

SI. 7. Valko LOBOREC

otvorena i knjižnica, s nepoznatim brojem knjiga, a u toj su kulturnoj instituciji počela i »glazbeno-pjevačka« sijela, a oni koji su kupili ulaznice mogli su biti posluženi čajem, čak i s toliko dragocjenom crnom kavom.⁴⁹

Šumarska uprava obznanila da je uz naknadu dozvoljeno skupljanje listinca, dakle humusa nastalog razgradnjom lišća. U gradu je otvoren i gimnazijski internat za 50 učenika u zgradi bivše hotela »Križ«. Stan i hrana u njemu stajala su učenike 800 dinara mjesečno, ili 500 dinara ako njihovi roditelji daju određene količine hrane. Organizirana je i akcija prikupljanja novca za spomenuto iskapanje žrtava ustaško-fašističkog terora, u čemu su se posebno istakli koprivnički tvorničari, braća Wolf, koji su donirali 10.000 dinara.⁵⁰ Pozornost je tjednima izazivao i mali oglas u kojem se bezuspješno prodavao »jedan zimski crni kaput za jačeg muškarca«. Ili mu je cijena bila previsoka, ili zbog nestašice svega i svačega više nije bilo dovoljno »jačih muškaraca«.

3.4. Dodatno zaoštavanje retorike nakon izborne pobjede

Nije bilo nikakve dvojbe da će liste Narodne fronte na parlamentarnim izborima 11. studenoga 1945. za Konstituantu premoćno pobijediti. Razina ideološke indoktrinacije, kao i otvorene prijetnje svima koji bi se usudili baciti svoju kuglicu u »kutiju bez liste«, bila je toliko izražena da drugačiji rezultat nije bio moguć. Na naslovnici *Podravske novine* velikim je masnim slovima dominirala riječ »Pobjeda«, a u podnaslovu »Koprivnica je glasala za Republiku i Tita«.⁵¹

Uz opširni izvještaj o provođenju uspješnih izbora, objavljen je i trijumfalistički komentar o tome kako je »reakcija« potučena do nogu. Najzanimljiviji je bio komentar u kojem je neimenovani autor tvrdio kako su pojedini svećenici onima koji bace kuglicu u »ćoravu« kutiju obećavali po »300 dana oprosta od grijeha«, a nabrajao je i koji su se tračevi o dolasku svih mogućih »narodnih neprijatelja« širili da se građanstvo ne bi usudilo izaći na birališta.⁵²

Moglo se i pretpostaviti da će u izvještaju o izborima biti puno toga izostavljeno, što se nije uklapalo u sliku o potpunom porazu protivnika Narodne fronte. No, upravo je novinarska snalažljivost, a zacijelo je riječ o izvještaju koji je pripremio Ožegović, omogućila da čitatelji shvate kako su koprivnički rezultati za pobjedničku stranu ipak bili među najlošijima u državi. Konkretno, Hrvatska je u pogledu izlaznosti na birališta bila nešto ispod prosjeka ostalih jugoslavenskih republika, a Narodna fronta je od

⁴⁹ Isto, »Sijelo Doma kulture«.

⁵⁰ Isto, br. 7, str. 3, niz vijesti bez naslova.

⁵¹ *Podravske novine*, br. 9, str. 1, 18. studenoga 1945.

⁵² Isto, str. 2, »Zadnji dani – na drugoj strani«

glasača dobila 91,4 posto glasova. U Koprivnici je, međutim, ta lista dobila desetak posto glasova manje, točnije 81 posto.⁵³ Članovi lokalnih biračkih odbora zbog toga nisu mogli imati razloga za zadovoljstvo, budući da je to u tadašnjem ideološkom jednouljumu moglo značiti da se svaki peti građanin, unatoč tome što su članovi biračkih odbora mogli čuti i zapisati u kojoj je kutiji »zazvonila« kuglica, stavio na suprotnu političku stranu. To je značilo da je broj nezadovoljnika zapravo i daleko veći.

Paprika je i u tom pogledu u jednom ranijem svečarskom razgovoru za *Glas Podravine* pokazao selektivno pamćenje. Nije rekao kakav je bio točan rezultat koprivničkih izbora, ali se pohvalio da je »do 12 sati Koprivnica imala najveći postotak glasova u državi«.⁵⁴ Rezultati su, dakako, pokazali da taj detalj, ako je i točan, nema nikakvu važnost, što je potvrdilo i u kojoj mjeri sjećanja mogu biti nepouzdana, odnosno koliko su podložna višestrukim provjerama.

U tom je broju još na jednome mjestu dokazano kako novinar, vjerojatno opet Ožegović, može u javnost odaslati i poruke koje su u suprotnosti sa sadržajem tekstova. Drugim riječima, dovesti ozbiljno u pitanje ono što naizgled hvalje. Objavljen je, naime, izvještaj o tome kako su jugoslavenske izbore pratili britanski (u listu se uvijek navode kao engleski) novinari i parlamentarci. Kako se i pretpostavljalo, u izvještaju s njihovog završnog razgovora s maršalom Titom navedena su samo pozitivna očitovanja o tijeku izbora. Primjera radi, da im je jugoslavenska vlada dala »punu slobodu da idemo kuda hoćemo da vidimo koga hoćemo, da uzmemo svoga tumača« te da su »izbori vođeni tako pravilno i tako nepristrano kako se to može samo poželjeti«. Izdvojeno je, međutim, mišljenje jednog parlamentarca dano agenciji Tanjug, što je i opravdavalo prenošenje izjave: »Nas, članove engleskog parlamenta, prilično je zbunila činjenica da postoji jedna opozicija, koja se uglavnom slaže sa vladinim programom a koja neće da postavlja svoje kandidate. To je vrlo teško razumjeti.«⁵⁵ Time je na posredan način rečeno da u komunističkoj Jugoslaviji prave oporbe zapravo i nema, odnosno da je dozvoljeno djelovanje samo onima koji stvaraju privid oporbene djelatnosti. Ni snažna medijska kontrola nije, dakle, mogla spriječiti pojavu sadržaja koji realnije sagledaju političku i društvenu zbilju, što list čini važnim povijesnim izvorom.

U brojevima koji su slijedili teme na naslovnici birane su uglavnom prema važnosti i aktualnosti događaja koji su obilježili te prijelomne dane obnovljene jugoslavenske države: »Demobilizacija boraca Jugoslavenske Armije«, »Drugo zasjedanje AVNOJ-a i Ustavotvorna skupština«, »Ograničen je putnički željeznički promet«, »Historijska deklaracija: Federativna Narodna Republika Jugoslavija«, »Naš je Ustav demokratski«, »Moskovska konferencija«, »Pomoć UNRRA-e Jugoslaviji«, »Dokumenti o suradnji zagrebačkog nadbiskupa dr Alojzija Stepinca sa ustašama«, »Narodna vlast prema nacrtu Ustava«, »Kandidatska lista Narodnog fronta za gradsku Narodnu skupštinu u Koprivnici«, »Neka se vrši pravda«, »Proglašen Ustav FNR Jugoslavije« i »Još jedan dokaz: nadbiskup Dr. Stepinac i ostali predstavnici crkvenih vlasti – čuvari dragocjenosti, koje su ustaše masovnim ubijanjem oteli narodu.«⁵⁶

Već je i po naslovima vidljivo kako će u narednim mjesecima u prvom planu biti obračun s vrhom Katoličke crkve, ponajprije zagrebačkim nadbiskupom Alojzijem Stepincem, a tu su svoj prilog trebale dati i lokalne tiskovine. Zanimljiv su politički manevar u tom smislu izvele *Podravske novine*, jer su objavile i tekst u kojem su branile svećenika koji je na Zrinskom trgu doživio neugodnost kad se uputio umirućem vjerniku koji je želio sakrament. Napala ga je i javno vrijeđala grupa mladića, očito skojevaca ili članova Partije. Neimenovani je autor teksta to prokomentirao kao potpuno pogrešni iskaz »slobodoumlja«: »Pokazala (navedena grupa – op. Ž. K.) je naprotiv ovim svojim postupkom tek prostotu i surovost svoje duše i srca... Stvar je to uvjerenja, odgoja.«⁵⁷

Ovakvo intoniran tekst o Katoličkoj crkvi ipak nije bio slučaj, jer je list, želeći naglasiti svoju principijelnost, pokušavao razdvojiti vjeru od politike, koja je konstantno bila u opreci s ciljevima

⁵³ Isto, str. 1, »Rezultati izbora za Konstituantu«

⁵⁴ *Glas Podravine*, 6. studenoga 1970., str. 13, »Koprivnica je prva glasala«.

⁵⁵ *Podravske novine*, br. 9, 18. studenoga 1945., str. 2-3, »Engleski novinari i parlamentarci u Jugoslaviji« i »Sud engleskog parlamentarca«.

⁵⁶ *Podravske novine*, br. 10-20, 24. studenoga 1945. - 2. veljače 1946.

⁵⁷ Isto, br. 10, 24. studenoga 1945., »Naopako shvaćeno 'slobodoumlje'«.

Narodne fronte. Kako je poštivanje vjerskih tradicija bilo i važan element programa HRSS-a, jer se ni Gažijeva stranka nije odričala temeljne HSS-ovske parole »Vjera u Boga i seljačka sloga«, *Podravske novine* ne samo da su redovno čestitale katoličke (i pravoslavne) blagdane, već su s pojedinih vjerskih manifestacija donosile i izvještaje. U župnoj je crkvi, primjerice, popraćena proslava dana Sv. Nikole, kojoj su prisustvovali i »predstavnici gr. NO-a, Jugoslavenske armije, OZN-e, kao i političkih organizacija«: »Svi su u svojim govorima naglasili, kako se to danas jasno vidi, kako reakcija laže da današnje vlasti žele uništiti crkvu i vjeru.«⁵⁸

U broju od 23. prosinca 1945. na naslovnici je dominirala, pak, božićna poruka narodnog zastupnika Stjepana Prvčića, kao i redakcijska čestitka vjernicima pod naslovom »Sretan Božić!« Za razliku od potonje, gdje je navedeno da narodu ne trebaju »lažni proroci«, već da svi moraju biti okrenuti izgradnji nove domovine, Prvčić se u svojem istupu zapravo obračunavao s brojnim političkim protivnicima. Među njima su bili i suradnici iz redova Narodne fronte koji su u svojim stavovima »nasjeli starim, ustaškim reakcionarima«. Ubrojio je tu i Franju Šempera, predsjednika Narodnog odbora u Hlebinama, što je govorilo i o iznimno složenoj političkoj situaciji na terenu.⁵⁹

Prvčić je dobio naslovnicu i u idućem broju, kad je građanima opsežno čestitao i dolazak nove 1946. godine. Tu nije u tolikoj mjeri obračunavao s konkretnim »reakcionarima«, već je ponovio stalno naglašavane ideološke floskule o »bratstvu i jedinstvu Južnih Slavena«, kako je »oživotvoren stoljetni san naših naroda« i kako »dolazi novo doba, nov čovjek i nov svijet«.⁶⁰ Očito je Prvčić *Podravske novine* u doslovnom smislu shvaćao kao svoj list u kojem će provoditi i kontrolirati zacrtanu političku liniju, s obzirom da se KPH i HRSS ni programski ni kadrovski nisu bitno razlikovali, a on je bio član obje stranke.⁶¹

Nimalo svečarske tonove o Katoličkoj crkvi nalazimo i u raspravi o novom jugoslavenskom Ustavu. Tu je odredba o tome kako je građanima »zajamčena sloboda savjesti i sloboda vjeroispovijesti« i da će Crkva biti »odvojena od države«, bila popraćena nizom optužbi na račun ponašanja katoličke hijerarhije u NDH, uz sarkastičnu opasku da su »ustaše poslije izvršenog pokolja išle na ispovijed«. U komentaru su navedeni i neki primjeri crkvenog podupiranja ustaškog pokreta netrpeljivosti prema partizanskom pokretu i na koprivničkom području.⁶² U istome je broju sve to bilo poduprieto i anonimnim pismom čitatelja, potpisanim kao »Vjernik«, u kojem je opisano proustaško djelovanje hlebinskog župnika Švajhlera, jer je 1944. u svojoj crkvi blagoslovio Bobanove crnokošuljaše. Zaključak, »dosta je bilo«, navodio je na svećenikom kazneni progon, no iz lista nije moguće saznati što se sa Švajhlerom kasnije događalo.⁶³

Tjedan dana kasnije objavljen je izvještaj sa suđenja na Okružnom narodnom sudu u Bjelovaru časnim sestrama, od kojih su dvije bile iz Koprivnice, jer su bile optužene da su bjeguncu Martinu Nemecu, bivšem zapovjedniku logora Danica koji je nazvan »koljačem-križarom«, »u više navrata« poslale »negdje u šumi« lijekove i sanitetski materijal iz koprivničke bolnice, koji su prije toga sakrile pred narodnim vlastima. Zbog toga je koprivnička časna sestra Florentina osuđena »na 15 godina lišenja slobode sa prisilnim radom«, a njena suradnica sestra Nenada na deset godina zatvora, dok su sestre Boža i Anđela kao prenositeljice Nemecove poruke osuđene na pet i četiri godine: »Možda će se netko naći tko će reći da je ta kazna prestroga. Takav se neka samo sjeti da su ti isti ustaše, samo za kritiku njihovih zločina, klali ljude.«⁶⁴ Iz takvih je napisa i cjelokupne političke klime razumljivije da je to bila samo priprema za uhićenje i osudu nadbiskupa Stepinca, do čega je došlo već u rujnu iste godine.

⁵⁸ Isto, br. 12, str. 3, 8. prosinca 1945., »Proslava Sv. Nikole«.

⁵⁹ Isto, br. 14, str. 1, »Božićna čestitka narodnog zastupnika Stjepana Prvčića«. Vrlo je zanimljivo pripomenuti da je spomenuti Šemper u međuratnom razdoblju u Hlebinama bio predsjednik ogranka unitarističkog JR-SD-a.

⁶⁰ Isto, br. 15, str. 1, »Sretna nova godina 1946!«.

⁶¹ Zdenko Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*, str. 225, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1996.

⁶² *Podravske novine*, br. 15, str. 1-2, »Država i Crkva – povodom diskusije o Ustavu«.

⁶³ Isto, str. 2, »Dopis iz Hlebina: Zloupotreba propovjedaonice«.

⁶⁴ *Podravske novine*, br. 16, str. 3, 5. siječnja 1945., »«Ustaške koljače pomagale su i dvije 'časne' sestre iz Ko-

Pozornost javnosti iz više je razloga morala stalno biti usmjerena na unutarnje i vanjske »neprijatelje«. Jedan je od razloga, primjerice bilo masovno prebacivanje kolonista željeznicom iz pasivnih i ratom razrušenih krajeva u Vojvodinu i Slavoniju na imanja protjeranih folksdojčera. Zbog toga su angažirane sve raspoložive lokomotive i vagoni pa je poduže bio vrlo ograničen, na nekim prugama i privremeno ukinut, cjelokupni putnički promet. Kako je i korištenje malobrojnih motornih vozila bilo strogo nadzirano, građani su iz Koprivnice i u nju krajem 1945. mogli putovati samo stočnim zapregama.⁶⁵

Još je jedna afera, ali u siječnju 1946., stvorila u gradu iznimno mučno ozračje. Tada je na zagrebačkom Okružnom sudu na smrt osuđen Mirko Vutuc, bivši ustaški dopukovnik i predstojnik političkog ureda Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH, koje je bilo zaduženo i za zloglasne ustaške logore. Vutuc je, inače, bio rodom iz Koprivnice i tijekom rata je spasio progona neke obitelji pa su neimenovani pojedinci na vijest o presudi počeli na ulicama sakupljati potpise za njegovo pomilovanje. Vlasti su na takvu humanitarnu inicijativu burno reagirali, što je vidljivo i iz sarkastičnog komentara u *Podravskim novinama*: »Ta pomislite, i taj je čovjek nekom dobro učinio - dvojici, trojici, desetorici. Kao rođak, prijatelj, znanac. Treba ga spasiti, jer one desetke tisuća koje on imade na duši, i ovako ne možemo više dozvati životu... Ako je narodni sud nekoga pronašao toliko krivim da ga je osudio na smrt, onda potpisivanje ovakove molbe znači u najmanju ruku izraz nepovjerenja prema narodnom sudu.«⁶⁶ Vlastima je to bio još jedan dokaz kako u gradu i nadalje djeluju »ustaški nastrojeni elementi«.

3.5. Šverc kao nerješivi problem: Paprikina smjena u gradskom Narodnom odboru

Pokazalo se da se list može lakše obračunavati s ideološkim neprijateljima svih vrsta nego se nositi sa zacijelo najvećim realnim problemom poslijeratne Koprivnice: švercom prehrambenih proizvoda. Navedeno je kako je vlast u cilju suzbijanja gladi u nemalom dijelu Hrvatske, ali i jugoslavenske države u cjelini, naredila provođenje prisilnog otkupa poljoprivrednih proizvoda, dakako po osjetno nižim cijenama od tržišnih, a zatim i slobodnu prodaju niza prehrambenih proizvoda. Praktički je sve bilo racionalizirano i prodaju preko potrošačkih knjižica preuzela su tijela Narodnog fronta. Iako je trgovcima i obrtnicima u tom razdoblju još uvijek bio dozvoljen rad, država je preuzela kontrolu nad proizvodnjom i trgovanjem svim strateški važnim sirovinama i gotovim proizvodima. To je dovodilo do nezadovoljstva nemalog dijela stanovništva i masovnog nepridržavanja naredbi pa su slijedila uhićenja švercera i rekvizicije njihove robe, ali i niz kaznenih progona. Među uhićenima je bilo i pripadnika partizanskog pokreta, kao i prijeratnih članova HSS-a.⁶⁷

List je gotovo u svakom broju donosio tekstove o nužnosti borbe protiv šverca, s tezom kako to najviše šteti samim građanima, jer se trgovine navodno zato (polu)prazne. To je dobivalo i ideološke dimenzije, jer su šverceri i utajivači iz mjeseca u mjesec u sve većoj mjeri tretirani u rangu pripadnika bivših neprijateljskih postrojbi. Tekstovi o nedopustivom švercu najprije su spadali u manje crnokronikaške vijesti s pokojom političkom packom, da bi se zatim pretvarali u iznimno oštre komentare, u kojima se prizivao i veći opseg represije. Indikativno je da se ni u jednom od više desetaka tako intoniranih tekstova nije pojavila teza da građani kupuju od švercera isključivo zbog činjenice da često nije postojao legalni način da dođu do toliko potrebne hrane i odjeće.

Prekretnicu je predstavljao broj od 24. studenoga 1945., u kojem je verzalom tiskan javni poziv na denuncijaciju: »Prijavljujte narodnoj vlasti švercere i tajne prekupce, te narodne neprijatelje, koji su glavni uzročnici povisivanja cijena!« U oglasnom se dijelu pojavila i informacija da je sve veći broj

privnice«. Nemec je, inače, krajem ljeta 1946. uhićen na mađarskom teritoriju, iste godine suđen i početkom 1947. javno obješen na zgarištu logora Danaca.

⁶⁵ Isto, br. 11, str. 3, 1. prosinca 1945., »Ograničen je putnički željeznički saobraćaj«.

⁶⁶ Isto, br. 18, str. 1-2, 19. siječnja 1945., »Sakupljaju potpise...«. Vutuc je u historiografskoj literaturi, inače, poznat kao visoki ustaški dužnosnik kojeg su 1942. zarobili partizani, ali je ubrzo bio zamijenjen za Andriju Hebranga, koji je nakon toga postao politički sekretar CK KPH.

⁶⁷ Tipičan je slučaj bio Rudolfa Šijaka iz Grbaševca, koji je kao HSS-ovac pristupio partizanskom pokretu da bi nakon rata bio osuđen na zatvorsku kaznu zbog suprotstavljanja prisilnom otkupu, a uhićena je bila i njegova majka Julija Šijak. Iskaz o tome autoru je 5. ožujka 1995. dala Rudolfova sestra Ljubica Hadun.

građana koji prijavljuju gubljenje ili krađu potrošačkih knjižica, što je očito protumačeno kao svjesno izazivanje još većeg tržišnog kaosa i pokušaj da pojedinci kupe više robe od dozvoljenih količina, pa je napomenuto kako se »duplikati neće izdavati«, što je značilo da do daljnjega nemaju mogućnost legalne nabave svakovrsnih namirnica.⁶⁸

Dodatni je problem bio u tome što najave dopreme u trgovine pojedinih proizvoda često nisu realizirane u planiranim rokovima, tako da su se u listu pojavljivale informacije o potrebi dodatnog »strpljenja«, posebno kad je riječ bila o već spominjanoj kavi, ali i za prehranu puno važnijem mesu, riži i šećeru. Štoviše, krajem prosinca su saznali da će i navedene količine po osobi biti osjetno smanjene pa će se šećer prodavati »za teške radnike 50 dkg, ostale radnike 35 dkg, za djecu do 2 godine 50 dkg, za djecu do 7 godina 35 dkg, za trudne žene od 6 mj. 50 dkg, a za ostalo građanstvo 15 dkg po osobi«.⁶⁹ Komentirajući situaciju iz najšireg državnog ugla, list je, uz napomenu da se »ne može ništa promijeniti«, svojim ciničnim zaključkom zacijelo i dodatno iznervirao građane: »Slobodna se trgovina ne može dozvoliti, jer bi onda Podravina imala svega, dok bi drugi krajevi naše domovine bili goli i bos i umirali bi od gladi.«

Prema očekivanju, za nepovoljnu opskrbnu situaciju u Koprivnici najviše je optužbi otišlo na račun švercera, uz napomenu kako će se prema njima postaviti još oštrije. Nova je parola bila da je krajnje vrijeme da »očistimo našu zemlju od nasljeđa fašizma, raznih švercera i špekulanata«.⁷⁰ Slične su teze korištene i tjedan dana kasnije u komentaru indikativnog naslova: »Da li se seljaku isplati trgovina u švercu«. I ovdje je od građana zatraženo da aktivno sudjeluju u identificiranju i prokazivanju švercera: »Dignimo se svi i pazimo. Tkogod šverca prijavimo ga i narodna vlast će postupiti.« Kako su nadležne službe počele kažnjavati i građane koji su prodavali vlastitu rabljenu robu, u gradskim se kuloarima iskazivalo sve više nezadovoljstva. Kažnjeni su građani tvrdili da »nisu šverceri«, ali je stav vlasti bio da su »svakako nabijači cijena, a to se ne može i ne smije dozvoliti«.⁷¹ U cilju javnog sramoćenja počelo je i objavljivanje imena kažnjenih švercera.⁷²

Ista je situacija bila i u pogledu mogućnosti nabave tkanina i odjeće, tako da su se i tu stvarali veliki redovi, a neki su ljutiti građani slali i pisma listu u kojima su trgovce optuživali da su skrivali robu za svoju rodbinu i prijatelje. Takvima su označeni dućani »Banekovića i Hrubeca«, zbog čega je građanin s inicijalima »I.B.« napomenuo kako je njegov sin »invalid Jug. armije« ostao »bez hlaća«. Isti je građanin upozorio i da onog dana kada je došla roba zbog ogromne gužve nije ni mogao »doći na red«.⁷³ Pismo čitatelja motiviralo je vlasti da naprave premetačinu stana Anastazije Hrubec, vlasnice trgovine tekstilom, kojom prilikom je pronađena »raznovrsna tekstilna neprijavljena roba«, a ustanovljeno je i da je po pretjeranoj cijeni prodala i »jedne pamučne ženske čarape«, jedan šal i jedan prosti rubac za glavu« te »jedan komad toaletnog sapuna« pa je protiv nje pokrenut kazneni postupak. Pritom je i ponovljeno da kazne za šverc mogu biti i »odašiljanja u logor na prisilan rad u trajanju od nekoliko godina«.⁷⁴

Zanimljiv je, naposljetku, bio i oglas obrtnika Slavka Zemljara, koji je u toj sveopćoj nestašici robe građane upozoravao: »Ne bacajte stare šešire! Ako ih donesete u poznatu stručnu radionu, izgledat će Vam kao novi«.⁷⁵

Ivan Paprika bio je predsjednik gradskog Narodnog odbora, koji je bio izdavač *Podravske novine*. Na taj je način od samog početka bio i njihov odgovorni urednik, ali je to u impresumu lista obznanjeno tek u broju 10. U tadašnjoj je novinskoj praksi, gdje se u tiskovinama u pravilu nisu navodili članovi

⁶⁸ *Podravske novine*, br. 10, str. 3., »Čuvajte potrošačke knjižice!«

⁶⁹ Isto, br. 14, str. 3, 23. prosinca 1945., »Šećer«.

⁷⁰ Isto, br. 11, str. 2, 1. prosinca 1945., »Naši gospodarski problemi«.

⁷¹ Isto, br. 13, str. 2, 15. prosinca 1945., »Kažu da nisu šverceri«.

⁷² Isto, br. 11 i 13., str. 4, 1. prosinca 1945. i 15. prosinca 1945., »Kažnjeni po zakonu o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaze« i »Kažnjeni špekulanti i nabijači cijena«.

⁷³ Isto, br. 13, str. 3, »Dosta je – nema više!«

⁷⁴ Isto, br. 15, str. 4, 29. prosinca 1945., stupac vijesti.

⁷⁵ Isto.

uredništva, odgovorni urednik zapravo imao i djelokrug glavnog urednika, iako su sve ključne odluke o sadržaju i intonaciji tekstova donosili lokalni čelnici Partije i HRSS-a.

Viša su politička tijela, međutim, bila sve nezadovoljnija Paprikinim načinom vođenja koprivničkog Narodnog odbora, a razlog je ponajviše bio »pasivni stav« toga tijela prema prisilnom otkupu i švercu, jer je procijenjeno da situacija na terenu nije bila pod potpunom kontrolom. Paprika je bio svjestan da je na udaru pa je stalno potencirao, dijelom i osobno pisao, komentare vezane uz obračun sa »švercerima« i svakovrsnim »saboterima«. Između ostalog, u jednom od rijetkih tekstova koje je potpisao obrušio se na »anonimnog kritičara« koji je slao pisma na političke adrese i u *Podravske novine* kako bi se požalio na odluku da se građanima plijene polovne stvari koje su zbog neimaštine prodavali na gradskome trgu. Odgovoreni mu je urednik očitao pravu bukvicu, jer je želja vlasti bila da borba protiv šverca bude masovna i javna: »Da li si vlasti pomogao u suzbijanju šverca? Nisi! Ni ti ni mnogi drugi. Pomozi ti i svi drugi pa će nam svima biti bolje. Ugledajte se u Slovence, Makedonce i Crnogorce, oni su šverc uništili. Ako čitav narod upre u tom poslu i mi ćemo ga uništiti.«

Takvo učestalo medijsko dijeljenje lekcija Koprivničancima nije ga spasilo političke smjene. Paprika je, kao dokaz prihvatanja partijske samokritike, morao objaviti priopćenje Okružnog Narodnog odbora u Bjelovaru, u kojem je obrazložena smjena njega i tajnika gradskog No-a Tome Bešenića, datirana 6. siječnja 1945. godine: »Postupak se vodi radi toga, jer su oni u dane izbora za konstituantu premalo energično istupali protiv slobodne prodaje kukuruza na sajmu te su time oštećeni interesi naroda pasivnih krajeva... Ukoliko će drugovi Paprika Ivan i Bešenić Tomo snositi kakovu odgovornost, bit će to na krivnju onih, koji gledajući na to što narod u pasivnim krajevima gladuje, radije prodaju kukuruz i druge živežne namirnice po švercerskim cijenama nego da je prodaju po maksimaliziranoj cijeni Državi i time spase svoju gladnu braću.« Priopćenje su potpisali njihovi nasljednici na tim dužnostima, predsjednik Blaž Gregurek i tajnik Valent Ambrošić.⁷⁶ Moglo se i pretpostaviti da Paprika u svojim sjećanjima u *Glasi Podravine* na *Podravske novine* uopće nije spominjao tu kadrovsku aferu, možda i zbog činjenice da je, zacijelo također po partijskoj direktivi, ipak ostao na dužnosti odgovornog urednika lista do kraja njegova izlaženja. Doduše, bilo je to vrlo kratko razdoblje pa je zato realna i pretpostavka da je u lokalnom političkom vodstvu već bilo poznato da je list pred ukidanjem.

Posljednja su tri broja također koncipirana kao obračuni s političkim neistomišljenicima, jer je Paprika svojim partijskim kolegama morao dokazivati da nije i ideološki »zaglibio«. Glavna je tema sredinom siječnja 1946. bila rasprava o nacrtu Ustava, gdje je od ustavnih rješenja više prostora posvećeno upozoravanju na one koji potkopavaju sustav, a i pripremama za ranije odgođene izbore za gradsku, kotarsku i okružnu narodnu skupštinu. Dva su komentara opet bila usmjerena protiv švercera i špekulanata, a jedina je novost bio pokušaj objašnjenja razloga opetovanog popisivanja viškova hrane pa je pridodan i popis pomoći koji je koprivnički kotar poslao postradalom stanovništvu diljem zemlje, kao i obiteljima žrtava fašističkog terora i obiteljima boraca Jugoslavenske armije.⁷⁷ S vidnim je zadovoljstvom, ne bi li podigli moral simpatizerima Narodne fronte, priopćeno da je uhićeno i četvoro švercera šibicima iz Prekodravlja, koje su željeli prodati u susjednu Mađarsku, i da im je oduzeto »1500 škatulja«.⁷⁸ Istu je svrhu tjedan kasnije imala i informacija da su dolijali i šverceri konca iz trgovine Vršić na Varaždinskoj cesti, u što je bio upetljan i carinik sa Sušaka. Zaplijenjeno je svih prošvercanih »193 špula konca«.⁷⁹

Jedna je sitna vijest toga tjedna nagovijestila da se izlaženje lista primiće svome kraju: »Premda se tiraža našeg lista povećava i materijala odnosno dopisa (je) sve više, ne možemo list povećati zbog nestašice papira. Molimo dopisnike da to uvažavaju i da budu što kraći a napose molimo nadležna da nam

⁷⁶ Isto, br. 17, str. 3, 12. siječnja 1945., »Promjena u grad. NO-u u Koprivnici«. U sačuvanoj arhivskoj građi, a i u preostalim brojevima lista, nema podataka jesu li Paprika i Bešenić uz smjenu dobili i partijske kazne.

⁷⁷ Isto, br. 18, str. 1-3, 19. siječnja 1946., »Narodna vlast prema nacrtu Ustava«, »Zašto se opet popisuju viškovi hrane«, »Šverceri špekulanti i nabijači cijena«, »Pomoć postradalom pučanstvu koprivničkog kotara«.

⁷⁸ Isto, str. 3, »Uhićeni šverceri šibicama«.

⁷⁹ Isto, br. 19, str. 4, 27. siječnja 1945., »Šverc koncem«.

šalju samo kratke, najnužnije oglase, odnosno obavještenja najnužnijeg sadržaja.«⁸⁰ Dakako, »sve viša« naklada lista nije navedena.

Broj 20 bio je i posljednji koji je tiskan. Na posredni je način to potvrdio i njegov sadržaj. Objavljeno je da je usvojen Ustav, a održani su i lokalni izbori. U listu su objavljeni detaljni rezultati lokalnih izbora, a zbog zatvorenih lista najzanimljiviji su bili brojevi osvojenih glasova za gradsku Narodnu skupštinu. Tu je Paprika dobio određenu satisfakciju nakon spomenute smjene s dužnosti, jer je bio među onima koji su dobili veći broj glasova. Predočeni su i članovi Okružne Narodne skupštine, ali uz njihova imena nije bio broj osvojenih glasova, što je u nedemokratskim medijima pouzdani znak da visoko rangirani političari nisu dobili plebiscitarno povjerenje.

Partijski je sukob s Katoličkom crkvom u međuvremenu dodatno eskalirao. Lako je to bilo vidljivo u novom napadu *Podravske novine* na nadbiskupa Stepinca zbog skrivanja na Kaptolu ustaških dragocjenosti. S posebnim je zadovoljstvom objavljen i »slučaj fra Filipa Kanaeta«, jer je tom svećeniku zbog šverca zaplijenjeno »99 kg mesa i 145 kg slanine te razne kobasice i drugi nusproizvodi od 2 svinje«, što je popraćeno prisjećanjem na crkvene pouke o sedam smrtnih grijeha. Čitatelji naviknutim na progone švercera najduhovitiji je, ipak, trebao biti izvještaj o švercericama iz Sigeca »koje su pod suknjom u gaćama pokušale prenesti odnosno prošvercati u Zagreb svaka po 4 kg masti i 5 kg svinjetine«. Iz oglasa saznajemo da se još uvijek prodavao onaj početkom prosinca oglašeni zimski crni kaput za jačeg gospodina.⁸¹

Broj 21 nije objavljen. Prema naknadnom iskazu Ivana Paprike razlog je bila nestašica papira. Isto je razlog neizlaženja na kompletu *Podravske novine* iz Gradskog muzeja zapisao i njihov pasionirani sakupljač Leander Brozović. Nema nikakve sumnje da je kronična nestašica novinskog papira bila važan razlog za prestanak tiskanja lista, jer su se s problemom nabavke papira, koji je bio uvozna roba, suočavale sve tadašnje tiskovine, uključujući i zagrebački dnevnik *Vjesnik*. U prevelikoj mjeri upada, međutim, u oči činjenica da je list nestao u trenutku kad je odradio svoju temeljnu misiju: političko usmjeravanje građana na parlamentarnim i lokalnim izborima. Smjena odgovornog urednika Paprike s dužnosti predsjednik gradskog Narodnog odbora govorila je o neslaganju oko političkog djelovanja u lokalnim vodstvu, a alternativnog rješenja za vođenje lista nije bilo. Zato je i najbolje bilo da se list u tišini ugasi.

Odlaskom Paprike, a s njim i iskusnog novinara Dušana Ožegovića, pokazalo se da u Koprivnici više nema osobe koja bi u narednom razdoblju, ako bi i apriorno prihvatila rigidnu partijsku liniju, bila sposobna pokrenuti medijski projekt sličan *Podraskim novinama*. Potvrdio se to dvije i pol godine kasnije tiskanjem *Glasa fronte*, glasila Narodne fronte za kotar Koprivnicu, koji je također bio tempiran da izađe uoči izbora za organe Narodne fronte. Urednik mu je bio politički aktivist Ljudevit Kovačić, a jedini se broj pojavio 29. listopada 1948. godine. Možda bi pogrešno bilo to i nazvati listom, jer je riječ bila o sterilnom političkom biltenu na četiri stranice, kojem novinski prijelom nije mogao podići pamphletsku razinu. U glasilu nije bilo niti jednog teksta koji bi mogao pročitati netko željan gradskih informacija, a o njegovoj je razini dovoljno govorio podatak da mu je četiri mjeseca nakon Rezolucije Informbiroa i Titova sukoba sa Staljinom glavna parola bila »Živio nerazorivi demokratski antiimperialistički blok na čelu sa Sovjetskim Savezom!«, a prijeteća poruka gradskom biračkom tijelu da »ni jedan pošten i trudbenik u našoj zemlji ne smije ostati izvan Narodne fronte!«

Tek 1950. kreće *Glas Podravine*, koji je također isprva bio pod izravnim političkim diktatom, ali je vremenom i dolaskom nove novinarske generacije ipak izrastao u gradski i kotarski, kasnije općinski i županijski, informativni tjednik.

⁸⁰ Isto, str. 3, »Iz uredništva«.

⁸¹ Isto, br. 20, str. 1-3, 2. veljače 1946., »Proglašen Ustav FNR Jugoslavije«, »I na ovim izborima narod je dokazao da je svjestan onoga što hoće«, »Još jedan dokaz«, »Slučaj fra Filipa Kanaeta«, »Svinjetina pod suknjom«.

4. ZAKLJUČAK

Kad se s velikim vremenskim odmakom analizira neka tiskovina, i to ona koja je izlazila u nedemokratskom sustavu, javnost obično zaboravlja da se ne mogu koristiti kriteriji tipični za listove kojima smo suvremenici. Bila bi to tipična historicistička zablude. Ako se zna da je određeni list tiskan u ideološki najrigidnijem i najrepresivnijem razdoblju nekog totalitarnog režima, a i da mu je ta ista vlast bila i nakladnik i kadrovska osnova, onda se od takve tiskovine ništa vrijedno nije ni moglo očekivati. Poznato je da se u totalitarizmu ni o jednoj temi ne raspravlja, niti se o njoj činjenično informira, već se građanstvu nameću stavovi, obično u prijetećem tonu, o svakoj iole relevantnijoj političkoj i društvenoj temi. U takvom je glasilu jednako važno ono što u njemu piše, ali i ono čega tu nema. Rezultat je takvog poimanja politike da možete biti samo tihi i poslušni sljedbenik režima, ili njegov neprijatelj. Sredine ne može biti.

U takvoj su se političkoj psihozi u rujnu 1945., samo nekoliko mjeseci nakon okončanja Drugog svjetskog rata, u Koprivnici pojavile *Podravske novine*. Predstavljene su kao nastavak istoimenog međuratnog tjednika, kojeg su ustaše ukinule odmah nakon osnivanja NDH. Inicijatori i voditelji tog polugodišnjeg projekta bilo je troje suradnika međuratnog tjednika: tiskar i nakladnik Valko Loborec, novinar i kratkotrajni glavni urednik Dušan Ožegović te suradnik Ivan Paprika. Sva trojica su u međuvremenu stekla status učesnika ili suradnika partizanskog pokreta, a prva su dvojica bili i članovi KPH. Bio je to i preduvjet kako bi uopće i došli u poziciju da im iz viših partijskih foruma dozvole pokretanje glasila čiji je izdavač bio Gradski odbor Jedinствene narodnooslobodilačke fronte Koprivnica, kojem je Paprika bio i predsjednik.

Nesporno je da primarni cilj projekta bilo »prepariranje« građana za predstojeće parlamentarne i lokalne izbore. U njima su novi vlastodršci trebali dobiti gotovo bezrezervni legitimitet za ukidanje monarhije i proglašenje federalne republike, u kojoj bi pod krinkom Narodne fronte, a u Hrvatskoj i uz izravnu pomoć frakcijskog HRSS-a predvođenog podravskim političarem Franjom Gažijem, svu vlast dobili komunisti, koje je u javnosti simbolizirao isključivo maršal Tito. *Podravske novine* su odradile taj zadatak, iako političko vodstvo nije bilo zadovoljno izbornim brojkama, što je bio i uvod u gašenje lista. Često isticana nestašica novinskog papira ionako je bila dugogodišnja realnost komunističke Jugoslavije, samim tim i alibi za ukidanje raznih tiskovina.

Iako u listu, uz dijeljenje ideoloških lekcija i prepoznavanje svakovrsnih »neprijatelja«, dominiraju teme vezanu uz suzbijanje šverca i slamanje otpora prisilnom otkupu poljoprivrednih proizvoda, temeljna je vrijednost *Podravske novine* bila u tome što se iz njih iščitava sva tegobnost življenja u poslijeratnom gradu. U listu su se pojavljivale mnoge naizgled sitne vijesti i izvještaji o problemima koji su svakodnevno opterećivali običnog građanina, osiromašenog i nerijetko gladnog, bez mogućnosti da kupi osnovne odjevne predmete, čija su djeca u zimskim mjesecima išla u školu bez stakla na prozorima i peći za grijanje. Majstor u tom šturo i naizgled neutralnom oslikavanju surove stvarnosti bio je iskusni Ožegović, koji je znao koristiti čak i izjave engleskih parlamentaraca da bi ukazao kako realno funkcionira politički sustav. I kad su u komentarima žestoko napadani pojedinci i institucije, ponajviše Katolička crkva, u argumentaciji se moglo pronaći prilično detalja koji su pozornijem čitatelju na posredan način razobličavali društvenu stvarnost.

List je, jednom riječju, zahvaljujući snalažljivom Ožegoviću i radoznom Papriki, koji je objavljivao i ono o čemu je bilo oportuniije šutjeti, bio pouzdano ogledalo grada u kojem je vođena svakodnevna borba za golo preživljavanje. Bili su posljednji trzaji mahom prilično zanimljivog i kvalitetnog međuratnog građanskog novinarstva. Ono je zbog svoje ljubopitljivosti i političke tolerantnosti moralo nestati, kako bi se otvorio prostor nečitljivom biltenskom novinarstvu poput *Glasa fronte* i početnih godišta *Glasa Podravine*.

SUMMARY

In Koprivnica, in September 1945, the publication of the interwar weekly *Podravske novine* was resumed. The publisher of the paper was the city's People's Front, and the project was led by the president of the city's People's Committee Ivan Paprika and printer Valko Loborec, members of the KPH, while the majority of texts were written by the only Koprivnica professional journalist Dušan Ožegović. They also played an important role in the pre-war *Podravske novine*, so they provided the authorities with a guarantee that the paper would satisfy the readership, but also that it would faithfully follow the line of the Party and its political partner HRSS. The main task of the list was the political preparation of the citizens for the upcoming parliamentary and local elections, but also the proclamation, if necessary, denunciation, of smugglers, speculators and other real and potential »enemies of the people«. Despite its high ideology on the rigid party line, the paper is, thanks to Ožegović's craftsmanship, related to the standards of citizen journalism, and an extremely valuable source of information on the difficult life in post-war Koprivnica, when basic foodstuffs, clothing and firewood were lacking. Despite a landslide victory in the election, the authorities were dissatisfied with the percentage of votes won, which was the prelude to the abolition of the paper in February 1946, citing a shortage of newsprint.

MODELI FINANCIRANJA KOPRIVNIČKOG TJEDNIKA DEMOKRAT (1919.-1920.)

FINANCING MODELS OF THE KOPRIVNICA WEEKLY MAGAZINE DEMOKRAT (DEMOCRAT) (1919 -1920)

Marko GREGUR

Poslijediplomski studij

Sveučilište Sjever

Žarka Dolinara 10

Koprivnica

gregur.marko@gmail.com

Primljeno / Received: 17. 9. 2020.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC:

070.3(497.525.1Koprivnica)“1919/1920”(091)

[070:005.2] (497.525.1Koprivnica)“1919/1920”

SAŽETAK

Pokretanje i izdavanje koprivničkog tjednika Demokrat 1919. godine od velikog je značaja za grad i označava prekretnicu u viđenju funkcioniranja novina. Naime, iako je s osnivanjem Novosti već 1907. godine došlo do pojave novina koje su bile informativnog karaktera, a ne glasila pojedinih političkih opcija, u Koprivnici se to događa tek 1919. kad lokalna organizacija Saveza hrvatskih obrtnika pokrene Demokrat. Budući da je riječ o gradu koju u to doba broji tek nešto više od 8 tisuća stanovnika i da ima velik broj nepismenih, kao i činjenica da je riječ o još uvijek ruralnoj sredini, te da iza novina ne stoji politička stranka, pitanje financiranja lista ključno je za njegov opstanak. Rad će se baviti modelima financiranja tjednika i načinima kojima je nakladnik pokušavao postići veću financijsku stabilnost lista.

Ključne riječi: *Demokrat, financiranje, Koprivnica, novine, pretplata*

Keywords: *Demokrat, financing, Koprivnica, newspaper, subscription*

UVOD

Tijekom 19. i početkom 20. stoljeća dolazi do značajnijeg razvoja hrvatskog novinstva za što je uz političke pretpostavke zaslužan niz čimbenika kao što su razvoj školstva i smanjivanje broja nepismenih osoba, ali jednako tako i razvoj tiskarskih tehnologija i prometne infrastrukture što je omogućilo bržu distribuciju.

Povijest koprivničkog novinarstva također počinje krajem 19. stoljeća, a razvija se u uvjetima male i još uvijek pretežno ruralne sredine, visoke stope nepismenosti te velikog broja siromašnog, seljačkog stanovništva. Zbog toga je izdavanje novina bilo financijski teško održivo i obilježeno je listovima koji su pokretani i financirani od strane političkih stranaka, kao što su pravaška *Podravska hrvatska straža* i *Podravac*, koji je izdavao Odbor narodnog vijeća za Koprivnicu tijekom 1918. i 1919. godine, a koji je bio glasilo za Podravinu, Međimurje i Prekomurje, odnosno širi prostor.

Stoga pojava *Demokrata*, kao lista koji izdaje obrtnička organizacija, u teškim gospodarskim i političkim vremenima, neposredno po završetku Prvog svjetskog rata, u uvjetima poskupljenja papira i radne snage, nije tek novi pokušaj izdavanja lista u još uvijek maloj sredini od jedva 8 000 stanovnika već i nova faza u razvoju koprivničkog novinstva, potcrtana stavovima uredništva u prvom broju – da će biti demokratski list, otvoren prema svima.

Politika će ipak unatoč svemu igrati veliku ulogu u pozicioniranju lista, kao i u samom sadržaju, prvenstveno gledano kroz prizmu odnosa s HPSS-om i Demokratskom strankom, dvaju izbora i starokatoličkog pokreta koji će uvelike obilježiti list i proširiti područje njegova utjecaja.

1. RAZVOJ NOVINSTVA U KOPRIVNICI

Prva koprivnička tiskara bila je ona Tita Kostinčera, otvorena 1885. godine, iste godine kad je rođen Vinko Vošicki, čovjek koji će najsnažnije obilježiti koprivničko nakladništvo 20. stoljeća, ali moralo je proći još dosta vremena prije nego što su objavljene prve koprivničke novine. Tu je Koprivnica zaostajala u odnosu na obližnje gradove kao što su Varaždin, Bjelovar, ali i nekim drugim, danas znatno manjim i zaostalijim mjestima. Tako je u Varaždinu već od 1848. na njemačkom jeziku izlazio list *Der Lucifer*, a 1862. godine Dragutin Antolek pokrenuo je humoristični list *Podravski jež*. Prve lokalne novine u Čakovcu, *Međimurje*, pokrenute su 1884. godine. Nadalje, u Virovitici je 1896. godine pokrenut list *Virovitičan*, a tri godine ranije, 1893., u obližnjem mjestu Virje počinje izlaziti list *Podravac* (Krčmar 1981: 46).

Prve koprivničke novine pokrenute su 1896. godine u tiskari Tita Kostinčera. Zvale su se *Koprivnički glasnik*, a izlazile su u tjednom ritmu, od ljeta te godine do početka ljeta iduće, 1897. godine.¹ Godine 1910. u gradu počinju izlaziti novine *Podravska hrvatska straža* (Feletar 1978: 12). One se tiskaju u tiskari Milana Neugebauera, a od 1914., tiskar će ih Vošicki. Akademik Feletar navodi da su »prije prvoga svjetskog rata uz ime dr. Šuberta vezana [su] dva (neuspjela) pokušaja izdavanja lokalnih novina, koje su izašle u svega nekoliko brojeva (*Koprivnički glasnik* 1912. te *Napred* 1914. – ovaj potonji pod uredništvom zidarskog obrtnika Valka Igrića« (Feletar 1973: 199).

Prije *Demokrata* počinju još izlaziti novine *Podravac: glasilo za Podravinu, hrvatsko Međimurje i Prekomurje* koje je izdavao Odbor narodnog vijeća za Koprivnicu 1918. i 1919. godine. Urednik ovih novina bio je Luka Golub, a tiskale su se u tiskari Vinka Vošickog (Anić 2011: 273).

S druge strane, situacija je u obližnjim i veličinom sličnim gradovima s kojima se Koprivnica redovito uspoređuje, ranije spomenutim Varaždinom i Bjelovarom, bila bolja, ili drugim riječima, novine tamo imaju dužu i bogatiju tradiciju.

Uz spomenute listove *Der Lucifer* i *Podravski jež*, u povijesti varaždinskog novinstva nalaze se *Pučki prijatelj* koji počinje izlaziti 1867. godine (izlazi jedanaest godina, a izdavač mu je Narodna stranka), *Prijatelj puka* pokrenut 1880. godine (prestaje izlaziti nakon samo tri broja, zbog oštre kritike mađarona), tjednik *Varaždinski glasnik*, koji počinje izlaziti 1885., a pod nazivom *Hrvatska straža* izlazi do 1900., kao list koji podupire mađaronsku politiku. Iste godine kad se taj list gasi pokrenut je *Varaždinski viestnik*, istoga političkog usmjerenja. Kao nestranačko glasilo, nakon pobjede Koalicije, u srpnju 1906. izlaziti počinje *Varaždinac* (prestaje izlaziti nakon manje od godinu dana, u svibnju 1907.), a potom se pokreće list *Naše pravice* (izlazio je od 1904. do Prvoga svjetskog rata; od 1908. glasilo je Koalicije, a potom Hrvatske ujedinjene samostalne stranke) i *Hrvatske pravice* (tjednik Starčevićeve stranke prava, izlazio je od 1907. do 1911.).

U županijskom sjedištu Bjelovaru krajem 19. i početkom 20. stoljeća novine i časopisi postali su pak »temelj tzv. informacijske kulture i političke pismenosti, demokratizacije, ali i vodeća društvena snaga u gradu« (Renić i Gatalica 2016: 40). Prve bjelovarske novine počinju izlaziti 1882. godine, tri godine prije nego što je Kostinčer otvorio svoju tiskaru, što akademik Feletar smatra rođendanom koprivničkog izdavaštva (Feletar 1978: 5) i četrnaest godina ranije nego što u Koprivnici počnu izlaziti prve novine. Riječ je o polumjesečniku *Das Jüdische Centralblatt: zugleich Archiv für die Geschichte der Juden in Kgr. Kroatien*, koji je, kao što je već iz samog naziva vidljivo, u prvom redu namijenjen židovskom stanovništvu, a tekstovi su bili na njemačkom, hebrejskom, hebrejsko-španjolskom, ali i na hrvatskom jeziku. U njemu se pojavljuju suradnici iz čitave Europe: Beča, Amsterdama, Berlina, Dresdena, Parme, Sarajeva, Zagreba, Osijeka... Dvije godine kasnije, 1884. pokrenut je novi polumjesečnik, *Tumač: list za učitelje u srednjih i pučkih školah*, koji je izdavao Gustav Fleischer, a tiskao Fleischmann. Kao i tolike druge novine i časopisi, bio je kratkog vijeka, ugasivši se u prosincu iste godine.²

Godine 1890. pokrenut je jedan od dva tjednika koji su najdulje izlazili i imali najveći utjecaj, *Tjednik bjelovarsko-križevački: list za pouku, gospodarstvo, društveni i javni život*, a urednik i tiskar bio mu

¹ Godinu dana kasnije, 1898., u obližnjem Virju izlazile su novine *Podravski glasnik* koje su u mikroobliku* sačuvane u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.

² U NSK se nalazi devet brojeva koji su objavljeni u razdoblju od 1. kolovoza do 1. prosinca 1884.

je Adolf Kolesar. Novine su izlazile na hrvatskom jeziku, od 1890. do 1919. godine, i prve su informativne, pokrajinske novine Bjelovarsko-križevačke županije. Nakon 1919. godine novine nastavljaju izlaziti pod nazivom *Demokratski glas. Tjednik* je donosio širok spektar tema. Imao je namjeru djelovati djelovati prosvjetiteljski, pomoći seljacima da usvoje nove metode uzgoja usjeva i stoke, donositi vijesti iz obrta, trgovine, školstva, zdravstva i sl., ali jednako tako i donositi svakodnevne korisne informacije poput popisa sajмова, voznih redova te književnih priloga, što će se kasnije nalaziti i u pučkim kalendarima. Zahvaljujući promicanju književnika s bjelovarskog područja list je začetnik novinarstva, ali na jedan značajan način i književnosti. *Tjednik* je izlazio trideset godina, a nakon Prvog svjetskog rata promijenio je naziv u *Demokratski Glas* i postao politički list, glasilo Demokratske stranke (Renić i Gatalica 2016: 166-172).

U sljedeće četiri godine u Bjelovaru je pokrenuto isto toliko listova: *Cendravac* (1891), Čitaonica bjelovarska (1892), *Pedagogijski glasnik* (1892) i *Učiteljski glasnik* (1894). Za list *Cendravac: pokladni list* nema podataka o uredniku ni tiskaru, kako ni o učestalosti izlaženja, ali bio je, kao što mu i samo ime govori, prigodni list pa je vjerojatno izlazio samo o pokladama. Identična je stvar i s listom Čitaonica bjelovarska: list za plesnu zabavu u kostimu i druge šale, dok se za *Pedagogijski glasnik: list za učiteljstvo i prijatelje školstva* navodi da je bio mjesečnik kojem je tiskar i nakladnik bio Adolf Kolesar, ali je od travnja do prosinca 1892. objavljeno 12 brojeva, tako da je ipak izlazio malo češće. Nešto kasnije, 1900. pokrenut je novi, *Pokladni streljački šaljivi list: za lijepu gospodju, gospodjice i finu gospodu*, čiji je izdavač (kao i *Cendravca*) bilo Streljačko društvo.

Nadalje, 1901. pokrenute su kao polumjesečnik dnevno-političke novine *Budi svoj*, nazvane prema Šenoinoj pjesmi. List je često bio na udaru cenzure i prestao je izlaziti nakon dvanaestog broja. Njegov vlasnik, odvjetnik i političar Milan Roje smatra se prvim bjelovarskim novinarom. Tri godine nakon tog lista pokrenut je tjednik *Bjelovarski vijesnik: list za gospodarstvo, pouku, zabavu, obrt i trgovinu*, koji je uređivao i tiskao Lavoslav Weiss, a 1906. pokrenute su novine *Nezavisnost: bjelovarsko-križevački vijesnik*, koje su izlazile od 1. prosinca 1906. do 29. lipnja 1935. Njima je od broja 15. u drugoj godini izlaženja također izdavačem postao Weiss (i nakon kratkog prekida opet to bio do broja 6, god. 13. (1919.)). Konačno, 1909. godine pokrenut je *Seljak: nedjeljni politički list*, koji je izlazio nekoliko godina (Renić i Gatalica 2016: 172-183).

Zaključno, spomenimo još mjesečnik *Vesna* koje je 1. siječnja 1912. godine pokrenuo i za uredništvo odgovarao Weiss. Riječ je naime o mjesečnom časopisu za književnost, a sačuvana su svega dva broja. Prvi je imao 32, a drugi 48 stranica. Lavoslav Weiss bio je tiskar, urednik i nakladnik (Renić i Gatalica 2016: 184-185), što je u Hrvatskoj još uvijek uobičajeno za razliku od nekih drugih, razvijenijih zemalja, gdje su te funkcije razdvojile već u 16. stoljeću (Stipčević 2006: 422). Bio je to književni časopis koji je uz književne priloge objavljivao i stručne tekstove, a kako ističu Renić i Gatalica, časopis se isticao grafičkim oblikovanjem koji karakteriziraju vinjeta i secesijski crteži. *Vesna* je uglavnom objavljivala prijevodnu književnost, autore poput Tolstoja, Strindberga, Jana Nerude, ali i pjesme domaćih autora. »Prvi je to bjelovarski časopis koji objavljuje i opsežnije književne kritike (npr. kritički osvrt o radu Josipa Kozarca i A. Strindberga). Domaći autori objavljivali su pod pseudonimima: Lulu, Slavjanski, Slavko. [...] L. Weiss često se obraćao čitateljima u rubrici *Bilješke*. Tu saznajemo da je prvi broj rasprodan u rekordnom roku i da se javila potreba za ponovljenim izdanjem. Urednik poziva srednjoškolce da pišu za *Vesnu* te ističe kako su svi dotadašnji srednjoškolski listovi vjerski ili ideološki orijentirani, a on želi objavljivati književne i znanstvene tekstove koji će biti kritični i nezavisni« (Renić i Gatalica 2016: 184-185).

No, iako kritičnih novina nigdje nije nedostajalo, pa tako ni u Koprivnici, nezavisnih je, kao što smo vidjeli, bilo malo ili nimalo. Dapače, koprivničko je novinarstvo u razdoblju do početka Prvog svjetskog rata bilo poznato kao živahno. O tome se piše i u uvodniku koprivničkih novina *Domaće ognjište*: »Političkim, društvenim i gospodarskim prilikama našega grada bavilo se je već više tjednika, koji su, pod uredništvom predstavnika najraznijih staleža i temperamenata, izlazili dulje ili kraće vrijeme. U

vrijeme tik pred svjetski rat žurnalistika je našega grada svojom neobuzdanom temperamentnošću stekla naročit glas tako, da su to tadašnje velike zagrebačke novine registrirale kao – kuriozitet.«³

2. DEMOKRAT – NOVA FAZA KOPRIVNIČKOG NOVINSTVA

Povijest koprivničkog novinarstva prije početka 20. stoljeća kad su počele izlaziti novine *Podravska hrvatska straža* i *Podravac*, nije bila bogata i može se reći da je razvoj novinstva išao sporije, odnosno počinjao kasnije, nego u drugim obližnjim gradovima kao što su Varaždin ili Bjelovar, odnosno selo Virje.

Dana 16. veljače 1919. počeo je izlaziti tjednik *Demokrat*⁴. Novine su izlazile nedjeljom, na četiri stranice (osim u slučajevima kad su imale *prilog Demokratu*, tad ih je uglavnom bilo šest pa čak i osam). Urednik je bio Mihovil Tomac, a sjedište uredništva bilo je u kući gospodina Kratisa⁵, kao i Hrvatska zanatska zadruha.⁶ Naklada novina je, prema onome što je u privatnom pismu pisao Tomac bila 1 000 primjeraka⁷, odnosno 1 200 primjeraka, kao što je objavljeno u samom listu u svibnju 1920.⁸ Ove brojke treba uzimati s oprezom. Prema tome ispada da je broj kupaca 1920. godine rastao, a s druge strane u istom pismu u kojemu spominje nakladu, Tomac kaže da su isključili 165 pretplatnika jer nisu podmirili prvo tromjesečje. I prema nakladama drugih novina, distribuiranih na širem području, ove se brojke čine visokima.

Demokrat je uz to, za razliku od dva prijespomenuta lista koji su bili bili stranački, bio »Glasilo mjestne organizacije saveza hrvatskih obrtnika [za] pouku, obrt, gospodarstvo i javni život«,⁹ zbog čega su imali veću slobodu i mogućnost kreiranja lista koji će pisati objektivno.

U uvodniku prvog broja, koji je potpisalo uredništvo, piše: »U našem gradu Koprivnici, pokušalo se je već češće od raznih strana izdavati jedno stalno lokalno glasilo. Izlazila je *Podravska Straža* (najdu-lje) *Napred* i pred kratko vrijeme *Podravac* – sva ova glasila nisu bila dugog vijeka. Već nakon izdanja nekolicine brojeva prestala su ta glasila izlaziti. Komu, da se pripise ta krivnja? – zar gradjanstvu, ili pučanstvu ovdješnje okolice što nisu bili voljni sa stalnom pretplatom podupirati ta, gore navedena glasila? Javno mnijenje pripisuje krivnju izdavačima u uredništvu tih glasila. Na žalost pisalo se je mnogo svega i svašta – ali ništa poučnoga i stvarnoga (bez časnih iznimaka) – čitavi stupci tih glasila bili su manje više svi osobne naravi, medjusobnog napadanja, sumnjičenja, ne štedeći svog političkog protivnika, te izvrgavajući javno ruglu pače i njegov obiteljski život. Naravno da je to neprestano osobno, polemičko, novinsko klanje, konačno i nepristranima pretplatnicima dozlogrdilo, te oni list prestadoše [,] držati i list je morao prestati izlaziti.«¹⁰

U *Demokratu* su se nadali da će izbjegavanjem žutila i neutemeljenih napada uspjeti izdržati duže vrijeme, a zapravo se najvjerojatnije radilo o tome da su bili svjesni da ih održati može samo šire čitateljstvo, svakako šire od pripadnika bilo koje političke stranke, što je bilo iskustvo koje su mogli steći na primjerima prijašnjih novina. U uvodniku su dalje naveli: »List će imati zadaću da se u našem gradu, znatno poboljšaju naše društvene prilike, te ćemo nastojati da se medjusobno bolje upoznamo i zbližimo, da ćemo svi bez razlike stranaka sačinjavati jednu veliku narodnu zajednicu. [...] List će biti vjeran svojoj demokratskoj zada[ci] i pisati će posve u demokratskom duhu, te će što moguće opširnije oba-

³ *Domaće ognjište*, broj 1, god. I, 20. studenoga 1926. Arhiv Muzeja grada Koprivnice.

⁴ *Demokrat*, broj 1, god. I, 16. veljače 1919. Arhiv Muzeja grada Koprivnice.

⁵ *Demokrat*, broj 33, god. I, 28. rujna 1919. 3. Arhiv Muzeja grada Koprivnice.

⁶ *Demokrat*, broj 34, god. I, 5. listopada 1919. 3. Arhiv Muzeja grada Koprivnice.

⁷ Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 31. travnja 1919., Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2.

⁸ *Demokrat*, broj 21, god. II, 23. svibnja 1920. Arhiv Muzeja grada Koprivnice.

⁹ *Demokrat*, broj 1, god. I, 16. veljače 1919. Arhiv Muzeja grada Koprivnice.

¹⁰ Isto.

vješćivati svoje cijenjene čitatelje o svim aktuelnim obrtnim i gospodarskim pitanjima, koje mogu zanimati naše činovništvo, obrtničtvo, radništvo i ratarstvo.«¹¹

Da im je težnja bila stvoriti demokratski list, u kojemu će svatko imati pravo argumentirano obrazložiti svoje mišljenje, svjedoče sljedeće rečenice: »Nastojat ćemo okupiti oko našeg glasila stalne suradnike koji najbolje narodne političke vodje, toli i gospodarske [s] stručnjake. Naša namjera da ovo naše glasilo, postane budni branič¹² protiv svakoj nepravdi i tuđinskoj najezi došla ona bilo od koje strane i bilo u kojoj formi. Samo se po sebi razumije da ne želimo izključivati vjerodostojne i pravedne kritike bilo to pojedinca, a i same vlasti, ako je objektivna kritika na mjestu. U njemu će se moći slobodno ali naravno, stvarno zastupati također i oprečni nazori.«¹³ To je nešto posve novo u odnosu na prijašnje novine, koje su podržavale jednu stranu. Uredništvo ide korak dalje i poziva članove svih stranaka da šalju svoje članke, ali ističu: »Budno ćemo paziti na sve naše razne političke stranke, da ne će samo obsjenjivati naš hrvatski narod, sa raznim frazama i obećanjima već će to pokazati radom, djelom i činom.«¹⁴

Valja imati na umu da je to postaustrougarsko razdoblje u kojemu se tek definira nova Europa i vladaju snažne političke razmirice, trvenja i razmimoilaženja oko budućnosti hrvatskoga naroda koji je ušao u novu političku zajednicu, Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je brzo pretvorena u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, a 1929. u Kraljevinu Jugoslaviju.

Demokrat, iako ističe otvorenost svima, u uvodniku tog prvog broja ipak jasno izražava svoju političku pripadnost: »Što se političkoga smjera tič¹⁵je mi ćemo poduprijeti koji Hrv. pučk. selj. stranku toli sve ostale političke stranke koje će zastupati i zauzimati stanovište podpune ravnopravnosti i samoodređenja Hrvata, Srba i Slovenaca.«¹⁵

Politička shvaćanja u to su vrijeme veoma zanimljiva i treba ih promatrati kroz prizmu raspada Austro-Ugarske Monarhije, čime se srušio svijet i društveno uređenje koje je s određenim modifikacijama trajalo stoljećima. Nestao je svijet i društvo u kojem je vladao car i mali broj ljudi oko njega i rađale su se nove političke ideje i shvaćanja odnosno tumačenja, koja se iz današnje perspektive ponekad čine čudnima. To će do izražaja doći i u *Demokratu*, koji će istodobno objavljivati članke protiv boljševizma i za njega, pritom posve prirodno pišući i o Crkvi i Isusu Kristu. Zbog toga će se *Demokratova* uređivačka politika ponekad činiti zbunjujućom ili kao da je nema, što će se vidjeti već i po suradnicima. Tako su u listu, primjerice, surađivali velečasni Stjepan Zagorac, koji je od 1904. narodni zastupnik s pravaške liste, Pavao Rakoš, koji će objaviti niz članaka o boljševizmu, Dušan Ožegović koji će biti član gradskog zastupstva izabran s liste Komunističke stranke pa desetljećima kasnije pisati hvalospjeve ustaši Martinu Nemecu, ili Ivan Kraljić, zastupnik i koprivnički gradonačelnik, istaknuti član HSS-a. Pritom će neki promijeniti razne političke boje.

Takav je slučaj i s glavnim urednikom Mihovилоm Tomcem, pravaškim prvakom i vođom frankovača, o kojem je u policijskom izvješću sastavljenom 1931. zapisano da je bio u prijateljskim odnosima s Pavelićem, a kasnije se provladinim člancima u novinama koje će uređivati u to vrijeme svrstao na stranu režima i deklarirao Jugoslavenom (Šadek 2009: 120). Slično je bilo i sa suradnikom lista Dušanom Ožegovićem koji je više puta mijenjao politička uvjerenja: nakon rata bio je vođa i predsjednik komunističke organizacije u Koprivnici te s njihove liste 1920. izabran u gradsko zastupstvo (Krušelj 2001: 69), da bi kasnije postao pristaša pravaških krugova i također bio u vezi s Pavelićem: Kasnije je pak pisao afirmativne članke o karađorđevićevskom režimu (Šadek 2009: 122).

¹¹ Isto.

¹² Tekstovi u *Demokratu* nerijetko imaju velik broj pravopisnih pogrešaka i gramatičkih pogrešaka iz čega se također može iščitati profesionalna razina lista. Također, zbog velikog broja pogrešaka u citatima je ispravljeno pisanje slova ć i č radi lakšeg čitanja.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

Sve to govori o kakvim je turbulentnim političkim vremenima riječ i kako su se ljudi tek trebali naučiti demokraciji i djelovanju unutar nje, naviknuti na pozicioniranje i napredovanja u okviru sasvim drugog političkog sustava i uvjeta.

O političkom je pitanju u pismu Pavlu Rakošu, koji je tijesno surađivao s listom, pisao glavni urednik Mihovil Tomac. U nedatiranom pismu Tomac, očito na početku njihove suradnje, objašnjava Rakošu političke prilike i poziciju lista: »Prilike ovoga kraja i okolice su većinom št[o] se seljačtva ti[č]e najviše pristaše selj. stranke[,] nešto hrv. zajednice[,] a pravoslavni [su za] demokrate. Prema tome mi ne smijemo u našem listu zastupati mnijenje da se [H]rvati imaju od već svojeg imena[,] svojih tradicija itd. za volju bratstva i jedinstva [odricati] te da svi postanu samo 'Jugoslaveni'[,] Vaši članci zagovaraju tu misao, koja je nikla iz poštenje[,] plemenite sveslavske idealne duše[,] ali u hrv. narodnima masama ne nadje odaziva, i to samo zato, jer ne vidi brat [H]rvat da mu to isto i brat Srbin pruža. Naprotiv, zahtijeva se za volju jedinstva da se u [H]rvatskoj sve naziva jugoslavensko, a naprotiv u Srbiji ostane ime srbsko i dalje u [jedna riječ nečitko, valjda upotrebi]. Prema tome moje je mnijenje i uvjerenje da i mi imademo čuvati naše hrv. obilježje dok se istog neće odreći [S]rbin i [S]lovenac.«¹⁶ Zatim daje svoje viđenje državnog uređenja ističući uvjerenje da bi za novonastalu, mladu državu najbolje bilo da se uredi u političkom okviru istovjetnom onom SAD-a, s više saveznih država »pa bio tima i prvi predsjednik naš kralj Petar ili regent Aleksandar.«¹⁷ Nadalje piše da ako se to ne može postići, jer narod nije spreman za to, »onda je svakako poželjan federalistički uređaj države.«¹⁸ Nakon iznošenja ovih stavova i zapravo davanja smjernica Rakošu u kojem bi smjeru trebali ići njegovi članci zaključuje taj dio pišući kako mu je to ukratko iznio jer mu je upravo on najbliži [misli se na suradnju u novinama, op.a.] i »jerbo je potrebno da Vi to znadete i prema tome ako se sa mnom slažete u tom pravcu i sa Vašim člancima[,] koji pobudjuju veliku pozornost među čitatelj[i], da me u buduće podupirate.«¹⁹ Zaključno, u tom dijelu pisma Tomac kaže: »Svoje čuvajmo[,] a tuđe ne dirajmo, pod tom devizom radimo i ustrajmo, pa ako ne ćemo imati zahvale i priznanja od ljudi imat ćemo našu čistu i mirnu savjest.«²⁰

U drugom pak pismu od 5. listopada 1919. piše kako su pretplatnici nemarni u izvršavanju svojih obaveza i da moraju nastojati imati takvu uređivačku politiku i sadržaj kojim će privući sve slojeve.²¹

3. MODELI FINANCIRANJA NOVINA

Održati novine bilo je teško u tako malom gradu i s velikim brojem nepismenih²², još k tome u nezahvalnoj gospodarskoj situaciji. Kao što će se vidjeti u nastavku, zbog problema koje će imati s financiranjem olakšavajuća okolnost je da novine nisu imale stalno zaposlenih, što je kasnije postao standard. Tkalec i Krušelj donose podatak kako se u novinarskim krugovima govorilo da je u *zlatnom razdoblju* preddigitalne ere na tisuću primjeraka lista dolazilo jedan ili jedan i pol zaposlenih (Tkalec i Krušelj 2019: 71). U *Demokrati* su i glavni urednik i suradnici, poput Rakoša, bili honorarni suradnici, što je u to doba uobičajeno.

Naklade novina u Hrvatskoj su od samih početaka bile ograničene nizom nepovoljnih faktora, osim nepismenosti i teške gospodarske situacije, među važnijima je još svakako konkurencija na njemačkom, ali i talijanskom, jezicima kojima se inteligencija uvelike služila. Događale su se apsurdne situacije da

¹⁶ Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu, nedatirano.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 5. listopada 1919.

²² Strukovni časopis Knjižarstvo 1926. godine donosi članak u kojem navode da je nepismenost osoba starijih od šest godina, s izuzećem vojnika, 1921. godine iznosila 51%. Pritom ona varira, zavisno od pojedinog dijela države pa je najveća u Makedoniji (83,87%), a najniža u Sloveniji (8,86%), dok je u Hrvatskoj i Slavoniji broj nepismenih iznosio 32,20% (Matičević 2010: 19-20).

je *Gospodarski list* bio tiskan u 500 primjeraka na hrvatskome, dok je istodobno dio naklade na njemačkome iznosio 750 primjeraka (Brešić 2015: 335).

Ipak, u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća novine i časopisi i polako postaju dio hrvatske svakodnevice, iako je uglavnom riječ o nevelikim nakladama, čak i kad je riječ o projektima koji su upamćeni kao izuzetno važni u hrvatskoj kulturi. Tako su se Gajeve *Novine hrvatske*, pokrenute 1835. u početku tiskale u 750 primjeraka, da bi se naklada do 1837. spustila na tek 400 primjeraka. Uzroke slaboj prodaji Aleksandar Stipčević vidi i u činjenici što je Gaj napustio kajkavski i novine tiskao na štokavskom narječju, ali i u tome što je uveo novi pravopis, no to je već druga tema (Stipčević 2008: 113-115).

Pogledajmo još neke naklade: zadarski *Il Regio Dalmata – Kraljski Dalmatin* početkom 19. stoljeća izlazio je u 500 primjeraka, varaždinski *Podravski jež* (jedan broj) tiskan je 1862. u 2 000 primjeraka (Novak 2005: 31, 39), sredinom 1870-ih godina naklada *Vienca* je zahvaljujući organizacijskim sposobnostima Augusta Šenoa s 1 200 primjeraka podignuta na 1 450 primjeraka u godini 1876., a riječ je o novinama koje su bile »književna institucija koja će određivati standarde druge faze postpreporodne nacionalne književnosti« (Brešić 2005: 96). Šenoa je inače imao razloga truditi se kako bi nakladu digao preko 1 000 primjeraka jer su honorari proporcionalno rasli ako bi naklada prelazila 1 200 primjeraka, ali jednako tako i padali ako bi se naklada spustila ispod 1 000 primjeraka (Brešić 2014: 65).

Brešić također ističe da je prosječna naklada tih godina bila upola manja, odnosno oko 600 primjeraka, što je bila donja granica isplativosti pa je jasno da su jedva preživljavali. *Glasonoša* je 1865. imao samo 258 pretplatnika, *Dragoljub* 800 (1867.), *Nada* je izlazila u 1 390 primjeraka (950 primjeraka na latinici, 440 na ćirilici), a *Savremenik*, časopis mladih Društva hrvatskih književnika, nakon šest je godina dogurao do 1 300 pretplatnika (Brešić 2005: 99-100) te čak podigao nakladu s 1 500 na 2 000 primjeraka (Brešić 2014: 71). Godine 1883. pravaška *Hrvatska vila* postigla je značajnu nakladu od 3 000 primjeraka.

Drugi problem važan za ovaj rad nije samo broj pretplatnika, već i njihovo neplaćanje, pa je tako *Neven* zadnje godine izlazenja imao 1 000 pretplatnika, ali je tek mali broj tu pretplatu doista i platio, a slično je bilo i sa *Zorom dalmatinskom* koja je prve godine imala 746 pretplatnika pa prestala izlaziti zbog njihova nemara. Vidjet će se da se ta navika zadržala i u Koprivnici 1919., odnosno 1920. godine *Nada* je pak ukinula ćirilčno izdanje kad je broj pretplatnika pao na 34 (Brešić 2005: 99-100).

Politički *Dnevni list* (Klub Narodne stranke) pojavio se 1905. i imao nakladu od 3 500 do 4 000 primjeraka, *Hrvatski pokret* (Hrvatska ujedinjena samostalna stranka) 1910. godine imao je nakladu od 4 000 primjeraka, a *Riječke novine* 1913. godine imale su 4 000 pretplatnika i tiskale se u nakladi od 5 000 do 12 000 primjeraka (Novak 2005: 64, 65, 76).

Visoku nakladu imao je polumjesečnik *Književni jug* u čijoj je redakciji jedan od urednika bio i budući nobelovac Ivo Andrić. Izlazio je od 1. siječnja 1918. do kraja 1919. godine i prvi je broj bio tiskan u 4 000, a drugi navodno u čak 5 000 primjeraka. List je za cilj imao ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca te suradnike kao što su Ivo Vojnović, Miroslav Krleža, Vladimir Nazor, Aleksa Šantić i Ivan Cankar, ali časopis je ipak brzo izgubio interes čitatelja (Brešić 2014: 110-112).

Riječ Srba, Hrvata i Slovenaca, izlazile su u Zagrebu u nakladi od 1 800 do 5 000 primjeraka, s time da su se osim po Zagrebu (koji je prema popisu uz 1921. imao 108 674 stanovnika) distribuirale na području Like, Korduna i Srijema (Šubic Kovačević 2016: 105, 114-115), a *Hrvatsko pravo/Hrvatska misao*, u nakladi od 1 400 do 2 000 primjeraka (Šubic Kovačević 2016a: 338).

Gostl pak kaže da je većina zagrebačkih listova početkom 20. stoljeća imala nakladu od 1 000 do 1 500, s time da je u Zagrebu koji tada broji 40 000 stanovnika bilo tek po 250 do 400 pretplatnika (Gostl i dr. 1997: 158).

S obzirom na sve poteškoće, ne treba čuditi što se na prve informativne novine *Novosti*, koje su djelovale neovisno od određene stranke i funkcionirale na principu tržišta, odnosno prodanih primjeraka, trebalo čekati do 1907. godine. U njima se nepristrano izvješćivalo »o pisanju stranačkog tiska i pratilo masovne sportove koji su upravo tada zauzeli značajnije mjesto u hrvatskom javnom životu. Sve više prostora dobivale su vijesti senzacionalističkog tipa, one koje su se odnosile na kriminal, skandale,

katastrofe i slično. Pratila su se i ekonomska kretanja, a nastojalo se privući i što više oglašivača» (Najbar-Agičić 2015: 131).

Kad se ove brojke i okolnosti uzmu u obzir, jasno je da je pred vlasnicima *Demokrata* bio nezahvalan posao.

3.1. Oglašavanje

Također, veličina grada uvjetovala je potencijalni broj oglašivača, i to ne samo gledajući broj poduzeća i obrtnika već i podjele koje su prijašnje novine dodatno pojačavale, a broj pismenih stanovnika uvjetovao je nakladu. Tomac je vjerovao da je najvažnije da izdrže jednu godinu i da je onda budućnost osigurana²³, misleći očito da će se ljudi s vremenom naviknuti na kupnju novina i da će doprijeti do većeg broja čitatelja, kao i oglašivača. Teško je reći koliko je čitatelja imao prvi broj, ali oglašivača praktički nije bilo, ako izuzmemo Vošickog, koji je novine i tiskao. Na više od pola zadnje stranice navode se knjige objavljene u *Zbirci glasovitih djela* (Andrija Černišev Juliusa Zeyera i *Umiranje* Artura Schnitzlera) i *Svjetskoj biblioteci* (do sveska 17-18. Žrtva žene Honora de Balzaca), a tu je i njegov mali oglas da prodaje baterije i džepne svjetiljke. Osim toga tu su još dva osobna oglasa, reklama (člančić) za prodaju krme, oglas urara, zlatara i optičara Stjepana Papa, mesara i kobasičara Slavka Tarandeka, tokarske radnje Gjüre Gašparića na Lenišću te Banke za trgovinu, obrt i industriju d.d.²⁴ U drugom broju stvar je već bolja: nema Vošickijevih oglasa, a ponavljaju se oglasi za krmu, Papa, Tarandeka, Gašparića i banke. Uz njih javljaju se i novi oglašivači: netko prodaje fotografski aparat o čemu se informacije mogu dobiti u Vošickijevoj knjižari, a jedan umirovljenik traži partnericu. I dalje se prodaju boa i muf iz prvog broja (osobni oglas), a tu su i oglasi trgovca Jakoba Rosenberga koji oglašava laštilo za cipele, objava Franje Kubića da je preuzeo mesnicu od Valka Kovačića, stolarske radnje Martina Kovačića (u Kaniškoj ulici), poziv na plesnu zabavu gostioničara Šafara i poziv za pretplatu na *Demokrat*.²⁵ Ipak, u trećem broju sve se vraća na staro: tu su Vošickijevi oglasi (zapravo samo tekstovi) dvaju biblioteka, a ostali su oglasi Papa, Tarandeka i Kovačića. Više, međutim, nema banke.²⁶ Jesu li se neki oglašivači povukli zbog pritiska ili malog broja čitatelja, ne može se tvrditi, ali činjenica je da su novine nekima zasmetale i da se pojavila priča u kojoj su ih optuživali da im crkva pomaže u reklamama. O tome saznajemo u *Demokratu*, u članku pod naslovom *Ne poželjne reklame*: »Prigovara nam se, da se dapače i crkva upotrebljava kao reklama za naše glasilo. Istini za volju izjavljujemo da nismo velečasnoga g. patra Ivana zamolili da se on na prodekalnici bavi s[a] našim *Demokratom* jer čitanje novina spada na drugo mjesto a ne u crkvu koja je službenica samo Božja. Za to ovakve reklame, bile one i u najboljoj nakani za buduće najuljudnije otklanjamo.«²⁷

Zbog crkve ili ne, ali u četvrtom broju dolazi do povećanja broja oglasa. Najveći dio posljednje, četvrte stranice, na kojoj se nalaze oglasi i dalje zauzima Vošickijevo poduzeće – oglašava Steinbrennerove kalendare za 1919. godinu, knjige i časopise (između ostalih i *Plamen*) te samu knjižotiskaru. Osim njega oglašavaju se Pap, Tarandek, braća Scheyer (trgovina mješovitom robom), Zvonimir Kollmann (urar i draguljar), Viker (graditelj štednjaka), Rosenberger (oglašava štof i ostalu manufakturnu robu) te dva zagrebačka obrtnika – Švarc, koji oglašava otrov za štakore i miševе te Zavod za oglašavanje J. Blokner, koji preuzima oglase za sve jugoslavenske i strane novine i kalendare.²⁸ Isti se oglašivači javljaju u idućem, petom broju, s dodatkom krojača Zmazeka, a najveći dio stranice opet zauzima Vošicki, koji i dalje oglašava kalendare (iako je već polovica ožujka), tuljce za cigarete i Balzacovu *Žrtvu žene*.²⁹

²³ Isto.

²⁴ *Demokrat*, broj 1, god. I, 16. veljače 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

²⁵ *Demokrat*, broj 2, god. I, 23. veljače 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

²⁶ *Demokrat*, broj 3, god. I, 2. ožujka 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

²⁷ *Demokrat*, broj 4, god. I, 9. ožujka 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

²⁸ *Demokrat*, broj 4, god. I, 9. ožujka 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

²⁹ *Demokrat*, broj 5, god. I, 16. ožujka 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

U tih prvih nekoliko mjeseci *Demokrat* dobiva stalne oglašivače s kojima može računati, i koji će se oglašavati duže ili čitavo vrijeme. Osim Papa koji se u kasnijim brojevima više ne oglašava, Tarandek, Kollmann, Viker, Rosenber i braća Scheyer redovito imaju svoje oglase, a javljaju se i neki novi koji poput Suttnera iz Ljubljane koji se prvi put javlja u 10. broju³⁰, i nastavlja tijekom čitave 1919. kao i 1920. godine, kao i ljekarnik Feller iz Stubice koji reklamira liker i pilule protiv želučanih tegoba ili Gradske štedione u Koprivnici koja reklamira skladište drva za građu čime se bavi »u zajednici sa svjetskom svuda dobro poznatom tvrtkom Ujlaky Hirschler i sin D. Dubrava. (Medjimurje)«, a posluju na Lenišću, odmah uz gradsku bolnicu, tik pokraj župnog marofa.³¹

Osim njih postoji dakako i određeni broj oglašivača koji se jave u pojedinom broju ili dva pa nestanu, kao što su primjerice obrtnici, klobučar Jurjević³², krojač Šavor³³ ili Urania kino koje reklamira filmove³⁴, ili zanimljiv oglas za »Zubo-Tehnički Atelier Viktor Nowy«, koncesionirani zubotehničar koji »[o]rdinira opet svakog ponedjeljka u hotelu 'k' Križu'«. ³⁵ Može se još istaknuti primjer Josipa Suchýja, koji se javlja povremeno, pa tako skladište tvornice gospodarskih strojeva oglašava u šestom broju³⁶ i zatim se opet javlja nakon stanke i oglašava u brojevima 22³⁷ i 36.³⁸

Tijekom 1920., a pogotovo kako godina ide kraju, sve je manje oglasa većih formata kao i sve manje poduzeća i obrta koji se oglašavaju, a zamjenjuju ih *mali oglasi* privatnih osoba. Vjerni oglašivači do kraja ostaju urar Zvonimir Kollman, trgovac Mirko Haberštok i mesar Slavko Tarandek. Prema tome, izvjesno je da im je prihod od reklama padao prema kraju izlaženja.

3.2. Dobrovoljni prilozi

Osim kroz oglašavanje, *Demokrat* se financirao dobrovoljnim priložima, koje dobivaju od samih početaka, a imena i iznose darivatelja objavljuju u listu. Većina (vjerojatno) zbog spomenutih političkih razloga ne želi da njihovo ime bude objavljeno, pa su potpisani inicijalima. Tako je u 5. broju objavljeno da su novine pomogli I. Š. koji je dao 30, a J. J. 52 krune, a jedan donator Juraj Tomac koji je dao 50 krun potpisan je imenom. Ukupno 132 krune, a kako je cijena primjerka 30 filira, potpora je jednaka kupnji 440 primjeraka. U 8. broju svi su donatori navedeni inicijalima osim jednog, koji je potpisan kao »Stj. Š.«, a ukupno je šestoro donatora za list dalo 86 i pol kruna³⁹, što bi bilo jednako kupnji gotovo 290 primjeraka. U istom broju spominje se da plaća učitelja u Koprivnici iznosi 100 kruna plus još 100 kruna dodatka, dakle sveukupno 200 kruna, prema čemu bi učitelj za mjesečnu plaću mogao kupiti 666 primjeraka lista, tako da je u ovom slučaju skupljeno manje od pola mjesečne učiteljske plaće.⁴⁰ Osim toga, taj je učitelj s plaćom jedva ili nikako pokrивao osnovne životne potrebe, što je za nakladnika novina bio problem, jer ako si je novine teško mogla priuštiti inteligencija, a seljaci, kojima su novine dobrim dijelom tematski namijenjene, još i teže, jasno je da je situacija bila nezahvalna. Ako se zadržimo na učitelju, možemo vidjeti koje je troškove imao, prema istom članku, koji kaže kako on s 200 kruna ne može živjeti, »jer samo za stan i mlijeko plaća u obitelji od 3 član[a] 122 K. za svjetlo 18 K. a za pranje rublja svake subote 13 kruna što sve zajedno iznaša 196 K. mjesečno. Preostaje dakle za ogrijev, hranu, odjelo i obuću 4 K. mjesečno.«⁴¹ Ovdje možemo dodati: i za novine, za koje bi mu trebalo 1,20 kruna mjesečno, tako da su učitelji, kao intelektualci na koje su novine računale, teško mogli

³⁰ *Demokrat*, broj 10, god. I, 20. travnja 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

³¹ *Demokrat*, broj 8, god. II, 22. veljače 1920. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

³² *Demokrat*, broj 13, god. I, 11. svibnja 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

³³ *Demokrat*, broj 14, god. I, 18. svibnja 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

³⁴ *Demokrat*, broj 18, god. I, 15. lipnja 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

³⁵ *Demokrat*, broj 20, god. I, 29. lipnja 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

³⁶ *Demokrat*, broj 6, god. I, 23. ožujka 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

³⁷ *Demokrat*, broj 22, god. I, 13. srpnja 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

³⁸ *Demokrat*, broj 36, god. I, 19. listopada 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

³⁹ *Demokrat*, broj 8, god. I, 6. travnja 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁴⁰ Isto, str. 2.

⁴¹ *Demokrat*, broj 7, god. I, 30. ožujka 1919. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

biti dobri i stalni kupci. Bolje plaće nisu imali ni drugi pa je tako za raspisano mjesto tehničkog dnevnika kod kraljevskog građevnog ureda u Koprivnici predviđena dnevnicu od 3,5 do 5,5 kruna, ratna pripomoć od 80 kruna i ratni doplati od 10 kruna, izvanredni dodatak od 101 krune i još određeni doplati za članove obitelji. Samac bi tako, uz prosječnih 25 radnih dana mjesečno (sa subotama) i minimalnu dnevnicu, zaradio plaću u iznosu oko 280 kruna.⁴²

Novu potporu *Demokrat* dobiva u 11. broju, a riječ je o iznosu od 100 kruna koje je donirao g. Blažek. Cijena primjerka je i dalje 30 filira, pa bi to odgovaralo kupnji 333 primjerka lista.⁴³ U 15. broju 20 kruna daje Ivan Ivanščak, ali cijena je porasla na 40 filira pa bi to bilo jednako kupnji 50 primjeraka lista.⁴⁴

Zanimljiv je ipak sljedeći način prikupljanja potpore, i govori nešto o duhu vremena i potrebi ljudi da se pomogne projekt makar je privatnog ili poluprivatnog karaktera, ako postoji osjećaj da služi općem dobru: u svatovima. Tako u 19. broju čitamo da je u svatovima za potporu novinama skupljeno 52,60 kruna, što uz cijenu od 40 filira odgovara kupnji 132 primjerka novina.⁴⁵ Zanimljiv je i način prikupljanja potpore o kojem se izvješćuje u sljedećem, 20. broju. Naime, na izletu pjevačkog društva *Domoljub*, u vinogradu kod predsjednika društva I. Čupana, a na prijedlog Ščetinca, skupljeno je 116 kruna čime bi se moglo kupiti 290 primjeraka lista. Zanimljiv je i komentar u novinama koji kaže: »Svakako je ovo jedan lepi pojav, jer se tu ne radi toliko o novcu, već je ovo jedna radosna činjenica ako se eventualno u privatnom saobraćaju u svem posve ne slažemo, da smo ipak, što se obrtničtva tiče podpuno solidarni.«⁴⁶

Nova potpora zabilježena je gotovo tri mjeseca kasnije, ali zato je ovaj put riječ o najizdašnijem iznosu. V. Vutuc, P. Vutuc, M. Šiprak, Valko Igrić, Andro Pavlović i Stefan Nemec dali su po 100 kruna, a po 50 su dodali Josip Petré, Stjepan Zlatar, Zlatko Barabaš i Richard (vjerojatno jedini pod pseudonimom). Prema tome, skupljeno je 800 kruna, što je jednako kupnji 2 000 primjeraka lista!⁴⁷

Novine su potporu od 100 kruna, koja bi odgovarala kupnji 167 primjeraka novina, jer cijena je porasla na 60 filira, dobile i od članova športskog kluba Viktorija⁴⁸ te, zaključno za prvu godinu izlaženja, u 46. broju, koji iznimno nije izašao u nedjelju već u četvrtak, na Božić, a u kojem stoji obavijest da se u svatovima kod člana obrtničke organizacije Martinušića za potporu *Demokratu* skupilo 68 kruna i zahvala je svim darovateljima.⁴⁹ Vjerojatno ih je bilo više i skupljalo se »u šešir«, budući da nema imena, inicijala ni iznosa. Potpora je jednaka kupnji 113 primjeraka novina.

No, ni ovakva potpora nije bila dovoljna da list bude financijski stabilan i da se uredništvo može mirne duše posvetiti samo izdavanju novina, bez briga oko toga kako održati novine, o čemu govori i veliko povećanje cijene primjerka već u prvoj godini izlaženja.

Takvu su potporu dobivali i u 1920., odnosno sve do zadnjeg broja objavljenog na Božić. U trećem broju objavljuju da sav dobitak od »Sjajnog krabuljnog plesa« ide za potporu novinama⁵⁰, dok u petom broju izvješćuju o primitku 50 kruna⁵¹ (što bi bilo jednako kupnji 71 primjerka), koje šalje ljekarnik Nikola Vranić. Potom o dobivenoj potpori pišu u 11. broju, a dobili su po 50 kruna od g. Poslića i g. Vranića. (Cijena lista sad je 1 krunu pa je to jednako kupnji 100 primjeraka.)⁵² O potporama izvješćuju i u 14. odnosno 15. broju lista⁵³ jer su u 14. pogrešno naveli (dobili su 60 kruna, a cijena broja je 1

⁴² *Demokrat*, broj 18, god. I, 15. lipnja 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁴³ *Demokrat*, broj 11, god. I, 27. travnja 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁴⁴ *Demokrat*, broj 15, god. I, 25. svibnja 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁴⁵ *Demokrat*, broj 19, god. I, 22. lipnja 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁴⁶ *Demokrat*, broj 20, god. I, 29. lipnja 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁴⁷ *Demokrat*, broj 33, god. I, 28. rujna 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁴⁸ *Demokrat*, broj 42, god. I, 30. studenoga 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁴⁹ *Demokrat*, broj 46, god. I, 25. prosinca 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁵⁰ *Demokrat*, broj 3, god. II, 18. siječnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁵¹ *Demokrat*, broj 5, god. II, 18. siječnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁵² *Demokrat*, broj 11, god. II, 14. ožujka 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁵³ *Demokrat*, broj 15, god. II, 11. travnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

krunu, dakle potpora je jednaka kupnji 60 primjeraka lista), kao i u 16. kad su dobili 150 kruna. Stotinu je prikupljeno na kućnoj zabavi obrtnika Luke Novosela, a dodatnih pedeset darovao je S. Koči, što je potpora jednaka kupnji 150 primjeraka. Sljedeća potpora u iznosu od 100 kruna (ili 100 primjeraka novina) zabilježena je u 27. broju⁵⁴, a darovatelj je Josip Tarandek. Za manje od mjesec dana, u kolovozu, dobivaju nešto veću potporu, u iznosu od 400 kruna (ili 400 primjeraka novina), koje je dao neki gospodin S. V., a koji bi u mirovini volio ovdje kupiti kuću, a to što se »njegova odluka dosele oživotvorila nije, jesu krive društvene prilike našega grada. – Vrlo dobro shvaća ovaj naš teški položaj i upravo se čudi uz takove prilike, da nam je uopće moguće *Demokrata* izdavati.«⁵⁵ To kao da je potaknulo druge pa o potpori novinama izvješćuju u brojevima 33 (primili su 50 kruna od Ljudevita Brozovića)⁵⁶, 34 (primili su 80 kruna, koje su skupljene na imendanu Stjepka Kudelića)⁵⁷ i 36 (primili su 100 kruna od pitomačkog trgovca Ante Kočurka i 100 kruna od Josipa Ščetinca).⁵⁸ Ova potpora iz Pitomače ukazuje da se list čitao i izvan Koprivnice. Slijedi nekoliko brojeva stanke pa u 40. broju objavljuju da je u svatovima Mirka Haberštoka za starokatolički pokret skupljeno 500 kruna, za potporno društvo gimnazije 500 kruna i za *Demokrat* 300 kruna.⁵⁹ U 44. broju potporu listu skupio je njihov kolumnist Štefina z goric koji je 120 kruna skupio na jednom imendanu, a još 60 kruna u krugu svojih prijatelja.⁶⁰

Tjedan dana prije izbora za Ustavotvornu skupštinu, 21. studenoga 1920. objavljuju čak dvije zahvale za potporu: u »Zahvali« ističu kako je u kući Pavla Vutuca prilikom udaje njegove kćeri, Slavica Reich za list skupila 150 kruna, dok su »Prigodom proslave Martinja« u kleti V. Igrića skupljene 54 krune.⁶¹ Dva članka objavljuju i u zadnjem mjesecu izlaženja, prosincu te iste godine. U članku »Iz uredništva« objavljuju pismo članova društva *Viktorija* koji kažu kako su progodom proslave Nikolinja, na prijedlog samog sv. Nikole, skupili 200 kruna »za proslavu krstika malog dvogodišnjeg dječaka *Demokrata* sa poklikom 'Živio Podravski Glasnik.«⁶² Ovime su zapravo sami reklamirali novine (*Podravski glasnik*) koje su od 1. siječnja 1921. trebale izlaziti umjesto *Demokrata*. Isto čine i u drugom članku, naslovljenom »Dar«, u kojemu pišu da je prilikom jednih zaruka za njihovo buduće novorođenče *Podravski glasnik* skupljeno 160 kruna.⁶³ Ovime su, kao i u prethodnim člancima na temu potpore, zaručnici dobili zahvalu u novinama i srdačne čestitke. To je i zadnja potpora *Demokratu*, čiji je zadnji broj izašao tjedan dana kasnije, na Božić.

Demokrat je očito imao određenu potporu među stanovništvom, iako treba istaknuti da su se u dvije prilike, od kojih je jedna posljedično rezultirala potporom, ponijeli neprofesionalno, ili što bi se reklo, malograđanski, a upravo je to bilo ono čega su se užasavali. Riječ je o objavi iz 40. broja u 1919., odnosno članku koji se bavi zabavom Športskog kluba Viktorija, prilikom koje su skupljena određena sredstva od kojih je dio poslan za pomoć siromašnoj djeci Istre, na kraju koje slijedi neslavna opaska uredništva: »Mi smo dosele vrlo rado došli u susret ovdješnjima (Športskim klubovima) pa držimo, da će se u buduće kod ovakovih i sličnih zgoda i na potporu *Demokratu* misli[t]i.«⁶⁴ U današnje vrijeme ovakvo nešto smatralo bi se medijskim *reketom*, pogotovo kad se uzme u obzir da su za manje od dva tjedna zaista dobili potporu od Viktorije. Drugom prilikom, nakon opširnog izvješća o pobjedi nogometnog kluba Slaven na maksimirskom igralištu protiv karlovačke Olimpije, dodaju opasku uredništva u kojoj kažu da su uvijek »najpripravnije otvarali stupce u našem listu 'Slavenu'. Pa se zato i opravdano

⁵⁴ *Demokrat*, broj 27, god. II, 4. srpnja 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁵⁵ *Demokrat*, broj 31, god. II, 1. kolovoza 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁵⁶ *Demokrat*, broj 33, god. II, 15. kolovoza 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁵⁷ *Demokrat*, broj 34, god. II, 22. kolovoza 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁵⁸ *Demokrat*, broj 36, god. II, 5. rujna 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁵⁹ *Demokrat*, broj 40, god. II, 3. listopada 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁶⁰ *Demokrat*, broj 44, god. II, 31. listopada 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁶¹ *Demokrat*, broj 47, god. II, 21. studenoga 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁶² *Demokrat*, broj 50, god. II, 12. prosinca 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁶³ *Demokrat*, broj 50, god. II, 12. prosinca 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁶⁴ *Demokrat*, broj 40, god. I, 16. studenoga 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

nadamo, da će i 'Slaven' znajući našu tešku financijalnu borbu oko izdavanja lista, nas sa kojom svoticom poduprijeti.«⁶⁵

Tijekom dvije godine izlaženja novine su, barem koliko je zabilježeno, ostvarile potporu u ukupnom iznosu od 3.529,10 kruna, što bi bilo jednako prodaji 6 070 primjeraka lista. S time da je tijekom 1919. prikupljeno 1.475,10 kruna što bi bilo jednako kupnji 3 815 primjeraka lista, dok je iduće 1920. godine prikupljena nešto veća suma od 2 234 krune, što bi bilo jednako kupnji 2 255 primjeraka lista.

Kad bi ove potpore preračunali u pojedinačne kupce lista, ispalo bi da su oni koji najviše podržavaju *Demokrat* kupili 6 070 primjeraka lista, a ukupna naklada u dvije godine, ako bi se držali Tomčeva broja i naklade od 1 000 primjeraka, iznosila bi za 1919. ukupno 46 000 primjeraka (46 brojeva), a za 1920. ukupno 52 000 primjeraka (52 objavljena broja), odnosno sveukupno 98 000 primjeraka. Prema tome su podupiratelji, ako ih se gleda kao kupce lista, kupili otprilike 6,20 posto ukupno otisnute naklade. Sve da je Tomac pretjerivao i da je naklada bila upola manja, taj postotak bi jedva premašio 10 posto otisnute naklade, iz čega je vidljivo da potpore nisu bile dovoljne da se novine održe. Stoga je jedini način da se održe bila prodaja.

3.3. Prodaja

Treći izvor financiranja bila je prodaja, a ako imamo u vidu primanja jednog učitelja ili činovnika jasno da je situacija bila loša. U početku su list čak besplatno slali na ogled pa u 5. broju mole čitatelje da se ili pretplate na list ili da ga vrate, uz izliku da im je to potrebno kako bi utvrdili točnu nakladu.⁶⁶ Ovo je inače na tragu Vošickijevog pisma Rakošu iz 1917. u kojemu piše da je mjesec dana novine raspačavao besplatno, da se narod priuči čitati.⁶⁷ Osim ograničenog broja potencijalnih kupaca javlja se i problem neplaćanja pa uredništvo često objavljuje članke u kojima pretplatnike moli da izvrše svoju obavezu, iz čega se jasno vidi da su tu obavezu nerado izvršavali. S istim su se problemom susretale i druge novine – tako je *Podravska hrvatska straža* 1912. godine molila pretplatnike da plate pretplatu za 1910., uz najozbiljniju poruku da plate svoj dug inače će im obustaviti slanje lista i dug utjerati uz pomoć pravnog zastupnika.⁶⁸ Navike su sedam godina kasnije očito bile iste.

Već u svibnju 1919., nepuna tri mjeseca nakon početka izlaženja, na naslovnoj stranici, umjesto uobičajenog (analitičkog) teksta koji se bavi nekom vanjskopolitičkom ili unutarnjopolitičkom temom, objavljen je tekst »Našim pretplatnicima i čitaocima«, u kojemu ne bez ponosa ističu kako su neki prognozirali da će list doživjeti svega 3-4 broja, a neki su broj povišili na 7, no list evo ulazi u II. četvrt izlaženja te dodaju: »Nerado činimo, ali smo zbog vrlo skupog papira te ostalih pripadaka oko tiskanja i dosta osjetljive povišice plaća slugarima primorani napokon povišiti u II. četvrtu cijenu *Demokratu*«⁶⁹. Cijena primjerka nakon povećanja iznosila je 40 filira, o čemu su izvijestili i u sljedećem, 14. broju, uz molbu pretplatnicima da plate pretplatu,⁷⁰ kao i u 15., u kojem na istoj stranici objavljuju čak dva teksta, u kojima kažu da bi mogli imati neugodne posljedice ako na vrijeme ne odjave pretplatu, odnosno plate dug.⁷¹ Pretplatnicima se opet obraćaju u kolovozu, na isteku drugog tromjesečja, ovaj put na prvoj stranici, a uz uobičajene molbe pribjegavaju i novom načinu, igrajući na savjest, pa na kraju 3. stranice objavljuju samo pitanje otisnuto većim fontom: »Jesam li poslao pretplatu?«⁷² To izgleda nije imalo većeg učinka jer već početkom rujna opet počinju »umoljavati« pretplatnike na obnovu pretplate⁷³, a

⁶⁵ *Demokrat*, broj 32, god. II, 8. kolovoza 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁶⁶ *Demokrat*, broj 5, god. I, 16. ožujka 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁶⁷ Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2. Pismo Vinka Vošickog Pavlu Rakošu od 8. veljače 1917.

⁶⁸ *Podravska hrvatska straža*, broj 6, god. III, 10. veljače 1912. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁶⁹ *Demokrat*, broj 13, god. I, 11. svibnja 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁷⁰ *Demokrat*, broj 14, god. I, 18. svibnja 1919. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁷¹ *Demokrat*, broj 15, god. I, 25. svibnja 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁷² *Demokrat*, broj 26, god. I, 10. kolovoza 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁷³ *Demokrat*, broj 30, god. I, 7. rujna 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

isto čine i krajem tog mjeseca, žaleći se na skupoću i nedostatak papira⁷⁴, a opet objavljuju i pitanje: »Jesam li poslao pretplatu na *DEMOKRAT*?«⁷⁵

Nekoliko mjeseci kasnije, u studenom 1919., cijena je s brojem 40 povišena na 60 filira. U istom tom 40. broju pojavljuje se članak gotovo identičnog naslova kao onaj kod prethodnog povećanja cijene: »Našim cijenjenim pretplatnicima i čitateljima.« Međutim, ton je sad ponešto drugačiji – nema onog optimizma pa čak i prkosa koji se osjeća u uvodnim riječima kao prilikom svibanjskog obraćanja čitateljima: »Držimo, da će svakom pojedinom poznato biti sa kakovima je poteškoćama skopčano izdavanje jednog pokrajinskog lista, osobito u sadanje doba, gdje vlada nestašica papira i skupoća radnih sila. Uzmemo li još u obzir i naše nesredjene prilike da svaki članak prodje strogu cenzuru prije nego li uvršten smije biti, onda je zaista vrlo teško pisati, da se udovolji čitateljima. Mnogi neće da shvati naš sadanji položaj i zato list nema još uvijek dovoljno očekivanog od općinstva odaziva, naime predplatnika. [...] Naš list nema nikakove potpore ili subvencije – poput mnogih ostalih jer ne piše u onom duhu, kako bi to odgovaralo onima koji danas vedre i oblačje već je lih ovisan o predplatnicima. To bi se imalo bezuvjetno uvažiti, a ako ništa više a ono redovito predplatu slati. Čemu čekati na opomene i eventualno tuženje dužne predplate, ako svaki dobro znade, da ako list prima da ga i platiti mora. Papir, tisak i suradnici moraju se tač]no i unapred redovito plaćati, a to je radi nemarnosti mnogih predplatnika nemoguće.«⁷⁶

Izdavanje lista bilo je dakle povezano ne samo s nedostatnim brojem pretplatnika već i danas toliko poznatim problemima naplate prodane robe. Tako su gubili vrijeme na pokušaje naplate: »Mi smo u prošlom broju razaslali na sve one koji predplatu podmirili nisu opomene, pa u slučaju, da ipak predplata namirena neće biti, biti ćemo prisiljeni ne samo list obustaviti, već i sudbenim putem dužnu svotu utjerati dati. Mi se samo u najgorem[,] slučaju ako već nikako izlaza nema odluč]ismo cijenu listu povisiti, prem su to već svi ostali učinili. Zato će od sada svaki pojedini broj 'Demokrata' stajati 60 fil. a za predplatnike ostaje cijena do konca ove godine nepromjenjena.«⁷⁷ Poziv izgleda nije dao nikakve posebne rezultate, osim već spomenutog prikupljanja priloga u svatovima, pa u božićnom broju (u kojem se spominje prikupljanje sredstava) uredništvo ponovno objavljuje pismo pretplatnicima. U članku, opet objavljenom na prvoj stranici i mjestu uvodnika, pod nazivom »Predplatnicima na uvaženje!«, ponavljaju koliko je teško izdavati regionalni list i kako zadnju četvrt zaključuju sa znatnim deficitom, ponavljajući kako je to povezano sa skupoćom papira i povećanjem plaća. Dalje pišu kako oni ipak nisu pretplatnicima »povisili predplatu jer smo držali, da će i predplatnici tu okolnost uvažiti i svoj dug na predplati do konca ove godine b e z u v j e t n o namiriti. Na žalost veći broj predplatnika nije do danas usljed svih opomena od strane uprave svoju predplatu namirio.«⁷⁸ Kako kažu, posljednji put mole da se pretplata podmiri do 1. siječnja 1920., u suprotnom će ugasiti list te čak i sudskim putem naplatiti dugovanja. Za kraj, i tu se vidi idealizam nakladnika, ali isto tako i uvjeti u kojima posluju, pišu: »Mi ne zahtjevamo da se na našem listu što zasluži, već lih idemo zatim da se bar troškovi izdavanja podmire.«⁷⁹

No, osim idealizma nakladnika, ali i onog Vinka Vošickog, vidi se i njegova nesposobnost u operativnom vođenju poslovanja i naplati potraživanja. Ako ne prije, to je krajem prve godine izdavanja postalo jasno i nakladniku pa u prvom broju objavljenom 1920. ponovno čitamo pismo pretplatnicima u kojemu ističu kako je cijena papira opet skočila za 100 posto, te kako su zbog toga, kao i povećanja plaća, prisiljeni dići cijenu primjerka na 70 filira. Osim toga, odlučuju se na nov pristup: pretplata se plaća unaprijed, a više se (kao ni oglas) ne uplaćuje kod Vošickog, već isključivo kod uredništva.⁸⁰ Može se pretpostaviti kako su ionako nemarni pretplatnici, dužni za prethodno razdoblje, reagirali na

⁷⁴ *Demokrat*, broj 33, god. I, 28. rujna 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ *Demokrat*, broj 40, god. I, 16. studenoga 1919. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ *Demokrat*, broj 46, god. I, 25. prosinca 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ *Demokrat*, broj 1, god. II, 4. siječnja 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

ovu novinu i činjenicu da bi zapravo trebali odjednom platiti za dva razdoblja, posebno kad se uzme u obzir u kakvim je financijskim okolnostima list izlazio i da je svaki broj mogao biti posljednji. Kad se tome pridoda poskupljenje lista od preko 130 posto u manje od godinu dana izlaženja (makar je opravdano i u skladu s rastom cijena), jasno je da situacija nije bila bajna.

Iako su krajem 1919. optimistično najavljivali da od iduće godine planiraju izlaziti čak dva puta tjedno⁸¹, to se nije ostvarilo, a jedan od glavnih razloga za to zasigurno je bio i premalen broj pretplatnika te još manji broj onih koji su pretplatu doista i plaćali. Kao i u prvoj godini izlaženja i u drugoj se opetovano obraćaju pretplatnicima u stalnoj borbi s naplatom potraživanja, što je moralo biti frustrirajuće. Objavljivali su novine iz tjedna u tjedan, u redovitom ritmu, uz nedostatak i skupoću papira, boreći se s cenzurom, a na sve to još i s naplatom prodanim primjeraka. U veljači objavljuju članak »Predplatnicima na blagohotno uvaženje« u kojem pišu da im svakodnevno stižu pritužbe zbog neprimanja lista, te kažu da na njima ne leži krivnja jer novine šalju redovito (istodobno kažu da će brisati one koji do utorka ne podignu novine kod Vošickog). Članak zaključuju riječima kako umjesto da ih se podupire u svakom pogledu, doživljavaju razočaranja.⁸² Sljedeći put pretplatnicima se obraćaju krajem istog mjeseca, samo dva broja kasnije, jer očito nema pomaka, uz prijetnju kako će im obustaviti list ako do 7. ožujka ne podmire dugovanja.⁸³ To se opet dotaklo malog broja pretplatnika pa u novoj objavi krajem ožujka pišu kako će s 1. travnja obustaviti pretplatu svima koji nisu podmirili prvo tromjesečje.⁸⁴

Pretplata se slabo plaćala i financijska je situacija bila teška pa poruke pretplatnicima opet redovito objavljuju od sredine lipnja. Tako u 24. broju uljudno mole da se pretplata plati, jer će inače početkom III. tromjesečja list zaustaviti⁸⁵; u 25. broju kažu kako neki nisu platili pretplatu ni za prvo tromjesečje pitajući zašto im se takve prepreke prave u tako teškim okolnostima izdavanja novina, a pretplata je mala⁸⁶; u 26. broju, na naslovnoj stranici naglašenim fontom mole da se plati pretplata za prva tri tromjesečja, pišući da ona iznosi tek pola litre vina po tromjesečju »pa je upravo nevjerojatno, da se toliko kuburacije glede predplate ima?«⁸⁷ U 27. broju se vidi koji su razmjeri neplaćanja – osim što još postoje zaostaci čak i za prvo tromjesečje, dugovi na pretplati popeli su se na 4 000 kuna!⁸⁸ Ako uzmemo u obzir da pretplata u to vrijeme iznosi 13 kuna za tromjesečje, ispada da nije plaćeno 307 kvartalnih pretplata.

Ipak, nakon ovog broja pozivi pretplatnicima izostaju u sljedećih nekoliko brojeva. Moguće je da su neki pretplatnici izvršili svoju obavezu, ali izvjesnije da su im na neko vrijeme *disati* dale potpore koju su dobili od Tarandeka (100 kuna)⁸⁹ i oglasi Bjelovarsko-križevačke županije^{90/91}, odnosno Grada Koprivnice⁹². Ali nakon dva broja, opet se obraćaju pretplatnicima s molbom da plate zaostala dugovanja, u brojevima 30⁹³ i 31⁹⁴, da bi u 32. broju, sasvim sigurno očajni i u teškoj financijskoj situaciji, *de facto* moljakali novac od nogometnog kluba Slaven, što je već spomenuto. Zanimljiv pokušaj vidimo u 40. broju. Pišu kako *Preporod*, glasilo starokatolika, nije uspio izaći pa Središnji odbor pokreta za reformu sve važnije vijesti objavljuje u *Demokratu*, zbog čega je nužno da se pristaše pokreta pretplate na

⁸¹ *Demokrat*, broj 40, god. I, 16. studenoga 1919. 2-3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁸² *Demokrat*, broj 7, god. II, 15. veljače 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁸³ *Demokrat*, broj 9, god. II, 15. veljače 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁸⁴ *Demokrat*, broj 13, god. II, 28. ožujka 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁸⁵ *Demokrat*, broj 24, god. II, 13. lipnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁸⁶ *Demokrat*, broj 25, god. II, 20. lipnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁸⁷ *Demokrat*, broj 26, god. II, 27. lipnja 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁸⁸ *Demokrat*, broj 27, god. II, 4. srpnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁸⁹ *Demokrat*, broj 27, god. II, 4. srpnja 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁹⁰ *Demokrat*, broj 28, god. II, 11. srpnja 1920. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁹¹ *Demokrat*, broj 29, god. II, 18. srpnja 1920. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁹² Isto. 3.

⁹³ *Demokrat*, broj 30, god. II, 25. srpnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁹⁴ *Demokrat*, broj 31, god. II, 1. kolovoza 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

taj list.⁹⁵ U sljedećem pak broju, objavljuju nešto duži članak u kojem se vidi da neki još uvijek nisu platili ni za prvo tromjesečje.⁹⁶ Pišu kako su sve opomene ostale »glas vapijućeg u pustinji« i kako je sud jedino što im preostaje. Ovdje i sami ističu kako bi odavno propali da ovisе o pretplati, odnosno da nema potpore pojedinaca: »Da još nema plemenitih ljudi, koji priznaju našu borbu, pa nas uslijed toga podpomažu i za list kod raznih zgoda sakupe dobrovoljne prinose, već bi davna našeg lista nestalo.«⁹⁷ Članak ostavlja dojam da je uredništvo dovedeno do ruba. Čak je i samo priznanje da postoje samo zbog pojedinaca, a ne čitatelja koji kupuju i plaćaju novine, u najmanju ruku neuobičajeno, jer se time s jedne strane iskazuje vlastita slabost i/li neuspješnost, a s druge se dužnicima daje do znanja da ih ima mnogo i da se dugovi vuku mjesecima.

Kad se sve to uzme u obzir, nije toliko začuđujući njihov sljedeći članak, koji se bavi istom temom, iako je neprimjeren. Mjesec je studeni i novine su na izdisaju. Vjerojatno već planiraju novi list, *Podravski glasnik*, svjesni da je ovaj projekt došao kraju i jasno im je da nikad neće naplatiti zaostale pretplate. Tada, nekoliko tjedana nakon posljednjeg članka namijenjenog pretplatnicima, u članku »Iz uredništva«, pišu kako su tih dana slali nekog dječaka da ubere pretplatu. Svuda gdje je došao bio je uljudno primljen i otpravljen, pišu bez ironije. »Iznimku su učinili jedino g. braća Scheyer, koji su dotičnom dečku kazali hodi Ti vrit sa svojim *Demokratom*.«⁹⁸ Nastavljaju kako to nije napad samo na novine već na 220 obrtnika budući da list izdaje obrtnička organizacija te osvetnički, posve neprimjerenom završavaju: »Mi na tu prostotu g. Scheyera ne ćemo odmah uzvraćati, već ga uvjeravamo, da neka bude duboko uvjeren, da ćemo si to dobro upamtiti i za ovu nam nanešenu uvredu kod prve zgode dostojno mu uzvratiti.«⁹⁹

Umjesto toga, u sljedećem broju objavljuju odgovor braće Josipa i Milana Scheyera, koji su se inače ranije oglašavali u listu, a koji kažu kako nije istina što su napisali i traže ispravak prema zakonu o tisku iz 1875., u kojemu ističu da je Josip Scheyer dječaku rekao: »idi s Bogom, gospodinu Tomcu smo platili!«¹⁰⁰, za što postoje i svjedoci, a u idućem pak broju pišu kako oni nisu tvrdili da je g. Scheyer dječaku rekao one riječi, već da su doslovno priopćili što im je sam dječak rekao. Nadalje pišu kako oni objavljenim ispravkom smatraju »afetu izravnano« te kako im preostaje sud, ako ih to ne zadovoljava. Stvar prebacuju na dječaka, jer će na sudu morati dokazati »da dečko istinu govorio nije.«¹⁰¹ No, za braću Scheyer to je izgleda bilo dovoljno, budući da *Demokrat* više ne piše o tome.

To posipanje pepelom ipak ih nije odvratilo od pisanja pretplatnicima do samog kraja izlaženja. Nakon nekoliko tjedana u kojima se nisu doticali te teme, u 50. broju na prvoj stranici pišu kako još ima dosta uglednih prijatelja koji list nisu platili i kako će obustaviti slanje lista onima koji to ne učine do kraja mjeseca te dug utjerati sudskim putem. Pomalo su i komični s ovim obraćanjem, budući da u istom broju, iza kojega će biti objavljena još samo dva, pišu kako su primili potporu za *Demokrat*, uz poklik »živio *Podravski Glasnik*!«¹⁰², a sigurno se o pokretanju novih novina moglo čuti i u kuloarima.

Konačno, u 51., preposljednjem broju, pod naslovom »Predplatnici *Demokrata*« pišu, zvučeći umorno od silnog ponavljanja, jednu jedinu rečenicu neurednim platišama: »Posljedni puta se mole, da namire dugujuću predplatu.«¹⁰³

Osim poziva pretplatnicima i čitateljima objavljivanim u samome listu, vrijedan izvor za proučavanje uvjeta u kojima je izlazio je i korespondencija između Pavla Rakoša¹⁰⁴ i urednika Mihovila

⁹⁵ *Demokrat*, broj 40, god. II, 3. listopada 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁹⁶ *Demokrat*, broj 41, god. II, 10. listopada 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ *Demokrat*, broj 45, god. II, 28. studenoga 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ *Demokrat*, broj 46, god. II, 14. studenoga 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² *Demokrat*, broj 50, god. II, 12. prosinca 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

¹⁰³ *Demokrat*, broj 51, god. II, 19. prosinca 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

¹⁰⁴ Pavao Rakoš, prevoditelj, književnik (najpoznatiji pseudonim mu je Selim Rakošev), činovnik gradskog redarstva u Osijeku, rodio se u Srijemskim Karlovcima 9. siječnja 1877. godine u seljačkoj obitelji Matije i Julke Ra-

Tomca, odnosno pisma potonjeg poslana Rakošu, piscu i prevoditelju, koji je bio jedan od najvažnijih Vošickijevih suradnika, ali isto tako i jedan od najaktivnijih suradnika *Demokrata*, kao prevoditelj objavljivanih priča, ali i kao autor članaka. Već u prvom pismu, poslanom 9. ožujka 1919., Tomac mu uvodno piše da je Vošicki bio nekoliko dana odsutan ali da se vratio i predao mu članke koji su stigli (opet na Vošickijevu adresu), a zatim piše: »Mi se borimo sa silnim poteškoćama, jer želimo led probiti i naše glasilo kao stalno uzdržati. Treba rada, treba volje, treba ljudi, treba novaca! – Sve se to u današnjoj eri teško nađe, – nu ja neću da zdvajam već sigurno stupam napred dok neće sudba reći – stoji! – tu je cilj tvoj.«¹⁰⁵ Posebno je vrijedno datumski drugo po redu sačuvano pismo. U njemu glavni urednik piše o nakladi novina, nešto više od dva mjeseca nakon početka izlaženja. Kaže da točan broj pretplatnika ne može utvrditi dok ne počne drugo tromjesečje, ali isto tako i da su isključili 165 pretplatnika jer nisu podmirili prvo tromjesečje!¹⁰⁶ Ukoliko je istina što piše Tomac, onda zapravo imponira odlučnost vlasnika koji su nakon tek dva mjeseca otkazali 16,5 posto od ukupnog broja mogućih kupaca, napose što je riječ o pretplatnicima. Ipak, možda ovo treba uzeti s rezervom, ako se u obzir uzmu sve molbe objavljene u novinama, ali i Tomčeve riječi u istom pismu u kojemu kaže da će mu nakon isteka tromjesečja, pošto saznaju točan broj pretplatnika, pisati i glede honorara, prema čemu su mu honorar očito vezivali uz uspjeh novina kod čitatelja (kao i *Vienac* sa Šenoom, op.a.), pogotovo što kasnije dodaje da mu šalje članke, a da će se već sporazumjeti glede honorara.¹⁰⁷

U svibnju je održana odborska sjednica *Demokrata* na temu financijskog poslovanja i ustanovljen je (kako dan nakon sjednice, devetog, Tomac piše Rakošu) deficit od 700 kruna.¹⁰⁸ Preračunato u primjerke, da bi bili na nuli, morali su prodati dodatnih 2 333 primjerka, a s obzirom da im je naklada 1 000 primjeraka, za *pozitivnu nulu* naklada (i prodaja) morali bi im rasti 133 posto (uz uvjet da su prodali svih 1 000 primjeraka, ako nisu, broj se nešto smanjuje). Ili, naravno, povišiti cijenu, na što se i odlučuju te je podižu na već spomenutih 40 filira.¹⁰⁹ Tomac nadalje piše da mu šalje dodatnih 50 kruna jer je odlučeno da za tromjesečje dobije honorar od 150 kruna, te ga moli da radi uštede na trošku pošte, šalje više članaka odjednom.¹¹⁰

Pronaći pretplatnike bilo je teško na tako malom području kao što je Podravina onog vremena, što Tomac svjedoči pišući kako skupljaju nove pretplatnike, ali kako u svako mjesto mora ići osobno, inače

koš. Pučku školu i gimnaziju završava u rodnom mjestu. Nakon gimnazije završio je učiteljski tečaj u Đakovu i višu gospodarsku školu u Križevcima. Nakon školovanja neko vrijeme bio je učitelj u selu Neštinu (kotar Ilok), odakle je prešao u službu činovnika gradskog redarstva pri gradskom poglavarstvu u Osijeku, 1923. godine bio je čak predsjednik gradske policije. Od mladosti se bavi književnošću. Ljubav prema »piskaranju« – kako je njegov rad nazivao otac Matija – zahvaljuje prije svega intelektualnoj sredini svog djetinjstva i školovanja u Karlovcima, a ljubav prema slobodi (kako tvrdi: Radićevac i opozicionist) naslijedio je, po vlastitom priznanju, od oca. Prvi njegov prijevod Čehovljevog Nedela objavljen je 1897. godine u Brankovom kolu u Srijemskim Karlovcima, ali je aktivno surađivao gotovo u svim značajnim hrvatskim novinama i časopisima (*Hrvatski dnevnik*, Sarajevo; *Pobratim*, Zagreb; *Dom i svijet*, Zagreb; *Prosvjeta*, Zagreb; *Danica*, Zagreb; *Jadranska vila*, Omiš; *Književni prilog*, Osijek, itd.). Pisao je pjesme, pripovjetke, »crtice«, ali i novinske članke o aktualnim društvenim i književnim pitanjima. Najpoznatiji su mu ipak prijevodi (prema njegovom podatku objavio ih je oko 1700), kojima je stekao velike zasluge u promoviranju i upoznavanju domaćeg čitateljstva s ruskom, poljskom, češkom i slovačkom književnošću. Za svoj prevodilački rad primio je i nagradu čeških vlasti. (http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_14665, 30. 4. 2018.). Dušan Karpatský pak na pitanje tko su najzaslužniji hrvatski bohemi u odgovoru prvo navodi Rakoševo ime, zajedno s Ljudevitom Jonkeom i Nikolom Kršićem. (<http://www.booksa.hr/vijesti/sve/ima-neka-tajna-veza-kor%C3%A1b-kor%C3%A1lov%C3%>, 30. travnja 2018. 20:15.)

¹⁰⁵ Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 9. ožujka 1919.

¹⁰⁶ Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 31. travnja 1919.

¹⁰⁷ Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 31. travnja 1919.

¹⁰⁸ Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 9. svibnja 1919.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto.

od svega nema ništa¹¹¹ pa čak predlaže Rakošu da potraži pretplatnike u Osijeku i da bi u tu svrhu mogao pisati o tamošnjim prilikama.^{112/113}

Unatoč početnoj Rakoševoj inicijativi da vijestima pokrije područje Osijeka to nije zaživjelo i list nije izašao iz koprivničkog, odnosno podravskog okvira. Tjednik je funkcionirao na tržišnim principima, financirajući se kroz prodaju, oglase i prikupljanje priloga, što je posebno zanimljiv izvor financiranja, i u današnje vrijeme nezamisliv. To govori koliko je veza medija i ljudi nekad bila drugačija, i kako je društvo funkcioniralo na drugačijim principima, prepoznajući i financirajući javno dobro, što se danas očekuje od države i lokalne samouprave.

Kao što se vidi, veći problem od pronalaženja pretplatnika bilo je njihovo izvršavanje preuzetih obaveza, što je vlasnicima stvaralo velike probleme u financiranju lista.

Drugi problem bio je mali broj čitatelja uslijed čega su pokušavali pokrivati šire područje (kao, primjerice, Slavoniju preko Pavla Rakoša), ali u tome nisu imali naročitog uspjeha.

Uzimajući u obzir činjenicu da je Koprivnica u to doba malen grad, još uvijek izraženo ruralnog karaktera, da su primanja niska, a troškovi u poslijeratnom razdoblju rastu u nebesa, uslijed čega je uvedena i aprovizacija, dvije godine koliko je list izlazio relativno je dugo razdoblje, a novine *Demokrat* ostaju važna činjenica u razvoju koprivničkog i podravskog novinarstva i po pitanju financiranja.

ZAKLJUČAK

Demokrat je pokrenut po završetku Prvog svjetskog rata, u turbulentnim političkim vremenima i teškim gospodarskim uvjetima. Bez političke stranke iza sebe zavisio je od tržišta, a financirati se od prodaje, oglasa i donacija u gradu od svega 8 000 stanovnika, s velikim brojem nepismenih, iznimno je teško i u tom svjetlu gotovo dvije godine izlaženja treba promatrati kao uspjeh. (U većem Varaždinu nestranački je *Varaždinac* trinaest godina ranije izdržao manje od jedne godine.) Mali je broj listova koji su prije njega izlazili u gradu, napose u odnosu prema obližnjim gradovima slične veličine Bjelovaru i Varaždinu, a prve su koprivničke novine pokrenute sa zakašnjenjem i u odnosu na Virje, Viroviticu i Čakovec. Već i to dovoljno govori o problemima s kojima se izdavanje lista povezuje. Analiza poslovanja pokazuje da je list bio teško financijski održiv, odnosno da nije bio financijski samodostatan. Ako je naklada od 1 000 primjeraka i točna, kao što tvrdi Mihovil Tomac, pitanje neplaćanja vidljivo je kako iz riječi samog glavnog urednika, tako još više i iz molbi koje se opetovano ponavljaju, očito prilično neuspješno. Polemika koja se pojavljuje s braćom Scheyer sama po sebi govori da su bili u teškoj financijskoj situaciji i da im je pitanje naplate bilo izuzetno važno.

S druge strane, kod određenog broja građana vlada osjećaj zajedništva s novinama, entuzijazam koji je danas teško zamisliv, pa pomažu list donacijama, koje se skupljaju u najrazličitijim prilikama. Iako se ne može sa sigurnošću tvrditi te su donacije najizglednije dobrim dijelom vezane uz simpatiziranje pokreta za reformu Crkve, kojima je stalo da se o pokretu piše kako bi se pomoglo ostvarivanje njegovih ciljeva, a upravo je ta tema, uz odnos prema H(P)SS-u najvažnija tijekom čitavog razdoblja izlaženja i uvelike određuje list.

Pritom treba istaknuti da je *Demokrat* ugašen, ali da najavljuju izlaženje novog lista, što znači da vjeruju da s drugim pristupom mogu i dalje djelovati. Drugim riječima, uredništvo kao da je postalo svjesno da je nastao jaz između onoga što su propagirali u prvom broju i sadržaja koji su objavili kroz

¹¹¹ Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 31. travnja 1919.

¹¹² Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 9. svibnja 1919.

¹¹³ Rakoš se u početku aktivira po tom pitanju pa tako u 18. broju, objavljenom 15. lipnja 1919. donosi članak »Vijesti iz Osijeka«, zapravo kolumnu u kojoj piše o nekim aktualnim tamošnjim temama, poput boljševizma, nedostatku gradskog fizika, protekcionističkom popunjavanju činovničkih radnih mjesta, visokoj cijeni tramvajske karte, nerazumijevanju novonastalih političkih okolnosti od strane Nijemaca i Mađara i o tome kao ni nakon četvrt stoljeća postojanja Hrvatska čitaonica nije dobila svoj prostor. (*Demokrat*, broj 18, god. I, 15. lipnja 1919. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.)

te dvije godine, gubeći neutralnost čime su sličniji političkim nego informativnim listovima koji se u Hrvatskoj razvijaju od 1907. godine, kad su pokrenute zagrebačke *Novosti*.

U uvodniku prvog broja, poučeni iskustvom ranijepokrenutih listova, ističu da su ovi prestali brzo izlaziti pitajući se treba li krivnju svaliti na nemarno izvršavanje pretpplate, sa zaključkom da je javno mnijenje krivnju pripisalo izdavačima, odnosno urednicima, iz razloga što su objavljivali članke koji su bili osobne prirode, dotičući se i osobnog života političkih protivnika, čak to nazivajući i »novinskim klanjem«. Nažalost, dobrim dijelom kao da su pisali o sebi. Odnos s gradonačelnikom Kraljićem, koji je uz već spomenuti reformni pokret pokret nižeg klera katoličke crkve (kojem su u jednom trenu i (polu)službeno glasilo) dominantna tema, nerijetko prelazi u osobne napade, gubeći objektivnost potrebnu novinskom tekstu, što je sigurno odbijalo dio čitatelja.

Pokretanje Demokrata vrijedan je pokušaj objavljivanja nestranačkog lista u postratnom razdoblju i početak nove faze u razvoju koprivničkog novinstva, čiji su izvori financiranja kao i problemi s financiranjem, većim dijelom dio opće društvene i ekonomske situacije i navika kupaca, ali dijelom i rezultat uredničke politike i pozicioniranja lista prilikom izbora, odnosno priče sa starokatoličkim pokretom.

LITERATURA

1. Anić, Božica. 2011. Koprivničke novine u Zavičajnoj zbirci Muzeja grada Koprivnice (II). U *Podravski zbornik 2011.* 273-279.
2. Brešić, Vinko. 2005. *Čitanje časopisa*. Matica hrvatska. Zagreb.
3. Brešić, Vinko. 2015. *Hrvatska književnost 19. stoljeća*. Alfa. Zagreb.
4. Brešić, Vinko. 2014. *Praksa i teorija književnih časopisa*. Sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet. Zagreb.
5. Feletar, Dragutin. 1978. *Iz povijesti koprivničkog tiskarstva*. OOUR Koprivnička tiskara. Koprivnica.
6. Feletar, Dragutin. 1973. *Podravina. Prinos poznavanju gospodarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske*. Podravka. Koprivnica.
7. Gostl, Igor i dr. 1997. *Almanah hrvatskoga tiskarstva, nakladništva, novinstva, bibliotekarstva i knjižarstva s adresarom*. Horizont press d.o.o. i Kratis. Zagreb.
8. <http://www.books.hr/vijesti/sve/ima-neka-tajna-veza-kor%C3%A1b-kor%C3%A1lov%C3%BD> (pristupljeno 30.travnja 2018. 21:15).
9. Krčmar, Stjepan. 1981. Tiskare i izdavačka djelatnost u Virju. U: *Virje na razmeđu stoljeća* (ur. Berta, Martin i dr.). zavičajni muzej Virje. Virje. 43-57.
10. Krušelj, Željko. 2001. *U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma*. Hrvatski zemljopis – Naklada Dr. Feletar. Koprivnica.
11. Matičević, Ivica. 2010. *Iz povijesti hrvatskoga knjižarstva i nakladništva*. Ex libris. Zagreb.
12. Najbar-Agičić, Magdalena. 2015. *Povijest novinarstva. Kratki pregled*. Ibis grafika. Sveučilište Sjever. Zagreb-Koprivnica.
13. Novak, Božidar. 2005. *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Golden marketing-Tehnička knjiga. Zagreb.
14. Renić, Zorka i Gatalica Tina. 2016. *Pregled bjelovarskog tiskarstva do 1940. Bibliografija*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb-Bjelovar.
15. Stipčević, Aleksandar. 2006. *Povijest knjige*. Matica hrvatska. Zagreb.
16. Stipčević, Aleksandar. 2008. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga III. od početka hrvatskoga narodnog preporoda (1835.) do danas*. Školska knjiga. Zagreb.
17. Šadek, Vladimir. 2009. *Političke stranke u Podravini 1918.-1941*. Meridijani. Koprivnica.
18. Šubic Kovačević, Ivana. 2016. Prisutnost žena u zagrebačkom političkom tisku od 1920. do 1927. *Politička misao*, god 53, broj 1,103-128.
19. Šubic Kovačević, Ivana. 2016a. Kontrola i zabrana oporbenog zagrebačkog tiska 1921.-1929. *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 48, 329-351.
20. Tkalec, Gordana i Krušelj, Željko. 2019. *Uredništvo. Koncepti uređivanja u predigitalno i digitalno doba*. Centar za digitalno nakladništvo, Sveučilište Sjever. Koprivnica.

IZVORNA GRAĐA

1. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu, nedatirano, Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2.
2. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 9. ožujka 1919., Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2.
3. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 31. travnja 1919., Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2.
4. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 9. svibnja 1919., Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2.
5. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 24. lipnja 1919., Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2.
6. Pismo Mihovila Tomca Pavlu Rakošu od 5. listopada 1919., Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2.
7. Pismo Vinka Vošickog Pavlu Rakošu od 8. veljače 1917., Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS-947/1, 2.1. Korespondencija, kutija br. 2.

IZVORI

1. *Demokrat*, broj 1, god. I, 16. veljače 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
2. *Demokrat*, broj 2, god. I, 23. veljače 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
3. *Demokrat*, broj 3, god. I, 2. ožujka 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
4. *Demokrat*, broj 4, god. I, 9. ožujka 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
5. *Demokrat*, broj 5, god. I, 16. ožujka 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
6. *Demokrat*, broj 6, god. I, 23. ožujka 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
7. *Demokrat*, broj 7, god. I, 30. ožujka 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
8. *Demokrat, Prilog 7. broju Demokrata*, broj 7, god. I, 30. ožujka 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
9. *Demokrat*, broj 8, god. I, 6. travnja 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
10. *Demokrat*, broj 10, god. I, 20. travnja 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
11. *Demokrat*, broj 11, god. I, 27. travnja 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
12. *Demokrat*, broj 12, god. I, 4. svibnja 1919. Arhiv Muzeja grada Koprivnice.
13. *Demokrat*, broj 13, god. I, 11. svibnja 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
14. *Demokrat*, broj 14, god. I, 18. svibnja 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
15. *Demokrat*, broj 15, god. I, 25. svibnja 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
16. *Demokrat*, broj 16, god. I, 1. lipnja 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
17. *Demokrat*, broj 17, god. I, 8. lipnja 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
18. *Demokrat*, broj 18, god. I, 15. lipnja 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
19. *Demokrat*, broj 19, god. I, 22. lipnja 1919. 1-2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
20. *Demokrat*, broj 20, god. I, 29. lipnja 1919. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
21. *Demokrat*, broj 22, god. I, 13. srpnja 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
22. *Demokrat*, broj 26, god. I, 10. kolovoza 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
23. *Demokrat*, broj 28, god. I, 24. kolovoza 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
24. *Demokrat*, broj 29, god. I, 31. kolovoza 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
25. *Demokrat*, broj 30, god. I, 7. rujna 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
26. *Demokrat*, broj 31, god. I, 14. rujna 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
27. *Demokrat*, broj 33, god. I, 28. rujna 1919. 3. Arhiv Muzeja grada Koprivnice.
28. *Demokrat*, broj 34, god. I, 5. listopada 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
29. *Demokrat*, broj 35, god. I, 12. listopada 1919. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
30. *Demokrat*, broj 36, god. I, 19. listopada 1919. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
31. *Demokrat*, broj 37, god. I, 26. listopada 1919. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
32. *Demokrat*, broj 40, god. I, 16. studenoga 1919. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

33. *Demokrat*, broj 42, god. I, 30. studenoga 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
34. *Demokrat*, broj 44, god. I, 14. prosinca 1919. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
35. *Demokrat*, broj 46, god. I, 25. prosinca 1919. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
36. *Demokrat*, broj 1, god. II, 4. siječnja 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
37. *Demokrat*, broj 2, god. II, 11. siječnja 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
38. *Demokrat*, broj 3, god. II, 18. siječnja 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
39. *Demokrat*, broj 4, god. II, *Prilog Demokratu*, 25. siječnja 1920. 5. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
40. *Demokrat*, broj 5, god. II, 1. veljače 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
41. *Demokrat*, broj 6, god. II, 8. veljače 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
42. *Demokrat*, broj 7, god. II, 15. veljače 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
43. *Demokrat*, broj 8, god. II, 22. veljače 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
44. *Demokrat*, broj 9, god. II, 29. veljače 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
45. *Demokrat*, broj 10, god. II, 7. ožujka 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
46. *Demokrat*, broj 11, god. II, 14. ožujka 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
47. *Demokrat*, broj 12, god. II, 21. ožujka 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
48. *Demokrat*, broj 13, god. II, 28. ožujka 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
49. *Demokrat*, broj 14, god. II, 4. travnja 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
50. *Demokrat*, broj 15, god. II, 11. travnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
51. *Demokrat*, broj 16, god. II, 18. travnja 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
52. *Demokrat*, broj 17, god. II, 25. travnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
53. *Demokrat*, broj 18, god. II, 2. svibnja 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
54. *Demokrat*, broj 19, god. II, 9. svibnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
55. *Demokrat*, broj 20, god. II, 16. svibnja 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
56. *Demokrat*, broj 21, god. II, 23. svibnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
57. *Demokrat*, broj 22, god. II, 30. svibnja 1920. 1-2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
58. *Demokrat*, broj 23, god. II, 6. lipnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
59. *Demokrat*, broj 24, god. II, 13. lipnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
60. *Demokrat*, broj 25, god. II, 20. lipnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
61. *Demokrat*, broj 26, god. II, 27. lipnja 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
62. *Demokrat*, broj 27, god. II, 4. srpnja 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
63. *Demokrat*, broj 28, god. II, 11. srpnja 1920. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
64. *Demokrat*, broj 29, god. II, 18. srpnja 1920. 4. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
65. *Demokrat*, broj 30, god. II, 25. srpnja 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
66. *Demokrat*, broj 31, god. II, 1. kolovoza 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
67. *Demokrat*, broj 32, god. II, 8. kolovoza 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
68. *Demokrat*, broj 33, god. II, 15. kolovoza 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
69. *Demokrat*, broj 34, god. II, 22. kolovoza 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
70. *Demokrat*, broj 35, god. II, 29. kolovoza 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
71. *Demokrat*, broj 36, god. II, 5. rujna 1920. 2-3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
72. *Demokrat*, broj 37, god. II, 12. rujna 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
73. *Demokrat*, broj 38, god. II, 19. rujna 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
74. *Demokrat*, broj 39, god. II, 26. rujna 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
75. *Demokrat*, broj 40, god. II, 3. listopada 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
76. *Demokrat*, broj 41, god. II, 10. listopada 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
77. *Demokrat*, broj 43, god. II, 24. listopada 1920. 2-3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
78. *Demokrat*, broj 44, god. II, 31. listopada 1920. 2-3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
79. *Demokrat*, broj 45, god. II, 7. studenoga 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
80. *Demokrat*, broj 46, god. II, 14. studenoga 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

81. *Demokrat*, broj 47, god. II, 21. studenoga 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
82. *Demokrat*, broj 48, god. II, 28. studenoga 1920. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
83. *Demokrat*, broj 49, god. II, 5. prosinca 1920. 2-3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
84. *Demokrat*, broj 50, god. II, 12. prosinca 1920. 2. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
85. *Demokrat*, broj 51, god. II, 19. prosinca 1920. 3. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.
86. *Domaće ognjište*, broj 1, god. I, 20. studenoga 1926. Arhiv Muzeja grada Koprivnice.
87. *Podravska hrvatska straža*, broj 6, god. III, 10. veljače 1912. 1. Arhiva Muzeja grada Koprivnice.

SUMMARY

The launch and publication of the Koprivnica weekly magazine *Demokrat* in 1919 is of great importance for the city and marks a turning point in comprehension of the functioning of newspapers. Namely, although the founding of *Novosti* as early as 1907 is marked as appearance of newspapers of an informative nature that did not serve the purpose of being a journal of certain political options, in Koprivnica this happened only in 1919 when the local organization of the Association of Croatian Craftsmen started the weekly magazine *Demokrat*. Since this was a city with just over 8,000 inhabitants at the time and a large number of illiterates, and with reference to the fact that it was still a rural area and that there was no political party behind the newspaper, the issue of financing the paper was crucial for its survival. The paper presents the financing models of the weekly magazine and the ways in which the publisher tried to achieve greater financial stability of the paper.

POLOŽAJ LOKALNIH MEDIJA U SOCIJALISTIČKOJ HRVATSKOJ KAO KONTEKST RAZVOJA GLASA PODRAVINE¹

THE POSITION OF LOCAL MEDIA IN SOCIALIST CROATIA AS A CONTEXT FOR THE DEVELOPMENT OF GLAS PODRAVINE

Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ

Odjel za komunikologiju, medije i novinarstvo
Sveučilište Sjever
Trg Žarka Dolinara, 48 000 Koprivnica
e-mail: mnajbar@unin.hr

Primljeno / Received: 9. 9. 2020.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC:

316.774(497.5)“1945/1990”(091)

070(497.525Podravina)“1945/1990”(091)

SAŽETAK

U tekstu je prikazan razvoj lokalnih medija u socijalističkoj Hrvatskoj od Drugoga svjetskog rata do 1980-ih s posebnim naglaskom na položaj lokalnih medija u zreloj fazi samoupravnog socijalizma. Pregledno su predstavljene promjene uvjeta djelovanja lokalnih medija u pojedinim fazama njihova razvoja, a onda na temelju objavljenih rezultata istraživanja provedenih u to vrijeme u Jugoslavenskom institutu za novinarstvo i analizâ koje se nalaze u arhivskoj građi Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske i Jugoslavije prikazan je njihov položaj u 1960-ima i 1970-ima. Istaknuti su neki primjeri vezani uz konkretne lokalne listove u Hrvatskoj, posebno koprivnički Glas Podravine, čime se daje opsežan kontekst razvoja toga lista kao jednog od primjera lokalnih medija.

Nakon prvog razdoblja neposredno nakon rata, kada su se lokalni mediji razvijali usporeno, tijekom 1950-ih došlo je do ubrzanog razvoja s pojavom cijelog niza novih naslova lokalnih listova. Taj se razvoj nastavio u 1960-ima, popraćen pokušajem da se i u ideološkom i u teorijskom smislu lokalni mediji uklape u sustav samoupravnog socijalizma, u kojem mediji dobivaju iznimno važnu funkciju. Analiza položaja lokalnih medija pokazuje da je stvarnost bila vrlo daleka od teorije, a lokalni mediji suočavali su se permanentno s velikim problemima, prvenstveno zbog svoje financijske neisplativosti, odnosno nereguliranog sustava financiranja.

Ključne riječi: lokalni mediji, samoupravni socijalizam, Narodna/Socijalistička Republika Hrvatska, Glas Podravine

Keywords: local media, self-governing socialism, People's/Socialist Republic of Croatia, Glas Podravine

Povijest medija i novinarstva je značajan element cjelokupne slike društva u svakom razdoblju. To je svakako bio slučaj i u vrijeme socijalističke Hrvatske i Jugoslavije. Socijalistički/komunistički režimi generalno su posvećivali medijima značajnu pažnju tretirajući ih kao polugu svoje moći, a to se dakako odnosilo i na lokalne medije, koji su ipak imali u cijelom sustavu donekle poseban karakter. Kao i u slučaju drugih područja života, i kad su u pitanju mediji u socijalističkoj Hrvatskoj i Jugoslaviji, uvjeti njihova djelovanja, primjenjivana zakonska rješenja kao i praksa mijenjali su se tijekom razdoblja od 1945. do 1990.

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom HRZZ IP-01-2018-5394.

Obrada ove teme nezaobilazan je uvod u detaljno istraživanje položaja medija u pojedinim lokalnim zajednicama u razdoblju kasnog socijalizma, što je fokus moga istraživanja u okviru znanstvenog projekta *Mikrostrukture jugoslavenskog socijalizma: Hrvatska 1970-1990.*, a koji financira Hrvatska zaklada za znanost. U projektu se istraživanje fokusira posebno na dva konkretna slučaja: Koprivnicu i Karlovac. Važno je rekonstruirati i prezentirati presjek povijesti lokalnih medija u socijalističkoj Hrvatskoj tijekom cijelog razdoblja njezina postojanja s naglaskom na kontinuitete i promjene njihova položaja i okvira djelovanja, kako bi se analiza pojedinih listova i medija generalno mogla sagledati cjelovito i uklopiti u odgovarajući kontekst.

Uvid u postojeća istraživanja omogućuje prepoznavanje osnovnih faza razvoja lokalnog tiska u socijalističkoj Hrvatskoj, koje su dakako ovisile o ukupnom kretanju političke i društvene situacije: 1) 1944-1945. – »izlazak iz ilegale«; 2) 1946-1949. – teški počeci; 3) od 1950. – val pokretanja lokalnih listova; 4) 1960-e i 1970-e – razvoj lokalnog tiska u zreloj fazi samoupravnog socijalizma; 5) 1980-e – kriza sustava. U ovom ću se tekstu prvenstveno pozabaviti situacijom lokalnog tiska u zreloj fazi samoupravnog socijalizma, s obzirom na razdoblje koje predstavlja primarni interes planiranog većeg istraživanja. Položaj medija u razdoblju neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata detaljno sam obradila u sklopu ranijih istraživanja.²

POČECI LOKALNOG TISKA POSLIJE DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Godina 1945., a na nekim područjima 1944., jednako kao 1941., prijelomne su za povijest medija u Hrvatskoj što je naravno vezano uz promjene političkih režima. Građanski listovi praktički su nestali 1941. nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske (dalje NDH). Samo su neki manji, uglavnom lokalni naslovi nastavili s izlaženjem, ali samo zbog toga što su u potpunosti prihvatili politiku ustaškog režima. Svi su se mediji koji su legalno izlazili na teritoriju NDH nalazili pod pomnom kontrolom ustaških vlasti služeći kao oruđe ustaške propagande. U ilegali i na tzv. oslobođenom teritoriju, dakle na područjima pod kontrolom partizanske vojske izlazile su pak novine vezane uz Narodnooslobodilački pokret (dalje NOP), kontrolu na kojima je čvrstom rukom držala Komunistička partija Jugoslavije (dalje KPJ).

U završnim mjesecima rata, do svibnja 1945. Komunistička partija Jugoslavije preuzela je vlast i u vrlo kratkom roku uspostavila monopol nad medijima (u to vrijeme radi se prvenstveno o novinama, jedini novi mediji jest radio). Medijski krajolik Hrvatske u tom smislu činili su naslovi pokrenuti u vrijeme Narodnooslobodilačke borbe (dalje NOB) s glavnim republičkim dnevnikom *Vjesnikom* u Zagrebu i regionalnim novinama: *Slobodnom Dalmacijom*, *Glasom Slavonije*, *Glasom Istre* (koji kao dnevnik izlazi tek od 1969. godine), *Primorskim glasnikom/Novim listom* te *La Voce del Popolo* (listom namijenjenim pripadnicima talijanske manjine); pored toga u Zagrebu je izlazio *Narodni list*, koji jedini nije imao svoga izravnog prethodnika u vrijeme rata.³

Politički uvjeti davali su komunističkim vlastima gotovo neograničene mogućnosti djelovanja na polju medija, a sve se događalo u ozračju političkog pritiska, pa i progona političkih protivnika. Ipak, u prvim godinama poslije završetka Drugoga svjetskog rata komunističkim je vlastima nedostajalo kapaciteta, prvenstveno u smislu kadrova, kako bi širile mrežu novinskih izdanja. Lokalni listovi pojavljuju se samo u nekim rijetkim slučajevima odmah nakon završetka rata, primjerice *Varaždinske vijesti*, čiji se prvi brojevi pojavljuju još u svibnju 1945.⁴

Nemogućnost uspostavljanja efikasne kontrole nad medijima opetovano je izazivala izraze nezadovoljstva u vrhu partije. Agitprop, u čijoj se nadležnosti nalazilo upravljanje tim područjem, nije bio u stanju u potpunosti kontrolirati situaciju, prvenstveno kada su u pitanju izdanja izvan političkog sredi-

² Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, Agitprop među novinarima. Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima, u: *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa – Sveučilište J. Dobrile, Zagreb-Pula, 2017, str. 177-200.

³ M. NAJBAR-AGIČIĆ, Agitprop među novinarima..., str. 177-183.

⁴ Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ – Martina KONJEVIĆ MOŽANIĆ, *Varaždinske vijesti* od 1945. do 1990. godine, *Podravina*, vol. XVII, br. 34 (2018), str. 171-186.

šta, odnosno u provincijskim mjestima gdje njegove strukture postoje samo »na papiru«.⁵ Sam se rad Agitpropa susretao s kritikama Politbiroa CK KPH, a situacija u provinciji – izgleda – povremeno je uistinu izmicala kontroli. Zbog toga javljale su se kritike i dolazilo je do ukidanja listova (koji u to vrijeme u formalnom smislu jesu bili izdanja Narodne fronte). Da se vratimo na primjer *Varaždinskih vijesti*: u njihovom slučaju dolazi do prekida izlaženja od kraja 1946., a nastavlja se tijekom 1947., pri čemu redovito tek od jeseni iste godine.⁶ Pritom, Varaždin je ipak jedan od većih lokalnih centara. U većini manjih provincijskih središta u to vrijeme nema lokalnih novinskih izdanja.

U ovom prvom razdoblju karakteristična su obilježja medijske scene nesigurnost i sumnjičavost vlasti te krutost partijske linije. Sustav kontrole funkcionirao je prvenstveno preko prisutnosti »ljudi Agitpropa« u redakcijama. U provinciji nije bilo kadrova od povjerenja, a istovremeno i dovoljno sposobnih za provođenje partijske linije u tisku. Komunikacije nisu dobro funkcionirale. Kao putokaz kako treba pisati koristili su se uglavnom partijski, pa i ostali republički listovi, te savezni partijski dnevnik *Borba*.⁷

1950-E I POKRETANJE NOVIH LISTOVA

Promjena, a i novi veliki val pokretanja lokalnih listova (uglavnom tjednika) započeo je početkom 1950-ih godina. Bilo je to vezano uz labavljenje režima, što je kao tendencija bilo prisutno u cijeloj Jugoslaviji. Na razini cijele države od 70 lokalnih listova, koji su djelovali u Jugoslaviji polovicom 1960-ih, dvadeset je bilo pokrenuto između 1946. i 1950., poslije 1960. samo 13, a ostali ili prije 1945. ili upravo između 1950. i 1960.⁸

Tijekom 1950-ih došlo je dakle do prave eksplozije lokalnog tiska što je službeno povezivano s »jačanjem uloge komunizma u našem društveno-političkom životu«. Do 1959. u Hrvatskoj su izlazila već 24 lokalna lista, većinom pokrenuta samo nekoliko godina ranije. Pokretanje lokalnih listova nije svugdje bilo utemeljeno na racionalnoj prosudbi o dovoljnim materijalnim i kadrovskim uvjetima.⁹ Čak i u relativno jakim sredinama, poput Koprivnice, listovi su se uređivali »na amaterskoj osnovi«, jer uredništva nisu zapošljavala niti jednog stalnog novinara.¹⁰ U to je vrijeme pokrenut primjerice *Glas Podravine* (1950-1953., nastavak od 1955.), *Požbeški list* (1953.), *Karlovački tjednik* (1953.) i neki drugi listovi. Podaci za Hrvatsku pokazuju da je od 20 lokalnih listova koja su bila obuhvaćena analizom, njih 11 pokrenuto upravo u pedesetima, tri u šezdesetima, četiri naslova nakon završetka rata a prije 1950., dok samo dva računajući i *Glas Istre* svojim počecima sežu u razdoblje rata (pored *Glasa Istre* samo *Jedinstvo* u Sisku).

LOKALNI TISAK U 1960-IMA

S razvojem radničkog/socijalističkog samoupravljanja mjesto lokalnih listova za funkcioniranje sistema postaje sve važnije. U tom sustavu lokalnom se tisku pripisuje uloga »pratioca i usmerivača društvenih procesa i tribine građana«.¹¹

U Jugoslavenskom institutu za novinarstvo, koji je djelovao u Beogradu od 1959. godine, tijekom 1960-ih provedeno je nekoliko istraživanja stanja medija, uključujući lokalnih, koja su za cilj imala snimanje stanja na terenu. Jedno veliko istraživanje lokalnih novina provedeno je za 1964. godinu. U tom su se istraživanju postavljala brojna pitanja koja su trebala dati odgovor na pitanje »kakvi se odnosi

⁵ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952*, sv. 1, priredila Branislava Vojnović, HDA, Zagreb 2005., str. 285.

⁶ M. NAJBAR-AGIČIĆ – M. KONJEVIĆ MOŽANIĆ, *Varaždinske vijesti*, str. 174-175.

⁷ M. NAJBAR-AGIČIĆ, *Agitprop među novinarima...*, str. 196.

⁸ Srđan SOKOLOVIĆ, *Lokalna štampa u Jugoslaviji*, *Novinarstvo*, god II/1966, br. 4, str. 64.

⁹ AJ, 142, SSRNJ, k. 65, *Neki problemi štampe u Hrvatskoj*, 1959.

¹⁰ AJ, 142, SSRNJ, k. 116, *Stenografski zapisnik Konferencije Komisije za štampu SSRN Hrvatske s predstavnicima lokalne štampe i predstavnicima Komisija za štampu Kotarskih odbora SSRN*, 7. siječnja 1958.

¹¹ S. SOKOLOVIĆ, *Lokalna štampa*, str. 63.

javlja u relaciji lokalni list – komuna«. Analizirao se također »društveno-ekonomski položaj listova, distribucija i plasman, problemi raspodjele i samoupravljanja, opći uvjeti djelovanja, organizacija redakcija, problemi kadrova, izvori informacija, saradnja u listu, sadržaj listova, tehničko uređivanje itd.« Važan element istraživanja bili su statistički podaci i anketni upitnik, te direktni intervjui i razgovori u redakcijama ali i s predstavnicima općinskih skupština i odbora SSRN, kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja i analiza ranijih istraživanja. Analiza je obuhvaćala »lokalnu štampu u smislu informativno političkih listova organa SSRN s područja komune ili sresa koji izlaze redovito tjedno, dvotjedno, kao polumjesečnici ili mjesečnici i koji se tiskaju u tiskarama« (ne bilteni ili listovi narodnosti).¹² U tom je trenutku pronađeno 70 takvih listova u cijeloj Jugoslaviji, od toga 28 u Srbiji, po 3 u Makedoniji i Crnoj Gori.

Kada je u pitanju situacija u Hrvatskoj, polovicom 1960-ih u Hrvatskoj je izlazilo 20 lokalnih listova čija je naklada prelazila 500 primjeraka (dakle onih koji su uzimani kao relevantni).¹³ Ovi podaci uključuju i *Glas Istre*, koji je u to vrijeme izlazio kao tjednik. Tjednika među njima ima 14, a samo jedan list – *Varaždinske vijesti*, izlazio je češće (dva puta tjedno).

Očekivano, naklade su prvenstveno ovisile o veličini grada u kojem lokalni list izlazi. Primjerice, *Glas Podravine* imao je između 3.800 i 3.500 naklade (podaci za 1965. i 1966. godinu), *Karlovački tjednik* istovremeno 5.000 i 5.500, dok su *Varaždinske vijesti* imale 8.750 i 9.900 naklade i to dva puta tjedno. Dvadeset naslova lokalnih novina plasiralo je Hrvatsku u vrh kada je u pitanju statistika po republikama. Za usporedbu, u Crnoj Gori su izlazilo 3 naslova lokalnih novina, 9 u BiH, 2 u Makedoniji, 9 u Sloveniji, te 33 u Srbiji.

Tablica 1. Lokalni listovi u Hrvatskoj polovicom 1960-ih¹⁴

Naslov	Mjesto izlaženja	Godina početka izlaženja	Učestalost	Naklada	
				1965.	1966.
Bjelovarski list	Bjelovar	1949.	Tjednik	6.000	5.000
Brodski list	Slavonski Brod	1947.	Tjednik	6.000	6.000
Dubrovački vjesnik	Dubrovnik	1950.	Tjednik	2.800	2.500
Glas Istre	Pula	1943.	Tjednik	6.900	6.500
Glas Podravine	Koprivnica	1950.	Tjednik	3.800	3.500
Jastrebarske novine	Jastrebarsko	1964.	Mjesečnik	2.000	2.000
Jedinstvo	Sisak	1944/1945.	Tjednik	5.200	4.600
Karlovački tjednik	Karlovac	1953.	Tjednik	5.000	5.500
Ličke novine	Gospić	1953.	15-dnevno	6.500	5.500
Međimurje	Čakovec	1952.	Tjednik	8.500	8.000
(Zadarski)Narodni list	Zadar	1946 / 1953	Tjednik	6.500	6.500
Novosti	Vinkovci	1951? /1955	Tjednik	5.500	5.500
Požeški list	Slavonska Požega	1953.	Tjednik	3.000	3.500
Samoborske novine	Samobor	1950.	15-dnevno	1.650	2.000
Šibenski list	Šibenik	1952.	Tjednik	2.000	2.000
Varaždinske vijesti	Varaždin	1945.	2 X tjedno	8.750	9.900
Velikogorički list	Velika Gorica	1963.	15-dnevno	1.700	1.600
Virovitički list	Virovitica	1953.	Tjednik	3.500	3.500
Vjesnik komune	Daruvar	1964.	15-dnevno	2.000	2.000
Vukovarske novine	Vukovar	1952.	Tjednik	3.500	3.500

¹² Isto, str. 63-64.

¹³ Pregled tiraža lokalne periodike, listova narodnosti i verskih organizacija u Jugoslaviji za 1965. i 1966. godinu, *Novinarstvo*, god. III/1967, br. 2-3, str.115.

¹⁴ Pregled tiraža lokalne periodike..., str.115-116.

Tablica 2. Pregled broja listova i naklada za SFR Jugoslaviju¹⁵

Republika	1965		1966	
	Broj listova	Naklada	Broj listova	Naklada
Crna Gora	3	8.963	3	8.500
Bosna i Hercegovina	9	58.000	9	51.800
Hrvatska	20	90.800	20	89.100
Makedonija	2	7.500	2	8.000
Slovenija	9	104.000	9	99.900
Srbija	33	173.000	30	161.200
Ukupno SFRJ	76	443.613	73	418.500

Kako je utvrđeno, status novina bio je različit, ponekad se radilo o zasebnim novinskim ustanovama ili ustanovama koje djeluju unutar novinsko-izdavačkih poduzeća, manji dio su bili organi radnih kolektiva (tvornički listovi). U formalnom smislu većina lokalnih listova u tome času bili su organi jedne općine ili sreza, a samo 9 zajednički organi dvije ili više općina. Osnivač većine bio je Socijalistički savez radnog naroda (dalje SSRN) ili ranije Narodna fronta – 56 (dok su izdavači ostalih bile općinske skupštine ili poduzeća, a dva su bila organi Saveza komunista). Izdavači su novinarske ustanove ili novinsko-izdavačka poduzeća, te SSRN ili narodni univerziteti. Stanje je bilo dosta šaroliko, neusustavljeno, a organizacijska nesigurnost lokalnih listova prenosila se i na njihove financijske poteškoće. Zabilježene su tendencije integracije s lokalnim radio-stanicama (prvenstveno u Hrvatskoj) kao i pretvaranja iz financijskih razloga u organe više komuna.¹⁶

Krajem 1960-ih lokalne medije u Hrvatskoj analiziralo se i u Republičkoj konferenciji SSRNH, a svoju analizu pripremio je i Udruženje komunalnih listova i radio-stanica SR Hrvatske. Podaci iz tih analiza odnose se na 1969. godinu. Kao najznačajniji lokalni listovi u analizama Republičke konferencije navedeni su isti naslovi, kojim je pridodan i list češke manjine iz Daruvara *Jednota*.¹⁷ Udruženje komunalnih listova i radio-stanica spominje pak 24 lista koji »javno informiraju žitelje više komuna«. Oni su u tom času pokrivali 82 od 105 komuna u republici; njihova ukupna tjedna naklada iznosila je oko 200 tisuća primjeraka. I u tim analizama kao najveći problem istaknut je »materijalni položaj listova«. Financijske poteškoće proizlazile su prvenstveno iz velike diskrepancije između proizvodne i prodajne cijene lokalnih tiskovina: prosječna proizvodna cijena jednog primjerka iznosila je 1,7 dinara, a prodajna 0,85 dinara. To je značilo da bi se troškovi mogli pokriti od prodaje samo ako bi listovi imali nakladu veću od 20 tisuća primjeraka, a to je bilo očigledno neostvarivo.¹⁸ Deset godina kasnije taj je omjer bio još nepovoljniji. Godine 1979. prodajna cijena lokalnih listova iznosila je 2-3 dinara, a proizvodna 20.¹⁹

Naklade lokalnih listova u Jugoslaviji 1964. godine u najvećem su se broju slučajeva kretale između 2 i 5 tisuća primjeraka: 29 listova imalo je tiražu između 2 i 5 tisuća, 21 između 5 i 10 tisuća, 5 je imalo tiražu veću od 15 tisuća (najveću tiražu imali su lokalni listovi u Sloveniji); od 1962. nije zabilježen značajniji porast ili pad naklada. Naklade nisu povećane usprkos »privrednoj reformi« budući da – kako je konstatirano u istraživanju – redakcije nisu bile za to zainteresirane. Niske naklade lokalnih novina

¹⁵ Pregled tiraža lokalne periodike..., str.118.

¹⁶ S. SOKOLOVIĆ, Lokalna štampa..., str. 65.

¹⁷ HR-HDA 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, sekretarijat sekcije 1967-1989, Sredstva javnog komuniciranja u praćenju i razvijanju društveno-ekonomskih i političkih odnosa na selu, 1969.

¹⁸ HR-HDA 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, sekretarijat sekcije 1967-1989, Položaj i zadaci sredstava informiranja u komunama i radnim organizacijama u SR Hrvatskoj, 1969.

¹⁹ HR-HDA 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, sekretarijat sekcije 1967-1989, Aktualna pitanja položaja i djelovanja lokalnih sredstava informiranja, 1979.

tumačile su se poteškoćama u distribuciji zbog slabih prometnih veza, nepismenosti stanovništva i niskog kulturnog nivoa. Pretplata na lokalne listove bila je slaba svugdje osim u Sloveniji.²⁰

Položaj *Varaždinskih vijesti* nakon spajanja s lokalnom tiskarom dobro ilustrira položaj u kakvom su se našli lokalni listovi. U Varaždinu je u pokušaju da se ojača »materijalni temelj« lista došlo do njegova spajanja s lokalnom tiskarom. Ipak, vrlo brzo nakon spajanja s tiskarskim poduzećem uvidjelo se da to i nije najbolje rješenje. Novinsko-izdavačko i štamparsko poduzeće nije imalo razumijevanja za napredak *Varaždinskih vijesti*. Uprava je nastojala u svakoj prilici smanjiti troškove tiskanja, i to u toj mjeri da se predlagalo neka se list tiska na manjem broju stranica, s manje fotografija, u jednoj boji i slično. Uz promjenu tehničkih karakteristika, rukovoditelji tiskare pokušali su utjecati i na sadržaj novina.²¹

Podaci o kadrovima iz 67 listova prikupljeni u istraživanju Jugoslovenskog instituta za novinarstvo govore o tome da je u njima radilo 365 stalno zaposlenih novinara (od toga 120 urednika), od toga je 56% imalo srednju stručnu spremu, 17% višu ili visoku, 10% nepunu srednju (nije jasno što je bilo s preostalih 17%; moguće da su imali samo osnovnu školu). U usporedbi s pokazateljima za ostale listove, odnos u lokalnom tisku bio je nepovoljan. Od 67 glavnih urednika 21 je imao visoku, 20 višu, 23 srednju, a 3 nepotpunu srednju školu. Polovica novinara imala je staž ispod 5 godina (u svim listovima u Jugoslaviji takvih je novinara ispod 35%). Dakle, kad je pitanju razina obrazovanja novinara, ona je očekivano u lokalnim listovima izgledala gore nego u onima na višoj razini.²²

Bez obzira na ove pokazatelje, koji zasigurno nisu zadovoljavali ni očekivanja vlasti ni realne potrebe, može se konstatirati da se do polovice 1960-ih kadrovska situacija u lokalnom tisku ipak donekle stabilizirala (također i zbog porasta prosječne razine naobrazbe uopće). Do polovice 1960-ih visoki postotak novinara bili su članovi Partije i to najčešće oni koji su bili aktivni (pa i profesionalno) u lokalnim političkim strukturama: 70% novinara su članovi SK, a veliki dio aktivan je u politici na općinskoj razini (skupštine općina ili SSRN). Lokalni novinari često su istovremeno dopisnici većih republičkih listova, a ponekad rade i u tvorničkim listovima ili surađuju na radio-stanicama.²³ Zanimljivo je primijetiti da su primanja novinara bila uglavnom na relativno niskoj razini, s obzirom na vrstu posla koji su obavljali i njihovo radno vrijeme koje uglavnom nije bilo kraće od deset sati dnevno i to bez slobodnih dana.²⁴

Lokalni listovi imali su i značajan broj vanjskih suradnika. U anketi na kojoj se temelji istraživanje Jugoslovenskog instituta za novinarstvo prijavljeno ih je 580 (uz ograde da su u upitniku različito navodili). Tko surađuje u lokalnim listovima? Kako se to opisuje: »građani koji su se afirmisali kao društveni i javni radnici, zatim kvalificirana lica iz pojedinih oblasti, a i ostali građani«. Naravno, znatno je veći bio problem s pronalaženjem suradnika iz redova radnika, a najveći je problem suradnja sa sela. U manjim listovima surađuju prosvjetni radnici, najmanje je pak suradnika »iz radnih organizacija«. Aktivnost građana koja je predstavljala u to vrijeme važan postulat primijećena je uglavnom »kroz reakcije na natpise u listu«.²⁵

Po pitanju položaja novinara u lokalnoj sredini i u listu konstatirano je da su »novinari uglavnom samostalni u svom delovanju i društveno-politički su angažovani kroz razne forme rada u komuni, čime su, pored rada u svom listu, stekli i ugled«. Ipak, moralo se priznati da je ponegdje bilo i »nerazumevanja rada novinara« i to »po pravilu kod rukovodećih organa radnih organizacija«. Primijećene su i pojave »zatvaranja prema novinarima« i to kod općinskih vlasti. Nerado se obavještavalo novinare o negativnim pojavama, a posebno nije zadovoljavao njihov »direktan kontakt s proizvođačima«. Ovisnost o oglasima dovodila je i tada do gubitka samostalnosti: novinari nisu smjeli kritizirati rad ni

²⁰ S. SOKOLOVIĆ, *Lokalna štampa...*, str. 66.

²¹ M. NAJBAR-AGIČIĆ – M. KONJEVIĆ MOŽNIĆ, *Varaždinske vijesti...*, str. 180.

²² S. SOKOLOVIĆ, *Lokalna štampa...*, str. 66.

²³ Isto, str. 70.

²⁴ HR-HDA 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, sekretarijat sekcije 1967-1989, Položaj i zadaci sredstava informiranja u komunama i radnim organizacijama u SR Hrvatskoj, 1969.

²⁵ S. SOKOLOVIĆ, *Lokalna štampa...*, str. 73.

poslovnih subjekata, ni općinskih skupština, a skupštine koje su financirale novine pokušavale su »usmeravati pisanje lista«. ²⁶

Tehnička baza lokalnih listova bila je vrlo različita. Većina listova nije imala vlastite tiskare ili je raspolagala starim tiskarskim strojevima. ²⁷ Prostorni uvjeti redakcija bili su »uglavnom zadovoljavajući«, ali njihova opremljenost slaba. ²⁸ Razlozi problema s kojima su se suočavali lokalni mediji bili su – pored nepotpuno definiranog pravnog okvira djelovanja, kadrovskih problema i odnosa lokalnih institucija – i »nedovoljna materijalna baza«, odnosno njihova financijska situacija. Situacija postaje jasnija kada promotrimo njihov položaj upravo s tog gledišta. Kod usporedbe financijske situacije analiza provedena u Jugoslovenskom institutu za novinarstvo donosi konkretne brojke, koje ovdje zanemarujem, ali i izračun u postocima. U postocima situacija je izgledala kao što slijedi: 36% prihoda ostvarivalo se iz dotacija, 27% iz oglasa i reklama, 19% iz dopunske djelatnosti, a samo 18% od prodaje. Tih 64% vlastitih prihoda i u ovoj analizi se stavlja pod upitnik priznanjem da su oglasi i reklame često isto vid sponzoriranja. Dakle, vlastiti prihodi pokrivali su samo 40% troškova. Kao i kod mnogih drugih pokazatelja, situacija je najbolje izgledala u Sloveniji, gdje je ostvarivan najveći postotak prihoda od prodaje samih listova (35%). Sve to pokazuje da su za listove, odnosno poduzeća koja su ih izdavala, izuzetno važni bili prihodi od »dopunskih djelatnosti«, odnosno u slučaju poduzeća-tiskara prihodi od tiskarskih usluga. No, kao što je već ranije spomenuto za slučaj *Varaždinskih vijesti*, događalo se da su se tiskare željele odvojiti od samih novina i zadržati te prihode za sebe. ²⁹

LOKALNI TISAK U SUSTAVU SAMOUPRAVLJANJA

Lokalni tisak tijekom 1960-ih dobiva iznimno važnu ulogu u zamišljenom sustavu socijalističke samoupravne demokracije u SFRJ. Ističe se da je »masovno komuniciranje jedan od suštinskih elemenata demokratičnosti«, da je to »integralni dio općeg društvenog komuniciranja« te da su »medijumi javne tribine«. ³⁰

Unutar samih redakcija samoupravljanje se trebalo ostvarivati preko savjeta, ali – kako se upozorava i u citiranom istraživanju iz polovice 1960-ih – kod mnogih to nije dovoljno definirano. Primijećene su pritužbe na rad nekih članova savjeta. Očito nisu svi članovi savjeta bili zainteresirani za taj posao, pa se iznosi prijedlog da bi te članove trebalo birati više »po afinitetu«, a »manje po određenom predstavničkom ključu«. Također, očito su procesi restrukturiranja u lokalnim medijima tekli sporije od očekivanog. Proces samoupravljanja u lokalnim listovima zaostajao je za onim u dnevnim listovima republičkog i regionalnog karaktera i većim novinskim poduzećima, a problem je – smatralo se – bio u materijalnoj bazi, te je nedostajalo inicijative za njegovo rješavanje.

U spomenutom istraživanju iznosi se tvrdnja da lokalni listovi uživaju »društveni ugled«. Na deklarativnoj razini postojala je »potpuna otvorenost izvora informacija«. SSRN se – kako se tvrdilo – zalaže za »klimu potpune samostalnosti lista i javnosti rada u komuni« i »pomaže redakcijama da se orijentišu na probleme koji su u datom trenutku najaktuelniji«, pomaže redakcijama kod ugovaranja sa skupštinama, »interveniše u slučaju negativnog odnosa i zatvaranja pred novinarima«, »daje inicijative za poboljšanje sadržaja i veću društvenu angažiranost listova« itd. U uglavnom pozitivnoj naraciji ovog istraživanja našle su se ipak kritičke opaske. U smislu sadržaja manjkavosti se opisuju kao što slijedi: da je dio listova »forumski orijentisan«, opterećen »referatskim načinom izlaganja«, nedovoljno se široko »posmatraju i interpretiraju procesi«, ima »tendencija kopiranja dnevnih listova«, te da lokalni listovi nemaju razrađenu »dugoročnu koncepciju« svoga razvoja, dok su stavovi novinara često u stvari »tran-

²⁶ Isto, str. 70.

²⁷ Isto, str. 68.

²⁸ Isto, str. 70.

²⁹ Isto, str. 66.

³⁰ Ana STUPAN – Boštjan PIRC, Proučavanje sredstava masovnog komuniciranja u sistemu društvenog samoupravljanja, *Novinarstvo*, god. III/1967, br. 1, str. 21-30.

smisija stavova organa komune«. Priznaje se da su lokalni listovi ponekad pod »preteranim uticajem lokalnih rukovodilaca, uključujući tu i Socijalistički savez«.³¹

Javnost rada lokalnih organa vlasti i njihovi odnosi s listovima bili su – kako se tvrdilo – u pravilu dobri, no ta tvrdnja djeluje deklarativno. Priznaje se da se ponekad »oseća nedovoljna izgrađenost ovih odnosa i birokratizam«: lokalne vlasti nedovoljno redovito obavještavaju o svome radu, osjeća se »spu-
tavanje« u pristupu informacijama, posebno o negativnim pojavama, te da postoje »slučajevi pritiska«. Istraživači JIN-a primijetili su također da općenito izneseni stavovi općinskih skupština ispadaju kritič-
nije prema listovima nego stavovi SSRN-a. Listovima se prigovaralo nedovoljno praćenje rada lokalnih organa vlasti. S druge strane, lokalne su vlasti u više slučajeva nastojale smanjiti svoje financijsko opterećenje udruživanjem s drugim općinama oko zajedničkog lista. Ni suradnja listova s masovnim organizacijama, primjerice s omladinskom organizacijom, nije bila na zadovoljavajućem nivou, no isticalo se da je odgovornost za to na objema stranama.³²

Najveća »zatvorenost prema lokalnom listu« primijećena je kod radnih organizacija. Odnos »ruko-
vodećih organa« poduzeća prema novinarima opisan je kao negativan. Do informacija su novinari dolazili zahvaljujući vlastitoj upornosti, a ponekad i »intervenciji društveno-političkih faktora«. Poseb-
no zabrinjavajuće bilo je to da je posljedica kritičkog izvještavanja bilo odbijanje davanja oglasa.³³ Pritom, nije se radilo samo o proizvodnim poduzećima, već i o javnim institucijama. U arhivskoj građi zabilježen je primjer velikih problema na kakve su u to doba naišli novinari lokalnih medija: *Požeškog lista* ili *Glasa Podravine* vezano uz izvještavanje iz lokalne bolnice, odnosno o radu škole u gradu.³⁴

Općeniti zaključci istraživanja bili su stoga umjereno optimistični: »Lokalna štampa se sve više uključuje u praćenje razvitka demokratskog procesa i samoupravnih odnosa, ali i dalje nedovoljno i neadekvatno odražava sve složenosti i širinu tih procesa u užoj društvenoj zajednici čiji je ona predstav-
nik i tribina i nedovoljno se koristi kao sredstvo mobilizacije i aktiviranja građana da se direktno uključe u ove procese.« Kao problemi istaknut je: »nedovoljno angažovan rad širih i užih saveta« i zaključno su ponovljeni problemi oko javnosti rada institucija i otvorenosti informacija, posebno kod radnih orga-
nizacija. »Dostupnost izvorima informacija nije dovoljno razvijena naročito u radnim organizacijama u komuni, a ponegde i u opštinskim skupštinama, zbog nepoverenja, a ponekad i potcenjivanja uloge i značaja lokalnog lista ili nemarnosti pojedinih rukovodećih organa« – zaključuje se u opisu istraživanja.

U POTRAZI ZA RJEŠENJEM

Preporuke za budući razvoj bile su naravno vezane uz daljnji razvoj »samoupravnih odnosa«: »U cilju daljnjeg razvoja lokalne štampe, čiji je napredak imperativan s obzirom na proces proširenja samo-
upravnih prava i obveza građana u okvirima užih društvenih zajednica, neizbežna je orijentacija na rešavanje osnovnih problema štampe, kroz sagledavanje perspektiva i koordinisano usmeravanje razvo-
ja lokalne štampe preko društvenog i normativnog regulisanja njenog položaja, ne vezujući uslove njenog delovanja za administrativno-teritorialne promene, kao i kroz obezbeđenje stabilnije materijal-
no-financijske, tehničke i kadrovske baze.«³⁵

Budući da je u istraživanjima Jugoslovenskog instituta za novinarstvo utvrđeno kako su materijalne poteškoće, a najčešće naprosto materijalna ovisnost o lokalnim vlastima i lokalnim poduzećima pred-
stavljala najveću zapreku za učinkovit rad lokalnih medija zaključak je bio prijedlog stvaranja »fondova za informisanje« te uvođenja obveze lokalne zajednice financiranja informiranja. Istaknuto je »da je

³¹ S. SOKOLOVIĆ, *Lokalna štampa...*, str. 71.

³² Isto, str. 72.

³³ Isto.

³⁴ HR-HDA 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, sekretarijat sekcije 1967-1989, O nekim aktuelnim profesionalnim pitanjima novinara listova komuna, lokalnih radiostanica i listova radnih organizaci-
ja, 1967.

³⁵ S. SOKOLOVIĆ, *Lokalna štampa...*, str. 73.

sustav dotacije prevaziđen« te da trebaju postojati redovita sredstva za informiranje i to dovoljna, a ne samo »za životarenje«.³⁶

Samoupravni socijalizam postaje jedan od stupova ideologije jugoslavenskih komunista, te tijekom 1960-ih i 1970-ih dobiva dodatnu teorijsku razradu. Unutar njega uloga medija i informiranja postaje sve značajnija. Tvrdi se da je prednost samoupravnog socijalizma da komuniciranje nije jednosmjerno kao u kapitalizmu, već da političko komuniciranje prerasta u »društveno samoupravno komuniciranje«, oblik »razmene mišljenja«.³⁷ U tom sustavu »samoupravne jedinice« praktično i ne mogu »funkcionisati bez dobrog sistema obaveštavanja« što je upravo »područje rada komunalnih i fabričkih listova«. ³⁸ Budući da su istraživanja provedena u Jugoslovenskom institutu za novinarstvo pokazala brojne slabosti u radu lokalnih listova, pa se moralo priznati da postulat kako mediji trebaju postati javna tribina nije ostvaren,³⁹ pokušavalo se pronaći odgovarajuća rješenja.

O tome se raspravljalo i na kongresu Saveza novinara Jugoslavije 1965. godine. Istaknuto je da: »Društvena uloga novinara određena je daljim razvitkom neposredne socijalističke demokracije. Produbljivanjem samoupravljanja i jačanjem materijalne osnove radnih organizacija u privredi i društvenim delatnostima, kao i komuna, postaje još važnije svestrano i objektivno informiranje proizvođača i građana.« Štampa, radio i televizija trebala su biti »javna tribina« u čemu »poseban značaj ima društvena kritika zasnovana na proverenim činjenicama, koja mora polaziti sa socijalističkih pozicija, sa ciljem da doprinese rešavanju problema«.⁴⁰

U formalnom smislu dobra obaviještenost građana/samoupravljača predstavljala je temelj cijelog sustava, a trebala se temeljiti na načelu javnosti zajamčenim ustavom.⁴¹ Stavak 5 čl. 34 Saveznog ustava glasio je: »Pravo da bude obavešten o radu predstavničkih tela i njihovih organa, organa društvenog samoupravljanja i organizacija koje vrše poslove od javnog interesa, a posebno – pravo da u radnoj organizaciji u kojoj radi i drugoj organizaciji u kojoj ostvaruje svoje interese bude upoznat s materijalnim i financijskim stanjem, sa izvršavanjem planova i poslovanjem uz obvezu čuvanja poslovne i druge tajne.«⁴²

Ipak, sama zakonska regulativa nije značila rješavanje problema. Kako se priznavalo u jednom članku koji tematizira načelo javnosti u općinskim skupštinama: »Za sprovođenje načela javnosti u komunama jasno je da nisu odlučujući samo opštinski statuti i njihove odredbe. Na to utiču mnogobrojni drugi faktori. Ipak je od naročite važnosti da li opštinski statuti obuhvataju takve odredbe na osnovu kojih građani imaju prava da se upoznaju s radom nosilaca javnih ovlaštenja i faktičku mogućnost da se upoznaju sa celokupnim upravljanjem poslovima od javnog interesa i da tako, svestrano obavešteni, ispolje svoje samoupravljačko mnjenje i aktivno utiču na formiranje i sprovođenje opštinske politike.«⁴³ Načelo javnosti trebalo se ostvarivati na tri načina: 1) obavještanje o radu tijela; 2) nosioci vlasti izveštavaju o svome radu, i 3) raščlanjeno javno razmatranje poslova od društvenog interesa (što građanima omogućuje uključivanje u proces odlučivanja).⁴⁴

Daljnje promjene sustava socijalističkog samoupravljanja donose i pokušaj da se na sustavan i jedinstven način uredi položaj lokalnih medija. U drugoj polovici 1970-ih provedena je akcija sklapanja »društvenih ugovora« između lokalnih (općinskih) organizacija SSRN-a i lokalnih listova. Tim ugovorima listovi su preuzimali obvezu javnog informiranja, a lokalna zajednica (uključujući i privredne subjekte koji su na konkretnom području djelovali) određene financijske obveze. »Čarobna riječ« je

³⁶ Isto, str. 66.

³⁷ France VREG, Društveno komuniciranje u sistemu samoupravljanja, *Novinarstvo*, god. II/1966, br. 2-3, str. 39.

³⁸ Milan BAJEC, Samoupravljanje, raspodela i integracija u našoj štampi, *Novinarstvo*, god. I/1965, br.1., str. 23.

³⁹ S. SOKOLOVIĆ, str. 69.

⁴⁰ Zaključci Šestog kongresa Saveza novinara Jugoslavije, *Novinarstvo*, god. I/1965, br. 2, str. 197-199.

⁴¹ Gustav GUZEJ, Načelo javnosti u opštinskim skupštinama, *Novinarstvo*, god. I/1965, br.3, str. 108

⁴² Ustav SFRJ, izdanje Novinske ustanove »Službeni list SFRJ«, 1963.

⁴³ G. GUZEJ, Načelo javnosti..., str. 108

⁴⁴ Isto, str. 107.

»podruštvljavanje« informativne djelatnosti, odnosno medija.⁴⁵ Rješenja na tom tragu predlagana su već godinama ranije, primjerice iz Udruženje komunalnih listova i radio-stanica SR Hrvatske. »Rješenje financiranja lokalnih listova vidimo u društvenom ugovoru svih zainteresiranih u komuni« – predloženo još u analizi iz 1969. godine, te se smatralo da bi sredstva za lokalne medije trebala dolaziti »automatizmom«.⁴⁶ Očekivalo se da uvođenje tog novog sustava može riješiti probleme: »Taj samoupravni oblik društvenog utjecaja na sredstva informiranja istovremeno je i oblik kreiranja politike informativne djelatnosti, što podrazumijeva organizaciju, međusobnu povezanost, racionalno iskorištavanje kadrovskih, tehničkih i drugih mogućnosti te planiranje razvoja i što je najvažnije, utvrđivanje zadataka sredstava informiranja na pojedinim razinama (općina, regija, republika, federacija) čime se pridonosi njihovoj komplementarnosti, u funkciji samoupravnog odlučivanja.«⁴⁷ U tom trenutku u Hrvatskoj je djelovalo 35 listova općina i zajednica općina te oko 45 lokalnih radio-stanica za jednu ili više općina, čemu su se pribrajala i tzv. »delegatska glasila« s karakteristikama lokalnih listova (informativni bilteni za članove skupština) koja su se u to vrijeme počela dodatno pojavljivati. Usprkos povećanju navedenog broja lokalnih listova, njihova ukupna naklada i dalje je iznosila oko 200 tisuća primjeraka.⁴⁸

Godine 1980-e donijele su ipak postupni rasap sustava. Donekle paradoksalno to se – s obzirom na labavljenje stega i političku krizu u društvu – događalo uz istovremenu bujnu medijsku aktivnost na lokalnoj razini, uključujući pojavu omladinskih izdanja i tome slično. U prvoj polovici 1980-ih i za lokalne omladinske medije pokrenut je proces njihova uklapanja u sustav i pronalaženja načina njihova financiranja.⁴⁹

Ipak, sve do kraja socijalističkog razdoblja problemi s kojima su se nosili lokalni mediji, prvenstveno oni vezani uz financijsku situaciju listova nisu riješeni, a njihova zamišljena društvena uloga nije postignuta. I 1988. moralo se konstatirati da »lokalna javna glasila ostvaruju svoje odgovorne zadatke u vrlo nepovoljnim materijalnim uvjetima«. I dalje je postuliran dodatni napor, odnosno »nužna kontinuirana javna briga svih informativnih činilaca na osiguranju povoljnijih uvjeta rada lokalnih javnih glasila«, posebno veća briga osnivača, tj. općinskih konferencija SSRNH, društveno-političkih zajednica, te sindikalnih organizacija oko javnih glasilima u udruženom radu, kako bi se unaprijedila djelatnost lokalnih medija.⁵⁰

RADIO

Druga vrsta javnog medija prisutna u lokalnim zajednicama bio je radio, koji je imao po mnogo čemu isti status i obilježja kao i tiskani mediji. Lokalne radijske postaje u Hrvatskoj počele su emitirati za vrijeme Drugoga svjetskog rata u sastavu Državnoga zavoda za krugovalnu službu, u Dubrovniku 1942. te u Osijeku 1943. Njihovoj pojavi doprinijelo je nastojanje ustaških vlasti da intenziviraju propagandu putem tog za vrijeme rata posebno važnog medija. Za vrijeme rata počele su emitirati i prve lokalne radio-postaje antifašističkoga pokreta: u Osijeku (travanj 1945.), Dubrovniku (listopad 1944.)

⁴⁵ *Samoupravljanje i informisanje. Podruštvljavanje informativne djelatnosti*, Ljubljana, Jugoslavenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, 1986. Vojislav MIČOVIĆ, Suština i faktori podruštvljavanja sredstava informisanja u sistemu socijalističkog samoupravljanja, *Novinarstvo*, god. XI/1975, br. 3-4, str. 3-23.

⁴⁶ HR-HDA 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, sekretarijat sekcije 1967-1989, Položaj i zadaci sredstava informiranja u komunama i radnim organizacijama u SR Hrvatskoj, 1969.

⁴⁷ HR-HDA 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, sekretarijat sekcije 1967-1989, Aktualna pitanja položaja i djelovanja lokalnih sredstava informiranja, 1979.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ HR-HDA 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, sekretarijat sekcije 1967-1989, Prijedlog za zaključivanje društvenog ugovora o zajedničkoj politici rješavanja materijalnog položaja i razvoja omladinske štampe u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, srpanj 1983.

⁵⁰ HR-HDA 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, sekretarijat sekcije 1967-1989, Republičkoj konferenciji Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, 28.3.1988. (Zaključci sjednice Sekcije RK SSRNH za informiranje i javno mnijenje održane 10.3.1988.)

te Splitu (travanj 1945.). Nakon završetka rata osnovani su Radio Varaždin (srpanj 1945.) i Radio Rijeka (rujan 1945.).⁵¹ Radilo se ipak o izuzecima: u većini lokalnih sredina lokalni se radio pojavljuje tek desetak ili više godina kasnije.

I lokalne radio-stanice postale su u 1960-ima predmet istraživanja Jugoslovenskog instituta za novinarstvo. U istraživanju provedenom 1966. godine obuhvaćena je problematika »korišćenja mogućnosti koje pružaju lokalne radio-stanice kao tribine u osnovnim društveno-političkim zajednicama, komunama, kao i probleme vezane uz ostvarivanje potpunijeg i efikasnijeg dejstva lokalnog radija u životu komune«. U okviru ovog istraživanja bila je predviđena analiza »stanja opremljenosti, nivoa tehnike i tehnologije za stvaranje programa lokalnog radija, kao i proučavanje metoda kojima se lokalne stanice služe u obaveštavanju svojih slušalaca, s obzirom na potencijalnu ulogu ovih stanica u sistemu informisanja u Jugoslaviji«. I ovo je istraživanje temeljeno na anketi te obilasku terena i neposrednim intervjuima. Zaključeno je kako je analiza donijela uspješan uvid na temelju kojeg je formuliran »globalan pregled celokupne problematike lokalnog radija u Jugoslaviji«.

U istraživanom razdoblju na području Jugoslavije radilo je 49 lokalnih radio-stanica, a tijekom istraživanja taj je broj povećan za još deset. Sukladno tome utvrđena je snažna dinamika povećanja njihova broja upravo u tom razdoblju. Broj radio-stanica gotovo je izjednačen s brojem listova a tendencija je pokazivala da će ga premašiti. Tvrdilo se da je to rezultat potreba samih komuna, a ne poticaja izvana. Utvrđeno je postojanje vrlo različitih stanica te su one kategorizirane u tri skupine: 1) regionalne, 2) lokalne, te 3) »mesne«. Regionalnih stanica, to jest onih čiji je broj potencijalnih slušača iznosio tristo tisuća djelovalo je u onodobnoj Jugoslaviji 8, dvadeset je bilo lokalnih stanica sa potencijalno 150 tisuća slušatelja, te 21 mjesna radio-stanica, sa brojem potencijalnih slušatelja između 20 i 50 tisuća. Za potonje se tvrdilo da su to stanice slabe jačine, obično bez odgovarajuće organizacije, s amaterskim rukovodstvom, koje djeluju na području jedne komune bez odgovarajućih materijalnih i drugih uvjeta. Ukupna snaga lokalnih stanica bila je oko 70 KW, srednje stanice imaju snagu oko 14 KW, a ukupna snaga malih – 2 KW.

Provedeno istraživanje pokazalo je da se lokalne radio-stanice nose s nizom problema koji su bili vezani uz nedovoljno definirano mjesto koje bi lokalne radio-stanice trebale igrati u sustavu informiranja, odnosno »nedovoljno sagledavanje specifičnosti« lokalnog radija; tendencije da budu konkurencija lokalnom tisku i središnjim radio-stanicama (matičnom radiju), te problem s kadrovima. Uočeno je, da ukoliko je lokalna stanica povezana s matičnom, onda djeluje na višoj razini i osigurava kvalitetniju razinu. Probleme je izazivala također slaba tehnička baza, a kao primjer dobre opremljenosti ističe se Radio Koper, dok većina ostalih nije imala »osnovnih tehničkih preduvjeta«, te nema mogućnosti prijenosa uživo. Ipak, u analizi se naglašavalo da su još bitniji kadrovski problem, tim više što se oni »rjeđe ozbiljno shvaćaju«. Dakako, veliki dio tih problema proizlazio je iz nedostatka finansijskih sredstava, iako – kao što je primijećeno – »radio zahtjeva bitno manja sredstva od tiska«. Sedamdeset lokalnih listova koji su izlazili u isto vrijeme koštalo je 28 milijuna dinara, dok su sve lokalne radio-stanice koštale samo 8 milijuna dinara. Lokalne radio-stanice većinom su se financirale od strane »matične« (republičke) radio-stanice, ili od dotacija lokanih zajednica, te ponešto iz oglašavanja, što je bilo nedovoljno, pa se tražilo uključivanje lokalnog radija u financiranje iz pretplate.

Na temelju istraživanja zaključeno je da je pravni okvir djelovanja lokanih radija bio nedovoljno razrađen te da nigdje nije osigurano društveno samoupravljanje, dakle »potrebni društveni uticaj na program«. Dodatni problem za lokalne radio-stanice bili su ponekad vezani uz neshvaćanje »društveno-političkih organa« kako bi ga trebalo koristiti. »U suštini, lokalni radio je još suviše instucionaliziran, vezan sa određenim faktorima koji presudno utječu na njegov način rada i formiranje informativnih i drugih programa«, ali javne stanice nisu »uspele da se formiraju u efikasne javne tribine koje bi predstavljale značajnog činioca u našem društveno-političkom životu« – istaknuto je.

Kada je u pitanju analiza sadržaja radijskih programa, zaključak je bio da su programi »uglavnom, vrlo razrađeni i kvalitetni« u slučaju regionalnih stanica su, ali lokalne radio-stanice »pokazuju oscila-

⁵¹ Lokalni radio / lokalna televizija, Leksikon radija i televizije, <https://obljnetnica.hrt.hr/leksikon//lokalni-radiolo-kalna-televizija/> (3.1.2020.)

ciju u kvaliteti« od »neophodne, efikasne i savremene institucije za informisanje područja na kome deluje, do nivoa razglasne stanice za tehničku informaciju i emitiranje muzike s ploča«. Slično kao i u slučaju lokalnih listova, radio-stance su bile znatno efikasnije u informiranju o lokalnim pitanjima, ali ne kada je u pitanju informiranje o problemima »radnih kolektiva«, jer su potencijalne kritike rada lokalnih poduzeća donosile sa sobom opasnost da ona otkažu oglašavanje.⁵²

Početkom 1970-ih u Hrvatskoj je djelovalo više od 60 lokalnih radio-postaja, od kojih su mnoge nakon gušenja Hrvatskoga proljeća bile na udaru represije. U izvještaju CK SKH *O prodoru nacionalizma* objavljeno je da je »osvajanje lokalnih listova i radiostanica bio jedan od važnih zadataka nacionalističkih snaga u ostvarivanju njihova globalnog strategijskog plana razbijanja socijalističke Jugoslavije i izdvajanja Hrvatske«. Podaci za 1979. godinu govore o 45 radio-stanica lokalnog karaktera, iako se samo za dio njih tada smatralo da kvalitetno ostvaruju svoje zadatke informiranja. Veliki dio programa lokalnih radio-postaja bio je glazbeni program, čijom kvalitetom nadležni u Republičkoj konferenciji SSRNH nisu bili zadovoljni. Smatralo se da radijska uredništva podilaze ukusu »najčešće neobrazovanih slušalaca« i to »emitiranjem nekih novokomponiranih narodnih pjesama, i sumnjivih šlagera, odnosno djela uvozne glazbe«. Međutim, moralo se priznati i činjenicu je da su emisije »Po željama slušalaca« u većini lokalnih radio-stanica činile značajan izvor prihoda, a u nekim čak osnovni.⁵³ Za raspada Jugoslavije početkom 1990-ih u Hrvatskoj je djelovalo 57 lokalnih (općinskih) radio-postaja, a 27 ih je prestalo emitirati.⁵⁴

ZAKLJUČAK

Uvid u povijest nastanka i djelovanja lokalnih medija u socijalističkoj Hrvatskoj generalno potvrđuje vezanost njihova razvoja uz opće političke i društvene tokove, te promjene uvjetovane razdobljima liberalizacije i ponovnog stezanja političkih pritisaka unutar sustava. Jednim dijelom te su promjene očekivane te se kreću u predvidljivim pravcima, dok s druge strane, lokalni mediji imaju svoje specifičnosti. Nakon prvog razdoblja neposredno nakon rata, kada su se – što zbog slabih komunikacija, što zbog slabosti partijskih struktura na terenu – lokalni mediji razvijali usporeno, tijekom 1950-ih došlo je do ubrzanog razvoja s pojavom cijelog niza novih naslova lokalnih listova. Taj se razvoj nastavio u 1960-ima, ali je to desetljeće, a posebno njegov kraj, obilježeno prvenstveno pojavom lokalnih radio-stanica i pokušajem da se i u ideološkom i u teorijskom smislu lokalni mediji uklupe u sustav samoupravnog socijalizma. U njemu mediji dobivaju iznimno važnu funkciju, a na deklarativnoj razini, odnosno u teoriji, ta je funkcija u narednom razdoblju dobila dodatnu razradu. Ipak, analiza položaja lokalnih medija u »zreloj fazi« samoupravnog socijalizma pokazuje da je stvarnost bila vrlo daleka od teorije, a lokalni mediji suočavali su se permanentno s velikim problemima, prvenstveno zbog svoje financijske neisplativosti, odnosno nereguliranog sustava financiranja.

Činjenica da su se lokalni mediji razvijali dobrim dijelom stihijski, na ne do kraja konzistentan način i u ne do kraja ujednačenim uvjetima pokazuje da su na razvoj medija u lokalnim zajednicama značajan utjecaj imale konkretne prilike na terenu, odnos snaga, često vjerojatno konkretni međuljudski odnosi u općinama i gradovima. U tome smislu za bolje poznavanje tog razvoja nužne su detaljnije analize pojedinih slučajeva koje tek predstoje. Čini se već sada da slučaj koprivničkog *Glasa Podravine* jedan je od tipičnih i održava sve glavne pravce kretanja razvoja lokalnog tiska u socijalističkoj Hrvatskoj.

Ono što donekle iznenađuje jest činjenica da u mnogočemu prilike u kojima su u socijalističkom razdoblju funkcionirali lokalni mediji frapantno podsjećaju na položaj mnogih lokalnih medija danas. Prvenstveno se to odnosi na loš materijalni položaj i financijsku, pa posljedično i političku ovisnost o lokalnim vlastima. Također, kao i danas, i u socijalističkom razdoblju lokalni mediji ovisni su bili o

⁵² Lokalni radio u Jugoslaviji, *Novinarstvo*, god. II/1967, br. 1, str. 38-44.

⁵³ HR-HDA 1228 RK SSRNH, Sekcija za informiranje i javno mnijenje, sekretariat sekcije 1967-1989, Aktualna pitanja položaja i djelovanja lokalnih sredstava informiranja, 1979.

⁵⁴ Lokalni radio / lokalna televizija, Leksikon radija i televizije, <https://obljetnica.hrt.hr/leksikon//lokalni-radiolo-kalna-televizija/> (3.1.2020.)

lokalnim većim poslovnim subjektima zbog potrebe prodaje oglasnog prostora. I tada su uočavane negativne posljedice ovisnosti o reklamama, odnosno činjenica da »novinari prilagođavaju svoj način pisanja potrebi da dobiju oglase«. ⁵⁵ Politička pluralnost današnjeg društva očito nije dovoljni temelj slobode medija na lokalnoj razini, pa neki zaključci, primjerice onaj o potrebi preuređenja načina financiranja novina na lokalnoj razini, i dalje stoje.

IZVORI I LITERATURA

1. AJ, 142, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ)
2. HR-HDA 1228 Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (RK SSRNH)
3. Guzej, Gustav, Načelo javnosti u opštinskim skupštinama, *Novinarstvo*, god. I/1965, br.3, 106-120.
4. Leksikon radija i televizije, <https://obljetnica.hrt.hr/leksikon/II/lokalni-radiolokalna-televizija/> (3.1.2020.)
5. Lokalni radio u Jugoslaviji, *Novinarstvo*, god. II/1967, br. 1, str. 38-44.
6. Mićović, Vojislav, Suština i faktori podružtvljavanja sredstava informisanja u sistemu socijalističkog samoupravljanja, *Novinarstvo*, god. XI/1975, br. 3-4, str. 3-23.
7. Milan Bajec, Samoupravljanje, raspodela i integracija u našoj štampi, *Novinarstvo*, god. I/1965, br.1., str. 23.
8. Najbar-Agičić, Magdalena – Konjević Moždanić, Martina, *Varaždinske vijesti* od 1945. do 1990. godine, *Podravina*, vol. XVII, br. 34 (2018), str. 171-186.
9. Najbar-Agičić, Magdalena, »Agitprop među novinarima. Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima«, u: *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa – Sveučilište J. Dobrile, Zagreb-Pula, 2017, str. 177-200.
10. Pregled tiraža lokalne periodike, listova narodnosti i verskih organizacija u Jugoslaviji za 1965. i 1966. godinu, *Novinarstvo*, god. III/1967, br. 2-3, str.115-123.
11. *Samoupravljanje i informisanje. Podružtvljavanje informativne djelatnosti*, Ljubljana, Jugoslavenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, 1986.
12. Sokolović, Srđan, Lokalna štampa u Jugoslaviji, *Novinarstvo*, god II/1966, br. 4, str. 63-75.
13. Stupan, Ana – Pirc, Boštjan, Proučavanje sredstava masovnog komuniciranja u sistemu društvenog samoupravljanja, *Novinarstvo*, god. III/1967, br. 1, str. 21-30.
14. Ustav SFRJ, izdanje Novinske ustanove »Službeni list SFRJ«, 1963.
15. Vreg, France, Društveno komuniciranje u sistemu samoupravljanja, *Novinarstvo*, god. II/1966, br. 2-3, str. 20-40.
16. Zaključci Šestog kongresa Saveza novinara Jugoslavije, *Novinarstvo*, god. I/1965, br. 2, str. 197-199.
17. *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952*, sv. 1, priredila Branislava Vojnović, HDA, Zagreb 2005.

⁵⁵ S. SOKOLOVIĆ, Lokalna štampa..., str. 67.

SUMMARY

The text presents the development of local media in socialist Croatia from the Second World War to the 1980s, with special emphasis on the position of local media in the mature phase of self-governing socialism. The changes in the conditions of local media in certain stages of their development are introduced in the form of an overview, and their position is presented based on the published research results conducted at that time at the Yugoslav Institute of Journalism and analyses found in the archives of the Socialist Alliance of Working People of Croatia and Yugoslavia in 1960s and 1970s. Some examples related to specific local newspapers in Croatia were highlighted, especially Glas Podravine from Koprivnica, which provides a comprehensive context for the development of this newspaper as one of the examples of local media.

After the first period immediately after the war, when local media developed slowly, during the 1950s there was an accelerated development with the appearance of a whole series of new titles of local newspapers. This development continued in the 1960s, accompanied by an attempt to fit the local media, both ideologically and theoretically, into a system of self-governing socialism, in which the media were given an extremely important function. The analysis of the position of the local media shows that the reality was very far from the theory, and local media were permanently faced with big problems, primarily due to their financial unprofitability, ie unregulated system of financing.

DINAMIČKI INDIKATORI DEMOGRAFSKE ODRŽIVOSTI HRVATSKOGA POGRANIČJA S MAĐARSKOM (1981. – 2018.)

DYNAMIC INDICATORS OF DEMOGRAPHIC SUSTAINABILITY OF THE CROATIAN BORDER AREA WITH HUNGARY (1981 – 2018)

Nikola ŠIMUNIĆ

Doktor znanosti

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Područni centar Gospić

Trg Stjepana Radića 14

53 000 Gospić

nikola.simunic@pilar.hr

Primljeno / Received: 10. 6. 2020.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC:

[314+352] (497.5:439)“1981/2018”(091)

314.116(497.5)“19/20”

314.116-022.252(497.5)

Ivo TURK

Doktor znanosti

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Trg Marka Marulića 19

10 000 Zagreb

ivo.turk@pilar.hr

Dražen ŽIVIĆ

Doktor znanosti

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Područni centar Vukovar

Josipa Jurja Strossmayera 25

32 000 Vukovar

drazen.zivic@pilar.hr

SAŽETAK

Pogranično područje Hrvatske s Mađarskom u širem smislu obuhvaća dijelove četiri županije: Međimurske, Koprivničko-križevačke, Virovitičko-podravske i Osječko-baranjske. Konkretnije, u ovom se radu pogranično područje odnosi na gradove i općine unutar naprijed navedenih županija koje svojim teritorijem izlaze na državnu granicu. Riječ je o 26 jedinica lokalne samouprave, od kojih su tri grada i 23 općine sa ukupno 144 naselja. U tradicionalnom se smislu za europska pogranična područja najčešće vežu pojmovi poput prometne izoliranosti i perifernosti. U današnje vrijeme, međutim, u sklopu Europske Unije dolazi do njihove značajne društvene i ekonomske transformacije. To se posebno odnosi na schengenski prostor gdje granice više ne razdvajaju, nego spajaju susjedne države. Hrvatska je nova članica Europske Unije i kao takva još nije integrirana u schengenski prostor gdje je putovanje moguće bez granične kontrole. Stoga još uvijek nije došlo do transformacije hrvatskoga pograničnoga područja prema susjednim državama koje su članice

EU, a to svojega odjeka ima u prošlim i aktualnim demografskim trendovima i procesima. Hrvatska granica s Mađarskom je najranije definirana hrvatska kopnena granica koja je uspostavljena još u srednjemu vijeku i vezana je u svojem najdužem dijelu uz tok rijeke Drave. Sve ostale kopnene granice Republike Hrvatske definirane su kasnije, s time da su tek nakon osamostaljenja Hrvatske postale državne (međunarodne) granice. Za vrijeme bivše Jugoslavije jedino je hrvatska kopnena granica s Mađarskom bila međunarodna. Ta je činjenica uvjetovala manju prekograničnu suradnju i povezanost nego što je to bio slučaj s ostalim granicama koje do prije tridesetak godina nisu bile međunarodne. Demografskom je analizom utvrđen depopulacijski i emigracijski karakter demografskih dinamičkih promjena u referentnom vremenskom razdoblju od popisa stanovništva 1981. do 2018. godine. Riječ je o kontinuiranim i prostorno izrazito homogenim negativnim demografskim trendovima (prirodni pad i negativna migracijska bilanca) koji značajno destabiliziraju koncept demografske održivosti kao uvjeta sveukupne društvene i ekonomske stabilizacije i revitalizacije pograničnoga područja što, dakako, ima i svoju sigurnosnu dimenziju.

Ključne riječi: depopulacija, Hrvatska, Mađarska, pogranično područje, demografska održivost.

Keywords: depopulation, Croatia, Hungary, border area, demographic sustainability.

UVOD

Razvoj i napredak svakog područja, napose perifernog i/ili pograničnog, ovisi o nizu prirodno-geografskih, društvenih, demografskih, ekonomskih, geopolitičkih, geostrateških i drugih čimbenika koji uobičajeno imaju sinergijsko djelovanje i kompleksan učinak. Hrvatsko pograničje zbog specifičnog oblika, veličine i položaja Republike Hrvatske i, sukladno tome, svoje duljine (2370,5 kilometara), različitih geografskih obilježja i geostrateške važnosti, ima vrlo heterogene karakteristike (Zupanc, 2018.). Ujedno, riječ je i o rubnim područjima veće ili manje izražene perifernosti, prometne izoliranosti i društveno-gospodarske marginaliziranosti, sa značajnim i dugoročnim demografskim zaostajanjem u odnosu na druga područja unutar državnoga teritorija, što ima vrlo brojne i nepovoljne implikacije po pitanju demografske, društvene i ekonomske održivosti toga područja kao i nacionalne sigurnosti Hrvatske u cjelini.

Predmet znanstvene analize u ovom su radu dinamički indikatori demografske održivosti hrvatskoga pograničnoga područja s Mađarskom u referentnom razdoblju od 1981. do 2018. godine. Usporedbom rezultata popisa stanovništva kao i podataka vitalne (demografske) i migracijske statistike te primjenom vitalno-analitičke metode procijenjena je gruba migracijska bilanca i na temelju nje utvrđen tip općeg kretanja stanovništva kako za međupopisja od 1981. do 2011. godine tako i za razdoblje nakon posljednjega popisa stanovništva (2011. – 2018.).

Cilj istraživanja je na temelju demografske komparativne analize procijeniti i opisati veličinu i strukturu demografske bilance¹ u predmetnom razdoblju (1981. – 2018.). Naime, predznak demografske bilance, kao i njezina struktura u kojoj vrednujemo utjecaj bioreprodukcije i migracija na ukupno kretanje stanovništva jedan je od važnih indikatora sve nepovoljnijega demografskoga stanja u kojemu se nalazi hrvatsko pograničje s Mađarskom. Ne ulazeći detaljnije u pitanje različitoga definiranja sadržaja pojma održivost, koji uobičajeno podrazumijeva dugoročno uravnoteženi sustav koji se sastoji od interaktivnih, ekoloških, ekonomskih i društvenih/demografskih podsustava, u ovom je radu demografska održivost promatrana u reduciranom, kvantitativnom obliku koji uključuje dvije dinamičke dimenzije – prirodnu promjenu (odnos rodnosti i smrtnosti) te migracijsku bilancu (odnos doseljenih i odse-ljenih). Demografska održivost u tom kontekstu podrazumijeva povoljan ili optimalan odnos između

¹ Pozitivan, negativan ili stagnantan trend ukupnoga kretanja stanovništva determiniran je kvantitativnim međudodnosom između dviju dinamičkih odrednica demografskoga razvoja (prirodnoga i mehaničkoga kretanja), tj. *aktivom* i *pasivom* demografske bilance, pri čemu su sastavnice *aktivne* demografske bilance natalitet i imigracija, a sastavnice *pasive* demografske bilance mortalitet i emigracija. Predznak smjera ukupnoga kretanja stanovništva ponajčešće je rezultat diferencijalne strukture demografske bilance (Wertheimer-Baletić, 2017.).

prirodnoga i mehaničkoga kretanja stanovništva koji bi trebao osigurati barem jednostavnu reprodukciju stanovništva s ciljem zadržavanja konstantne veličine populacije.² U radu se, polazeći iz naprijed iznesene jednostavne definicije demografske održivosti, želi utvrditi i interpretirati demografsku bilancu i njezin dugoročni učinak na demografsku održivost hrvatskoga pograničnoga područja s Mađarskom.

PROSTORNI I VREMENSKI OKVIR DEMOGRAFSKE ANALIZE

Dužina ukupne kopnene državne granice Republike Hrvatske iznosi 2370,5 km, od čega na državnu (sjevernu) granicu s Mađarskom otpada 355,2 km, što iznosi 14,98% ukupne dužine kopnene granice Hrvatske. Hrvatska u odnosu na državnu granicu s Mađarskom kraću kopnenu granicu ima jedino sa Srbijom (325,8 km) i Crnom Gorom (19,5 km). Unatoč, uvjetno rečeno, relativno kratkoj dužini kopnene granice s Mađarskom, ona je za Hrvatsku od iznimnog značaja. Riječ je, naime, o najranije definiranoj granici Hrvatske, koja dobrim dijelom datira još iz srednjega vijeka. U najvećoj je mjeri granična linija definirana tokom rijeke Drave pri čemu je desna obala u sastavu Hrvatske, dok je lijeva u sastavu Mađarske. Danas se to područje ističe vrijednom spomenikom i narodnom baštinom proizašlom iz međuodnosa čovjeka i prirode kao čimbenika naseljenosti toga kraja (Feletar i Feletar, 2008.; Feletar, 2013.). Dakako, postoje određena odstupanja od granične linije definirane tokom rijeke Drave. To se ponajprije odnosi na Međimurje gdje je rijeka Mura prirodna državna granica, na područje Prekodravlja danas u sastavu Koprivničko-križevačke županije te na dio povijesne regije Baranje koji je u sastavu Hrvatske.³ Današnja granica Hrvatske s Mađarskom definirana je Trianonskim sporazumom iz 1920. godine (Magaš, 2013.).

U ovome je radu pogranično područje Hrvatske s Mađarskom definirano administrativno-teritorijalnim jedinicama – gradovima i općinama, koje svojim prostornim obuhvatom participiraju na graničnoj liniji dviju spomenutih zemalja. Tako teritorijalno uokvireno područje ima površinu od 1836,45 km², što iznosi 3,24% ukupne kopnene površine Hrvatske. Prema potonjem metodološkom pristupu hrvatsko je pograničje s Mađarskom u sastavu četiri županije: Međimurske, Koprivničko-križevačke, Virovitičko-podravске i Osječko-baranjske. U sastavu Međimurske županije pogranični dio s Mađarskom obuhvaća općine: Dekanovec, Domašinec, Goričan, Kotoriba i Podturen. U sastavu Koprivničko-križevačke županije pogranično područje obuhvaća općine: Drnje, Đelekovec, Ferdinandovac, Gola, Legrad, Novo Virje i Podravske Sesvete. Pogranično područje Hrvatske s Mađarskom u sastavu Virovitičko-podravске županije obuhvaća općine: Čađavica, Gradina, Lukač, Pitomača, Sopje i Špišić Bukovicu, dok u sastavu Osječko-baranjske županije pogranično područje obuhvaća gradove: Beli Manastir, Belišće i Donji Miholjac te općine: Draž, Petlovac, Podravska Moslavina, Popovac i Viljevo. Ovako definirano pograničje s Mađarskom ima ukupno 144 naselja⁴ u 26 jedinica lokalne samouprave (Sl. 1.),⁵ koje u nodalno-funkcionalnom smislu pokazuju usmjerenost prema Zagrebu kao nacionalnom i makroregionalnom centru Središnje Hrvatske (Međimurska i Koprivničko-križevačka županija) i Osijeku kao

² Za nešto širi uvid u problematiku demografske održivosti i primjenu metodologije toga modela u prostornom planiranju detaljnije vidjeti u: Roca i Nazaire Oliveira Roca (2014.).

³ Povijesna regija Baranja je podijeljena između Mađarske i Hrvatske s time da je njezin veći dio danas u sastavu Mađarske gdje tvori zasebnu županiju. Mađarska županija Baranya je najjužnija županija u sastavu Mađarske a njezino središte Pečuh je ujedno i povijesno središte cijele Baranje. Hrvatski dio Baranje je u sastavu Osječko-baranjske županije sa sjedištem u Osijeku.

⁴ Od 144 naselja, sukladno metodološkom pristupu u ovom istraživanju, 11 naselja pripadaju pograničju Međimurske, 21 naselje pograničju Koprivničko-križevačke, 63 naselja pograničju Virovitičko-podravске i 49 naselja pograničju Osječko-baranjske županije. Među tim naseljima, 54 su u izravnom teritorijalnom doticaju s hrvatsko-mađarskom državnom granicom. Ostala naselja nemaju izravan dodir s državnom granicom, ali se nalaze u sustavu hrvatskih pograničnih općina/gradova prema Mađarskoj.

⁵ Prema istom kriteriju doticaja općina/gradova s vanjskom kopnenom granicom Republike Hrvatske, hrvatsko pogranično područje obuhvaća ukupno 128 administrativnih jedinica: 101 općinu i 27 gradova (Zupanc, 2018.), što znači da hrvatsko pograničje s Mađarskom čini petinu (20,3%) svih pograničnih administrativnih jedinica u Republici Hrvatskoj.

Slika 1. Prostorni okvir istraživanja – hrvatsko pogranično područje s Mađarskom

makroregionalnom centru Istočne Hrvatske (Osječko-baranjska županija). Svojevrsno prijelazno područje u kojemu se preklapaju nodalno-funkcionalni utjecaji Zagreba i Osijeka jest Virovitičko-podravska županija.

Demografska analiza u prostornom smislu provedena je, dakle, na tri razine: (1) hrvatsko pograničje s Mađarskom u cjelini; (2) dijelovi pograničja iz sastava Međimurske, Koprivničko-križevačke, Virovitičko-podravske i Osječko-baranjske županije i (3) jedinice lokalne samouprave iz naprijed navedenih županija koje svojim teritorijalnim obuhvatom čine pogranično područje. Zbog ograničenog opsega rada i većeg broja ulaznih varijabli (144 naselja), demografska analiza na razini naselja nije učinjena, ali bi u daljnjim istraživanjima dimenzije demografske održivosti bila vrlo korisna pa i neophodna.

Vremenski okvir istraživanja dinamičkih indikatora demografske održivosti predmetnog područja obuhvaća razdoblje od 1981. do 2018. godine. Razdoblje je dovoljno dugo i stoga reprezentativno za utvrđivanje osnovnih obilježja kretanja broja stanovnika, prirodnog, mehaničkog i općeg kretanja stanovništva te za procjenu demografske bilance za razdoblje nakon posljednjega popisa stanovništva (2011.), kao važnih statističko-demografskih indikatora ocjene demografske održivosti promatranoga pograničnoga područja. U demografskoj su analizi, apstrahirajući pritom od problematike neusklađenosti i neusporedivosti popisne metodologije, korišteni službeni popisni rezultati (ukupno stanovništvo) i vitalna statistika (prirodno kretanje stanovništva) »u zemlji«. Unatoč prisutnim metodološkim razlikama između u radu korištenih rezultata popisa stanovništva uslijed kojih su popisni rezultati međusobno neusporedivi, oni su u nedostatku pouzdanijih izvora demografskih podataka smatrani relevantnima i međusobno su uspoređivani i analizirani. U analizi brojčanih podataka primijenjene su statističko-matematičke metode u kombinaciji s analizom u GIS okruženju (interpolacija metodom *kriging*).

PROMJENA BROJA STANOVNIKA

Promjena broja stanovnika statistički je izraz ukupnoga kretanja stanovništva koji ima dvije dinamičke komponente: prirodno (bioreprodukcija) i mehaničko kretanje (migracije). Stoga je analiza trenda, intenziteta i predznaka kretanja broja stanovnika u određenom vremenskom razdoblju prvi korak u razumijevanju demografskoga stanja i prilika na nekom području i prva je kvantitativna i agregatna ocjena dosegnutog stupnja demografske održivosti. Područja (regije, administrativne jedinice, naselja i dr.) koja karakterizira dugoročno negativan (depopulacijski) predznak promjene broja stanovnika uglavnom se nalaze u silaznom trendu ne samo uži demografskih nego i širih društveno-ekonomskih razvojnih procesa. Takva su područja izložena i demografskoj regresiji, društvenoj destrukciji te ekonomskoj recesiji, puno više, snažnije i češće od područja koja karakterizira pozitivan, pa i stagnantan predznak promjene broja stanovnika. U tom slučaju je i njihova demografska održivost kao sastavnicom ukupne održivosti pod velikim znakom pitanja.

Kako bismo ocijenili trend, intenzitet i smjer kretanja broja stanovnika hrvatskoga pograničja s Mađarskom u razmatranje su uzeti službeni rezultati četiri opća popisa stanovništva u Republici Hrvatskoj: 1981., 1991., 2001. i 2011. (kritični vremenski trenutak popisa 31. ožujka), kao i procjena broja stanovnika za 2018. godinu (31. prosinca) koju je izradio DZSRH. Na taj način smo upotpunili uvid u dosadašnje, ali i aktualne trendove u demografskoj dinamici predmetnoga područja. Na temelju rezultata popisa i procjene izračunati su indeksi međupopisne promjene na razini gradova, općina i županija koje smo uključili u pogranično područje.

Razmotre li se rezultati referentnih popisa, uočava se kontinuirani pad broja stanovnika cijeloga hrvatskoga pograničja s Mađarskom, što upućuje na kontinuirane i prostorno izrazito homogene depopulacijske karakteristike. Ukupan broj stanovnika hrvatskoga pograničja s Mađarskom smanjen je sa 120.576 (1981.) na 92.872 (2011.), uz indeks promjene od 77,02 i stopu ukupne depopulacije od izrazito visokih -22,98%. Stopa prosječne relativne godišnje promjene u tih je trideset godina iznosila zamjetnih -0,87%. Usporedbe radi, ukupan broj stanovnika Hrvatske smanjen je između 1981. i 2011. godine za 6,88% (indeks međupopisne promjene iznosio je 93,12), uz stopu prosječne godišnje relativne promjene od -0,24%. Ukupna je depopulacija nastavljena i nakon popisa 2011. godine. Naime, prema procjeni DZSRH, 31. prosinca 2018. godine istraživano je područje imalo 80.523 stanovnika, što u odnosu na posljednji popis daje apsolutno smanjenje od -12.349 stanovnika, indeks promjene 86,70 te stopu ukupne depopulacije od -13,3%. U odnosu na 1981. godinu procijenjeni broj stanovnika hrvatskoga pograničja s Mađarskom do kraja 2018. godine smanjen je za 33,22%, odnosno za trećinu.

Riječ je, dakle, o području sa značajnim i kontinuiranim demografskim praznjenjem što je determinirano sinergijskim djelovanjem niza demografskih čimbenika, posebno negativnim trendovima u prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva kao i nedemografskim odrednicama, osobito perifernošću položaja, njegovoj prometnoj izoliranosti i nedovoljnim gospodarskim aktivnostima, što je pridonijelo nepovoljnim demografskim odnosima, strukturama i trendovima. Emigracijski su tijekom, kao bitan čimbenik depopulacije, dodatno pojačani nakon pristupanja Hrvatske Europskoj Uniji (srpanj 2013.) kada se za hrvatske radnike otvorilo veliko tržište rada najvećeg broja zemalja EU (Balija, 2019.; 2020.).

Analiza popisnog kretanja broja stanovnika po županijama, kojima pripadaju pojedini dijelovi pograničnoga područja Hrvatske s Mađarskom, potvrđuje naglašenu prostornu homogenost ukupne depopulacije, uz manja odstupanja u intenzitetu depopulacije, ali ne i u predznaku kretanja broja stanovnika (Tab. 1; Sl. 2). Promatrajući pograničje prema intenzitetu ukupne depopulacije na razini županija najnepovoljnija je situacija u dijelu pograničnoga područja koji se nalazi u Koprivničko-križevačkoj županiji. Naime, u razdoblju od 1981. do 2011. godine broj stanovnika u pograničnom području Koprivničko-križevačke županije je smanjen sa 18.470 na 12.664, uz indeks međupopisne promjene od 68,57 i stopu ukupne depopulacije od izrazito visokih -31,43%. Stopa prosječne godišnje relativne promjene dosegnula je -1,24%, što je signifikantno više u odnosu na cijelo pograničje s Mađarskom i osobito u odnosu na državni prosjek. Prosječna je veličina naselja smanjena sa 880 na 603 stanovnika. Procijenjeni broj stanovnika za 2018. godinu iznosio je 11.220, uz indeks promjene za razdoblje od 1981. do 2018. od 60,75. Svih sedam pograničnih općina imalo je kontinuirano smanjenje broja stanov-

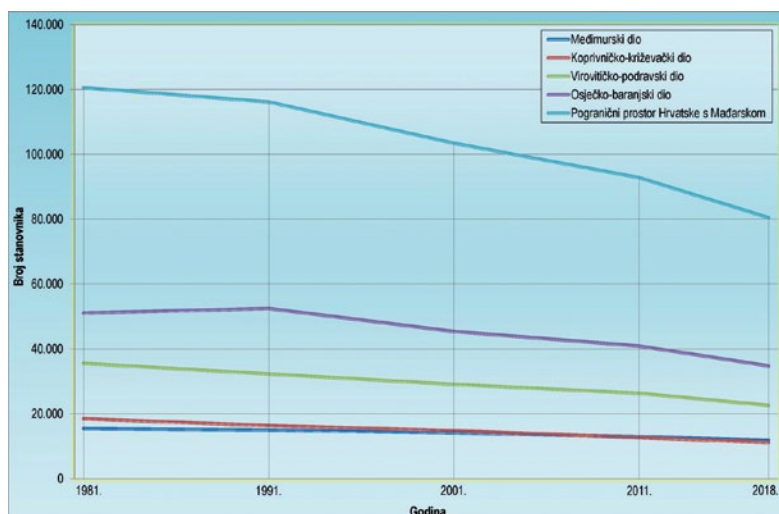

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika hrvatskoga pograničnoga područja s Mađarskom 1981. – 2018.

GRAD/OPĆINA/ ŽUPANIJA/REGIJA	1981.	1991.	2001.	2011.	2018. procjena	Indeks promjene (1981. – 1991.)	Indeks promjene (1991. – 2001.)	Indeks promjene (2001. – 2011.)	Indeks promjene (2011. – 2018.)	Indeks promjene (1981. – 2018.)
Općina Dekanovec	963	941	832	774	716	97,72	88,42	93,03	92,51	74,35
Općina Domašinec	2.743	2.590	2.459	2.251	2.003	94,42	94,94	91,54	88,98	73,02
Općina Goričan	3.256	3.221	3.148	2.823	2.536	98,93	97,73	89,68	89,83	77,89
Općina Kotoriba	3.360	3.579	3.333	3.224	3.152	106,52	93,13	96,73	97,77	93,81
Općina Podturen	5.124	4.663	4.392	3.873	3.472	91,00	94,19	88,18	89,65	67,76
Međimurska županija	15.446	14.994	14.164	12.945	11.879	97,07	94,46	91,39	91,77	76,91
Općina Drinje	2.363	2.244	2.156	1.863	1.620	94,96	96,08	86,41	86,96	68,56
Općina Đelekovec	2.172	1.953	1.824	1.533	1.364	89,92	93,39	84,05	88,98	62,80
Općina Ferdinandovac	2.497	2.293	2.107	1.750	1.503	91,83	91,89	83,06	85,89	60,19
Općina Gola	3.609	3.165	2.760	2.431	2.189	87,70	87,20	88,08	90,05	60,65
Općina Legrad	3.746	3.200	2.764	2.241	1.932	85,42	86,38	81,08	86,21	51,58
Općina Novo Virje	1.877	1.601	1.412	1.216	1.083	85,30	88,19	86,12	89,06	57,70
Općina Podravske Sesvete	2.206	1.957	1.778	1.630	1.529	88,71	90,85	91,68	93,80	69,31
Koprivničko-križevačka županija	18.470	16.413	14.801	12.664	11.220	88,86	90,18	85,56	88,60	60,75
Općina Čađavica	3.606	3.011	2.394	2.009	1.688	83,50	79,51	83,92	84,02	46,81
Općina Gradina	6.075	5.297	4.485	3.850	3.049	87,19	84,67	85,84	79,19	50,19
Općina Lukač	5.009	4.543	4.276	3.634	2.979	90,70	94,12	84,99	81,98	59,47
Općina Pitomača	11.618	11.106	10.465	10.059	9.263	95,59	94,23	96,12	92,09	79,73
Općina Sopje	3.802	3.407	2.750	2.583	2.007	89,61	80,72	93,93	77,70	52,79
Općina Špišić Bukovica	5.460	4.928	4.733	4.221	3.635	90,26	96,04	89,18	86,12	66,58
Virovitičko-podravska županija	35.570	32.292	29.103	26.356	22.621	90,78	90,12	90,56	85,83	63,60
Grad Beli Manastir	11.837	13.108	10.986	10.068	8.374	110,74	83,81	91,64	83,17	70,74
Grad Belišće	11.524	12.456	11.786	10.825	9.641	108,09	94,62	91,85	89,06	83,66
Grad Donji Miholjac	10.003	10.650	10.265	9.491	8.535	106,47	96,38	92,46	89,93	85,32
Općina Draž	5.236	4.623	3.356	2.767	2.065	88,29	72,59	82,45	74,63	39,44
Općina Petlovac	3.949	3.785	2.743	2.405	1.931	95,85	72,47	87,68	80,29	48,90
Općina Podravska Moslavina	1.834	1.606	1.451	1.202	994	87,57	90,35	82,84	82,70	54,20
Općina Popovac	3.812	3.623	2.427	2.084	1.491	95,04	66,99	85,87	71,55	39,11
Općina Viljevo	2.895	2.657	2.396	2.065	1.772	91,78	90,18	86,19	85,81	61,21
Osječko-baranjska županija	51.090	52.508	45.410	40.907	34.803	102,78	86,48	90,08	85,08	68,12
Pogranični prostor s Mađarskom	120.576	116.207	103.478	92.872	80.523	96,38	89,05	89,75	86,70	66,78

Izvori: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., DZSRH; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., DZSRH; Publikacije prema statističkim područjima, Stanovništvo, Statistika u nizu, Stanovništvo – procjena i prirodno kretanje 31. prosinca 2018., DZSRH. Izračun autora.

Slika 2. Kretanje broja stanovnika hrvatskoga pograničnoga područja s Mađarskom 1981. – 2018.

nika, s tim da su polovi depopulacije: Općina Legrad (indeks promjene u razdoblju 1981. – 2018. iznosio je 51,58) i Općina Podravske Sesvete (indeks promjene u razdoblju 1981. – 2018. iznosio je 69,31). Uz ostale negativne čimbenike depopulacije posebno treba naglasiti važnost relativno perifernog položaja ovoga područja u odnosu na veće urbane centre u sklopu matične županije, napose Koprivnicu što nije pridonijelo zadržavanju stanovništva (Pokos i Mišetić, 2009.; Feletar, 2012.; Feletar i Feletar, 2018.).

S obzirom na dosegnuti intenzitet depopulacije na drugom se mjestu nalazi pogranično područje s Mađarskom u okviru Virovitičko-podravске županije. Od 1981. do 2011. godine broj stanovnika je smanjen sa 35.570 na 26.356. Indeks međupopisne promjene iznosio je 74,10, a stopa ukupne depopulacije -25,9%. Stopa prosječne godišnje relativne promjene iznosila je -0,99%, što je tek nešto blaža depopulacija u odnosu na prethodno pogranično područje u sastavu Koprivničko-križevačke županije, ali još uvijek signifikantno viša u odnosu na cijelo pograničje s Mađarskom i Hrvatskom u cjelini. Prosječan broj stanovnika po naselju smanjen je sa 565 na 418 osoba. Prema DZSRH na ovom je pograničnom području 31. prosinca 2018. godine živio 22.621 stanovnik, što u odnosu na 1981. godinu daje indeks promjene od 63,60. S obzirom na razinu depopulacije, polovi su: Općina Čađavica (indeks promjene u razdoblju 1981. – 2018. iznosio je 46,81) i Općina Pitomača (indeks promjene u razdoblju 1981. – 2018. iznosio je 79,71). Virovitičko-podravska županija ne spada u red razvijenijih hrvatskih županija a pretrpjela je i stanovite demografske gubitke u Domovinskom ratu (Pejnović, 2004.; Feletar, 2005.; Živić, 2017.). To su, uz druge čimbenike, najvažniji razlozi kontinuiranog demografskog praznjenja u posljednjih 40-tak godina, a koje je u novijem razdoblju ubrzano.

Osječko-baranjski dio hrvatskoga pograničnoga područja s Mađarskom jedini nije zabilježio kontinuiranu ukupnu depopulaciju. Naime, za razliku od ostalih promatranih dijelova, kao i hrvatskoga pograničja u cjelini, jedino je u dijelu pograničja u Osječko-baranjskoj županiji zabilježen porast broja stanovnika u međupopisnom razdoblju od 1981. do 1991. godine. U tom je međupopisju broj stanovnika blago povećan i to sa 51.090 na 52.508 stanovnika (indeks međupopisne promjene iznosio je 102,78, a stopa demografskoga porasta 2,78%). Štoviše, tri su grada u tom međupopisnom razdoblju zabilježila porast stanovništva: Beli Manastir (indeks međupopisne promjene iznosio je 110,74), Beliše (indeks međupopisne promjene iznosio je 108,09) i Donji Miholjac (indeks međupopisne promjene iznosio je 106,47), što znači da je porast stanovništva determiniran demografskom ekspanzijom gradova koji su za razliku od ostalih dijelova pograničja razvili odgovarajuću gospodarsku aktivnost, a time djelovali koncentrirajuće u smislu demografskoga razvoja. U istom su međupopisju ruralne pogranične općine Osječko-baranjske županije imale demografski pad. No od 1991. godine i u ovom dijelu hrvatskoga pograničja s Mađarskom traje kontinuirani pad broja stanovnika. Posebno je bio izražen u godinama Domovinskoga rata i poraća (1991. – 2001.), tijekom kojega je broj stanovnika smanjen sa 52.508 na

45.410 (indeks međupopisne promjene iznosio je 86,48, a stopa demografskoga pada -13,52%). Naime, u razdoblju od 1991. do formalnog završetka procesa mirne reintegracije Hrvatskoga Podunavlja 15. siječnja 1998. godine, baranjski dio hrvatskoga pograničja s Mađarskom bio je u cijelosti pod okupacijom,⁶ što je zbog teških ratnih posljedica nepovoljno utjecalo na demografske i ekonomske prilike kao i na prognaničko-izbjegličko-povratničke tokove domicilnog (prijeratnog) stanovništva. Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2011. godine, osječko-baranjski dio pograničnoga područja s Mađarskom imao je 40.907 stanovnika, što u odnosu na 1981. godinu (51.090) predstavlja smanjenje stanovništva, uz indeks međupopisne promjene od 80,07, stopu ukupne depopulacije od -19,93% te stopu prosječne godišnje relativne promjene od -0,74%, što je niže od prosjeka za cijelo pograničje s Mađarskom, ali još uvijek više u odnosu na državni prosjek. Prosječna veličina naselja smanjena je sa 1042 na 835 stanovnika. Krajem 2018. godine osječko-baranjski dio hrvatskoga pograničja s Mađarskom imao je 34.803 stanovnika. To znači da je od popisa 1981. do kraja 2018. godine indeks promjene za ovo područje iznosio 68,12 što je nakon međimurskoga dijela druga najmanje nepovoljna vrijednost depopulacije. Polovi su demografskoga pada: Grad Donji Miholjac (indeks promjene u razdoblju 1981. – 2018. iznosio je 85,32) i Općina Popovac (indeks promjene u razdoblju 1981. – 2018. iznosio je 39,11.). Potrebno je istaknuti da je Općina Popovac od svih promatranih 26 jedinica lokalne samouprave u razdoblju 1981. – 2018. godine ostvarila najjaču stopu ukupne depopulacije te, sukladno tome, najizraženije demografsko praznjenje.

U razdoblju od 1981. do 2011. godine broj stanovnika međimurskoga dijela pograničnoga područja s Mađarskom smanjen je sa 15.446 na 12.945; indeks međupopisne promjene iznosio je 83,81, stopa ukupne depopulacije iznosila je -16,19%, a stopa prosječne godišnje relativne promjene -0,59% što upućuje na blaža depopulacijska obilježja u odnosu na cjelinu hrvatskoga pograničja s Mađarskom, ali u odnosu na Hrvatsku u cjelini to je i dalje jača depopulacija. Prosječna veličina naselja smanjena je sa 1404 na 1177 stanovnika. Prema procjeni (DZSRH), krajem 2018. godine u međimurskom dijelu hrvatskoga pograničja živjelo je 11.879 stanovnika, pa je indeks promjene broja stanovnika u odnosu na 1981. godinu iznosio 76,91. Na razini jedinica lokalne samouprave svih pet općina ima negativan predznak promjene broja stanovnika; polovi su: Općina Podturen (indeks promjene u razdoblju 1981. – 2018. iznosio je 67,76) i Općina Kotoriba (indeks promjene u razdoblju 1981. – 2018. iznosio je 93,81). Općina Kotoriba jedna je od samo četiri administrativne jedinice hrvatskoga pograničja s Mađarskom koja je u međupopisju 1981. – 1991. godine zabilježila demografski porast; indeks međupopisne promjene je iznosio 106,52. Ostale su tri jedinice s demografskim porastom, kako je ranije prikazano, bili gradovi: Beli Manastir, Belišće i Donji Miholjac u Osječko-baranjskoj županiji. Uzmemo li u obzir činjenicu da Međimurje spada u red razvijenijih hrvatskih regija, depopulacijska obilježja demografske dinamike zabrinjavaju, ali ne čude jer su pogranične općine Međimurja postupno sve više poprimale značajke marginalnosti u razvojnom smislu što se, dakako, nepovoljno odrazio i na demografske dinamičke trendove (Horvat i Toskić, 2017.).

PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA

Prirodno kretanje stanovništva, uz migracije, bitna su dinamička komponenta ukupnoga kretanja stanovništva čiji je statistički izraz naprijed opisano kretanje broja stanovnika. Upozorili smo na činjenicu da je hrvatsko pograničje s Mađarskom, kroz predmetno razdoblje (1981. – 2018.) u procesu kontinuirane ukupne depopulacije, što znači da ga karakterizira međupopisni pad broj stanovnika, kao i nastavak smanjenja populacije ustanovljen procjenom broja stanovnika krajem 2018. godine što upućuje na dugo i intenzivno demografsko praznjenje (DZSRH). U kontekstu ocjene predznaka demografske bilance kao važnog činitelja demografske održivosti promatranoga područja važno je utvrditi apsolutne i relativne pokazatelje prirodne promjene: broj živorođenih i stopu nataliteta kao *aktivu* te broj umrlih i stopu mortaliteta kao *pasivu* demografske bilance.

⁶ Ostali dijelovi hrvatskoga pograničnoga područja prema Mađarskoj tijekom Domovinskoga rata nisu bili okupirani.

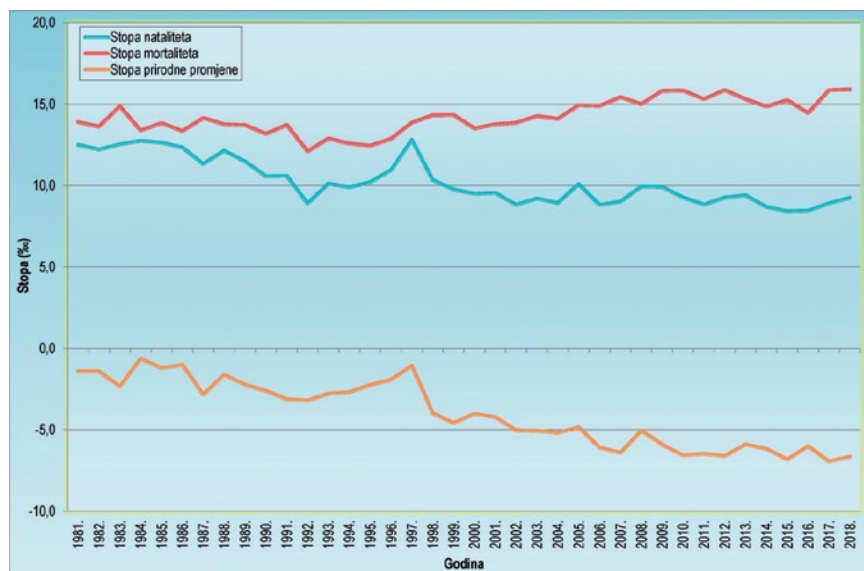
Tablica 2. Prirodno kretanje stanovništva u hrvatskom pograničnom području s Mađarskom 1981. – 2018.

Godina	Broj živorođene djece	Broj umrlih osoba	Prirodna promjena	Vitalni indeks
1981.	1507	1675	-168	89,97
1982.	1467	1636	-169	89,67
1983.	1500	1779	-279	84,32
1984.	1520	1595	-75	95,30
1985.	1501	1644	-143	91,30
1986.	1460	1579	-119	92,46
1987.	1334	1669	-335	79,93
1988.	1426	1616	-190	88,24
1989.	1344	1604	-260	83,79
1990.	1232	1536	-304	80,21
1991.	1228	1590	-362	77,23
1992.	1021	1388	-367	73,56
1993.	1147	1462	-315	78,45
1994.	1109	1410	-301	78,65
1995.	1132	1380	-248	82,03
1996.	1199	1410	-211	85,04
1997.	1387	1502	-115	92,34
1998.	1107	1532	-425	72,26
1999.	1032	1516	-484	68,07
2000.	992	1411	-419	70,30
2001.	986	1421	-435	69,39
2002.	902	1416	-514	63,70
2003.	931	1443	-512	64,52
2004.	893	1411	-518	63,29
2005.	999	1478	-479	67,59
2006.	863	1459	-596	59,15
2007.	873	1494	-621	58,43
2008.	953	1437	-484	66,32
2009.	940	1499	-559	62,71
2010.	869	1484	-615	58,56
2011.	818	1417	-599	57,73
2012.	846	1450	-604	58,34
2013.	848	1379	-531	61,49
2014.	772	1320	-548	58,48
2015.	738	1336	-598	55,24
2016.	731	1249	-518	58,53
2017.	759	1351	-592	56,18
2018.	751	1291	-540	58,17
Ukupno	41117	56269	-15152	-
Godišnji prosjek (n=38)	1082	1481	-399	72,39

Izvor: Tablogrami vitalne statistike (rođeni i umrli) u razdoblju 1981. – 2018., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Hrvatsko pogranično područje s Mađarskom u cjelini ima nepovoljna obilježja prirodnoga kretanja stanovništva što indicira uspostavljena usporediva serija podataka vitalne statistike prema kriteriju stanovništva »u zemlji«, a to znači da u analizu za razdoblje 1981. – 1997. godine nisu uključena događanja (rađanja i umiranja) hrvatskih građana u inozemstvu (Tab. 2 i 3; Sl. 3). Od 1981. do 2018. godine u naseljima je analiziranoga područja živorođeno ukupno 41.117 djece, umrlo je 56.269 osoba, pa je ostvareno prirodno smanjenje od 15.152 stanovnika,⁷ uz osobito važnu napomenu da je prirodni pad kontinuirani trend, što znači da je svake godine broj umrlih stanovnika bio veći od broja živorođene djece.⁸ Prosječno su na godišnjoj razini rođena 1082 djeteta, umrla je 1481 osoba, tako da je prosječan apsolutni prirodni pad stanovništva (demografski gubitak prirodnim putem) iznosio -399 stanovnika. U pograničnom je području Virovitičko-podravske županije ukupan apsolutni prirodni pad (1981. – 2018.) iznosio -6292 (najviše, 41,53% prirodnoga pada hrvatskoga pograničja s Mađarskom), Koprivničko-križevačke županije -4844 (30,65%), Osječko-baranjske županije -3975 (26,23%) te Međimurske županije -241 stanovnika (svega 1,59% prirodnoga pada hrvatskoga pograničja s Mađarskom). Broj živorođene djece smanjen je od 1981. (1507) do 2018. godine (751) za 50,17%, broj umrlih smanjen za 22,93% (sa 1675 na 1291), dok je obujam prirodnoga pada kroz isto razdoblje povećan sa -168 na -540 stanovnika ili za 221,40%.

Iz navedenog proizlazi da je prirodni pad stanovništva negativna determinanta demografske bilance i bitan destabilizacijski činitelj demografske održivosti hrvatskoga pograničja s Mađarskom u cjelini, ali i svakog njezinog izdvojenog dijela. Štoviše, bioreproduktivna obilježja analiziranoga područja nepovoljnija su od državnoga prosjeka.⁹ Naime, prirodni pad stanovništva se javio osjetno ranije no što je to slučaj s Hrvatskom razmatranom u cjelini, koja već dugi niz godina bilježi izrazito nepovoljne pokazatelje prirodnoga kretanja stanovništva, napose od 1991. godine od kada se stanovništvo Hrvatske nalazi u kontinuiranoj prirodnoj depopulaciji (Wertheimer-Baletić, 1999.; Nejašmić, 1999.; 2005.). Pojedine su upravno-teritorijalne jedinice u sastavu hrvatskoga pograničnoga područja s Mađarskom zabilježile prirodni pad stanovništva i prije 1991. godine, što dodatno svjedoči o ozbiljnosti demograf-

Slika 3. Prirodno kretanje stanovništva (‰) u hrvatskom pograničnom području s Mađarskom (1981. – 2018.)

⁷ Treba napomenuti da je vitalna statistika nepotpuna (1991. – 1998.) za naselja, općine i gradove koji su tijekom Domovinskoga rata bili okupirani, a koji se u kontekstu ovoga rada odnose na baranjski dio hrvatskoga pograničja s Mađarskom. U radu su za ratne godine prikazani samo podatci vitalne statistike za prognaničku populaciju.

⁸ Izvor: Tablogrami vitalne statistike (1981. – 2018.), DZSRH.

⁹ Više o negativnim demografskim obilježjima pograničnih područja Hrvatske vidi: Pokos i Mišetić (2009.), Nejašmić i Toskić (2013.), Mikašinović i Komušanac (2019.) i Zupanc (2018.).

ske krize u kojoj se ovo područje nalazi, a koja je značajno determinirana činjenicom kako je riječ o pretežno ruralnom i poljoprivrednom te perifernom i prometno izoliranom području, vrlo reduciranih mogućnosti jedinstvenog nodalno-funkcionalnog organiziranja, zahvaćenom jakim, dugotrajnim i čestim emigracijskim strujama što su tipične karakteristike hrvatskoga rurisa (Šterc, 1983.; Turk, Šimunić, Živić, 2016.). Potonjem treba pridodati i uznapredovao proces starenja stanovništva zahvaljujući kojemu se populacija reproduktivno i generacijski ne obnavlja i koji je, stoga, sve značajniji remetilački faktor demografske održivosti ruralnih i perifernih područja (Živić, Pokos i Turk, 2005.; Nejašmić 2008.).

Tablica 3. Stope prirodnoga kretanja stanovništva (‰) u hrvatskom pograničnom području s Mađarskom (1981. – 2018.)

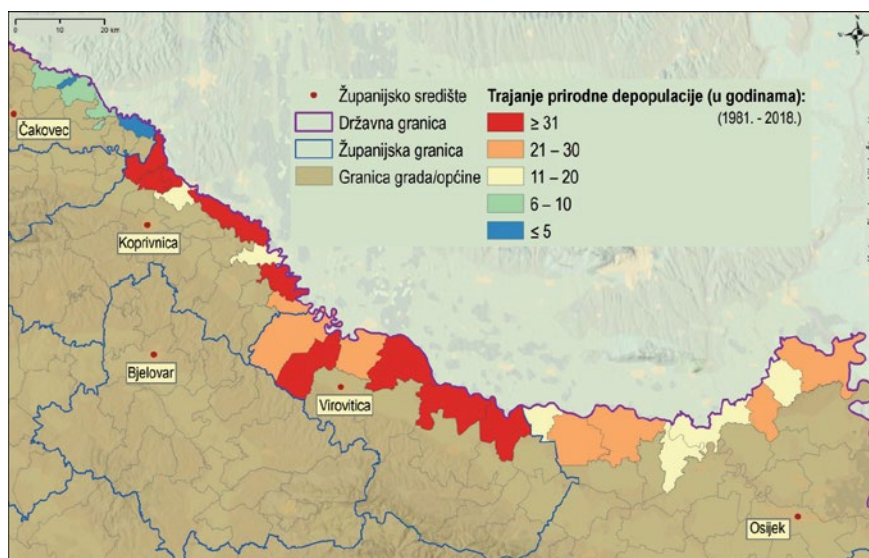
Godina	Međimurski dio			Koprivničko-križevački dio			Virovitičko-podravski dio			Osječko-baranjski dio			Hrvatski pogranični prostor prema Mađarskoj		
	n	m	pp	n	m	Pp	n	m	pp	n	m	pp	n	m	pp
1981.	13,5	12,2	1,3	9,2	15,5	-6,2	11,6	15,4	-3,8	14,0	12,8	1,2	12,5	13,9	-1,4
1982.	14,2	11,6	2,6	9,2	14,8	-5,5	10,2	15,5	-5,3	14,1	12,6	1,5	12,2	13,6	-1,4
1983.	15,2	12,6	2,5	9,2	16,7	-7,6	11,1	16,7	-5,6	13,9	13,7	0,3	12,5	14,9	-2,3
1984.	12,8	12,5	0,3	9,8	14,1	-4,3	11,1	14,4	-3,4	14,9	12,7	2,2	12,8	13,4	-0,6
1985.	13,6	12,7	0,9	8,6	16,1	-7,4	10,7	15,9	-5,1	15,0	12,1	2,9	12,6	13,8	-1,2
1986.	14,6	10,7	3,9	8,7	17,7	-9,0	10,7	15,2	-4,5	14,0	11,5	2,5	12,3	13,3	-1,0
1987.	12,1	12,5	-0,5	8,9	15,7	-6,8	10,6	16,3	-5,7	12,4	12,8	-0,4	11,3	14,2	-2,8
1988.	13,3	12,0	1,3	8,6	17,4	-8,8	11,8	14,7	-2,9	13,2	12,5	0,7	12,1	13,8	-1,6
1989.	12,9	11,5	1,3	9,7	17,6	-7,9	10,5	15,4	-4,9	12,3	12,1	0,2	11,5	13,7	-2,2
1990.	11,0	11,6	-0,6	7,7	14,5	-6,8	10,0	15,4	-5,3	11,7	11,8	-0,2	10,6	13,2	-2,6
1991.	11,8	12,1	-0,3	10,5	16,4	-5,9	10,6	16,8	-6,2	10,3	11,4	-1,2	10,6	13,7	-3,1
1992.	13,0	13,0	0,0	9,6	16,0	-6,5	9,7	16,6	-6,9	7,1	7,8	-0,8	8,9	12,1	-3,2
1993.	14,6	13,7	0,9	10,9	19,3	-8,3	11,4	17,6	-6,2	7,8	7,7	0,0	10,1	12,9	-2,8
1994.	12,0	13,9	-1,8	9,7	19,5	-9,8	11,3	14,5	-3,2	8,5	8,8	-0,3	9,9	12,6	-2,7
1995.	14,1	13,3	0,8	10,4	16,9	-6,5	11,2	16,5	-5,4	8,4	8,2	0,2	10,2	12,5	-2,2
1996.	11,8	12,2	-0,4	10,1	20,2	-10,1	12,8	16,3	-3,4	9,8	8,6	1,2	10,9	12,9	-1,9
1997.	13,1	11,5	1,6	11,6	19,0	-7,3	13,0	17,4	-4,4	13,0	10,7	2,2	12,8	13,9	-1,1
1998.	11,0	12,5	-1,5	10,9	17,8	-7,0	11,9	16,0	-4,1	9,0	12,7	-3,7	10,3	14,3	-4,0
1999.	11,9	12,5	-0,6	8,6	16,4	-7,8	10,7	16,2	-5,5	8,9	13,1	-4,2	9,8	14,3	-4,6
2000.	11,5	11,6	-0,1	8,0	16,9	-8,9	10,2	15,1	-4,9	8,9	12,0	-3,1	9,5	13,5	-4,0
2001.	11,7	11,2	0,5	10,0	17,3	-7,3	9,5	14,7	-5,2	8,8	12,8	-4,1	9,6	13,8	-4,2
2002.	10,1	13,1	-2,9	7,6	15,7	-8,1	9,7	15,4	-5,7	8,3	12,6	-4,3	8,8	13,9	-5,0
2003.	11,3	12,7	-1,4	9,0	17,2	-8,2	9,2	16,1	-6,9	8,6	12,7	-4,0	9,2	14,3	-5,1
2004.	9,8	13,1	-3,3	7,2	17,8	-10,6	10,6	15,3	-4,7	8,2	12,5	-4,3	8,9	14,1	-5,2
2005.	9,7	11,9	-2,2	10,4	17,3	-6,9	11,1	16,4	-5,3	9,5	14,2	-4,7	10,1	14,9	-4,8
2006.	10,1	12,1	-1,9	8,0	20,7	-12,6	9,2	15,3	-6,1	8,4	13,7	-5,3	8,8	14,9	-6,1
2007.	10,4	11,6	-1,2	8,8	17,7	-8,8	9,2	16,8	-7,6	8,5	15,0	-6,5	9,0	15,4	-6,4
2008.	12,4	11,1	1,3	10,0	18,3	-8,4	10,3	16,8	-6,5	8,9	14,0	-5,1	9,9	15,0	-5,1
2009.	11,2	13,8	-2,5	8,6	21,2	-12,7	9,9	16,6	-6,7	10,0	14,3	-4,3	9,9	15,8	-5,9

Godina	Međimurski dio			Koprivničko-križevački dio			Virovitičko-podravski dio			Osječko-baranjski dio			Hrvatski pogranični prostor prema Mađarskoj		
	n	m	pp	n	m	Pp	n	m	pp	n	m	pp	n	m	pp
2010.	11,3	13,0	-1,7	8,7	20,1	-11,4	9,5	16,3	-6,7	8,7	15,2	-6,5	9,3	15,8	-6,6
2011.	9,8	11,2	-1,4	8,9	19,5	-10,6	9,6	16,8	-7,2	8,0	14,4	-6,3	8,8	15,3	-6,5
2012.	8,9	12,6	-3,7	8,7	18,8	-10,1	9,6	15,1	-5,5	9,3	16,5	-7,1	9,3	15,9	-6,6
2013.	11,1	13,5	-2,4	8,7	17,3	-8,7	8,4	15,9	-7,5	9,7	14,8	-5,1	9,4	15,3	-5,9
2014.	9,6	11,7	-2,1	8,7	14,8	-6,2	7,8	16,1	-8,2	8,9	15,1	-6,2	8,7	14,9	-6,2
2015.	11,0	11,9	-1,0	8,9	18,7	-9,8	7,5	15,9	-8,4	8,0	14,8	-6,8	8,4	15,2	-6,8
2016.	10,7	11,5	-0,7	6,7	19,7	-13,0	8,9	14,8	-5,9	8,0	13,6	-5,6	8,5	14,5	-6,0
2017.	10,0	13,3	-3,3	9,7	18,3	-8,6	8,3	16,2	-7,9	8,7	15,7	-7,0	8,9	15,9	-7,0
2018.	10,6	12,9	-2,3	10,8	17,9	-7,1	9,1	17,0	-7,9	8,4	15,6	-7,2	9,3	15,9	-6,7

Izvor: Tablogrami vitalne statistike (1981. – 2018.), DZSRH. Izračun autora.

Već je ranije spomenuto da su u hrvatskom pograničnom području s Mađarskom prirodni pad stanovništva i opadajuća bioreprodukcija (vitalni indeks je kontinuirano ispod granične vrijednosti 100) prisutni tijekom cijeloga promatranoga razdoblja, dakle, u kontinuitetu. Prosječna vrijednost vitalnog indeksa za cijelo razdoblje (1981. – 2018.) iznosila je 72,39, s tim da je u razdoblju 1981. – 1990. vitalni indeks iznosio 87,52, u razdoblju 1991. – 2000. iznosio 77,79, u razdoblju 2001. – 2011. iznosio 63,37 te u razdoblju 2011. – 2018. godine iznosio 58,02. To znači da je u posljednjih osam godina broj živorođene djece i umrlih stanovnika u hrvatskom pograničju s Mađarskom gotovo izjednačen. Raspon vrijednosti stopa prirodnoga pada kao razlike *aktive* (stope živorođenih) i *pasive* (stope umrlih) biodinamike promatranog područja kretao se od -0,6‰ 1984. do -7,0‰ 2017. godine. No primjetne su i manje razlike između četiri izdvojena područja (Tab. 3; Sl. 3). Tako, primjerice, koprivničko-križevački i virovitičko-podravski dio pograničja bilježi prirodno smanjenje stanovništva kroz cijelo predmetno razdoblje; raspon prirodnoga pada u koprivničko-križevačkom dijelu pograničja kretao se od -4,3‰ 1984. do -13,0‰ 2016. godine, a u virovitičko-podravskom dijelu od -2,9‰ 1988. do -8,4‰ 2015. godine. S druge strane, u međimurskom i osječko-baranjskom dijelu pograničja postoje dulji ili kraći diskontinuiteti u prirodnom padu stanovništva: u međimurskom dijelu postoje do 2009. godine od kada

Slika 4. Trajanje prirodnoga pada stanovništva u hrvatskom pograničnom području s Mađarskom (1981. – 2018.)

Tablica 4. Trajanje prirodnoga pada stanovništva u hrvatskom pograničnom području s Mađarskom (1981. – 2018.)

Županija	Grad/općina	Trajanje prirodnoga pada u godinama
Međimurska	Kotoriba	3
Međimurska	Dekanovec	5
Međimurska	Domašinec	8
Međimurska	Goričan	10
Međimurska	Podturen	10
Osječko-baranjska	Petlovac	12
Osječko-baranjska	Belišće	13
Koprivničko-križevačka	Drnje	13
Osječko-baranjska	Popovac	14
Osječko-baranjska	Podravska Moslavina	16
Koprivničko-križevačka	Novo Virje	17
Osječko-baranjska	Beli Manastir	21
Osječko-baranjska	Donji Miholjac	21
Virovitičko-podravska	Pitomača	21
Osječko-baranjska	Viljevo	21
Osječko-baranjska	Draž	22
Virovitičko-podravska	Lukač	22
Koprivničko-križevačka	Podravske Sesvete	26
Virovitičko-podravska	Čađavica	38
Koprivničko-križevačka	Đelekovec	38
Koprivničko-križevačka	Ferdinandovac	38
Koprivničko-križevačka	Gola	38
Virovitičko-podravska	Gradina	38
Koprivničko-križevačka	Legrad	38
Virovitičko-podravska	Sopje	38
Virovitičko-podravska	Špišić Bukovica	38

Područja koja toliko dugo ostvaruju prirodni pad stanovništva teško mogu bazirati demografsku revitalizaciju na vlastitim bioreproduktivnim resursima.¹⁰ Revitalizacija takvih prostora u pravilu ovisi isključivo o imigraciji mlađeg stanovništva koje se ne može ostvariti bez poticajne populacijske, obiteljske, ekonomske, stambene, socijalne i porezne politike kako s nacionalne tako i u pojedinim segmentima i s područne (županijske), odnosno lokalne (općinske/gradske) razine.

U razredu od 21 do 30 godina s prirodnim padom stanovništva nalaze se gradovi: Beli Manastir i Donji Miholjac te općine: Draž i Viljevo iz Osječko-baranjske županije. Uz njih, u ovaj razred spadaju i općine: Pitomača i Lukač iz Virovitičko-podravske županije te Općina Podravske Sesvete iz Koprivničko-križevačke županije. Kumulativni demografski gubitak prirodnim putem u ovim je administrativnim jedinicama iznosio 5909 stanovnika. I za ovu je skupinu gradova/općina jasno da su u dubokoj demografskoj regresiji sa relativno slabim vlastitim demoreproduktivnim potencijalima. I njihova je

je broj umrlih veći od broja živorođene djece u kontinuitetu do danas, dok se u osječko-baranjskom dijelu kontinuirano prirodno smanjenje bilježi od 1998. godine. Raspon prirodnoga pada u međimurskom dijelu pograničja kretao se od -0,1‰ 2000. do -3,7‰ 2012. godine. U osječko-baranjskom dijelu pograničja raspon prirodnoga pada kretao se od -0,2‰ 1990. do -7,2‰ 2018. godine. Od 26 jedinica lokalne samouprave u hrvatskom pograničju s Mađarskom jedino je Općina Kotoriba zabilježila prirodni porast: kumulativno za razdoblje 1981. – 2018. godine iznosio je 42 stanovnika kao rezultat razlike između 1563 živorođene djece i 1521 umrlih osoba. Sve druge administrativne jedinice imale su u kumulativnom smislu veći broj umrlih od živorođenih; polovi su u apsolutnom kontekstu bili: Općina Draž u osječko-baranjskom (-1449) i Općina Podturen u međimurskom dijelu pograničja (-36).

Korisna ilustracija trenda, intenziteta i predznaka prirodnoga kretanja stanovništva hrvatskoga pograničja s Mađarskom jest broj godina s prirodnim padom stanovništva po općinama i gradovima (Tab. 4; Sl. 4). Od ukupno 26 gradova/općina koliko ih se nalazi u istraživanom području, čak 8 općina (Đelekovec, Ferdinandovac, Gola i Legrad iz Koprivničko-križevačke županije te Čađavica, Gradina, Sopje i Špišić Bukovica iz Virovitičko-podravske županije) bilježi trajanje prirodnoga pada stanovništva tijekom cijeloga razdoblja (1981. – 2018.). Demografski gubitak prirodnim putem u njima je od 1981. do 2018. godine iznosio 7259 stanovnika.

¹⁰ Podrobnije o demografskim resursima vidi: Nejašmić, Toskić i Mišetić (2009.), Nejašmić i Mišetić (2010.), Feletar i Feletar (2016.; 2018.).

demografska revitalizacija ovisna o djelovanju pozitivnih mjera različitih javnih politika usmjerenih na stanovništvo i njegov društveno-gospodarski razvoj i napredak.

Za skupinu gradova/općina koji bilježe prirodno smanjenje u trajanju od 11 do 20 godina se može ustvrditi da imaju nešto slabije izražena nepovoljna obilježja prirodnoga kretanja stanovništva od prethodnih dvaju razreda, ali bez velikoga razloga za dugoročni optimizam jer je i njihova biološka osnova reprodukcije značajno narušena. U ovu skupinu ulaze Grad Belišće te općine: Petlovac, Podravska Moslavina i Popovac iz Osječko-baranjske županije. Uz njih ovdje pripadaju i općine: Drnje i Novo Virje iz Koprivničko-križevačke županije. Kumulativni demografski gubitak prirodnim putem u njima je iznosio 1743 stanovnika.

Tri općine iz Međimurske županije bilježe trajanje prirodnoga pada stanovništva od 6 do 10 godina. To su općine: Domašinec, Goričan i Podturen. Za hrvatske prilike ovakvo je stanje relativno povoljno, ali ne i pozitivno, jer su i one zabilježile kumulativan demografski gubitak prirodnim putem od 239 stanovnika. No navedene općine mogu planirati demografsku obnovu temeljenu kako na imigraciji tako dijelom i na vlastitim demoreproduktivnim potencijalima.

Samo dvije općine iz Međimurske županije bilježe u cijelom hrvatskom pograničnom području s Mađarskom prirodni pad stanovništva u trajanju kraćem ili jednakom od 5 godina. Radi se o Općini Dekanovec gdje je prirodni pad u razdoblju od 1981. do 2018. bio zabilježen tijekom 5 godina i o Općini Kotoriba gdje je on ostvaren samo tijekom 3 godine. Kumulativan demografski gubitak prirodnim putem bio je neznatan, iznosio je svega 2 stanovnika. Iako je prirodni pad stanovništva dugoročno gledano izrazito nepovoljan demografski proces, za hrvatske prilike ove dvije općine spadaju u pozitivan pol demografskoga razvoja. Sama činjenica da jedino općine iz Međimurske županije spadaju u dva najmanje nepovoljna razreda prema dužini prisutnosti prirodnoga pada stanovništva jasno ukazuje na to da je Međimurje pozitivan pol demografskoga, a i ekonomskoga razvoja Hrvatske, što se, kao što je naprijed pokazano, očituje u manje negativnim i slabijim intenzitetom obilježenim depopulacijskim trendovima u općoj reprodukciji i bioreprodukciji stanovništva u odnosu na druge dijelove pograničja s Mađarskom, pa i u odnosu na Hrvatsku u cjelini.

MIGRACIJSKA BILANCA

U nedostatku pouzdanih brojčanih indikatora mehaničkoga kretanja stanovništva u demografskim se analizama ponajčešće poseže za izračunom/procjenom grube migracijske bilance kao razlike između popisnog (ukupnog) i prirodnog kretanja stanovništva tijekom određenog, uglavnom međupopisnog razdoblja. Izračunom/procjenom grube migracijske bilance, uz korekciju apsolutnih godišnjih vrijednosti biodinamike sukladno kritičnom vremenskom trenutku popisa, možemo utvrditi ima li neko područje pretežno imigracijski (doseljenički) ili emigracijski (iseljenički) karakter (Wertheimer-Baletić, 1999.; Nejašmić, 2005.). Procijenjena vrijednost grube migracijske bilance bitan je indikator utjecaja mehaničkoga kretanja stanovništva na veličinu i predznak demografske bilance i kao takva koristan je pokazatelj demografske održivosti nekoga područja.

Iz prezentiranih je podataka (Tab. 5) razvidno da hrvatsko pograničje s Mađarskom u cjelini, tijekom cijeloga promatranog razdoblja (31. ožujka 1981. – 31. ožujka 2018.), ima negativan predznak vrijednosti grube migracijske bilance te, sukladno tome, pretežita emigracijska obilježja, što znači da je mehaničko kretanje stanovništva kontinuirano negativna odrednica (*pasiva*) demografske bilance. Između popisa 1981. i popisa 1991. apsolutna vrijednost grube migracijske bilance iznosila je -2278 stanovnika, između popisa 1991. i popisa 2001., najviše, -9465 stanovnika, između popisa 2001. i popisa 2011. -5232 stanovnika te između popisa 2011. i 31. ožujka 2018. godine -7452 stanovnika; ukupno -24.427 stanovnika. Drugim riječima, na ime procijenjene grube migracijske bilance hrvatsko pograničje s Mađarskom izgubilo je u gotovo četiri desetljeća mehaničkim putem nešto manje od 25 tisuća stanovnika. Tolika je, naime, zapravo procijenjena razlika između broja doseljenih u to područje i broja odseljenih iz njega između 31. ožujka 1981. i 31. ožujka 2018. godine.

Treba ipak upozoriti da je prethodna procjena determinirana i metodološkim odrednicama koje vežemo uz: (1) nepotpunu vitalnu statistiku za bivše okupirane dijelove pograničja na području hrvatske Baranje, kao i uz: (2) promjene u metodologiji popisa koje se odnose na definiciju ukupnoga stanovniš-

Tablica 5. Apsolutna vrijednost grube migracijske bilance hrvatskoga pograničja s Mađarskom (1981. – 2018.)

Prostorna jedinica	Migracijska bilanca 1981. - 1991.	Migracijska bilanca 1991. - 2001.	Migracijska bilanca 2001. - 2011.	Migracijska bilanca 2011. - 2018.
Općina Dekanovec	-38	-78	-44	-42
Općina Domašinec	-138	-96	-199	-192
Općina Goričan	-93	-111	-217	-192
Općina Kotoriba	215	-260	-144	-50
Općina Podturen	-592	-268	-398	-325
Međimurski dio	-646	-813	-1.002	-801
Općina Drnje	0	-37	-167	-159
Općina Đelekovec	-52	57	-78	-33
Općina Ferdinandovac	-8	-14	-157	-95
Općina Gola	-324	-192	-142	-73
Općina Legrad	-176	-71	-174	-69
Općina Novo Virje	-185	-90	-109	-66
Općina Podravske Sesvete	-89	-41	-4	-39
Koprivničko-križevački dio	-834	-388	-831	-535
Općina Čađavica	-229	-299	-101	-112
Općina Gradina	-568	-538	-339	-485
Općina Lukač	-259	5	-334	-413
Općina Pitomača	-88	-351	-29	-424
Općina Sopje	-216	-494	69	-393
Općina Špišić Bukovica	-321	26	-296	-358
Virovitičko-podravski dio	-1.681	-1.651	-1.030	-2.185
Grad Beli Manastir	689	-2.138	-469	-1.143
Grad Belišće	535	-700	-709	-825
Grad Donji Miholjac	489	-239	-421	-636
Općina Draž	-140	-1.121	-98	-348
Općina Petlovac	-184	-982	-190	-321
Općina Podrav. Moslavina	-217	-133	-157	-127
Općina Popovac	-161	-1.155	-195	-384
Općina Viljevo	-128	-145	-130	-146
Osječko-baranjski dio	883	-6.613	-2.369	-3.931
Hrvatski pogranični prostor s Mađarskom	-2.278	-9.465	-5.232	-7.452

Napomena: Gruba migracijska bilanca procijenjena je sukladno kritičnom vremenskom trenutku popisa (31. ožujak), uključujući i procjenu za 2018. godinu.

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., DZSRH; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., DZSRH; Tablogrami vitalne statistike (1981. – 2018.), DZSRH; Publikacije prema statističkim područjima, Stanovništvo, Statistika u nizu, Stanovništvo – procjena i prirodno kretanje 31. prosinca 2018., DZSRH. Izračun autora.

tva, pa su rezultati predmetnih popisa smanjene usporedivosti. No neovisno o tome indikativna je veličina i predznak grube migracijske bilance koja pokazuje da je mehaničko kretanje stanovništva naglašeno negativna odrednica demografske održivosti hrvatskoga pograničja u cjelini kao i u svim njegovim izdvojenim dijelovima (Tab. 5). Zaključno, cijelo hrvatsko pogranično područje s Mađarskom ima dugotrajno izražena emigracijska obilježja te su ne samo indikator nego i bitna determinanta nepovoljnih aktualnih demografskih trendova, odnosa i struktura na tom području.

TIPIZACIJA OPĆEG KRETANJA STANOVNIŠTVA

Opće kretanje stanovništva je sintetički i agregatni pokazatelj demografske dinamike i demografske bilance. Njime je obuhvaćeno prirodno kretanje stanovništva i njegova prostorna pokretljivost (Wertheimer-Baletić, 1999.; Nejašmić, 2005). Prema Friganoviću (1990.), postoji osam različitih tipova općeg kretanja stanovništva, koji se dijele na dvije skupine: egzodusne ili emigracijske (koji se označavaju slovom E) i imigracijske (koji se označavaju slovom I). Svaka od tih dviju skupina ima četiri podtipa. Egzodusni (emigracijski) tipovi su: E1 (emigracija), E2 (depopulacija), E3 (izrazita depopulacija) i E4 (izumiranje). Imigracijski tipovi su: I1 (ekspanzija imigracijom), I2 (regeneracija imigracijom), I3 (slaba regeneracija imigracijom) i I4 (vrlo slaba regeneracija imigracijom).

Temeljem tipizacije općeg kretanja stanovništva, moguće je valorizirati utjecaj *aktive* i *pasive* prirodnoga kretanja stanovništva i migracija, odnosno prostorne pokretljivosti na demografsku bilancu određenog područja te, sukladno tom utjecaju, sagledati njegove buduće razvojne potencijale. U tom kontekstu hrvatsko pogranično područje s Mađarskom u cjelini ima kontinuirano negativnu demografsku bilancu kroz cijelo promatrano razdoblje koja se, kao što je ranije već upozoreno, indicira međupopisnim smanjenjem broja stanovnika: između 1981. i 1991. od -4369, između 1991. i 2001. od -12.729 te između 2001. i 2011. od -10.606. U strukturi negativne demografske bilance u prvom je međupopisju (1981. – 1991.) prirodni pad sudjelovao sa 47,86% a negativna gruba migracijska bilanca sa 52,14%. U sljedećem su međupopisju (1991. – 2001.) strukturu negativne demografske bilance činili prirodni pad sa 25,64% i negativna gruba migracijska bilanca sa čak 74,36%. Konačno, u trećem su međupopisnom razdoblju (2001. – 2011.) negativnu demografsku bilancu formirali prirodni pad sa 50,67% i negativna gruba migracijska bilanca sa 49,33%. U razdoblju od popisa 2011. do 31. ožujka 2018. godine prirodni pad stanovništva iznosio je -3971, a negativna gruba migracijska bilanca -7452; što daje negativnu demografsku bilancu od -11.423 stanovnika. U strukturi negativne demografske bilance u razdoblju od popisa 2011. do 31. ožujka 2018. godine prirodni pad je sudjelovao sa 34,76%, a negativna gruba migracijska bilanca sa zamjetnih 65,24%. Ukupno gledajući, od popisa 1981. do 31. ožujka 2018. godine, hrvatsko pograničje s Mađarskom ostvarilo je negativnu demografsku bilancu (-39.137), u čijoj je strukturi prirodni pad stanovništva sudjelovao sa 37,56%, a negativna gruba migracijska bilanca sa 62,44%.¹¹ Riječ je, dakle, o izrazitom depopulacijskom području koje se demografski prazni zahvaljujući prirodnom gubitku te na poseban način mehaničkim putem, što indicira emigracijski tip formiranja naseljenosti.

Slični su trendovi i odnosi glede utjecaja prirodnoga i mehaničkoga kretanja na opće kretanje stanovništva i demografsku bilancu zabilježeni i u izdvojenim dijelovima pograničnoga područja. Postoje, doduše, manje razlike u predznaku promjene u osječko-baranjskom dijelu pograničja u međupopisju 1981. – 1991. godine, ali one ne dovode u pitanje osnovne trendove, intenzitet i predznak demografske dinamike. Iz navedenog proizlazi da su migracije, osobito iseljavanje, u dugoročnom kontekstu važnija determinanta formiranja demografske bilance kao i tipa općeg kretanja stanovništva hrvatskoga pograničja s Mađarskom. To znači da je demografska održivost toga područja pod većim pritiskom mehanič-

¹¹ Navedeno dodatno ilustrira i procjena demografske bilance na temelju godišnjih vrijednosti vitalne i migracijske statistike. Naime, u proteklih osam godina (uključujući cijelu 2011. i cijelu 2018.) prirodni pad stanovništva u analiziranom pograničnom području dosegao je -4530 stanovnika (*aktiva* bilance prirodnoga kretanja iznosila je 6263 živorođene djece, a *pasiva* 10.793 umrlih osoba). U istom je periodu saldo ukupne migracije iznosio -7848 stanovnika (doselile su 10.653, a iselila je 18.501 osoba, što uključuje i preseljavanja unutar područja). Demografska bilanca na temelju naprijed iznesenih podataka iznosila je -12.378 stanovnika, u čijoj je strukturi prirodni gubitak sudjelovao sa 36,60%, a mehanički gubitak sa 63,40%. Ako iz analize isključimo broj osoba koje su se u navedenom razdoblju selile unutar pograničja (iz jedne općine/grada u drugu općinu/grad hrvatskoga pograničja s Mađarskom), a njih je od 2011. do 2018. godine bilo ukupno 1785, onda bi saldo ukupne migracije (saldo vanjske migracije + saldo unutarnje migracije kao razlike broja doseljenih/iseljenih iz drugih hrvatskih gradova/općina u gradove/općine pograničja) iznosio -6063 stanovnika. I u tom bi slučaju, očekivano, demografska bilanca hrvatskoga pograničja s Mađarskom između 2011. i 2018. godine iznosila -10.593 stanovnika: strukturu tako izračunate bilance činio bi prirodni pad sa 42,8% i negativan saldo migracije sa 57,2%. (izračunali autori prema: Unutarnja migracija stanovništva Republike Hrvatske, DZSRH, interna obrada Državnoga zavoda za statistiku za potrebe ovoga istraživanja).

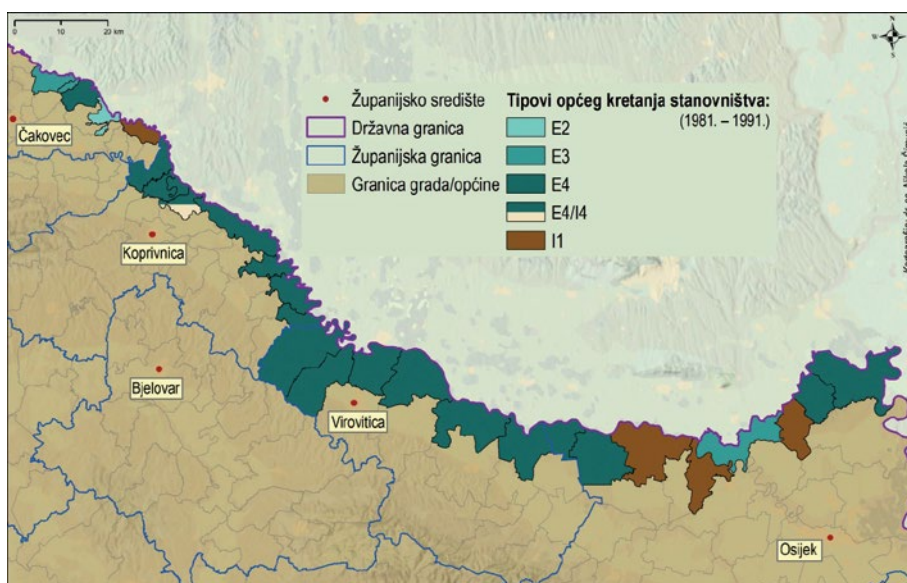
koga, a manjim pritiskom prirodnoga kretanja (gubitka) stanovništva. Navedeno ilustriraju i tipovi općeg kretanja stanovništva analiziranog područja kroz predmetna međupopisna razdoblja (Tab. 6; Sl. 5, 6, 7 i 8).

Tablica 6. Tipizacija općeg kretanja stanovništva hrvatskoga pograničja s Mađarskom (1981. – 2018.)

Prostorna jedinica	Prirodna promjena 1981. - 1991.	Popisna promjena 1981. - 1991.	Tip općeg kretanja stanovništva 1981. - 1991.	Prirodna promjena 1991. - 2001.	Popisna promjena 1991. - 2001.	Tip općeg kretanja stanovništva 1991. - 2001.	Prirodna promjena 2001. - 2011.	Popisna promjena 2001. - 2011.	Tip općeg kretanja stanovništva 2001. - 2011.	Prirodna promjena 2011. - 2018.	Popisna promjena 2011. - 2018.	Tip općeg kretanja stanovništva 2011. - 2018.
Općina Dekanovec	16	-22	E3	-31	-109	E4	-14	-58	E4	-12	-54	E4
Općina Domašinec	-15	-153	E4	-35	-131	E4	-9	-208	E4	-37	-229	E4
Općina Goričan	58	-35	E2	38	-73	E3	-108	-325	E4	-73	-265	E4
Općina Kotoriba	4	219	I1	14	-246	E3	35	-109	E3	-17	-67	E4
Općina Podturen	131	-461	E3	-3	-271	E4	-121	-519	E4	-46	-371	E4
Međimurski dio	194	-452	E3	-17	-830	E4	-217	-1.219	E4	-185	-986	E4
Općina Drnje	-119	-119	E4/I4	-51	-88	E4	-126	-293	E4	-66	-225	E4
Općina Đelekovec	-167	-219	E4	-186	-129	I4	-213	-291	E4	-123	-156	E4
Općina Ferdinandovac	-196	-204	E4	-172	-186	E4	-200	-357	E4	-133	-228	E4
Općina Gola	-120	-444	E4	-213	-405	E4	-187	-329	E4	-151	-224	E4
Općina Legrad	-370	-546	E4	-365	-436	E4	-349	-523	E4	-217	-286	E4
Općina Novo Virje	-91	-276	E4	-99	-189	E4	-87	-196	E4	-57	-123	E4
Općina Podravske Sesvete	-160	-249	E4	-138	-179	E4	-144	-148	E4	-54	-93	E4
Koprivničko-križevački dio	-1.223	-2.057	E4	-1.224	-1.612	E4	-1.306	-2.137	E4	-801	-1.336	E4
Općina Čađavica	-366	-595	E4	-318	-617	E4	-284	-385	E4	-185	-297	E4
Općina Gradina	-210	-778	E4	-274	-812	E4	-296	-635	E4	-256	-741	E4
Općina Lukač	-207	-466	E4	-272	-267	I4	-308	-642	E4	-193	-606	E4
Općina Pitomača	-424	-512	E4	-290	-641	E4	-377	-406	E4	-312	-736	E4
Općina Sopje	-179	-395	E4	-163	-657	E4	-236	-167	I4	-140	-533	E4
Općina Špišić Bukovica	-211	-532	E4	-221	-195	I4	-216	-512	E4	-184	-542	E4
Virovitičko-podravski dio	-1.597	-3.278	E4	-1.538	-3.189	E4	-1.717	-2.747	E4	-1.270	-3.455	E4
Grad Beli Manastir	582	1.271	I1	16	-2.122	E3	-449	-918	E4	-424	-1.567	E4
Grad Belišće	397	932	I1	30	-670	E3	-252	-961	E4	-270	-1.095	E4
Grad Donji Miholjac	158	647	I1	-146	-385	E4	-353	-774	E4	-248	-884	E4
Općina Draž	-473	-613	E4	-146	-1.267	E4	-491	-589	E4	-301	-649	E4

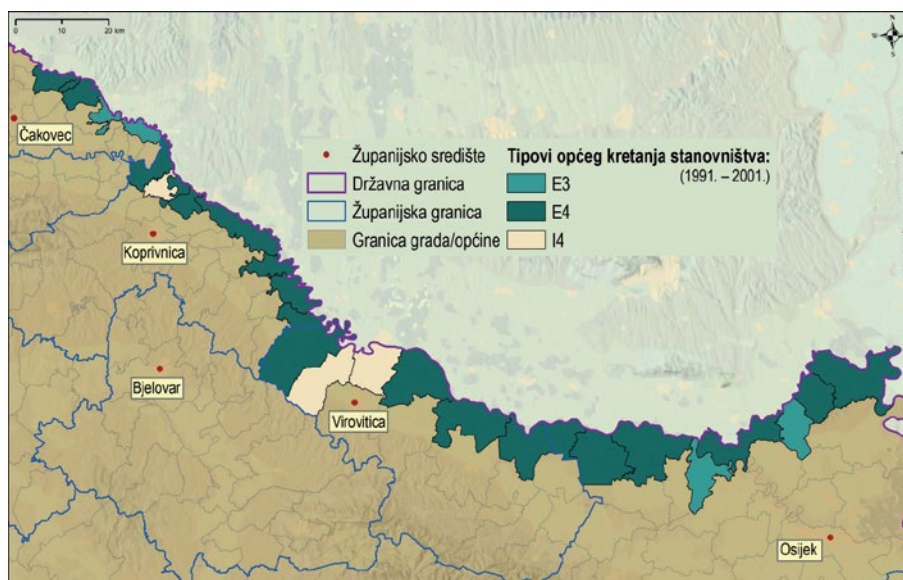
Prostorna jedinica	Prirodna promjena 1981. - 1991.	Popisna promjena 1981. - 1991.	Tip općeg kretanja stanovništva 1981. - 1991.	Prirodna promjena 1991. - 2001.	Popisna promjena 1991. - 2001.	Tip općeg kretanja stanovništva 1991. - 2001.	Prirodna promjena 2001. - 2011.	Popisna promjena 2001. - 2011.	Tip općeg kretanja stanovništva 2001. - 2011.	Prirodna promjena 2011. - 2018.	Popisna promjena 2011. - 2018.	Tip općeg kretanja stanovništva 2011. - 2018.
Općina Petlovac	20	-164	E3	-60	-1.042	E4	-148	-338	E4	-117	-438	E4
Općina Podravska Moslavina	-11	-228	E4	-22	-155	E4	-92	-249	E4	-65	-192	E4
Općina Popovac	-28	-189	E4	-41	-1.196	E4	-148	-343	E4	-165	-549	E4
Općina Viljevo	-110	-238	E4	-116	-261	E4	-201	-331	E4	-125	-271	E4
Osječko-baranjski dio	535	1.418	I1	-485	-7.098	E4	-2.134	-4.503	E4	-1.715	-5.646	E4
Hrvatski pogranični prostor s Mađarskom	-2.091	-4.369	E4	-3.264	-12.729	E4	-5.374	-10.606	E4	-3.971	-11.423	E4

Izvori: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., DZSRH; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., DZSRH; Tablogrami vitalne statistike (1981. – 2018.), DZSRH; Publikacije prema statističkim područjima, Stanovništvo, Statistika u nizu, Stanovništvo – procjena i prirodno kretanje 31. prosinca 2018., DZSRH. Izračun autora.

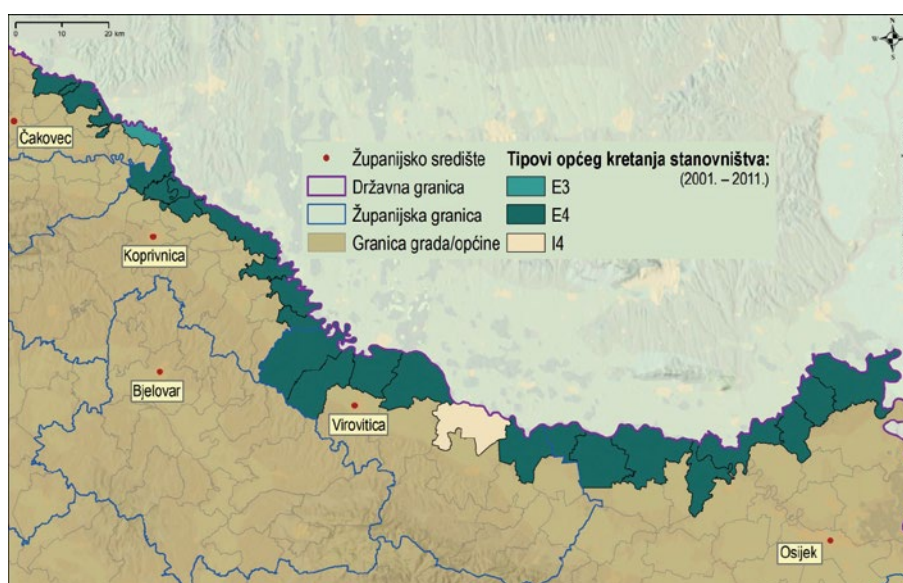

Slika 5. Tipizacija općeg kretanja stanovništva hrvatskoga pograničja s Mađarskom (1981. – 1991.)

Premda je već u prvom promatranom razdoblju (1981. – 1991.) hrvatsko pograničje s Mađarskom imalo najnepovoljniji E4 tip općeg kretanja stanovništva (*izumiranje*), stanje je ipak bilo povoljnije u odnosu na međupopisja koja su slijedila. Naime, međimurski dio pograničja imao je tip E3 (*izrazita depopulacija*), a osječko-baranjski dio najpovoljniji I1 tip (*ekspanzija imigracijom*). Od ukupno 26 administrativnih jedinica, njih 17 ili 65,38% imalo je E4 tip općeg kretanja stanovništva E4 (*izumiranje*), tri jedinice (općine Dekanovec, Podturen i Petlovac) su imale E3 tip općeg kretanja (*izrazita depopulacija*), jedna općina (Goričan) imala je E2 tip općeg kretanja (*depopulacija*), jedna općina

Slika 6. Tipizacija općeg kretanja stanovništva hrvatskoga pograničja s Mađarskom (1991. – 2001.)

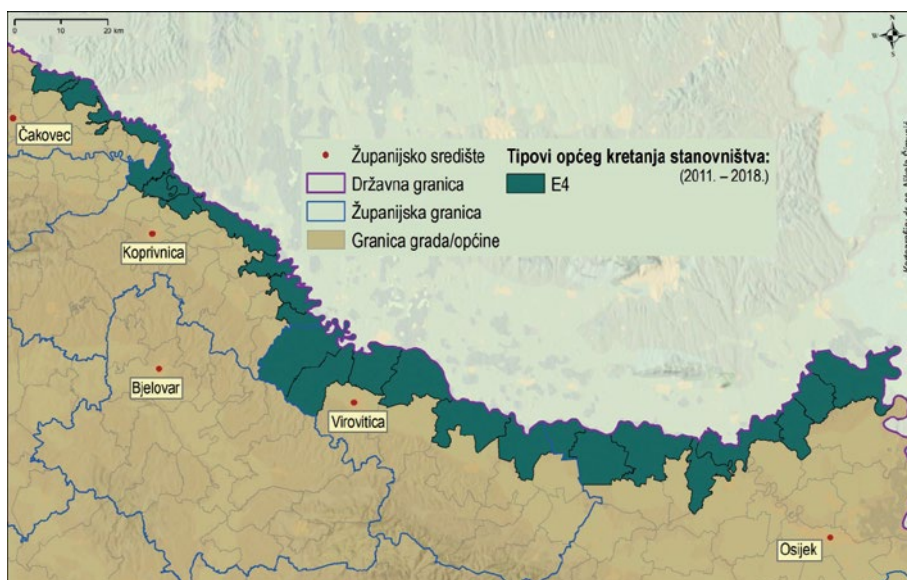
Slika 7. Tipizacija općeg kretanja stanovništva hrvatskoga pograničja s Mađarskom (2001. – 2011.)

(Drnje) granični E4/I4 tip (jednake vrijednosti popisne i prirodne promjene uz nultu vrijednost grube migracijske bilance), dok su tri grada u osječko-baranjskom dijelu (Beli Manastir, Belišće i Donji Miholjac) i jedna općina (Kotoriba) u međimurskom dijelu imali I1 tip općeg kretanja stanovništva (*ekspanzija imigracijom*).

U međupopisnom razdoblju 1991. – 2001. godine došlo je do pogoršanja obilježja općeg kretanja stanovništva hrvatskoga pograničja s Mađarskom. Cijelo područje, kao i sva njegova četiri dijela, zabilježili su najnepovoljniji E4 tip općeg kretanja stanovništva (*izumiranje*). Samo 7 gradova/općina ili 25,92% zabilježili su neki drugi tip općeg kretanja: općine Đelekovec, Lukač i Špišić Bukovica I4 tip (*vrlo slaba regeneracija imigracijom*) te gradovi Beli Manastir i Belišće kao i općine Goričan i Kotoriba E3 tip općeg kretanja stanovništva (*izražita depopulacija*). Ovakvo je nepovoljno stanje već davalo jasne naznake daljnjeg pogoršanja koje je uslijedilo u novijim razdobljima.

Analiza međupopisa 2001. – 2011. godine pokazuje daljnu prostornu homogenizaciju cjelokupnog pograničnog područja na temelju najnegativnijih obilježja općeg kretanja stanovništva pa tako gotovo sve administrativne sastavnice (njih 24 ili 92,31%) bilježe E4 tip općeg kretanja (*izumiranje*). Jedine su

Slika 8. Tipizacija općeg kretanja stanovništva hrvatskoga pograničja s Mađarskom (2011. – 2018.)

iznimke Općina Sopje koja bilježi I4 tip (*vrlo slaba regeneracija imigracijom*) i Općina Kotoriba koja bilježi E3 tip općeg kretanja (*izrazita depopulacija*).

Četvrto promatrano razdoblje (od 31. ožujka 2011. do 31. ožujka 2018.) se temelji na procjeni broja stanovnika DZS-a za 2018. i stvarnim pokazateljima vitalne statistike, pa za točnije rezultate valja pričekati sljedeći popis stanovništva (2021.). Ipak, i ovi su podaci indikativni te nedvojbeno ukazuju na dodatno pogoršanje stanja u odnosu na prethodno razdoblje. U ovome se razdoblju bilježi potpuna prostorna homogenizacija čitavoga pograničnog područja s Mađarskom na temelju E4 tipa općeg kretanja stanovništva (*izumiranje*), što znači da sve administrativne jedinice imaju prirodno smanjenje i mehanički odljev stanovništva, odnosno izrazita egzodusna obilježja. U takvim je zabrinjavajućim okolnostima demografska održivost hrvatskoga pograničja s Mađarskom upitna, tj. iluzorno je očekivati bilo kakve pomake na bolje bez provođenja pomno isplaniranih i sveobuhvatnih mjera demografske obnove i revitalizacije pri čemu je demografska obnova vlastitim demoreproduktivnim potencijalima teško ostvariva te se, stoga, ona mora zasnivati i na imigraciji mlađeg stanovništva u povoljnijoj bioreproduktivnoj dobi života, što bez značajnije revitalizacije gospodarskih aktivnosti nije moguće u dugoročnom kontekstu ostvariti.

ZAKLJUČAK

Na temelju naprijed izloženog može se zaključiti da hrvatsko pograničje s Mađarskom ulazi u red onih hrvatskih, ne samo pograničnih, područja koja imaju izrazito nepovoljna demografska dinamička obilježja kao u prirodnom tako još i više u mehaničkom kretanju stanovništva. Stoga dosadašnje i aktualne demografske promjene u ovom području treba razumjeti i interpretirati unutar šireg hrvatskog prostornog i teorijskog okvira kojega već niz godina (pa i desetljeća) karakteriziraju sve lošija bioreproduktivna i migracijska obilježja. Razlozi za takvo stanje su mnogi. U Hrvatskoj se uglavnom nije sustavno brinulo o razvoju ruralnih područja, poput analiziranog u ovom radu, pa su najčešće oni bili prepušteni »sami sebi«. Rezultat je bio njihovo sustavno i ponajčešće kontinuirano demografsko, društveno i ekonomsko zaostajanje. U mnogim su ruralnim područjima Hrvatske inovacijski procesi ili kasnili, ili su – što je još nepovoljnije – potpuno izostali. To je rezultiralo zakašnjelim ulaskom u proces socijalno-geografske transformacije koji bi omogućio njihovu barem kakvu-takvu revalorizaciju i revitalizaciju. U današnje vrijeme, kad su u mnogim razvijenim europskim zemljama ruralna područja optimalno valorizirana i polivalentno iskorištena, kod nas se većina ruralnih dijelova, pogotovo na kontinentu i na istoku Hrvatske, i dalje tradicionalno povezuje isključivo s poljoprivredom koja već

godinama u hrvatskom ravničarskom području nije optimalno ustrojena niti organizirana. Hrvatsko pograničje prema Mađarskoj u tom kontekstu nije iznimka.

Uz pogranična se područja tradicionalno veže i pojam perifernosti. To je razumljivo jer u tradicionalnom poimanju granica, one označavaju kraj neke države, što asocira na perifernost kao proces i periferiju kao društveno-gospodarsko stanje. No u modernom razdoblju granice u Europskoj Uniji zapravo više ne razdvajaju, nego naprotiv spajaju susjedne države. Budući da Hrvatska još uvijek nije članica schengenskog prostora, nije moguće putovanje i prelazak granice bez granične kontrole. S ulaskom Hrvatske u spomenuti prostor za očekivati je poboljšanje prekogranične suradnje i transformacija granice i pograničnoga područja s mogućim pozitivnim odjecima na jačanje njihove gospodarske aktivnosti, na bolju prometnu povezanost i generiranje novih centralnih funkcija, riječju ublažavanje njegova perifernog položaja (koncept deperiferizacije), što će pridonijeti usporavanju negativnih demografskih trendova te u dugoročnom smislu povećati izgleda za demografsku revitalizaciju. U kontekstu deperiferizacije hrvatskoga pograničja s Mađarskom kao problemskog područja u razvojnom smislu nužno je da granica prestane biti pojam, simbol i stvarnost koja razdvaja, nego ona treba postati poveznica između dviju država koja spaja i prožima različite vidove društveno-gospodarskoga razvoja i suradnje u najširem smislu te riječi. U tom slučaju ublažavanje negativnih demografskih dinamičkih i strukturno-demografskih trendova i procesa može postati realnost, a ne samo dobra želja.

LITERATURA

1. Balija, M., 2019: Iseljavanje iz Hrvatske – razvojno i/ili sigurnosno pitanje?, *Podravina* 18 (35), 105-121.
2. Balija, M., 2020: Razmjeri recentnog egzodusa iz Hrvatske – analiza podataka službenih statistika RH i zemalja useljavanja hrvatskog stanovništva, *Podravina* 19 (37), 5-25.
3. Feletar, D., 2002: Promjene u prostornom rasporedu naseljenosti Koprivničko-križevačke županije – s osobitim osvrtom na razdoblje od 1991. do 2001. godine, *Podravina* 1 (1), 5-30.
4. Feletar, D., 2005: Razlike u razvijenosti regija u Hrvatskoj – s posebnim osvrtom na Koprivničko-križevačku županiju, *Podravina* 4 (8), 167-178.
5. Feletar, D., 2013: Geografsko-demografske značajke Regionalnog parka Mura-Drava, *Podravina* 12 (24), 5-21.
6. Feletar, D., Feletar, P. 2008: Prirodna osnova kao čimbenik naseljenosti gornje hrvatske Podravine, *Podravina* 7 (13), 167-212.
7. Feletar, D., Feletar, P. 2016: Stanovništvo kao faktor razvoja Podravine: ljudski resursi Podravine u posttranzicijskoj etapi intenzivne depopulacije, *Podravina* 15 (30), 9-100.
8. Feletar, D., Feletar, P., 2018: Procesi dramatične depopulacije gornje hrvatske Podravine, Meridijani, Zagreb.
9. Feletar, P., 2007: Procesi depopulacije sjeverne Hrvatske između 1948. i 2001. godine, *Podravina* 6 (12), 148-158.
10. Feletar, P., 2011: Industrija Podravine – od manufaktura do deindustrijalizacije (glavne etape i procesi), *Podravina* 10 (20), 115-162.
11. Feletar, P., 2012: Demografske promjene u Koprivničko-križevačkoj županiji od 1857. do 2011. godine, *Podravina* 11 (21), 129-167.
12. Friganović, M., 1990: Demogeografija: stanovništvo svijeta, Školska knjiga, Zagreb.
13. Gelo, J., Akrap, A., Čipin, I., 2005: Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (Bilanca 20. stoljeća), Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb.
14. Horvat, Z., Toskić, A. 2017: Marginalnost kao znanstveno-istraživačka tema u geografiji – s osvrtom na Međimurje, *Podravina* 16 (32), 159-171.
15. Magaš, D., 2013: Geografija Hrvatske, Odjel za geografiju Sveučilišta u Zadru, Meridijani, Zadar.
16. Mikašinović, M., Komušanac, M. 2019: Demografska obilježja hrvatskih prigraničnih administrativnih jedinica prema Republici Sloveniji, *Podravina* 18 (36), 96-112.
17. Nejašmić, I., 1991: Depopulacija u hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi, Nakladni zavod Globus, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
18. Nejašmić, I., 2005: Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima, Školska knjiga, Zagreb.
19. Nejašmić, I., 2008: Stanovništvo Hrvatske: demogeografske studije i analize, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.

20. Nejašmić, I., Toskić, A., Mišetić, R. 2009: Demografski resursi Republike Hrvatske: sintetični pokazatelji za županije, gradove i općine, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.
21. Nejašmić, I., Mišetić, R. 2010: Sintetični pokazatelj demografskih resursa: doprinos tipologiji hrvatskog prostora, Hrvatski geografski glasnik 72 (1), 49-62.
22. Nejašmić, I., Toskić, A. 2015: Starenje stanovništva pograničnih područja Republike Hrvatske, *Acta Geographica Croatica* 40 (1), 1-13.
23. Pejnović, D., 2004: Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske, *Društvena istraživanja* 13 (4-5), 1-13.
24. Pokos, N., Mišetić, R., 2009: Temeljni demografski pokazatelji hrvatskoga pograničnog pojasa, u: Sigurnost i obrana Republike Hrvatske u euroatlantskom kontekstu (ur. Smerić, T., Sabol, G.), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 229-246.
25. Roca, Z., Roca Oliveira Nazare, M. 2014: Demografska održivost i prostorni razvoj u Portugalu, *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae* (2), 23-31.
26. Turk, I., Šimunić, N., Živić, D. 2016: Prometna dostupnost kao čimbenik depopulacije i razvojnog zaostajanja: primjer Žumberka, *Društvena istraživanja* 25 (2), 241-266.
27. Šterc, S. 1983: Prirodno kretanje stanovništva prigraničja SR Hrvatske prema Mađarskoj 1961. – 1981. godine, *Geografski glasnik* 45, 119-139.
28. Wertheimer-Baletić, A. 1999: Stanovništvo i razvoj, MATE d. o. o., Zagreb.
29. Wertheimer-Baletić, A. 2017: Demografska teorija, razvoj stanovništva Hrvatske i populacijska politika (Izbor radova), Meridijani, Zagreb.
30. Zupanc, I. 2018: Demogeografski razvoj hrvatskog pograničja 2001. – 2011., *Migracijske i etničke teme* 34 (2), 113-142.
31. Živić, D., Pokos, N., Turk, I. 2005: Basic Demographic Processes in Croatia, *Hrvatski geografski glasnik* 67 (1), 27-44.
32. Živić, D. 2017: Demografske prilike u Virovitičko-podravskoj županiji uoči, tijekom i nakon domovinskoga rata, u: Virovitica u Domovinskom ratu (ur. Brekalo, M.), Državni arhiv u Virovitici, Virovitica, 467-492.

IZVORI

1. Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., Državni zavod za statistiku RH, Zagreb. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 13.7.2020.).
2. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema spolu i starosti, Statistička izvješća 1468, Državni zavod za statistiku RH, Zagreb, 2013. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 13.7.2020.).
3. Publikacije prema statističkim područjima, Stanovništvo, Statistika u nizu, Stanovništvo – procjena i prirodno kretanje 31. prosinca 2018. Dostupno na: www.dzs.hr (pristupljeno 13. 7. 2020.).
4. Tabloграмi vitalne statistike (rođeni i umrli) u razdoblju 1981. – 2018., Državni zavod za statistiku RH, Zagreb.

SUMMARY

The border area of Croatia with Hungary in a broader sense includes parts of four counties: Međimurje, Koprivnica-Križevci, Virovitica-Podravina and Osijek-Baranja. More specifically, in this paper, the border area refers to cities and municipalities within the aforementioned counties that cross the state border with their territory. These comprise 26 local self-government units, of which three are cities and 23 municipalities with a total of 144 settlements. In the traditional sense, European border areas are most often associated with terms such as traffic isolation and peripherality. Nowadays, however, their social and economic transformation is taking place within the European Union. This is especially true in the Schengen area, where borders no longer separate, but connect neighboring countries. Croatia is a new member of the European Union and as such has not yet been integrated into the Schengen area where travel is possible without border controls. Therefore, the transformation of the Croatian border area towards the neighboring countries that are members of the EU has not yet taken place, and this has its echo in past and current demographic trends and processes. The Croatian border with Hungary is the earliest defined Croatian land border, which was established in the Middle Ages and is connected in its longest part along the Drava River. All other land borders of the Republic of Croatia were defined later, with the provision that only after the independence of Croatia did they become state (international) borders. During the former Yugoslavia, only the Croatian land border with Hungary was international. This fact led to less cross-border cooperation and connectivity than was the case with other borders that were not international until thirty years ago. Demographic analysis determined the depopulation and emigration character of demographic dynamic changes in the reference time period from the 1981 to 2018 census. These are continuous and spatially homogeneous negative demographic trends (natural decline and negative migration balance) that significantly destabilize the concept of demographic sustainability as a condition of overall social and economic stabilization and revitalization of the border area, which, of course, has its security dimension.

ANALYSIS OF THE CULTURAL OFFERINGS OF THE LUDBREG – PODRAVINA REGION - EMPIRICAL RESEARCH

ANALIZA STANJA KULTURNE PONUDE LUDBREŠKE PODRAVINE- EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

Andreja RUDANČIĆ

Docent dr. sc.

Libertas međunarodno sveučilište

Trg J. F. Kennedyja 6b

10000 Zagreb

Primljeno / Received: 18. 8. 2020.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Prethodno priopćenje

Preliminary report

UDK / UDC:

338.48-6:7/8(497.523Ludbreg)

338.483.12(497.523Ludbreg)

Petar MIŠEVIĆ

Docent dr. sc.

Sveučilište Sjever

Trg dr. Žarka Dolinara 1

48000 Koprivnica

Tatjana JAGIĆ

Libertas međunarodno sveučilište

Trg J. F. Kennedyja 6b

10000 Zagreb

ABSTRACT

Today, cultural heritage and cultural tourism are one of the largest and fastest-growing tourist markets in the world. It is estimated that four out of ten tourists choose to travel to certain destinations motivated by the cultural offerings of the place. This only shows the increase in demand for cultural tourism and cultural heritage as diversification of tourism supply. The demands of tourists arise from their search for authentic new experiences and knowledge. The purpose of this paper is to conduct an empirical study of the tourism demand factors that shape the system of cultural tourism supply. The Ludbreg-Podravina region was selected for the case analysis, due to its considerable potential for the development of cultural tourism.

A synthesis of the results, findings and conclusions of this research will be used to formulate certain critical recommendations and valuable guidelines for improving the cultural tourism supply in the destination.

Keywords: cultural heritage, cultural tourism, tourism demand, the Ludbreg-Podravina region

Ključne riječi: kulturna baština, kulturni turizam, turistička potražnja, ludbreška Podravina

INTRODUCTION

The »Experience Economy« is a new tourist product. With the development and modernization of tourism, more and more tourism customers are looking for new and unique destinations that can offer a wealth of experiences. According to Dujmović, the concept of a tourist experience in its broadest sense

encompasses everything that happens before, during and after a trip/vacation.¹ Therefore, in addition to the classic 3S (sun, sea & sand) model that provides holiday tourism, cultural tourism facilitates the successful implementation of the 3E (entertainment, excitement & education) model.² According to the provisions of the Tourism Development Strategy of the Republic of Croatia by 2020, cultural tourism, under the criterion of attractiveness, is potentially one of the Croatian tourism supply's leading production groups. For the Republic of Croatia, relevant cultural tourism products defined by the Strategy include urban tourism, heritage tourism, event tourism, creative tourism and religious tourism. If this is put in the perspective that it is presently estimated that about 40% of all international travel has a cultural component, we can conclude that more intensive and faster development of this product is needed to harness its potential.³ There are two basic approaches to defining cultural tourism. The first approach focuses on landscapes and monuments, describing the types of attractions visited by tourists in cultural tourism and it refers to culture as a product. The second approach describes cultural tourism according to the motives and meanings associated with cultural tourism activities that include »all forms of travel through which tourists learn about the history and heritage of other cultures or their contemporary way of life and thought«⁴. Tourists learn about the process of other cultures, and the notion of cultural tourism is more clearly based on culture as a process. According to UNESCO⁵, cultural heritage refers to monuments, groups of buildings and sites of historical, aesthetic, scientific, archaeological, ethnological or anthropological value. There are three main components of the Convention in defining cultural heritage; monuments (architectural works; monumental works of art - sculpture and painting; elements or structures of an archaeological nature; drawings, caves and dwellings; and combinations of features of outstanding universal value, whether historical, artistic or scientific), groups of buildings (groups of detached or connected buildings) that, due to their architecture, homogeneity or position in the environment, have an exceptional universal value, whether historical, artistic or scientific), and sites (works of man or combined works of nature and man, and areas that include archaeological sites of outstanding universal value, whether historical, artistic, or scientific). The role of culture and cultural heritage in the development of tourism is vital. Thanks to tourism, i.e. its conversion function, cultural resources turn into cultural tourist products. The marketing approach is extremely important in this process. This includes, with the cooperation of various teams of experts, the processing of cultural content and resources and their shaping into an acceptable product in marketing terms, creating a brand of attraction and positioning a cultural tourist product. The marketing approach is extremely important in this process. This includes, with the cooperation of various teams of experts, processing of cultural content and resources and their shaping into an acceptable (in marketing terms) cultural tourism product, its brand creation and positioning.

TOURIST RESOURCES OF THE LUDBREG – PODRAVINA REGION

Tourist resources represent all natural or man-made heritage sites in a certain area that can be valorised for tourism and that are visited by temporary visitors on their trips due to their special attraction.⁶ Accordingly, all the resources that can be used for tourism in an area can be called tourist resources.⁷

¹ Dujmović, M. (2014.): *Kultura turizma*, sveučilište Josipa Jurja Dobrile u Puli, Pula, p. 90.

² Gračan, D., Zadel, Z., Rudančić-Lugarić, A. (2010): *Strategic Management of Cultural-Tourism Resources*, *Academica Turistica-Tourism & Innovation Journal*, University of Primorska, Faculty of Tourism-Portorož, 2010, No.1-2, p.17

³ Tomljenović, R., Boranić Živoder, S. (2015.), *Akcijski plan razvoja kulturnog turizma*, Institut za turizam, Zagreb, p. 4.

⁴ MacIntosh, RW and R. Goeldner *Tourism: Principles, Practices, and Philosophies*, Wiley and Sons, New York, 1986, p. 86.

⁵ <https://en.unesco.org/creativity/publications>, (accessed on 10 October 2020)

⁶ Bartolucci, M. (2013): *Upravljanje razvojem turizma i poduzetništva*, Sveučilište u Zagrebu, Školska knjiga, Zagreb, p. 457

⁷ Kušen, E. (2002): *Turistička atrakcijska osnova*, Institut za turizam, Zagreb, p.16

The Ludbreg-Podravina Region administratively belongs to the Varaždin County, and since 1993 it has been divided into four municipalities: Martijanec, Mali Bukovec, Sveti Đurđ and Ludbreg. In 1996 another (the fifth) municipality was formed, named Veliki Bukovec. On 19 January 1997, the town of Ludbreg has received city status.⁸ The main centre of The Ludbreg-Podravina region is the town of Ludbreg. Since there are remnants of ancient heritage or Roman culture on the site, it can be stated that Ludbreg is one of the oldest settlements in Croatia. The city of Ludbreg⁹ consists of 12 settlements: Apatija, Bolfan, Čukovec, Globočec Ludbreški, Hrastovsko, Kućan Ludbreški, Ludbreg, Poljanec, Segovina, Selnik, Sigetec Ludbreški, Slokovec and Vinogradi Ludbreški with 9,194 inhabitants according to the 2011 census. It is located on the left bank of the river Bednja at the foot of the Kalničko gorje mountains, i.e. on the Varaždin - Koprivnica main road/route.

Since that even in the past the roads leading through Ludbreg were of great importance, six roads are leading to it today. Podravska road to Varaždin and Koprivnica which has regional significance. The route through the Bednja valley towards Varaždinske Toplice spa and Novi Marof is connected to the Zagreb - Varaždin Main Road and has regional significance. Directions of sub-regional significance are towards Legrad, i.e. lower Međimurje, Prelog. Additionally, the route towards the villages of Prikalnica holds significance. The small town in the Podravina region has developed at the intersection of roads leading from east to west and from north to south, due to trading paths crossing the river Bednja. Exactly due to the importance of these paths, its foundations were laid down in the first millennium BC. It is believed that the tribes of Goths, Lombards, Huns, Gepids, Celts and Avars passed through this area, and after them, it was settled by the Croats in the middle of the 7th century. According to the finds, it is believed that the Romans moved to this area 2000 years ago and erected a monumental building Iovia on top of the previously existing settlement. A legend also dates from that time, saying that this is the place where earthly circles were imagined, with large metropolises on their outskirts.¹⁰ Currently, there are three hotels in Ludbreg with a total capacity of 108 beds. Amalija and Raj Hotels are open all year round, while the Crnković Hotel opens as needed. There are 12 beds in the Fishing Lodge, and the Croatian Restoration Center in the Batthyany Castle has furnished a dozen double rooms for its needs. Users of Batthyany Castle, although they are not liable to pay the sojourn tax and therefore are not part of the official tourist statistics, still generate some tourism income for the city. As for private accommodation, there are currently no accommodation capacities.¹¹ Since the official statistics contain very little qualitative data on tourist arrivals (organisation of their travel, country of origin), it is supplemented by information from hotel managers. Their guest segments are business tourists (around 35%), although this market is shrinking due to changes in the tourism market (COVID-19 pandemic crisis, economic recession). Events, such as the Holy Sunday of Ludbreg and the International Flower Fair, to some extent, stimulate this demand because at those times exhibitors and religious tourists (about 30%) occupy hotel accommodation. Those are mainly organised groups of Polish visitors on their way to Medjugorje. A typical group consists of several couples, several families with children and senior-aged women. They travel mostly for religious purposes and have modest demands. They usually arrive at Ludbreg in the afternoon/evening and leave the next morning. Sports clubs members also perform their training there - they tend to stay mostly in the autumn, and they choose Ludbreg because of the high-quality sports fields and favourable conditions; others, mostly individual visitors, are a heterogeneous group. They choose Ludbreg as one stop on their route to another destination. Sometimes their original destinations include Varaždin (but they decide to spend the night in Ludbreg because of the cheaper accommodation prices) or Koprivnica, which has a limited and lower-quality accommodation supply.¹² The following tourist attractions have been identified in the town of Ludbreg area: of international importance: Pilgrimage of the Most Precious Blood of Jesus;

⁸ Novak, F. (2001): Zapisi o ludbreškoj Podravini, Tonimir i Grad Ludbreg, Varaždinske Toplice, p.82

⁹ <http://ludbreg.hr/o-ludbregu/> (accessed on 20 October 2020)

¹⁰ Novak, F., ibidem, p. 83

¹¹ Strateški plan razvoja turizma destinacije Ludbreg (2013.), Institut za turizam, Zagreb p.24

¹² Ibidem, p.26

of national importance: Batthyany Castle; the Ten Days of Holy Sunday.¹³

The tourist product that can presently be singled out in Ludbreg is cultural, especially religious tourism along with the manifestations and events organized throughout the year. Religious tourism is currently the most important motive for visiting Ludbreg and it is well-renowned for it in the wider surroundings. Other products are still in the initial phase of their development. Furthermore, the remaining overview of the tourist attractions of the Ludbreg-Podravina region is the protected cultural and historical heritage distributed among the municipalities that fall under the town of Ludbreg destination: the municipality of Sveti Đurđ consists of the fixtures of the St. Rok chapel in Karlovac Ludbreški, and the fixtures and organ from 1778 in the church of St. George the Martyr in the settlement of Sveti Đurđ. The parish church of St. George was mentioned in 1659, and in 1775 it was thoroughly built and consecrated. The church has five altars, and on the main altar, there is a picture of St. George, the patron saint of the parish church (Butorac, 1990). Additional cultural tourism offerings are provided by various societies and associations¹⁴ and their activities, such as: the »Patka« (»Duck«), hunting association, the »Vulinec« nature protection society, the »Veliko srce« (»Big Heart«) association of women of the Sveti Đurđ Municipality as well as six voluntary fire brigades in the municipality. Furthermore, there are two cultural-artistic societies (abbreviation: KUD) in the municipality: »Juraj Lončarić« KUD from Hrženice and »Sloga« KUD from Karlovac and Sesvete Ludbreške. Municipality of Martijanec¹⁵ abounds in numerous prehistoric, ancient and medieval sites. Artefacts of the Old Stone Age were found in Martijanec, as well as the remains of ancient architecture and roads. South of the Martijanec settlement, the so-called »Kozinščak« medieval finds of pottery were found. Moreover, south of the Martijanec settlement - there is a cemetery with urns dating from the Late Bronze Age called »Žgališće«. Southeast of the church in Martijanec, i.e. in »Gamulica«, there is a burial mound from the late Iron Age. On the way to the Slanje settlement, there is the so-called »Cufta«, a settlement from the late Iron Age. The medieval settlement site, the so-called »Gradišće« is located across from the Patačić-Rauch castle. North of the Martijanec settlement is »Martijanski lug« where a stone axe from the Bronze Age was found. Pottery dating from the late Iron Age was found in »Poredje«, while an early Bronze Age pottery was found in »Medvedov breg«, near the Vrbanovec settlement.

St. Martin's Church in Martijanec was built in the 13th century and according to the preserved descriptions, it was a Romanesque building. In the 18th century, the old Romanesque church was abandoned and in 1766 the construction of today's parish church began. It was consecrated in 1775. Today's parish church of St. Martin is a monumental late Baroque building. The interior of the church consists of three altars and a pulpit, which experts consider to be one of the most beautiful examples of that era in northern Croatia. Furthermore, as well as the church of St. Martin in Martijanec, the church of the Holy Cross in Križovljan was built in the 13th century in the Romanesque style. Although it was later extended and restored in the 16th, 18th and 19th centuries, it has been largely preserved in its original form. The church of the Holy Cross is the oldest preserved church in the wider area of continental Croatia.¹⁶ Church of St. Benedict in Hrastovljan, is also a valuable building, and it was first mentioned in the second half of the 17th century. However, there are indications that it is much older. Today's appearance of the church is mostly a reflection of a thorough remodelling in the late 19th century, carried out in the Historicist style.¹⁷ In the municipality and settlement of Martijanec there is also the Patačić-Rauchza castle, which exact time of construction is unknown. It is known that in the 18th century the castle had already existed. The writings about the castle date back to the 18th century when Gabrijel Gotal lived in it, the last descendant of an old noble family that owned the medieval town of Gotalovac and numerous estates.¹⁸ Sveti Petar (Saint Peter) in the Mali Bukovec municipality has an interesting

¹³ Ibidem, p.31

¹⁴ <http://www.sveti-djurdj.hr/ostale-udruge/>, (accessed: 23 October 2020)

¹⁵ <https://opcina-martijanec.hr/>, (accessed: 23 October 2020)

¹⁶ ibidem

¹⁷ <https://opcina-martijanec.hr/zupa-martijanec/>, (accessed: 24 October 2020)

¹⁸ <https://opcina-martijanec.hr/opcina-martijanec/povijest/martijanec/dvorac-patacic-rauch/>, (accessed on 24

history too. Archaeological sites testify to the continuity of life of this settlement through three thousand years. The dispute over the name of the village lasts a little less than that. Recently, there was a current version of the name Sveti Petar Ludbreški (St. Peter of Ludbreg). In the Middle Ages, the village was one of the important settlements in the line of settlements along the Drava river. Chapel of St. Peter located in the centre of the village dates from 1334, and the village was mentioned in 1523. Like Mali Bukovec, the village was devastated during the Turkish invasions in the 16th century.¹⁹ Veliki Bukovec is the smallest municipality in the Ludbreg-Podravina region and includes only three settlements: Veliki Bukovec, Dubovica and Kapela. Drašković Castle was built in the middle of the 18th century, and Count Josip Kazimir Drašković was the owner at the time. Count Drašković was a submarshal and held the honorary title of the Great Prefect of Križevci. He was also an imperial chamberlain and a secret imperial adviser. The castle is a one-storey Baroque-Classical building. It is elongated in shape with two short side wings. Above the entrance, there is the coat of arms of the Drašković family with nine fields, and above the coat of arms is the crown. The coat of arms holds a great heraldic value. Drašković Castle falls under the second category of monuments and is one of the largest castles in north-western Croatia.²⁰ The parish church of St. Francis of Assisi was built at the beginning of the 19th century and is the only true Classical church in the Ludbreg area. Novak says that it was expertly built and that it has enormous value in the wider area of north-western Croatia. The wall painting of the church is diverse, i.e. it was made by several authors in several styles. It is impossible not to single out the altar fresco of Ivan Večenaj entitled »St. Francis Preaches to Birds«. Church furniture is from the turn of the centuries, and the older furniture has not been preserved. The organ dates from the beginning of the 19th century and is one of the most valuable instruments of that time in Croatia. Most of the church gold treasures come from the chapel of the Drašković family.²¹

RESEARCH METHODOLOGY

Since the Republic of Croatia is rich in natural, cultural and historical beauties, many of which are well-researched, in this part of the paper we tried to collect the best quality data about the cultural offerings of the Ludbreg-Podravina region. Since the City of Ludbreg, i.e. the centre of the Ludbreg-Podravina region, is famous for the Sanctuary of the Most Precious Blood of Christ. Since it is the only Eucharistic sanctuary in Croatia (and globally) and was created based on the vows of the Croatian Parliament in 1739, many tourists visit only once a year to participate in the celebration of the Holy Sunday and the Blood of Christ, which is held every first Sunday in September. As a part of that celebration, the »Ten Days of Holy Sunday« feast is held. Therefore, for achieving the scientific value of the paper, the authors have conducted an empirical study using a survey questionnaire. The key method for processing the results collected by the survey was descriptive and inferential statistics. Logical and analytical procedures of analysis and synthesis, abstraction and generalization were used, to single out the essential properties, relationships and connections that are evaluated through the interconnectedness and interaction of variables. The research was conducted on a deliberately selected sample, in the period from August to September 2019. Most of the questions in the questionnaire were close-ended and multiple-choice. A 5-point Likert scale was used, where for each selection criterion ranging from »very dissatisfied« to »very satisfied«, respondents could select one answer on a scale from 1 to 5. To a lesser extent, the survey questionnaire used open-ended question. When examining the socio-demographic characteristics of the respondents, the following variables were identified: age, gender of the respondents, level of education, area the respondents hail from. The respondents were all from the Croatian-speaking area, so the surveys were printed only in Croatian. Through analysis of the sociodemographic characteristics of the participants in the survey by gender, the following data were collected. A

October 2020)

¹⁹ <https://www.mali-bukovec.hr/index.php/naselja/mali-bukovec>, (accessed on 26 October 2020)

²⁰ Hrupec, V. (1996): Monografija bukovečkom kraju, TIVA - Tiskara Varaždin, p.78

²¹ Novak, F., op.cit., P.97

total of 108 respondents participated in the study, out of which 52 female (48%) and 56 male (52%), which indicates that there is no significant difference in terms of the gender of the Ludbreg-Podravina Region's visitors. 51 respondents aged between 31 and 45 participated in the survey, which is also the largest number of respondents, i.e. 47%, followed by 34% of respondents aged between 46 and 60; 19 (18%) respondents aged between 18 and 30 and one respondent aged 61 and over. Considering the level of education, most respondents (53 of them, i.e. 49.1% respondents), have completed secondary education. 37 respondents or 34.3% of them have completed university degree-level education, while 13 respondents or 12% have a university degree or master's degree. Four respondents or 3.7% have completed primary education, and the least number of respondents have a doctorate, i.e. 1 respondent or 0.9%. A synthesized presentation of the sociodemographic data of the respondents is shown as follows.

Tab. 1 Contingency table of age, gender, education and origin

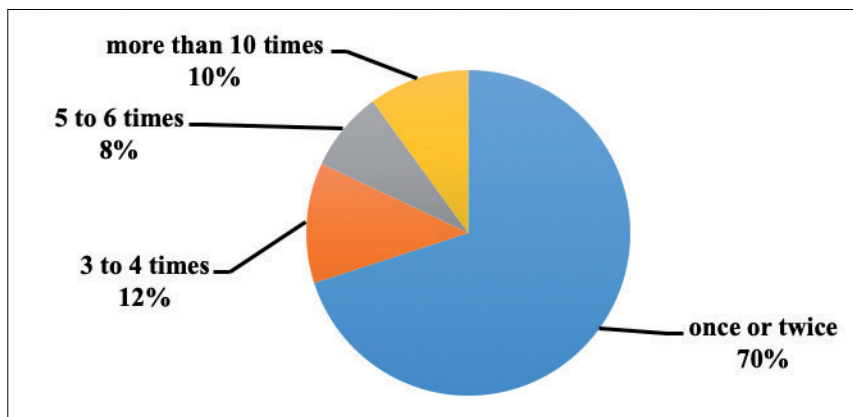
No.	SOCIODEMOGRAPHIC DATA OF THE RESPONDENTS	
1	Gender	male
2	Average age	31 to 45
3	Education level	Secondary school education
4	Urban area	Zagreb

Source: Author's processing of the completed survey questionnaires

Most respondents were coming from the Varaždin County (Varaždin, Ivanec) and neighbouring counties, such as: Međimurje County (Čakovec, Prelog), Koprivnica-Križevci County (Novigrad Podravski, Koprivnica, Križevci), Krapina County (Krapina) and Istria County (Umag, Poreč, Pazin, Vrsar, Pula, Novigrad, Buje). Furthermore, the respondents who participated in the research hailed from the Zagreb County (Zagreb, Zdenci Brdovečki, Velika Gorica), Primorje-Gorski Kotar County (Rijeka, Opatija, Kraljevica), Bjelovar-Bilogora County (Bjelovar, Daruvar). There were also from Osijek, Vukovar, Split, Sisak, Virovitica, Slatina, Karlovac, Vinkovci, Gospić, Kutina, Nova Gradiška, Valpovo, Lipik, Đakovo.

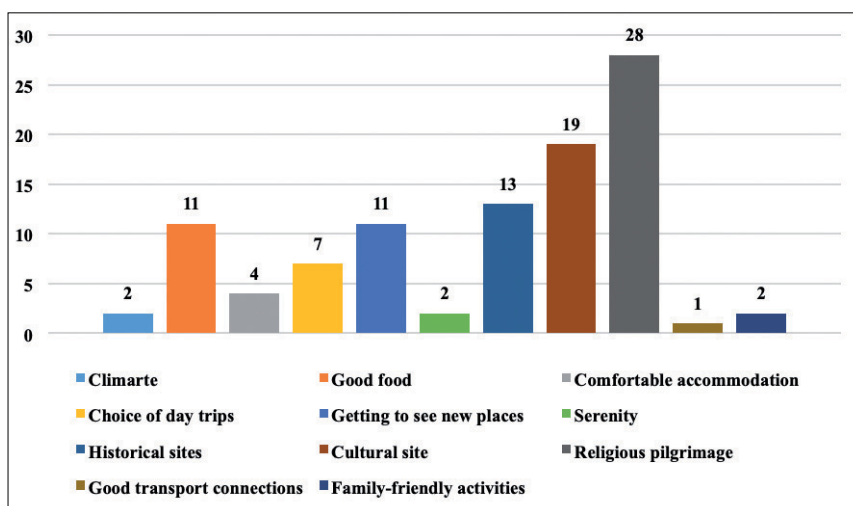
In the second and third part of the questionnaire, respondents were asked a series of six questions regarding the visit to the town of Ludbreg and the Ludbreg-Podravina Region. They were asked to provide information about whether they were visiting the Ludbreg-Podravina Region out of personal motives, through organised travel, what was their length of stay in the Ludbreg-Podravina Region and how they received information about Ludbreg-Podravina. By analysing the replies to all questions, the following results were obtained. To the question: »Have you ever visited the town of Ludbreg, or the Ludbreg-Podravina Region for tourist purposes?«, 84% of the respondents stated that they had visited the town of Ludbreg and its surroundings for tourist purposes, while 16% of them stated that they had not. To the question: »How many times have you visited the Ludbreg-Podravina Region?« 70% of respondents stated they had visited the Ludbreg-Podravina Region once or twice. The least number of respondents, 8%, said that they had visited it 5 or 6 times. 12% of them stated that they had visited Podravina in Ludbreg 3 to 4 times, and 10% of respondents said more than 10 times.

The next four questions refer to general information about visiting the Ludbreg-Podravina Region. The most common answers, i.e. 28 or 26% of them, to the question: »What are the motives for your visit to Ludbreg-Podravina?« revealed it was mostly a religious pilgrimage. When replying about what was an important factor for their visit, 19 or 17% of respondents placed cultural sights in the second place of importance. 13 respondents or 12% of them prefer historical sites as a motive for visiting the Ludbreg-Podravina region. An equal number of respondents (11 of them, or 7%), chose to get to see new places and good food as the motive for visiting the Ludbreg-Podravina region. Moreover, an equal number of respondents (two of them) chose climate, serenity and family-friendly tourist attractions as an important determinant for their visit to the Ludbreg-Podravina region. Only one respondent consid-

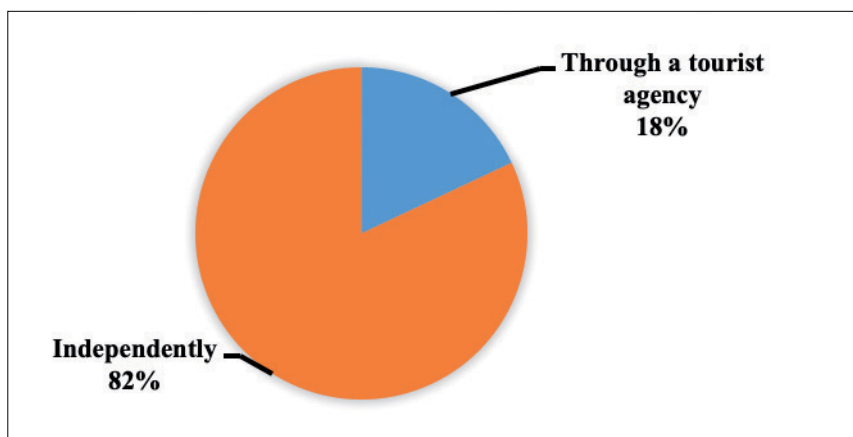
Graph 1 The structure of the answers to the question: »How many times have you visited the Ludbreg-Podravina Region?«

Source: Author's processing of the completed survey questionnaires

Graph 2 The structure of the answers to the question: »What were the motives for your visit to the Ludbreg-Podravina region?«

Source: Author's processing of the completed survey questionnaires

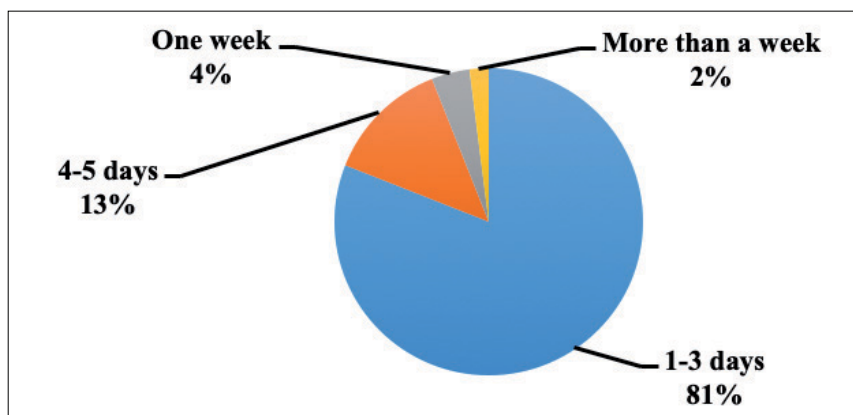

Graph 3 The structure of the answers to the question: »How was your trip to the Ludbreg-Podravina Region organised?«

Source: Author's processing of the completed survey questionnaires

ered good transport connections as a motive for visiting Ludbreg and the surrounding municipalities. Eleven respondents stated good food, while four respondents mention comfortable accommodation as the main motive of their visit.

It is evident that the respondents most often organise their trip to the Ludbreg-Podravina region on their own: 89 of them, which is 82%. A smaller percentage of respondents (18%) took part in tours organised by tourist agencies.

Graph 4 The structure of the answer to the question: »How many days did you stay in the town of Ludbreg as the centre of the Ludbreg-Podravina region?«

Source: Author's processing of the completed survey questionnaires

The largest number of respondents stayed in the town of Ludbreg for 1 to 3 days, 88 of them, which makes 81%. 13% of the respondents stayed 4 to 5 days, and only 4% of the respondents stayed for a week. The least number of respondents, i.e. only 2% of them, stayed in the town of Ludbreg for more than a week, as shown in the following graphic presentation.

The synthesis of the processed data from the survey questionnaire provided an overview of the structure related to the visit to the town of Ludbreg and the Ludbreg-Podravina region as well as information about the arrival in the Ludbreg-Podravina region through personal motives, organisation of travel and the length of stay.

Tab. 2 Contingency table of the obtained information and visits to Ludbreg

No.	VISIT TO THE CITY OF LUDBREG AND OBTAINED INFORMATION ABOUT THE RESPONDENTS OF LUDBREG-PODRAVINA	
1	Visit to the town of Ludbreg	Majority of the respondents have visited Ludbreg
2	Arrival in the Ludbreg-Podravina region	1 to 2 times
3	The motive of the visit	Religious pilgrimage
4	Trip organization	Independent
5	Stay in the Ludbreg-Podravina region	1 to 3 days
6	Information about the Ludbreg-Podravina region	From friends and acquaintances

Source: Author's processing of the completed survey questionnaires

In the continuation of the paper, the answers obtained are presented to find out on which criteria the respondent's satisfaction or dissatisfaction with the cultural offering depends. The data on the hospitality of employees in the service sector, rich gastronomic offer and tourist signage within the destination were collected, too. The Likert scale was used for the selection criterion, where for each »satisfied-dissatisfied« selection variable, participants could choose one answer on a scale from 1 to 5, meaning:

- very dissatisfied
- dissatisfied
- somewhat satisfied
- satisfied
- very satisfied

Respondents rated how much they agree with certain statements. In the processing of these data, grades 1 and 2 were added because they indicate »dissatisfied«, and grades 4 and 5, which indicate »very satisfied«.

Tab. 3 Contingency table of respondents' preferences regarding their overall experience in the Ludbreg-Podravina region

STATEMENT / QUESTION	VERY DISSATISFIED	DISSATISFIED	SOMEWHAT SATISFIED	SATISFIED	VERY SATISFIED	Σ	ARITHMETIC MEAN (AVERAGE)
To what extent were you satisfied with the hospitality of the domicile population?	1	2	6	46	53	108	4.37
To what extent were you satisfied with the hospitality of employees in hotels, restaurants, cafes, shops?	1	1	13	35	58	108	4.37
To what extent were you satisfied with the accommodation supply in the Ludbreg-Podravina region?	1	3	24	27	53	108	4.18
To what extent were you satisfied with the traffic accessibility and connectivity of the Ludbreg-Podravina region?	0	6	18	35	49	108	4.17
To what extent were you satisfied with the tourist signage?	2	8	25	43	30	108	3.84
To what extent were you satisfied with the quality of food in restaurants?	0	2	12	37	57	108	4.37
To what extent were you satisfied with the wealth of the regional gastronomy?	0	0	19	36	53	108	4.31
To what extent were you satisfied with the variety of cultural events?	0	6	18	40	44	108	4.12
To what extent were you satisfied with the cultural heritage?	0	6	17	36	49	108	4.18
To what extent were you satisfied with the entire cultural offering of the Ludbreg-Podravina region?	0	2	18	48	40	108	4.16
OVERALL	5	36	170	383	486	1080	4.21

Source: Author's processing of the completed survey questionnaires

The presented Table 3 refers to the respondents' answers to the questions from the fourth part of the survey questionnaire, where the respondents stated their personal views of the Ludbreg-Podravina region. An average score of 4.21 was obtained by calculating the arithmetic mean for each question. Based on the obtained results, it can be said that the respondents were satisfied and very satisfied with cultural offering, as well as the hospitality of the domicile population and service industry employees, the richness of the gastronomic offer (average ratings range from 4.37 to 4.18). They were the least satisfied with the tourist signage within the tourist area of the Ludbreg-Podravina region (3.84).

The last survey question asked the respondents to give their proposals and suggestions for the improvement of the Ludbreg-Podravina region as a tourist destination. Some of the proposals and suggestions for the improvement of the Ludbreg-Podravina region include the construction of better roads and better tourist signage, as well as more promotion of the cultural offer of the Ludbreg-Podravina region. Additionally, respondents said they were generally satisfied with the state of the cultural offer, but that they certainly expect further improvements.

CONCLUSION

The analysis of the attitudes of the respondents towards the cultural offer of the Ludbreg-Podravina region shows that the respondents are satisfied to very satisfied with the cultural offer of Ludbreg-Podravina region. Most respondents stated religious pilgrimage to Ludbreg as their motive for visiting the Ludbreg-Podravina region. Besides, as the main motive for their visit, respondents pointed out cultural sights, historical attractions and a great gastronomic offer of local food. The results of the respondents' stay in the Ludbreg-Podravina Region show that most respondents stay for one to three days at the destination. The largest number of respondents received information from people who shared their positive experience of their visit with them and encouraged them to travel. Approximately half of the respondents were satisfied with the hospitality, accommodation offer, accessibility, events as well as the gastronomic offer of the selected tourist destination. Respondents expressed the least satisfaction with the tourist signage within the destination. The research showed that they were very satisfied with the variety of cultural events, but also with the cultural heritage. Despite the positive assessments of the respondents and good predispositions of the tourist-resource base and rich cultural and historical heritage, the city of Ludbreg and the Ludbreg-Podravina region are just beginning to develop their potential. Celebrations and other events are limited time-wise and content-wise, and the main religious attractions do not multiply or generate the effect of tourist spending. With all the shortcomings, it can be stated that the potentials and growth possibilities exist for this area because the market trends in the segment of cultural and religious tourism are certainly on the increase. The local community should be focused on attracting as many visitors as possible to the city of Ludbreg and the wider area, i.e. the entire Ludbreg-Podravina region, which is possible only by affirming existing attractions and developing a system of complementary experiences in the destination. Given all the above, it is necessary to establish coordinated activities of the main stakeholders relevant for the development of the Ludbreg-Podravina region through the adoption and implementation of various development plans in which Ludbreg's religious-tourism and the cultural-tourism product should be created. A product in which all stakeholders of the cultural and tourist offer in the region will be involved.

LITERATURE

1. Bartolucci, M. (2013): Upravljanje razvojem turizma i poduzetništva, Sveučilište u Zagrebu, Školska knjiga, Zagreb, p.457
2. Dujmović, M. (2014.): Kultura turizma, sveučilište Josipa Jurja Dobrile u Puli, Pula, p.90
3. Gračan, D., Zadel, Z., Rudančić-Lugarić, A. (2010): Strategic Management of Cultural-Tourism Resources, *Academica Turistica-Tourism & Innovation Journal*, University of Primorska, Faculty of Tourism-Portorož, 2010., No.1-2, p.17
4. Hrupec, V. (1996.): Monografija bukovečkom kraju, TIVA – Tiskara Varaždin, p.78
5. Kušen, E.(2002.): Turistička atrakcijska osnova, Institut za turizam, Zagreb, p.16
6. Mac Intosh, R. W. and R. Goeldner *Tourism: Principles, Practices, and Philosophies*, Wiley and Sons, New York, 1986., p. 86.
7. <https://en.unesco.org/creativity/publications>, (accessed on: 10 October 2020)
8. Novak, F. (2001.): Zapis o ludbreškoj Podravini, Tonimir i Grad Ludbreg, Varaždinske Toplice, p.82
9. Tomljenović, R., Boranić Živoder, S. (2015.), Akcijski plan razvoja kulturnog turizma, Institut za turizam, Zagreb, p.4
10. <http://ludbreg.hr/o-ludbreg/> (accessed on: 20 October 2020)
11. Strateški plan razvoja turizma destinacije Ludbreg (2013.), Institut za turizam, Zagreb, p.24
12. <http://www.sveti-djurdj.hr/ostale-udruge/>, (accessed on: 23 October 2020)
13. <https://opcina-martijanec.hr/>, (accessed on: 23 October 2020)
14. <https://opcina-martijanec.hr/zupa-martijanec/>, (accessed on: 24 October 2020)
15. <https://opcina-martijanec.hr/opcina-martijanec/povijest/martijanec/dvorac-patacic-rauch/>, (accessed on: 24 October 2020)
16. <https://www.mali-bukovec.hr/index.php/naselja/mali-bukovec>, (accessed on: 26 October 2020)

SAŽETAK

Danas je kulturna baština i kulturni turizam jedno od najvećih i najbrže razvijajućih turističkih tržišta u svijetu. Procjenjuje se da četiri od deset turista odabiru putovanje u destinacije motivirani kulturnom ponudom mjesta. To samo prikazuje porast potražnje za kulturnim turizmom i kulturnom baštinom kao diversifikacija ponude u turizmu. Zahtjevnosti turista proizlaze iz potrage za autentičnim iskustvima kojima akumuliraju nove doživljaje, iskustva i znanje. Svrha ovog rada je provesti empirijsko istraživanje čimbenika na strani potražnje koji oblikuju sustav kulturno turističke ponude. Za analizu slučaja, odabrala se ludbreška Podravina koja obiluje potencijalima za razvoj iste. Sinteza rezultata, nalaza i zaključaka ovog istraživanja biti će korištena za oblikovanje određenih kritičnih preporuka i vrijednih smjernica za unapređenje kulturno turističke ponude u destinaciji.

AUTOSTEREOTYPIZATION OF ROMA IN CROATIA AS AN INDICATOR OF THE DEVELOPMENT OF MINORITY IDENTITY

AUTOSTEREOTIPIZACIJA ROMA U HRVATSKOJ KAO POKAZATELJ RAZVOJA MANJINSKOG IDENTITETA

Hrvoje ŠLEZAK

Doktor znanosti

Sveučilište u Zagrebu,

Učiteljski fakultet,

Odsjek u Čakovcu

Dr. Ante Starčevića 55, 40000 Čakovec

hrvoje.slezak@ufzg.hr

hrvoje.slezak@gmail.com

mob. 098/ 41 42 40

Primljeno / Received: 2. 6. 2020.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC:

323.15(497.5=214.58)“20”

316.647.8(497.5=214.58)

ABSTRACT

The existence of different Roma groups in Croatia is the basis for the assumption that the Roma in Croatia do not have a unique view of their own community. At the same time, a different view of their own minority community may indicate a different level of development of their own minority identity. In order to confirm the hypothesis about the different perception of their own community and the diversity of development stages of their own minority identity, the paper analyses the results of the research of stereotypes of members of different Roma groups about themselves. A questionnaire on a sample of 202 members of the Roma national minority investigated differences in the self-perception of Bajash Roma in Međimurje County and members of the Roma national minority from Zagreb and Rijeka. Research results suggest that Bajash Roma have a much greater stereotypical view of Roma than other Roma surveyed. Although more numerous and concentrated in Međimurje County, Bajash Roma are more receptive to the imposed identity of otherness than other Roma included in the research.

Keywords: Roma people, Bajash, Međimurje, Identity, Stereotypes, Autostereotypization

Ključne riječi: Romi, Bajaši, Međimurje, identitet, stereotipi, autostereotipizacija

INTRODUCTION

Ethnicity is an important factor in preserving local diversity, especially in light of contemporary globalist trends. By reducing and removing many traditional social differences, ethnicity remains a strong distinctive social component. The issue of ethnicity in terms of multiculturalism of space is in line with the postulates of postmodern theory and as such is one of the interests of cultural-geographical research (Šakaja, 1999). With changes in cultural geography, it is precisely local differences as a spatial category that become the object of research through the preference for details, differences, fragmentation and heterogeneity (Šakaja, 2008). Cosgrove, on the other hand, points out that geography is becoming a key point of reference in the disciplinary convergence of social sciences and humanities that »privilege questions of culture, meaning, and identity over »scientific« theories« borrowed from other scientific disciplines (Cosgrove, 2004, 57).

The connection between ethnicity and local differences in Međimurje County is represented through the presence of Roma as the only minority ethnic group in the area with significant number of members. The Roma national minority in this area, represented by a group of Bajash Roma, mostly lives in twelve spatially segregated Roma settlements (Šlezak, 2009). Social relations with the majority population are marked by numerous prejudices, stereotypes, social distance and mutual mistrust. Due to the very specific demographic characteristics of the Roma population (Šlezak, 2010, 2013, Šlezak and Belić, 2019), the census recorded the number of 5107 persons of Roma ethnicity (Census 2011) in 2020 increased to about 7300 members of the Roma national minority. With this number, Roma in the study area reached a share of approximately 6.7% of the total population. The growing share of Roma in the total population of Međimurje County makes them more visible, and mutual contacts with the majority population are becoming more frequent and intense.

The Roma are a social group that has been difficult to integrate into the majority society from the very beginning of the settlement of Europe until today in the areas where they are present. Since their arrival in the European space, they have had in the sociological sense the status of the Other and different. The recognizability and prominence of certain Roma characteristics influenced the construction of a strong ethnocultural border between Roma and the domicile population. Barany states that since their arrival in Europe, the Roma have been »politically, socially, culturally and economically marginalized by the dominant populations of the region. On the other hand, the Roma themselves have cultivated their marginal status by preserving their distinctive identity and resisting recurrent attempts at assimilation and integration by dominant groups in the area« (Barany, 1994, 323).

In Međimurje County, where Roma have been significantly present since the second half of the 19th century after immigration from today's Romania, the situation is no different. The integration process in this northernmost Croatian county is burdened with many elements characteristic for other countries in the region.

The stereotypical view of the Roma community is certainly one of the most important aggravating factors in their integration into Međimurje and Croatian society. Stereotypes are defined as »rigid and simplistic generalizations that people have about the social behavior of other people or groups, usually built on negative and sometimes positive prejudices« (Heršak, 1998, 261), or biased thinking, rigid and difficult to change perceptions of individuals and groups in society (Babić, 2004).

Šlezak and Šiljeg (2020) indicated a high level of generalization and stereotyping of Roma in the study area. At the same time, on the example of the Roma national minority, they partially refuted Allport's contact hypothesis of reducing non-acceptance by spatial proximity to the minority community (Pettigrew and Tropp, 2005; Colman, 2006, 167). Similar conclusions about the non-existence of a reduction in the non-acceptance of Roma by their spatial rapprochement were reached by Šlezak and Šakaja (2012) investigating the expression of social distance towards Roma in Međimurje County. High social distance and strong stereotypes towards Roma are uniform throughout the Međimurje County and do not depend on the possibility of more frequent social contact conditioned by spatial proximity.

For a better understanding of the social relations between the majority population and the Roma national minority, it is important to explore the self-perception of the minority community in the researched area of Međimurje County. The Roma's view of their own community in this particular case can serve as a corrective to the interpretation of the attitude of the majority population towards the Roma national minority.

Škiljan and Babić (2014) with their work point to the perception of Međimurje Roma about the reduction of prejudices about themselves in situations of their spatial integration. As Škiljan and Babić base their conclusions on a small number of respondents with whom a research interview was conducted, the question arises of the need to research the self-perception of the Roma community on a larger sample of respondents.

Part of the problem of Roma integration certainly stems from their very identity. »Since ethnic identity is associated with a culturally specific set of value standards« (Barth, 1969, 25), the Roma value system is a major obstacle to Roma integration and acceptance by the majority population. The set of

value norms of the Roma population that are culturally determined according to Barth differs significantly in many parts from the value system of the majority population.

The term ethnic identity means »belonging or awareness of the belonging of an individual (group of individuals) to ethnicity, ie the self-awareness of a group about its particular ethnicity; this is also interpreted as (the most general) personal feeling of a person, ie the orientation of an individual towards his ethnicity« (Heršak, 1998, 80).

Csepeľi and Simon (2007) point out in their work that there are two theoretically possible ways of building a Roma identity. One is an imposed identity from outside while the other is an adopted identity through identity development within one's own community. The view of the majority population on the Roma is quite homogeneous. The majority of the population perceives the Roma community as unique, not recognizing or acknowledging the differences that exist within the Roma community itself. Štambuk states that Roma »are perceived and treated from the outside as an extremely recognizable ethnic and cultural entity, while, on the other hand, their image of themselves is very loose or at least insufficiently identifiable for all members« (Štambuk, 2000, 201). In this sense, the accepted imposed identity does not identify Roma according to ethnic characteristics, but primarily identifies Roma in a social sense, according to their marginal social position.

On the other hand, a rather heterogeneous self-perception of members of the Roma community through a process of self-identification based on mutual cultural differences is to be expected. The number of Roma groups with different linguistic and cultural-historical characteristics is the basis for the assumption of different views of Roma on themselves and the Roma community as a whole. Throughout a series of migratory currents and waves, the Roma ethnic corps is very fragmented in time and space. In the collective consciousness of the Roma, the area of northwestern India as the source area of Roma migration is almost non-existent. The stated temporal and spatial separation of the Roma ethnic corps conditioned a completely different awareness of the common Roma history. The presence of mutually different Roma groups is a consequence of the long temporal and spatial separation during which cultural characteristics developed independently. All three basic features of collective identity, namely the awareness of common space, awareness of common history and awareness of common culture among Roma are not well defined. These differences even result in mutual non-recognition of belonging to the Roma ethnic corps. In this sense, Babić states that the »problem of diversified identity is pronounced among the Roma, which is a consequence of mutual non-recognition, as well as conflicts of tribal character within that ethnic group« (Babić, 2004, 319).

The diversification of the Roma ethnic corps in Croatia is a stimulus to research the self-perception of members of certain Roma groups in Croatia.

In Croatia, there are significant cultural and linguistic differences between Roma Bajaš who speak Bajash Romanian, ie the Bajash dialect of Old Romanian (Olujčić and Radosavljević, 2007) and other Roma in Croatia who speak one of the versions of the »real« Romani language, the *Romani chib*. These differences, which indicate the impossibility of mutual understanding except in the language of the majority, in this case the Croatian language, suggest a difference in self-perception and ethnocultural self-identification.

The aim of this paper is to reveal the level of (auto) stereotypical view of Roma by members of the Roma national minority. At the same time, the paper tries to check whether there are spatial differences in the stereotyping of members of the Roma national minority between Bajash Roma in Međimurje County and members of other Roma groups in other parts of Croatia where they are present in significant numbers. Međimurje County is a specific area when it comes to the Roma national minority. The peculiarity of Međimurje is reflected in the number of Roma, their concentration, belonging to the Bajash ethnic Roma group, way of life and level of integration into the majority society. In order to check the possible existence of differences between Roma groups represented in distant parts of Croatia, the survey of Roma self-perception was conducted not only on a sample of Roma from Međimurje County but also with Roma from Zagreb and Rijeka, cities of significant number and concentration of Roma. The paper tries to find out whether these peculiarities affect the different self-perception of one's own community between different Roma groups.

As, according to the model of minority identity development (Atkinson, Morten and Sue, 1989), the view of individuals on their own community is one of the indicators of the stage of development of their own identity in which a particular minority community is, the paper tries to partially discover identity between the Roma groups surveyed. The results of the research on the self-perception of members of different Roma groups can be used to identify the stage of development of one's own identity of an individual Roma group in Croatia.

RESEARCH COURSE AND SOCIODEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF RESPONDENTS

The subject research was conducted in two phases. In the initial phase, on a sample of 64 respondents, of which 32 members of the majority population and 32 members of the Roma national minority in Međimurje County, a large number of stereotypes were collected with an open-ended question about the characteristics of Roma. Respondents of the Roma national minority were stratified according to gender and level of education, and the majority of the population according to gender, age, level of education and place of residence with regard to spatial proximity, ie distance from the nearest Roma settlement.

In this initial phase of the research, 95 different characteristics of Roma mentioned by the Roma respondents and 91 different characteristics mentioned by the respondents of the majority population were collected. After the phase of linguistic alignment, it was noticed that as many as nine common features appear among the fourteen most frequent in both groups of respondents. Another observed fact is that among the 20 most frequent traits in both groups of respondents, only a few of them have a positive connotation. In the majority population, only three traits were characterized as positive, and in Roma respondents only four.

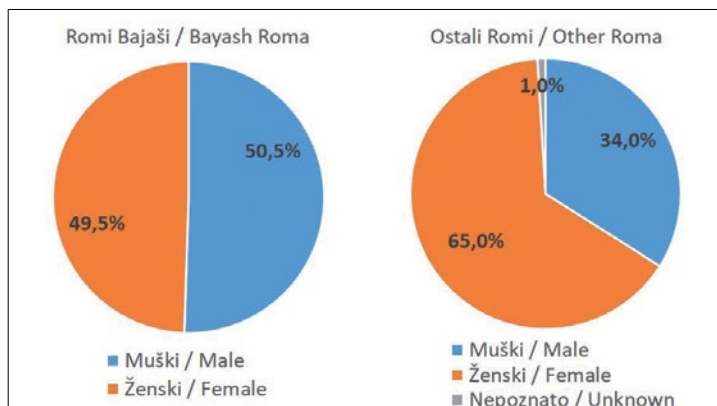
After the second phase of linguistic alignment, fourteen the most frequent features were singled out and incorporated into the survey questionnaire in the main part of the research. At this stage, two characteristics of significant frequencies were omitted, »good« and »bad« due to their vagueness and too broad meaning, the inclusion of which in the main part of the research could reduce the objectivity of the interpretation of the results.

The main part of the research contained fourteen offered characteristics of Roma. Using five levels of the Likert scale: »I disagree at all«, »mostly I disagree«, »neither agree nor disagree«, »mostly I agree« or »I totally agree«, respondents expressed a level of agreement with the offered characteristics of the Roma. These five degrees were chosen so that in addition to one neutral, there are two negative and two affirmative degrees of different intensity. The arithmetic means of the response are the result of the calculation of the average response of the respondents based on the association of values 1 to 5 to each of the offered degrees of the Likert scale.

The main part of the research included members of the majority population, the Roma national minority in Međimurje County and members of the Roma national minority from the area of Rijeka and Zagreb. A total of 202 members of the Roma national minority over the age of 15 were interviewed. The sample of Roma in Međimurje County was stratified according to gender, age, level of education and place of residence. The data used to determine the sample were the 2011 census and the extensive demographic survey of Šlezak (2010) in the Roma settlement of Kuršanec. As on that occasion the survey covered the entire population, and bearing in mind that the population of Kuršanec makes up about 20% of all Roma inhabitants of Međimurje County, the data of this survey are assumed for the entire Roma population of the county.

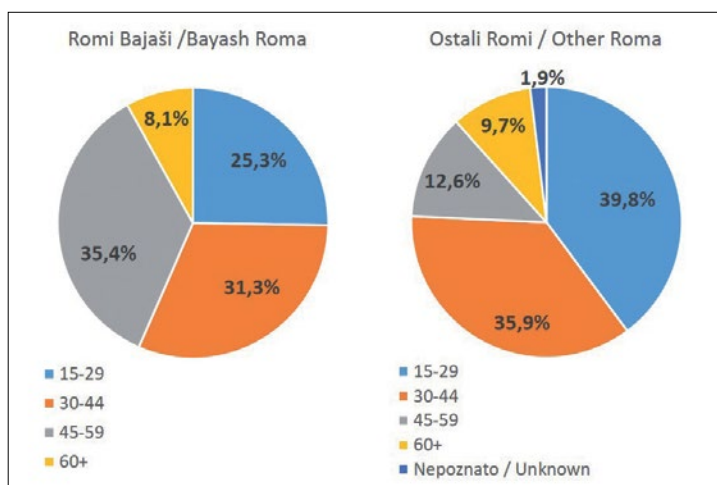
Given that there are no data that would indicate the characteristics of the socio-demographic structure of the total Roma population in Croatia, the survey included Roma belonging to other groups do not represent a stratified sample of their population. A random sample of this group of respondents consisted of 103 people older than 15 years.

The sample consisted of 50 men (50.51%) and 49 women (49.49%) from the area of Međimurje County and 35 men (34%) and 67 women (65%) from the area of Zagreb and Rijeka (Fig. 1). No gender was determined for one respondent from Rijeka.

Fig. 1. Gender structure of Bajash Roma respondents in Međimurje County and members of other Roma groups from Zagreb and Rijeka

Source: field research

Fig. 2. Age structure of Bajash Roma respondents in Međimurje County and members of other Roma groups from Zagreb and Rijeka

Source: field research

The average age of respondents from the area of Međimurje County is 39.8, with a standard deviation of 14.3. The minimum value is 1939, while the maximum value is 1999. Thus, the age difference between the youngest and oldest respondents is 60 years. About a quarter of the respondents, 25 of them, were in the age group of 15-29 years. 31 respondents (31.31%) were aged 30-44 years. The largest number of respondents was aged 45-59, 35 of them (35.35%). The smallest number of respondents, 8 of them (8.08%) would be in the oldest age group of 60 years and older.

If the data for the year of birth of the respondents from the area of Zagreb and Rijeka are analyzed, it can be noticed that the average age of the respondents is 35.7, with a standard deviation of 14.3. The oldest respondent was born in 1945, while the youngest respondent was born in 2000. The age difference between the oldest and youngest respondents is 55 years. As there are no available data on the age structure of the Roma population in Croatia, the age structure of Roma respondents from other ethnic groups does not represent a stratified sample. In the included sample, 39.80% of respondents were aged 15-29 years. These 41 respondents are the most represented age group of the surveyed respondents. The age group of 30-44 years is the second most represented with 37 respondents (35.92%). In the next large 15-year age group of 45-59 years, there were 13 respondents (12.62%). The least number of respondents was in the oldest age group, 60 and older, 10 of them (9.70%). No age was determined for two subjects.

The analysis of the place of birth of the Međimurje's Bajash Roma respondents reveals that 89 of them were born in Međimurje County, while ten of them were born outside Međimurje County (Table 1). Seven of them were born in Varaždin County (Varaždin, Ludbreg), two in Bjelovar-Bilogora County (Bjelovar) and one in Koprivnica-Križevci County (Koprivnica).

Table 1. Places of birth of Bajash Roma respondents

Mjesto rođenja Place of birth	Broj ispitanika Number of respondents	%
Bjelovar, RH	2	2,02
Čakovec, RH	74	74,75
Donja Dubrava, RH	1	1,01
Koprivnica, RH	1	1,01
Varaždin, RH	6	6,06
Ludbreg, RH	1	1,01
Orehovica, RH	3	3,03
Parag, RH	6	6,06
Piškorovec, RH	2	2,02
Podturen, RH	1	1,01
Sitnice, RH	1	1,01
Trnovec, RH	1	1,01
Ukupno / Total	99	100,00

Source: field research**Table 2.** Respondents Bajash Roma according to place of residence

Mjesto prebivališta Place of residence	Broj ispitanika Number of respondents	%
Kuršanec	20	20,20
Parag	22	22,22
Pribislavec	12	12,12
Orehovica	10	10,10
Piškorovec	13	13,13
Podturen	4	4,04
Kotoriba	6	6,06
Gornji Kuršanec	2	2,02
Goričan	1	1,01
Domašinec	2	2,02
Sitnice	6	6,06
Donji Vidovec	1	1,01
Ukupno	99	100,00

Source: field research

As already mentioned, the sample of Bajash Roma respondents was also stratified according to their place of residence. The number of respondents from an individual settlement was determined in accordance with the representation of the inhabitants of a certain Roma settlement in the total Roma population of Međimurje County. In this way, respondents from 12 settlements with the largest number of Roma were included (Table 2). Most respondents are, as expected, from the largest Roma settlements in Međimurje: Parag (22), Kuršanec (20), Piškorovec (13), Pribislavec (12) and Orehovica (10).

The largest number of respondents belonging to other Roma groups was born in Rijeka, 33 (32.0%) and Zagreb, 32 (31.1%). In third place are respondents born in Bosnia and Herzegovina, 10 of them, half of whom (5) in Banja Luka. 6 respondents (5.83%) come from Kosovo, five of them from Serbia (4.9%), three from Italy (2.91%). Two more respondents are from abroad, from Slovenia, and one each from Macedonia and Slovakia. Overall, out of a random sample of 103 respondents, as many as 28 were born abroad (27.18%). Thus, more than a quarter of respondents belonging to other Roma groups were born outside the territory of the Republic of Croatia. Only 10 respondents come from other places in the Republic of Croatia except Zagreb and Rijeka (9.71%).

According to the place of residence, the number of respondents from Zagreb and its surroundings and Rijeka and its surroundings, more specifically the city of Crikvenica, is equal (Fig. 3). 50 respondents were included in the research from the area of Zagreb and 50 from the wider area of Rijeka. No place of residence was determined for three respondents.

According to religion, 98 respondents from the area of Međimurje County declared themselves Catholics, and one respondent a member of the Baptist church. The majority of respondents from the area of Rijeka and Zagreb declared themselves Muslims, 45 of them (43.7%). About a quarter of respondents consider themselves Catholics (24.3%). The sample of Roma who do not belong to the Bajash ethnic group included 10 Orthodox (9.7%). Six respondents (5.8%) are considered atheists, while 17 respondents (16.5%) did not declare their religion.

If we analyze the data for the survey question of the highest completed school of respondents, ie their educational structure, we notice significant differences between the observed examination groups. In the group of Međimurje's Bajash Roma, 21.21% of respondents state that they have never gone to school, 54.55% have not finished primary school, 17.17% have primary school, while 7.07% have secondary school (Fig. 5). There were no persons with a university education in the sample due to the fact

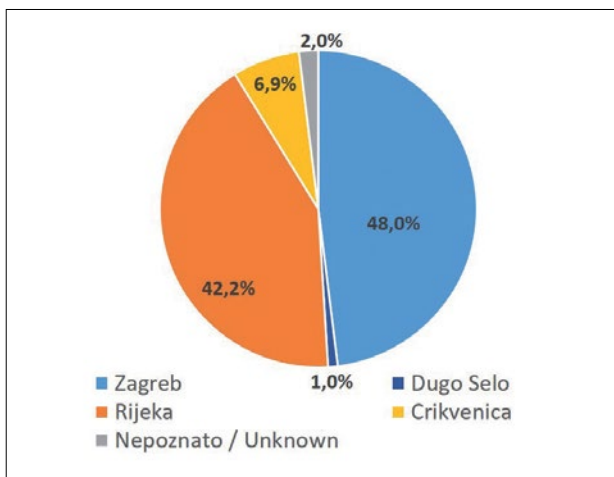
Table 3. Places of birth of respondents from other Roma groups

Mjesto rođenja Place of birth	Broj ispitanika Number of respondents	%
Banovići, BiH	1	1,0
Banja Luka, BiH	5	4,9
Rahić, BiH	1	1,0
Zavidovići, BiH	1	1,0
Bratislava, Slovačka	1	1,0
Crikvenica	1	1,0
Čakovec	2	1,9
Firenca, Italija	1	1,0
Italija	1	1,0
Modena, Italija	1	1,0
Karlovac	1	1,0
Koprivnica	1	1,0
Kosovo	2	1,9
Kosovska Mitrovica, Kosovo	1	1,0
Ljubljana, Slovenija	2	1,9
Mostar, BiH	2	1,9
Mursko Središće	1	1,0
Novi Sad, Srbija	4	3,9
Ozalj	1	1,0
Priština, Kosovo	1	1,0
Rijeka	33	32,0
Sisak	1	1,0
Slavonski Brod	1	1,0
Strumica, Makedonija	1	1,0
Titova Mitrovica, Kosovo	2	1,9
Varaždin	1	1,0
Zagreb	32	31,1
Zemun, Srbija	1	1,0
Ukupno / Total	103	100,0

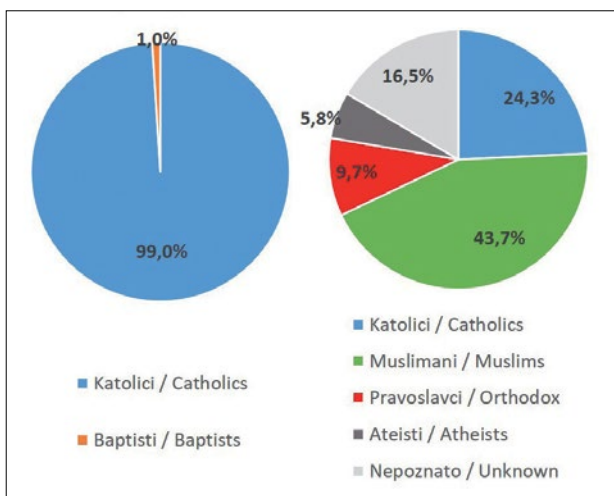
Source: field research

Fig. 5. Educational structure of Bajash Roma respondents in Međimurje County

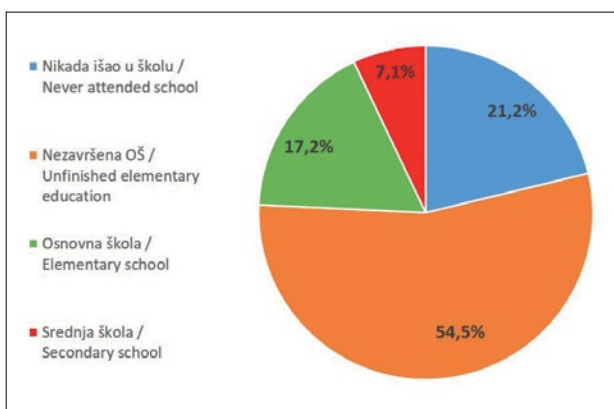
Source: field research

Fig. 3. Places of residence of Roma respondents of other ethnic groups

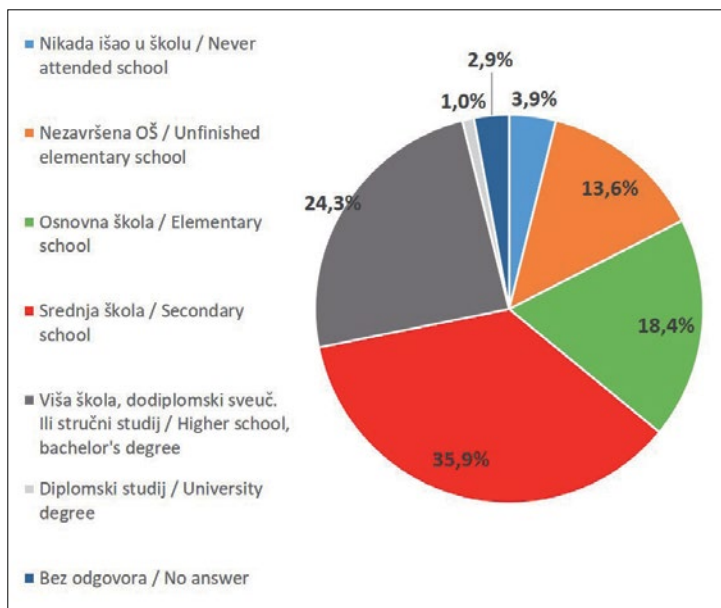
Source: field research

Fig. 4. Religious structure of Bajash Roma respondents in Međimurje County and members of other Roma groups from Zagreb and Rijeka

Source: field research

Fig. 6. Educational structure of respondents of other Roma from the area of Zagreb and Rijeka

Source: field research

that at the time of the research in the entire Međimurje County there were only two persons of Roma nationality with a university education.

According to the level of education of a part of the respondents from other Roma groups from the area of Zagreb and Rijeka, the most included are respondents with completed high school. 37 respondents (35.9%) completed secondary education as the highest level of education. In second place are people with a higher school diploma, bachelor's degree or professional study. 25 respondents (24.3%) had the stated level of education. 19 respondents (18.4%) stated that their highest level of education was completed primary school. Fourteen respondents (13.6%) are in the category with incomplete primary school. Four respondents (3.9%) never attended school. Interestingly, only one respondent was found in the sample in the category with a college, art academy, or university degree. The level of education was not determined for three respondents.

ROMA STEREOTYPES ABOUT ROMA

Roma self-perception was investigated with a questionnaire in which respondents were offered a series of fourteen stereotypes for which they expressed the degree of agreement with the help of the Likert scale.

In the case of Bajash Roma, two character traits have an arithmetic mean of responses above 4.00: »Roma are happy« (4.56) with the lowest standard deviation of 0.59 and »Roma are resourceful« (4.21). All other character traits record an arithmetic mean between 3.09 and 3.68. The standard deviations of these responses range from 0.81 for »Roma are liars« to 1.29 for »Roma are violent« (Table 4). In the twelve proposed characteristics, the Roma respondents in the largest percentage chose the neutral answer »Neither agree nor disagree«, while for the two characteristics in the largest percentage they chose the answer »I completely agree«.

Table 4. Analysis of the response of Bajash Roma to the offered character traits of Roma

Karakteristike Roma Roma characteristics	Stupanj slaganja s tvrdnjom Degree of agreement	Broj ispitanika Number of resp.	%	Aritmetička sredina Arithmetic mean	Standardna devijacija Standard deviation
Romi su nekulturni Roma are uncultured	Uopće se ne slažem / I disagree at all	10	10,1	3,24	1,07
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	3	3,0		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	53	53,5		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	19	19,2		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	14	14,1		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi su alkoholičari Roma are alcoholics	Uopće se ne slažem / I disagree at all	1	1,0	3,57	0,94
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	5	5,1		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	53	53,5		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	17	17,2		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	23	23,2		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi su nasilni Roma are violent	Uopće se ne slažem / I disagree at all	10	10,1	3,10	1,29
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	25	25,3		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	29	29,3		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	13	13,1		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	21	21,2		
	Bez odgovora / No response	1	1,0		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi su neuredni Roma are messy	Uopće se ne slažem / I disagree at all	6	6,1	3,26	1,02
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	7	7,1		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	57	57,6		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	13	13,1		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	16	16,2		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi su drogeraši Roma are drug users	Uopće se ne slažem / I disagree at all	5	5,1	3,41	1,12
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	11	11,1		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	44	44,4		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	16	16,2		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	23	23,2		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi su lijeni Roma are lazy	Uopće se ne slažem / I disagree at all	6	6,1	3,30	1,08
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	11	11,1		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	47	47,5		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	17	17,2		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	18	18,2		
	Ukupno / Total	99	100,0		

Karakteristike Roma Roma characteristics	Stupanj slaganja s tvrdnjom Degree of agreement	Broj ispitanika Number of resp.	%	Aritmetička sredina Arithmetic mean	Standardna devijacija Standard deviation
Romi su lopovi Roma are thieves	Uopće se ne slažem / I disagree at all	2	2,0	3,49	1,04
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	10	10,1		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	48	48,5		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	14	14,1		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	24	24,2		
	Bez odgovora / No response	1	1,0		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi su bezobrazni Roma are arrogant	Uopće se ne slažem / I disagree at all	7	7,1	3,19	1,23
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	24	24,2		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	32	32,3		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	15	15,2		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	21	21,2		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi su neodgovorni Roma are irresponsible	Uopće se ne slažem / I disagree at all	1	1,0	3,41	1,00
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	14	14,1		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	47	47,5		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	17	17,2		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	20	20,2		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi su snalažljivi Roma are resourceful	Uopće se ne slažem / I disagree at all	3	3,0	4,21	1,00
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	3	3,0		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	14	14,1		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	29	29,3		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	50	50,5		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi ne održavaju higijenu Roma do not maintain hygiene	Uopće se ne slažem / I disagree at all	4	4,0	3,31	0,93
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	3	3,0		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	67	67,7		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	8	8,1		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	17	17,2		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi su veseli Roma are happy	Uopće se ne slažem / I disagree at all	0	0,0	4,56	0,59
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	1	1,0		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	2	2,0		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	36	36,4		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	59	59,6		
	Bez odgovora / No response	1	1,0		
	Ukupno / Total	99	100,0		

Karakteristike Roma Roma characteristics	Stupanj slaganja s tvrdnjom Degree of agreement	Broj ispitanika Number of resp.	%	Aritmetička sredina Arithmetic mean	Standardna devijacija Standard deviation
Romi su lažljivi Roma are lying	Uopće se ne slažem / I disagree at all	0	0,0	3,68	0,81
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	2	2,0		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	47	47,5		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	31	31,3		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	19	19,2		
	Ukupno / Total	99	100,0		
Romi ne brinu o djeci Roma do not care about children	Uopće se ne slažem / I disagree at all	9	9,1	3,09	1,10
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	11	11,1		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	55	55,6		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	6	6,1		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	16	16,2		
	Bez odgovora / No response	2	2,0		
	Ukupno / Total	99	100,0		

Source: field research

Although Bajash Roma chose a neutral answer for most of the proposed traits, the number of respondents who generally agree or completely agree is higher than those who generally disagree or completely disagree with the proposed traits. Therefore, as can be observed, the average degree of agreement for all proposed traits is greater than the neutral 3.00. This points to the conclusion that Bajash Roma, although they chose a neutral answer in most of the traits, see themselves more as they are described in the proposed traits than they do not see themselves as such.

Members of other Roma groups from the Rijeka and Zagreb areas also gave answers on the degree of agreement with the offered character traits of Roma (Table 5). Similar to Bajash Roma, the highest values of the arithmetic mean of the answers are recorded by the characteristics »Roma are happy« (3.91), with SD 1.22 and »Roma are resourceful« (3.66) with SD 1.39. Although the same characteristics come to the fore, much lower values are noticeable compared to Bajash Roma responses. These are the only two characteristics with an arithmetic mean above 3.00.

In respondents from other Roma groups, much lower arithmetic means of response are noticeable. There are five characteristics with an arithmetic mean of the response below the value of 2.00, while seven are in the range of 2.07-2.36. Standard deviations are in the range of 0.97 -1.39.

Unlike the Bajash Roma, members of other Roma groups in the twelve listed characteristics of Roma mostly chose the answer »I disagree at all« in which the Bajash Roma mostly expressed a neutral position. The only two characteristics in which members of other Roma groups, as well as Bajash Roma, mostly chose the answer »I totally agree« are the characteristics »Roma are resourceful« and »Roma are happy«.

Table 5. Analysis of the response of Roma of other Roma groups to the offered character traits of Roma

Karakteristike Roma Roma characteristics	Stupanj slaganja s tvrdnjom Degree of agreement	Broj ispitanika Number of resp.	%	Aritmetička sredina Arithmetic mean	Standardna devijacija Standard deviation
Romi su nekulturni Roma are uncultured	Uopće se ne slažem / I disagree at all	42	40,8	2,15	1,15
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	18	17,5		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	30	29,1		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	9	8,7		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	3	2,9		
	Bez odgovora / No response	1	1,0		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi su alkoholičari Roma are alcoholics	Uopće se ne slažem / I disagree at all	52	50,5	1,83	0,97
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	19	18,4		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	28	27,2		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	2	1,9		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	1	1,0		
	Bez odgovora / No response	1	1,0		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi su nasilni Roma are violent	Uopće se ne slažem / I disagree at all	49	47,6	1,95	1,04
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	14	13,6		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	34	33,0		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	2	1,9		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	2	1,9		
	Bez odgovora / No response	2	1,9		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi su neuredni Roma are messy	Uopće se ne slažem / I disagree at all	49	47,6	2,09	1,19
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	10	9,7		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	31	30,1		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	9	8,7		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	3	2,9		
	Bez odgovora / No response	1	1,0		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi su drogeraši Roma are drug users	Uopće se ne slažem / I disagree at all	57	55,3	1,78	0,97
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	13	12,6		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	30	29,1		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	1	1,0		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	1	1,0		
	Bez odgovora / No response	1	1,0		
	Ukupno / Total	103	100,0		

Karakteristike Roma Roma characteristics	Stupanj slaganja s tvrdnjom Degree of agreement	Broj ispitanika Number of resp.	%	Aritmetička sredina Arithmetic mean	Standardna devijacija Standard deviation
Romi su lijeni Roma are lazy	Uopće se ne slažem / I disagree at all	51	49,5	1,99	1,19
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	15	14,6		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	25	24,3		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	5	4,9		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	5	4,9		
	Bez odgovora / No response	2	1,9		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi su lopovi Roma are thieves	Uopće se ne slažem / I disagree at all	49	47,6	1,91	1,04
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	20	19,4		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	29	28,2		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	1	1,0		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	3	2,9		
	Bez odgovora / No response	1	1,0		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi su bezobrazni Roma are arrogant	Uopće se ne slažem / I disagree at all	45	43,7	2,07	1,14
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	17	16,5		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	30	29,1		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	5	4,9		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	4	3,9		
	Bez odgovora / No response	2	1,9		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi su neodgovorni Roma are irresponsible	Uopće se ne slažem / I disagree at all	39	37,9	2,27	1,25
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	15	14,6		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	31	30,1		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	7	6,8		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	7	6,8		
	Bez odgovora / No response	4	3,9		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi su snažljivi Roma are resourceful	Uopće se ne slažem / I disagree at all	14	13,6	3,66	1,39
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	6	5,8		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	16	15,5		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	28	27,2		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	36	35,0		
	Bez odgovora / No response	3	2,9		
	Ukupno / Total	103	100,0		

Karakteristike Roma Roma characteristics	Stupanj slaganja s tvrdnjom Degree of agreement	Broj ispitanika Number of resp.	%	Aritmetička sredina Arithmetic mean	Standardna devijacija Standard deviation
Romi ne održavaju higijenu Roma do not maintain hygiene	Uopće se ne slažem / I disagree at all	41	39,8	2,36	1,30
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	8	7,8		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	36	35,0		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	9	8,7		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	8	7,8		
	Bez odgovora / No response	1	1,0		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi su veseli Roma are happy	Uopće se ne slažem / I disagree at all	8	7,8	3,91	1,22
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	3	2,9		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	23	22,3		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	24	23,3		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	44	42,7		
	Bez odgovora / No response	1	1,0		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi su lažljivi Roma are lying	Uopće se ne slažem / I disagree at all	39	37,9	2,18	1,14
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	16	15,5		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	32	31,1		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	8	7,8		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	3	2,9		
	Bez odgovora / No response	5	4,9		
	Ukupno / Total	103	100,0		
Romi ne brinu o djeci Roma do not care about children	Uopće se ne slažem / I disagree at all	40	38,8	2,14	1,17
	Uglavnom se ne slažem / Mostly I disagree	19	18,4		
	Niti se slažem niti se ne slažem / Neither agree nor disagree	26	25,2		
	Uglavnom se slažem / Mostly I agree	8	7,8		
	U potpunosti se slažem / I totally agree	4	3,9		
	Bez odgovora / No response	6	5,8		
	Ukupno / Total	103	100,0		

Source: field research

Comparing the answers of all three test groups, interesting facts can be noticed. In 11 of the offered fourteen characteristics, the highest value of the arithmetic mean of the respondents' answers is in the majority population, slightly lower among Bajash Roma, and the lowest among members of other Roma groups. The stated distribution of response values is not present only in the characteristics »Roma are drug addicts« where the arithmetic mean of the response is higher among Roma Bajaš than in the majority population. It is also in the characteristic »Roma are resourceful« where the value of arithmetic mean response of Roma Bajaš is higher than in the majority population, and the characteristic »Roma are happy« where the lowest value is among the majority population, slightly higher among other Roma, and the highest among Roma Bajaš.

From the above analysis, it can be seen that the majority of the population mostly has a stereotypical view of members of the Roma community. The total average arithmetic mean of all majority population responses is 3.99. Bajash Roma recorded only 0.5 lower overall arithmetic mean of all answers on Roma characteristics. Members of other Roma groups record the arithmetic mean of all answers in the value of 2.31.

The presented data suggest the presence of a significant stereotypical view of the Roma community by the majority population (See more in Šlezak & Šiljeg, 2020). In 13 of the 14 features offered, the majority of the population agrees more with the above statements than disagrees with them.

Table 6. Comparison of responses to the offered character traits of Roma

Karakteristike Roma Roma characteristics	Većinsko stanovništvo Majority population		Romi Bajaši Bayash Roma		Romi ne Bajaši Other Roma	
	Aritmetička sredina Arithmetic mean	Standardna devijacija Standard deviation	Aritmetička sredina Arithmetic mean	Standardna devijacija Standard deviation	Aritmetička sredina Arithmetic mean	Standardna devijacija Standard deviation
Romi su nekulturni Roma are uncultured	4,18	0,97	3,24	1,07	2,15	1,15
Romi su alkoholičari Roma are alcoholics	3,62	1,04	3,57	0,94	1,83	0,97
Romi su nasilni Roma are violent	4,07	0,92	3,10	1,29	1,95	1,04
Romi su neuredni Roma are messy	4,26	0,87	3,26	1,02	2,09	1,19
Romi su drogeraši Roma are drug users	2,89	1,18	3,41	1,12	1,78	0,97
Romi su lijeni Roma are lazy	4,18	0,97	3,30	1,08	1,99	1,19
Romi su lopovi Roma are thieves	4,07	0,94	3,49	1,04	1,91	1,04
Romi su bezobrazni Roma are arrogant	4,27	0,94	3,19	1,23	2,07	1,14
Romi su neodgovorni Roma are irresponsible	4,31	0,92	3,41	1,00	2,27	1,25
Romi su snalažljivi Roma are resourceful	3,98	1,13	4,21	1,00	3,66	1,39
Romi ne održavaju higijenu R. do not maintain hygiene	4,24	0,90	3,31	0,93	2,36	1,30
Romi su veseli Roma are happy	3,56	1,09	4,56	0,59	3,91	1,22
Romi su lažljivi Roma are lying	4,13	0,91	3,68	0,81	2,18	1,14
Romi ne brinu o djeci R. do not care about children	4,05	0,95	3,09	1,10	2,14	1,17
PROSJEK AVERAGE	3,99		3,49		2,31	

Source: field research

Despite the fact that in the twelve offered characteristics the Bajash Roma mostly chose a neutral answer, it is interesting to note that the Bajash Roma in all 14 characteristics agree to a greater extent than they do not agree. For all offered characteristics, the average value of the answer is above 3, which

indicates that the Roma themselves from Međimurje agree more with all the characteristics than they do not. Accordingly, on the one hand, a conclusion can be drawn about a kind of autostereotyping of the Roma community in Međimurje. The views of the majority population and the Roma community in Međimurje on the Roma themselves are much closer than those of other Roma groups. In many characteristics, mostly of negative connotation, Međimurje Roma to some extent confirm such a view of themselves.

Members of the Roma community from Zagreb and Rijeka have an average value of less than 3 in all stereotypes of negative connotation. This suggests that members of other Roma groups see themselves much less stereotypically than Bajash Roma or the majority population.

While Roma from Međimurje confirm stereotypical views of themselves in these characteristics as well as the majority population of Međimurje, surveyed members of other Roma groups from the area of Zagreb and Rijeka have a different view of the Roma community. In only two offered characteristics, both positive connotations, in their answers they agree more than they do not agree with the stated statements. In all twelve offered characteristics that have a negative connotation, the answers are more focused on disagreement than agreement with the offered statements. The possibility that different Roma communities cultivate completely different value systems, behave differently, behave in the community and see the Roma community differently, looking at it from their own perspective, certainly represents a thesis that also deserves further research.

IMPOSED OR BUILT IDENTITY?

The results of the research undoubtedly indicate that different Roma communities in Croatia have a different view of themselves. The existing linguistic, cultural, historical and geographical differences between individual Roma communities in Croatia have influenced the fact that Roma have a different view of themselves. The assumed heterogeneity of self-perception of different Roma groups was confirmed by this research.

Bajash Roma from the area of Međimurje County have quite strong pronounced autostereotypes. Consistent with the model of minority identity development (Atkinson, Morten, & Sue, 1998), such a stereotypical view of oneself is consistent with the first, initial stage of minority identity development. It refers to a Conformity stage with self-depreciating attitude towards self. In conformity stage one identifies with dominant culture, learns and assuming stereotypes and has no inkling to identify or learn about their own ethnic heritage (Atkinson, Morten & Sue, 1998). On a similar example of the racial minority model of identity development Arumugham states: »At this stage, the life styles, value systems, and cultural or physical characteristics of the White society are valued highly by the racial minorities; constantly bombarded by views that Whites and their way of life is superior and all other lifestyles are inferior; they also develop self-depreciating attitudes and beliefs and thus tend to have low internal self-esteem »(Arumugham, 2017, 24). »Individuals in the conformity stage of identity development express an unequivocal preference for cultural values and behaviors associated with the dominant group over those associated with their own minority group« (Morten & Atkinson, 1983).

The stated initial stage of development of minority identity also presupposes group-depreciating attitude towards others of the same minority, discriminatory attitude towards others of different minority and group-appreciating attitude towards dominant group. Taking into account the results of research on social distance from the work of Šlezak and Šakaja (2012) in which they state the non-existence of social distance of Bajash Roma towards Croats with high social distance of Bajash Roma towards other minority communities and other Roma groups, we can present the results of self-perception to say that the Međimurje's Bajash Roma meet all the above criteria of the initial stage of development of their own minority identity. In terms of precision, it should be noted that the initial stage also includes minority communities that have in no way even begun the process of building their own minority identity. This could also apply to the Bajash Roma from Međimurje.

The presented results indicate that Roma build their opinion of themselves on the perception of the surrounding majority population with whom they share living space. According to Owens, autostereotyping can be an effective subversion strategy. On the example of the North American Indians, he points

out that in order to be recognized and seen from the center, »the Indian must obey an identity imposed from outside« (Owens, 1998: 13). In a similar way, the Međimurje Roma seek the possibility of their own visibility and recognition by the majority population. At the same time, the autostereotypical view of one's own community represents an acceptance of an externally imposed identity.

It is interesting that the Bajash Roma in Croatia, unlike most Roma communities from Central and Eastern Europe who speak Romanian, according to certain indicators still strive to create their own distinctive minority identity in relation to other Roma groups, but at the same time identify as a distinctive but also inseparable part of the overall Roma community (Marushiakova and Popov, 2016). The Bajash Roma accepted the imposed minority model of identity of otherness in which the majority population perceives the Roma as a single community based on cultural differences and social status. At the same time, within the Bajash community in Međimurje, but also elsewhere in Croatia, there are sporadic tendencies to build a separate distinctive minority identity under the wider umbrella of Roma identity. As proof of this, it is worth mentioning the organization of Roma individuals in non-governmental organizations, which already in their own name indicate the stated duality of identity. Eg. Bajash Roma Association Kutina, Bajash Roma Association of Sisak-Moslavina County, Bajash Roma Association, Association for the Protection of Bajash Roma Rights - trough.

The attempt of a small number of Bajash Roma in Međimurje County to accept the Romanian identity based on the language they speak should not be ignored. This attempt is supported by census data, where in certain local Roma communities a smaller part of the population declared themselves Romanians (2011 Census).

One of the possible explanations for the autostereotyping of Bajash Roma may be a significant tendency to assimilate into the majority society without the desire or need to build their own minority identity. Assimilation means »abandoning original customs and habits by adapting behavior to the values and norms of the majority« (Giddens, 2007, 256). During the process of assimilation of members of a certain minority community, there is a renunciation of one's own social and cultural elements, whereby the cultural patterns of the majority society are taken over. The basic problem of the assimilation process, whether voluntary or forced, is the abandonment of certain fundamental determinants of one's own identity and complete cultural absorption into the majority society. In this process, members of the minority community view the dominant group, in this case Croats, as a »reference group, ie a society to which the Roma community aspires to find a way out of discriminatory and segregated relations« (Šlezak and Šakaja, 2012, 101). At the same time, in this aspiration, they look at their own community as seen by the majority population.

The surveyed members of the Roma community from the area of Zagreb and Rijeka, based on the presented results, have a much less stereotypical view of themselves in relation to the Bajash Roma and the majority population. Non-acceptance, ie disagreement with the offered stereotypes may indicate a different phase of building one's own minority identity. Other Roma clearly do not accept the imposed identity based on the view of the majority population. The very socio-demographic characteristics of the respondents of other Roma, primarily their educational structure, suggest a much higher degree of integration into Croatian society. A less stereotypical view of oneself and members of one's own minority community is consistent with a higher degree of integration. Certain indicators are missing to identify the specific level of development of the minority identity of members of other Roma groups in Croatia. This shortcoming can certainly be a stimulus for further research that will provide answers to the question asked.

LITERATURE

1. Arumugham, P., (2017) Racism and Racial/Cultural Identity Development Model, *International Journal of Crime, Law and Social Issues*, Vol. 4, No. 2,
2. Atkinson, D.R., Morten, G. & Sue, D.W. (1998) *Counselling American minorities: A cross-cultural perspective*, 5th Ed. Dubuque, IA: McGraw Hill.
3. Babić, D., (2004) Stigmatizacija i identitet Roma – pogled »izvana«: slučaj učenika Roma u naselju Kozari Bok, *Migracijske i etničke teme* 20 (4), 315 – 338.
4. Barany, Z., D. (1994) Living on the Edge: The East European Roma in Postcommunist Politics and Societies, *Slavic Review*, 53 (2), 321-344.
5. Barth, F., (1969) Introduction, in *Ethnic Groups and Boundaries*, (ed. Barth, F.), Little, Brown and Company, Boston, 9 – 38.
6. Colman, A. M., (2006) *Dictionary of Psychology*, Oxford University Press, Oxford.
7. Cosgrove, D., (2004) Landscape and Landschaft, *GHI Bulletin* 35, 57-71.
8. Csepeli, G., Simon, D., (2004) Construction of Roma identity in Eastern and Central Europe: perception and self-identification, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30:1, 129-150.
9. Giddens, A., (2007) *Sociologija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb
10. Heršak, E., (1998) *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
11. Marushiakova, E., Popov, V., (2016) Identity and Language of the Roma (Gypsies) in Central and Eastern Europe. In *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*, (eds. Kamusella, T., Nomachi, M. & Gibson, C.), Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 26-54.
12. Morten, G., Atkinson, D.R., (1983) Minority Identity Development and Preference for Counselor Race, *Journal of Negro Education*, 52 (2), 156-161.
13. Olujić, I., Radosavljević, P., (2007) Jezik Roma Bajaša. In *Drugi jezik hrvatski*, (ed. Cvikić, L.), Profil, Zagreb, 102-110.
14. Owens, L., (1998) *Mixedblood Messages: Literature, Film, Family, Place*. Norman: University of Oklahoma Press.
15. Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R., (2005) Allport's intergroup contact hypothesis: Its history and influence. In *Reflecting on the nature of prejudice.*, (eds. Dovidio, J. F., Glick, P., & Rudman L.P.), Blackwell, Oxford, U.K., 263-277
16. Popis stanovništva, kućanstava i stanova, 31. ožujka 2011.: Stanovništvo prema narodnosti, po gradovima / općinama, DZS, <http://www.dzs.hr> (24.04.2018.)
17. Šakaja, L., (1999) Kultura, kulturni pejzaž i etničnost. In *Kultura, etničnost, identitet*, (ed. Čačić – Kumpes, J.), Institut za migracije i narodnosti, Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 69 – 76.
18. Šakaja, L., (2008) Kulturna geografija, ili zašto se stvari na različitim mjestima događaju različito (pogovor). In *Kulturna geografija – kritički rječnik ključnih pojmova*, (eds. Atkinson, D.; Jackson, P.; Sibley, D.; Washbourne, N.; ed. croatian edition Šakaja, L.), Disput, Zagreb
19. Škiljan, F., Babić, D., (2014) Romi u Podravini i Međimurju i uključenost u hrvatsko društvo: od predrasuda i stigmatizacije do socijalne distance i diskriminacije (empirijsko istraživanje –intervjui), *Podravina* 25, 141-159.
20. Šlezak, H., (2009) Prostorna segregacija romske stanovništva u Međimurskoj županiji, *Hrvatski geografski glasnik* 71 (2), 65 – 81.
21. Šlezak, H. (2010) Prirodno kretanje romskog stanovništva u Međimurskoj županiji – primjer romskog naselja Kuršanec, *Hrvatski geografski glasnik* 72 (2), 77-100.
22. Šlezak, H. (2013) Uloga Roma u demografskim resursima Međimurske županije, *Sociologija i prostor* 51 (1), 21-43.
23. Šlezak, H., Belić, T., (2019) Projections of change of the Roma population in Međimurje - from minority to majority, *Geoadria*, 24 (2), 141-167.
24. Šlezak, H., Šakaja, L. (2012) Prostorni aspekti socijalne distance prema Romima, *Hrvatski geografski glasnik* 74 (1), 91-109.
25. Šlezak, H., Šiljeg, S., (2020) Spatial perspective of stereotyping towards Roma, *Podravina* 37, 60-79.
26. Štambuk, M., (2000) Romi u društvenom prostoru Hrvatske, *Društvena istraživanja* 46-47, 197 – 210.

SAŽETAK

Postojanje različitih romskih skupina u Hrvatskoj osnova je pretpostavke da Romi u Hrvatskoj nemaju jedinstven pogled na vlastitu zajednicu. Istovremeno, različit pogled na vlastitu manjinsku zajednicu može ukazivati na različit stupanj razvoja vlastitog manjinskog identiteta. S ciljem potvrde hipoteze o različitoj percepciji vlastite zajednice i različitosti razvojnih faza vlastitog manjinskog identiteta, u radu se analiziraju rezultati istraživanja iskazivanja stereotipa pripadnika različitih Romskih skupina o sebi samima. Anketnim upitnikom na uzorku od 202 pripadnika romske nacionalne manjine istražene su razlike u samopercepciji Roma Bajaša u Međimurskoj županiji i pripadnika romske nacionalne manjine s područja Zagreba i Rijeke. Rezultati istraživanja ukazuju da Romi Bajaši u znatno većoj mjeri imaju stereotipan pogled na Rome nego što to imaju ostali Romi obuhvaćeni istraživanjem. Iako brojniji i koncentriraniji u Međimurskoj županiji, Romi Bajaši u više prihvaćaju nametnuti identitet drugosti za razliku od ostalih Roma obuhvaćenih istraživanjem.

SREBRNA EKONOMIJA IN AKTIVNO STARANJE PREBIVALSTVA V RURALNEM OBMOČJU PODRAVSKE REGIJE

SILVER ECONOMY AND ACTIVE AGEING OF THE POPULATION IN THE RURAL AREA OF THE PODRAVSKA REGION

Maja HADNER

Mag. prof. geog. in sl. j.

Študentka doktorskega študija Geografija

Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru

maja.hadner@gmail.com

Primljeno / Received: 12. 6. 2020.

Prihvačeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC:

314.116-026.24(497.4)“20”

[314.114:33](497.4)

Lučka LORBER

Upokojena izr. prof.

Filozofske fakultete Univerze v Mariboru

lucka.lorber@um.si

IZVLEČEK

Staranje prebivalstva v Sloveniji, Evropski uniji (EU) in v drugih državah po svetu zahteva določene prilagoditve in spremembe v družbi, ki bodo omogočale kakovostno življenje vseh generacij. Namen članka je predstaviti koncept srebrne ekonomije in aktivnega staranja, ki vplivata na javno in individualno porabo treh skupin starejših; tistih, ki so dejavni, tistih, ki so krhkega zdravja in tistih, ki so v stanju odvisnosti. K spremembam demografske slike prispevajo tudi novi vzorci, kot je večje število enočlanskih gospodinjstev, selitve v mesta, ki vodijo v depopulacijo podeželskih območij, beg možganov in tudi v migracijske tokove. Z raziskavo smo ugotavljali stanje aktivnosti starostnikov v pretežno podeželskih občinah Pesnica in Kungota, ki sodita v ruralno območje Podravske regije. Anketirali smo starejše občane in zbrane podatke primerjali s prosto dostopnimi podatki statističnih baz in z rezultati indeksa aktivnega staranja v državah EU.

Po indeksu aktivnega staranja se slovenski starostniki, v primerjavi s starostniki v EU, starajo precej neaktivno. Na slovenskih podeželskih območjih, kjer je delež starejših oseb višji kot v mestih, so starostniki sicer aktivni, vendar ne na vseh obravnavanih področjih. Ena izmed vzpodbud za aktivno staranje je srebrna ekonomija, ki hkrati predstavlja tudi odlično priložnost za gospodarski in družbeni razvoj. Z vključevanjem in upoštevanjem starejših generacij, z vzpodbujanjem aktivnega staranja in s pričakovanim razvojem dejavnosti srebrne ekonomije se bo povečal delež aktivnega prebivalstva na podeželju, ki bo vplival na izboljšanje gospodarskih razmer in dvig kakovosti življenja.

Ključne besede: aktivno staranje, srebrna ekonomija, podeželje, indeks aktivnega staranja.

Keywords: active ageing, silver economy, rural areas, active ageing index.

UVOD

Izraz srebrna ekonomija je nastal ob opazovanju japonskega gospodarstva, v katerem je zaradi naraščanja števila starejših potrošnikov prišlo do oblikovanja novih dejavnosti in tržnih niš¹. Oxford Economics je srebrno ekonomijo opredelil kot *seštevek vseh gospodarskih dejavnosti, ki služijo potrebam starejših od 50 let, vključno z izdelki in storitvami, ki jih kupujejo neposredno*. Organizacija za gospodarsko sodelovanje in razvoj (OECD) srebrno ekonomijo opredeljuje kot *industrijo ali sektor, ki se osredotoča na proizvodnjo oz. zagotavljanje izdelkov in storitev za starajočo se populacijo*. Srebrno ekonomijo je mogoče opredeliti tudi kot *ekonomske možnosti in priložnosti, ki izhajajo iz javnih in potrošniških izdatkov in so povezane s staranjem prebivalstva in s specifičnimi potrebami ljudi, starejših od 50 let*². Srebrna ekonomija je lahko tudi *skupek vseh vrst blaga in storitev za starejše prebivalstvo, ki so povezane s staranjem prebivalstva, vključno s podaljševanjem delovne dobe, prostovoljstvom in aktivnim državljanstvom starejših*³. Koncept srebrne ekonomije zajema področja, povezana z vseživljenjskim in medgeneracijskim učenjem, izobraževanjem, raziskovanjem in inovacijami, institucionalnimi spremembami, karierno in delovno aktivnostjo po upokojitvi in dejavnim vključevanjem v družbo. Izdelki in storitve za potrebe starejših lahko močno vplivajo na razvoj obstoječih in nastajajočih trgov in dejavnosti kot so zdravstvo (vključno z medicinskimi pripomočki in e-zdravjem, farmacevtskimi in kozmetičnimi izdelki), storitvena robotika, varnost, pametni domovi (ki omogočajo neodvisno bivanje), moda, turizem, wellness, kultura, zabava, mobilnost (javni, osebni prevoz), bančništvo⁴. Koncept srebrne ekonomije je skladen z idejo o družbenem razvoju, katere temelj je povezanost gospodarske rasti s socialnim napredkom na vseh življenjskih področjih, kar spodbuja starostnike k lastni odgovornosti za blaginjo in socialno varnost⁵.

Države članice EU so večinoma že izoblikovale nacionalne pobude za spodbujanje srebrne ekonomije. Na Irskem so razvili vizijo starostnikom prijazne družbe *Smart Ageing Strategy* (2015), ki temelji na sodelovanju, zdravju, varnosti in raziskavah. Francija z dokumentom *French Silver Economy Sectoral Agreement* (2013) spodbuja k razvoju konkurenčne ponudbe in izvozu izdelkov srebrne ekonomije, izboljšanju strokovnih znanj, promovira aktivno in zdravo staranje in poziva k razvoju inovacij na področju srebrne ekonomije. Vseživljenjsko učenje, zaposlovanje starejših delavcev in upokojencev ter prostovoljstvo in medgeneracijsko sodelovanje so kot temelj za razvoj srebrne ekonomije v *The Czech National Action Plan for Positive Ageing* (NAP 2013–2017) navedli Čehi. Švedi so k razvoju srebrne ekonomije pristopili s spodbujanjem inovacijske infrastrukture in multidisciplinarnimi srečanji, predstavili so tudi portfelj programov in projektov na temo srebrne ekonomije in staranja. Evropska komisija je za rast evropske srebrne ekonomije zbrala pobude in predloge v poročilu *Growing the European silver economy* (2015), v katerem izpostavlja potencial za nove trge in gospodarske dejavnosti, dostopne visoko kakovostne in trajnostne sisteme dolgotrajne oskrbe, aktivno in zdravo staranje ter inovacije na tem področju, nova znanja in spretnosti za podjetništvo, povezano s starajočo se populacijo, dostopnost, kakovost in finančno vzdržnost sistemov zdravstvenega in socialnega varstva⁶.

METODOLOGIJA

Vsebina članka temelji na gospodarski in družbeni analizi obstoječih virov in na lastnih raziskavah. Pri predstavitvi problematike srebrne ekonomije smo analizirali dokumente mednarodnih organizacij, kot sta Evropska komisija in Združeni narodi. Opravljen je bil kritičen pregled literature, sekundarnih

¹ MAYER, H., LEICK, B. 2018: Entrepreneurship and ageing: Exploring an economic geography perspective. 3.

² BARKOVIĆ BOJANIĆ, I., ERCEG, A. 2017: Silver economy: demographic change and economic opportunity. 1011.

³ KLIMCZUK, A. 2016: Comparative analysis of national and regional models of the silver economy in the European Union. 4.

⁴ Evropska komisija, 2015: *Growing the European silver economy*. 13.

⁵ KRZYMINIEWSKA, G. 2018: Silver economy in rural development strategies. 415, 416.

⁶ Evropska komisija, 2018. 19–36, 38, 39.

virov in spletnih strani, namenjenih demografskim problemom, srebrni ekonomiji in kakovosti življenja starostnikov. Izvedli smo anketiranje starejše populacije v občinah Pesnica in Kungota, ki ležita v Podravski statistični regiji, ob porečju reke Pesnice, pritoku reke Drave. Podatke smo primerjali s kazalniki indeksa aktivnega staranja v širšem regionalnem in evropskem kontekstu.

ODZIV SLOVENIJE NA IZZIVE STARANJA PREBIVALSTVA

Vlada Republike Slovenije je leta 2017 sprejela *Strategijo dolgožive družbe*⁷. Dokument je zasnovan na konceptu aktivnega staranja in predstavlja vsebinski okvir predlaganih sprememb, vizijo in cilje. Vključeni so predlogi in prilagoditve, potrebne za razvoj trga dela in izobraževanja; samostojno, zdravo in varno življenje vseh generacij; vključenost v družbo in oblikovanje okolja za aktivnost v vseh življenjskih obdobjih. Omenjena področja povzemajo koncept srebrne ekonomije in so obenem tudi del mednarodno primerljivega sistema kazalnikov indeksa aktivnega staranja.

Cilj je razvoj družbe, v kateri je delovno in bivalno okolje prilagojeno potrebam vseh starostnih skupin. Za prehod v dolgoživo družbo z razvito srebrno ekonomijo in učinkovito uporabo dosežkov sodobnih tehnologij se bo treba aktivno prilagoditi spremembam. Trenutno je delovna aktivnost med Slovenci v starostni skupini od 55 do 64 let med najnižjimi v EU (leta 2015 je znašala 36,6 %, povprečje EU 53,3 %). Na to vpliva zgodnje upokojevanje zaradi nizke zahtevane starosti, premalo spodbud za ostajanje v aktivnosti, nerazvitost upravljanja z različnimi starostnimi skupinami v podjetjih, neprilagojenost delovnih pogojev za starejše, pomanjkanje spodbujanja vseživljenjskega izobraževanja in učenja ustreznih veščin⁸. Okrepiti je treba medgeneracijsko sodelovanje na delovnih mestih in spodbujati razvoj upravljanja z različnimi generacijami (age-management)⁹. Vključenost starejših v vseživljenjsko izobraževanje postaja nujna; leta 2014 je bilo v Sloveniji v vseživljenjsko učenje vključenih 12,5 % ljudi, starih med 55 in 64 let, v EU pa 11 %¹⁰. Ovire za višjo vključenost odraslih v vseživljenjsko izobraževanje predstavljajo prenizki finančni vložki države, delodajalcev in posameznikov, pomanjkanje motivacije za učenje, kakovost izobraževanja odraslih in odzivnost le-tega na potrebe v prihodnosti¹¹. Med Slovenci je kratek tudi del življenja, ki ga preživimo zdravi. Na to vplivata predvsem nezdrav življenjski slog in pogoste kronične bolezni. V Sloveniji imamo ob naštetem še visok delež socialno izključenih starejših (20,1 %). Zaradi nizkih pokojnin je stopnja tveganja revščine visoka, najvišja je pri ženskah, starejših od 65 let, ki živijo v enočlanskih gospodinjstvih¹². K socialni izključenosti pa prispevajo še stanovanjska prikrajšanost, šibko zdravje, medosebni odnosi in nezainteresiranost za civilno participacijo¹³.

V evropskem letu aktivnega staranja in sodelovanja med generacijami (2012) je sodelovanje Evropske komisije in Združenih narodov pripeljalo k oblikovanju orodja za spremljanje aktivnega staranja. Indeks aktivnega staranja se osredotoča na prispevek starejših ljudi v družbi in na vzdržnost visokih standardov socialnega varstva za starejše. Leta 2018 je Slovenija dosegla relativno nizek indeks aktivnega staranja, 31,1 točk in se med 28 državami članicami EU uvrstila na 23. mesto¹⁴. V preteklih letih je Slovenija dosegala slabše rezultate, leta 2012 je dosegla 30,6 točk¹⁵, dve leti kasneje (2014) pa z 29,9 točkami nazadovala¹⁶.

⁷ *Strategija dolgožive družbe*, 2017.

⁸ *Demografske spremembe ter njihove ekonomske in socialne posledice*, 2016. 5, 6.

⁹ *Ekonomski izzivi 2019*. 17–20.

¹⁰ *Demografske spremembe ter njihove ekonomske in socialne posledice*, 2016. 8.

¹¹ *Poročilo o razvoju 2019*. 29–31.

¹² *Poročilo o razvoju 2019*. 37.

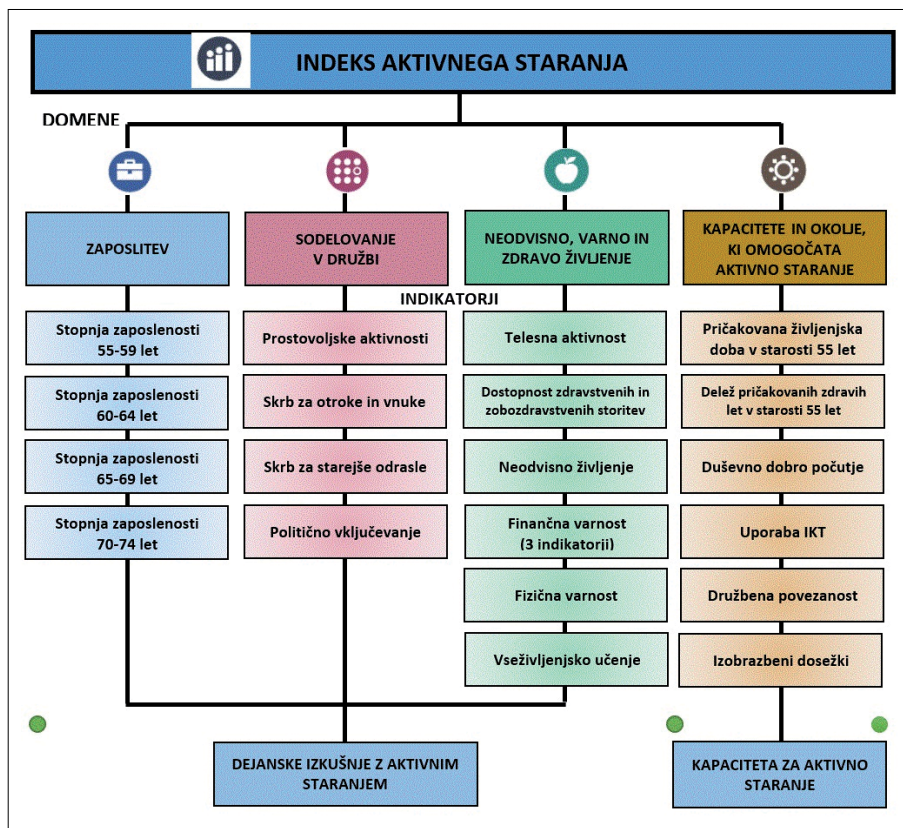
¹³ *Demografske spremembe ter njihove ekonomske in socialne posledice*, 2016. 12, 13.

¹⁴ Združeni narodi, 2019. 6.

¹⁵ European Centre Vienna, 2013. 23.

¹⁶ Združeni narodi in Evropska komisija, 2014. 5.

SI. 1. Domene (področja) in indikatorji (kazalniki) indeksa aktivnega staranja.

Vir: povzeto po LIPAR, T. 2014: *Indeks aktivnega staranja 2012*.

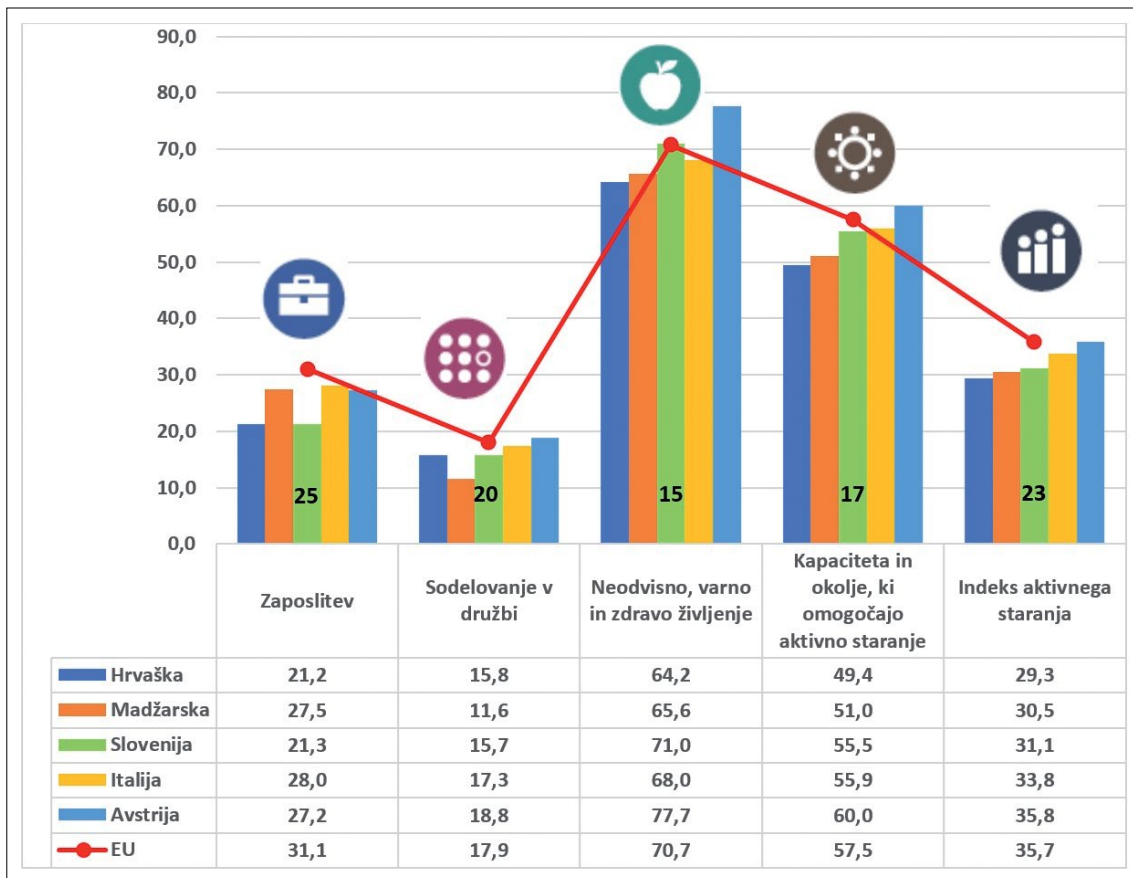
Konceptualni okvir indeksa aktivnega staranja zajema štiri področja¹⁷. Prvo področje, zaposlitev, tvorijo kazalniki stopnje zaposlenosti po petletnih starostnih skupinah od 55. do 74. leta starosti. Slovenija je bila leta 2018 na 25. mestu, slabši rezultat so dosegle le Hrvaška, Grčija in Luksemburg. Zaposlenih je bilo le 48,6 % oseb, starih 55–64 let; EU 59,1 %, Švedska 77,7 %. Drugo področje, sodelovanje v družbi, sestavljajo kazalniki: prostovoljske aktivnosti, skrb za otroke in vnuke, skrb za starejše odrasle in politično vključevanje. Slovenija je dosegla 20. mesto, neposredno pred nami so Hrvaška, Nemčija, Slovaška in Češka, za nami pa druge nove članice EU, Grčija in Portugalska. Kazalniki tretjega področja, neodvisno, varno in zdravo življenje, so telesna aktivnost, dostopnost do zdravstvenih in zobozdravstvenih storitev, neodvisno oz. samostojno življenje, finančna varnost, fizična varnost in vseživljenjsko učenje. Slovenija se je uvrstila na 15. mesto, tik nad povprečjem EU. Od novih držav je pred nami samo Češka. Kazalniki četrtega področja, kapaciteta in okolje, ki omogočata aktivno staranje, so pričakovana življenjska doba v starosti 55 let, delež pričakovanih zdravih let v starosti 55 let, duševno dobro počutje, uporaba informacijsko komunikacijskih tehnologij (IKT), družbena povezanost in izobrazbeni dosežki. Slovenija je bila leta 2018 na 17. mestu, pod povprečjem EU. Tik pred nami sta Bolgarija in Češka, za nami Ciper in Portugalska¹⁸. Prva tri področja indeksa aktivnega staranja se nanašajo na dejanske izkušnje z aktivnim staranjem, četrto področje se nanaša na zmogljivosti za aktivno staranje¹⁹.

Z indeksom aktivnega staranja smo zadostili prizadevanjem po oblikovanju fleksibilnega orodja, s pomočjo katerega lahko izboljšamo razumevanje izzivov staranja, skušamo ovrednotiti življenjske raz-

¹⁷ Evropska komisija, 2016. 7, 8.

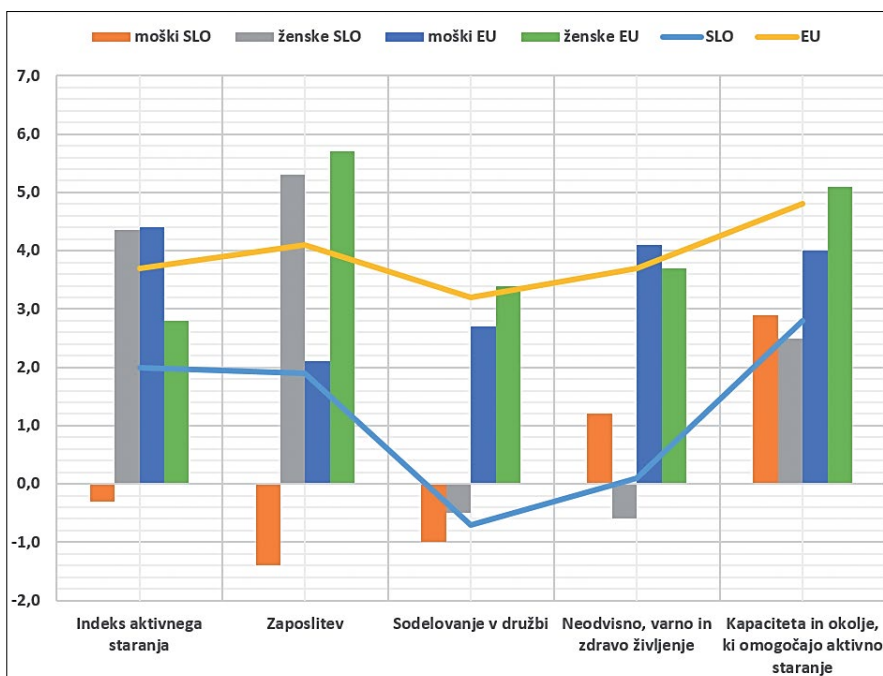
¹⁸ Združeni narodi, 2019. 6.

¹⁹ LIPAR, T. 2014: Indeks aktivnega staranja 2012. *Kakovostna starost*, let. 17, št. 2.

Sl. 2. Razvrstitev Slovenije in sosednjih držav s prikazom povprečja EU 28 po indeksu aktivnega staranja in njegovih področjih l. 2018.

Vir: Združeni narodi, 2019: 2018 Active Ageing Index. Analytical Report. 6.

Sl. 3. Spremembe vrednosti indeksa staranja in njegovih področij med letoma 2008 in 2016.

Vir: Združeni narodi, 2019: 2018 Active Ageing Index. Analytical Report. 6.

mere, ugotavljamo vrzeli posameznih področij in s tem prispevamo k politiki aktivnega staranja^{20, 21, 22, 23}.

Iz analize sprememb indeksa aktivnega staranja in posameznih področij v primerjavi s trendi v EU, ugotavljamo, da se je slovenska družba institucionalno pozno vključila v aktivno politiko načrtovanja in spodbujanja večje aktivnosti starejše populacije. Nedorečena zakonodaja s področja trajnostne oskrbe starejših je eden glavnih vzrokov zaostajanja, saj vpliva na kazalnike skrb za starejše odrasle, neodvisno življenje in finančna varnost. Spodbudno je, da imamo tako kapacitete kot okolje, ki omogočata aktivno staranje. Zato lahko pričakujemo, da se bo s sprejeto zakonodajo in aktivnim sodelovanjem vseh deležnikov (Quadruple Helix) povečala aktivnost starostnikov na vseh področjih družbenega in gospodarskega življenja. Čeprav se indeks aktivnega staranja konceptualno sklada s srebrno ekonomijo, omogoča le delno razlago razvoja srebrne ekonomije na nekem območju, ker ne vključuje kazalnikov, povezanih s porabo, proizvodnjo in raziskavami ter razvojem proizvodov in storitev. Nadaljnjo analizo koncepta srebrne ekonomije bi bilo mogoče izvesti ob razširitvi indeksa aktivnega staranja s kazalniki, kot so na primer starostna diskriminacija, medgeneracijski odnosi, sprejemanje novih tehnologij, raziskave in razvoj na področju staranja, vzorci porabe²⁴.

POTENCIAL ZA RAZVOJ SREBRNE EKONOMIJE V RURALNIH OBMOČJIH

Srebrna ekonomija bi lahko povečala delež aktivno starajočih se na podeželju in bistveno izboljšala gospodarske in družbene razmere. Predvideva se, da bo do leta 2030 v gospodarsko razvitejših državah na podeželju bival le vsak dvajseti prebivalec. Zmanjševanje števila podeželskega prebivalstva je značilno zlasti za gospodarsko razvitejša območja, med katera sodi tudi Slovenija²⁵. Na slovenskem podeželju je leta 2013 bivalo 43,7 % prebivalcev, med temi je bilo 17,3 % prebivalcev, starejših od 64 let²⁶.

Slovensko podeželje se sooča s številnimi problemi. Demografski trendi so negativni. Manj razvita naselja in naselja, ki so bolj oddaljena od večjih središč, se praznijo predvsem zaradi pomanjkanja delovnih mest, zaradi česar je za podeželje značilna visoka stopnja brezposelnosti. Delež podeželanov, ki tvegajo revščino in/ali socialno izključenost, je visok. Infrastruktura razvitost (na primer širokopašni internet) slovenskega podeželja je nezadostna. Primanjkljaj se ne kaže le pri specializiranih svetovnih storitvah (na primer tehnološki razvoj v kmetijstvu), temveč tudi pri zagotavljanju osnovnih storitev (zdravstvo, oskrba, izobraževanje). Nizka podjetniška aktivnost je posledica skromne investicijske dejavnosti kmetijskih gospodarstev in podjetij, zaradi oteženih dostopov do virov financiranja in visokih obrestnih mer. Posledično je nizka stopnja tržne usmerjenosti in organiziranosti. Zaradi razpršene poselitve, velike posestne razdrobljenosti in majhnosti prihaja do težav pri celostnih in bolj kompleksnih projektih lokalnega razvoja, kar kaže na pomanjkanje strateške naravnosti in inovativnosti projektov. Gostota prebivalstva se z odseljevanjem mladih zmanjšuje, starejši, ki ostajajo na podeželju, pa predstavljajo premajhno kritično maso za razvoj storitev in infrastrukture,²⁷ zato imajo podeželska območja zelo nizek potencial za razvoj in gospodarsko rast, kar še povečuje regionalne razlike^{28, 29}. V Sloveniji imamo visok delež zavarovanih območij in izjemno bogastvo z vodnimi viri, kar doprinaša k sonaravnemu in trajnostnemu razvoju ter možnostim oblikovanja delovnih mest na področju varovanja okolja in ohranjanja narave. Bogata naravna in kulturna dediščina ter pestra kulturna krajina omogočajo

²⁰ Evropska komisija, 2016. 38.

²¹ Strategija dolgožive družbe, 2017. 22.

²² Združeni narodi in Evropska komisija, 2014. 13.

²³ LIPAR, T. 2014.

²⁴ KLIMCZUK, A. 2016. 6, 7.

²⁵ POTOČNIK SLAVIČ, I. 2010: *Endogeni razvojni potenciali slovenskega podeželja*. 9.

²⁶ Program razvoja podeželja RS za obdobje 2014–2020. 40.

²⁷ LORBER, L. 2013: Spremembe v pristopih k razvoju podeželja—nova razvojna paradigma. 11, 12.

²⁸ LORBER, L. 2009: New Challenges for Sustainable Rural Development in the 21st Century. 7.

²⁹ Demografske spremembe ter njihove ekonomske in socialne posledice, 2016. UMAR. 14.

razvoj nekmetijskih dejavnosti in z njimi povezanih delovnih mest. Z dvigom deleža mladih izobraženih kmetov je možno na podeželju hitreje uvajanje tehnologij in inovacij, povečanje profesionalizacije in specializacije, dvig produktivnosti in ekonomske učinkovitosti ter povezovanje ponudnikov zdrave lokalno pridelane hrane v tržne verige. Razvojne priložnosti bodo lažje uresničljive ob urejeni dostopnosti do storitev in finančnih virov. Nova razvojna paradigma podeželja, ki temelji na holističnem pristopu, poudarja, da je treba za vsako okolje izoblikovati edinstveno strategijo, v kateri ključni sektor pri razvoju podeželja ni več zgolj kmetijstvo. Regionalni razvoj za zadovoljevanje širših družbenih potreb ni odvisen samo od razvoja gospodarstva, temveč tudi od razvoja negospodarskih dejavnosti. Tako se je razvil četverni vijačni sistem (Quadruple Helix), ki temelji na dodani četrti vijačnici, osredotočeni na uporabnika³⁰.

Lokalne razvojne potenciale je treba prepoznati in jih povezati s tržnimi priložnostmi tudi na področjih turizma, proizvodnje in IKT. Z endogenim pristopom vrednotenja lokalnih prednosti, rabo neizkoriščenih virov in investicijami je mogoče doseči konkurenčnost podeželja³¹. Razvoj podeželja sloni na znanju, motivaciji in idejah ljudi, predvsem tistih, ki v podeželskem okolju živijo. Učinkovit doprinos k lokalnemu gospodarstvu prispeva razvoj mikro, malih in srednje velikih podjetij ter povezovanje podjetij v mreže^{32, 33}. Podeželska območja ponujajo odlične možnosti za razvoj nekaterih dejavnosti, na primer: negovalnih kmetij (socialno kmetijstvo), podeželskega turizma za starejše, podeželskih podjetij srebrnega sektorja in razvoj dejavnosti socialnega in poklicnega vključevanja ljudi izven trga dela v izvajanje projektov³⁴. Pomembno je tudi spodbujanje prebivalstva h krepitvi zdravega in aktivnega življenjskega sloga, k razvoju pametnih tehnologij, investicijam, medgeneracijskemu sodelovanju in aktivnostim za izboljšanje socialnega položaja prebivalstva, socialne aktivacije in participacije pri izvažanju aktivnosti v skupnosti³⁵.

Obstajajo tudi ovire za razvoj srebrne ekonomije na podeželju. Zanimanje poslovnih subjektov za razvoj in izvajanje srebrne ekonomije je izjemno nizko predvsem v marginalnih in obmejnih podeželskih regijah. Težavo predstavljajo še ustaljeni vzorci potrošnje starejših, nezaupanje do novih izdelkov in tehnologij oz. osredotočenost zgolj na izdelke, ki zadovoljijo njihove najosnovnejše potrebe³⁶. V širšem smislu težavo predstavlja tudi tradicija ostajanja v domačem kraju med starejšimi, kar starejše omejuje pri dostopu do storitev in dobrin, ki v domačem kraju niso na voljo³⁷.

Prvi korak h gospodarskemu in družbenemu razvoju podeželja s pomočjo srebrne ekonomije predstavlja premik v načinu razmišljanja. Starejše generacije bi morale dojemati kot potencial in ne kot nezmožne za delo, konservativne³⁸. Potrebne bo tudi več volje odločevalcev. Investicije v razvoj infrastrukture na podeželju utegnejo privabiti podjetja. Z zagotovitvijo storitev za starejše ljudi, predvsem zdravstvenih, socialnih, izobraževalnih in oskrbnih, predvidevamo, da bodo ti bolj zdravi in posledično aktivnejši ter bolj samostojni. Opolnomočeni starostniki se bodo v izogib slabšemu materialnemu položaju in osamljenosti pogosteje odločili za podjetništvo, kmetijstvo ali druge oblike vključenosti v družbo, na primer prostovoljstvo. Podjetja na podeželju bodo ponujala delovna mesta, kar bo ustavilo proces

³⁰ LORBER, L. 2015: Regionalni razvoj v soodvisnosti od institucij znanja, gospodarstva in lokalnega okolja. Globalni izzivi in regionalni razvoj. 138.

³¹ LORBER, L., ŽIBERNA, I. 2014: Evropska kmetijska politika in strukturne spremembe kmetijskih gospodarstev v Podravju v obdobju 2002–2012. 20, 21.

³² LORBER, L. 2009. 11.

³³ LORBER, L. 2017: Innovation-based rural development. 18, 19.

³⁴ KRZYMINIEWSKA, G. 2018. 418.

³⁵ Strateška izhodišča razvoja kohezijske regije Vzhodna Slovenija, delovna verzija avgust 2019. Razvojni svet kohezijske regije Vzhodna Slovenija, Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo, EU: Evropski strukturni in investicijski skladi. 10, 11.

³⁶ KLIMCZUK, A. 2016. 5.

³⁷ KRZYMINIEWSKA, G., PONDEL, H. 2019: Silver Economy and the Development Policy of Rural Areas in Poland. 496.

³⁸ FERRY, M., BAKER, R. 2006: Regionalne strategije in demografsko stanje. 15.

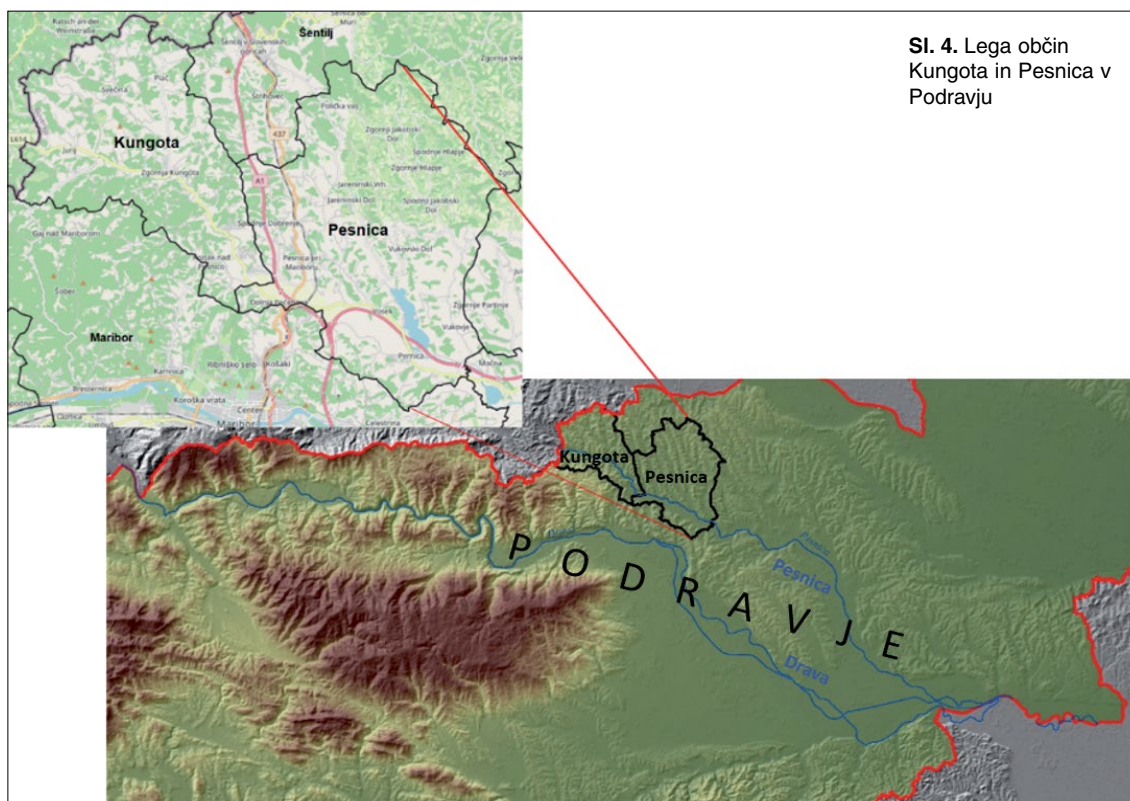
praznjenja prostora, podeželje bo postalo privlačno za priseljevanje aktivnega prebivalstva. Pomembno je, da se naraščajočega števila starejših, kot problema, lotimo glede na obseg pojava na lokalni ravni³⁹. Smiselno je, da se seznanimo z razmerami na izbranem območju, prepoznamo razvojne priložnosti in ugotovimo, česa si prebivalci želijo. Pritegnemo jih k sodelovanju in vključimo kot deležnike pri načrtovanju razvojnih strategij⁴⁰. Ob tem ne smemo pozabiti, da srebrna ekonomija ne vključuje le in ni namenjena samo starejšim generacijam, pač pa vsem, tudi mlajšim⁴¹, saj predstavlja interdisciplinarno sodelovanje in njen razvoj ni mogoč brez medgeneracijskega sodelovanja.

GOSPODARSKI IN DRUŽBENI POLOŽAJ STAROSTNIKOV V OBČINAH KUNGOTA IN PESNICA V PODRAVSKI REGIJI

Želeli smo ugotoviti, kako aktivno staranje poteka na slovenskem podeželju oz. ali imajo starostniki sploh pogoje za aktivno staranje in na katerih področjih obstaja potencial za razvoj srebrne ekonomije. Za obravnavano območje smo izbrali občini Pesnica in Kungota v Podravju.

Občina Pesnica meri 75,8 km², tvorijo jo štiri krajevne skupnosti in meji na mestno občino Maribor in občine Kungota, Šentilj, Sveti Jurij v Slovenskih goricah ter Lenart. Občina Kungota pokriva površino 49 km², sestavljajo jo štiri krajevne skupnosti, meji na mestno občino Maribor, občini Pesnica in Šentilj ter na Avstrijo^{42, 43}.

Sosednji občini ležita v severovzhodni Sloveniji, v Podravski statistični regiji, čeznju se raztezajo Slovenske gorice.

³⁹ KUBEJKO-POLAŃSKA, E. 2017: The role of local self-government in stimulating urban development in the context of the construction of age-friendly cities and the concept of Silver Economy. 219.

⁴⁰ FERRY, M., BAKER, R. 2006. 9, 22.

⁴¹ KLIMCZUK, A. 2012: Supporting the development of gerontology as part of silver economy building. 52–56.

⁴² Wikipedia: Občina Kungota.

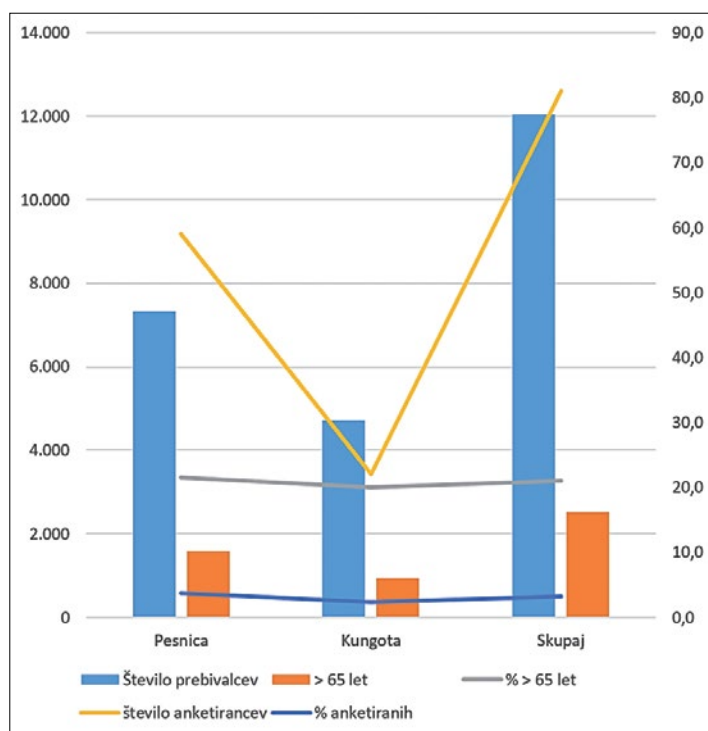
⁴³ Wikipedia: Občina Pesnica.

SI. 5. Levo Gradiška v občini Kungota, desno Spodnje Dobrenje v občini Pesnica Fotografija: Maja Hadner.

Po naravnogeografskih značilnostih sta si občini zelo podobni, nekoliko bolj se razlikujeta po družbenogeografskih značilnostih. Občina Pesnica je imela leta 2019 7.331 prebivalcev, od tega 1.581 starih 65 let ali več (21,6 %), občina Kungota 4.705 prebivalcev, od tega 942 starih 65 let ali več (20 %). Indeks staranja je istega leta v občini Pesnica znašal 168,7, v občini Kungota pa 149,1. Povprečna starost prebivalcev v letu 2019 je bila v občini Pesnica 45,3 leta, v občini Kungota 44,6 let. Gostota prebivalstva je leta 2019 v občini Pesnica znašala 97, v občini Kungota pa 96 prebivalcev na km². Naravni prirast je leta 2018 v občini Kungota znašal -6, v občini Pesnica pa -88⁴⁴. Obe občini sta gospodarsko šibko razviti, podjetništva je malo, več je kmetijstva, med sistemi agrarne rabe tal sta pogosta sadjarski in mešani (žitno-okopavinsko-krmni) sistem, tla so močno do kritično obremenjena s pesticidi⁴⁵.

SI. 6. Število anketirancev in njihov odstotek od števila vseh starejših od 65 let.

Za ugotavljanje stanja na področju aktivnega staranja smo izvedli anketiranje starejših oseb na obravnavanem območju. Zbrali smo podatke prosto dostopnih baz Statističnega urada Republike Slovenije (SURS)⁴⁶ in statistične službe EU (Eurostat)⁴⁷. Anketni vprašalnik je obsegal vprašanja o socialnih lastnostih (spol, starost, dohodek, izobrazba, zdravje) in o opravljanju različnih dejavnosti (delo, izobraževanje, komunikacija, rekreacija) ter o pogostnosti opravljanja navedenih dejavnosti.

K izpolnjevanju vprašalnika, ki je bil anonimen, je prostovoljno pristopilo 81 oseb, 59 iz občine Pesnica in 22 iz občine Kungota. Anketiranje je potekalo med novembrom 2019 in februarjem 2020.

Anketne podatke smo primerjali s podatki za Slovenijo in EU, pridobljenimi iz prosto dostopnih baz in z rezultati indeksa aktivnega stara-

⁴⁴ Statistični urad Republike Slovenije (SURS).

⁴⁵ ŠEHIČ, D., ŠEHIČ, D. 2006. 88, 89.

⁴⁶ SURS.

⁴⁷ Eurostat.

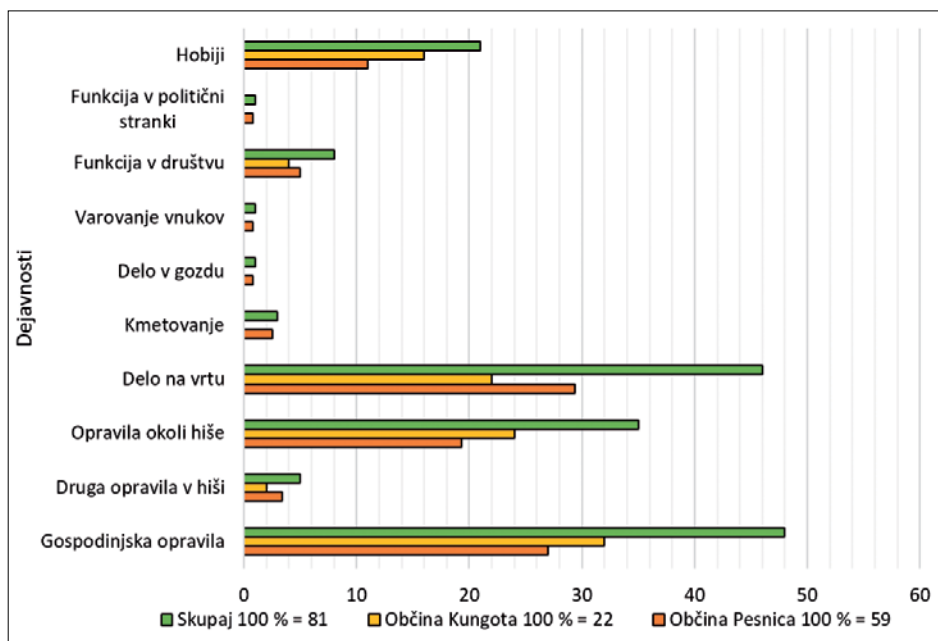
nja. Nekaterih primerjav ni bilo mogoče predstaviti zaradi velikih razlik med starostnimi skupinami, na katere se določene informacije nanašajo. Ponekod se navedeni izsledki raziskav nanašajo na podobna oz. sorodna vprašanja in niso neposredno primerljivi s podatki, pridobljenimi z anketiranjem, prispevajo pa k celostnemu pogledu na tematiko. Uporabljen anketni vprašalnik ne temelji na nobenem drugem vprašalniku in ni nastal na podlagi vprašalnikov, s katerimi se ugotavlja indeks aktivnega staranja.

REZULTATI

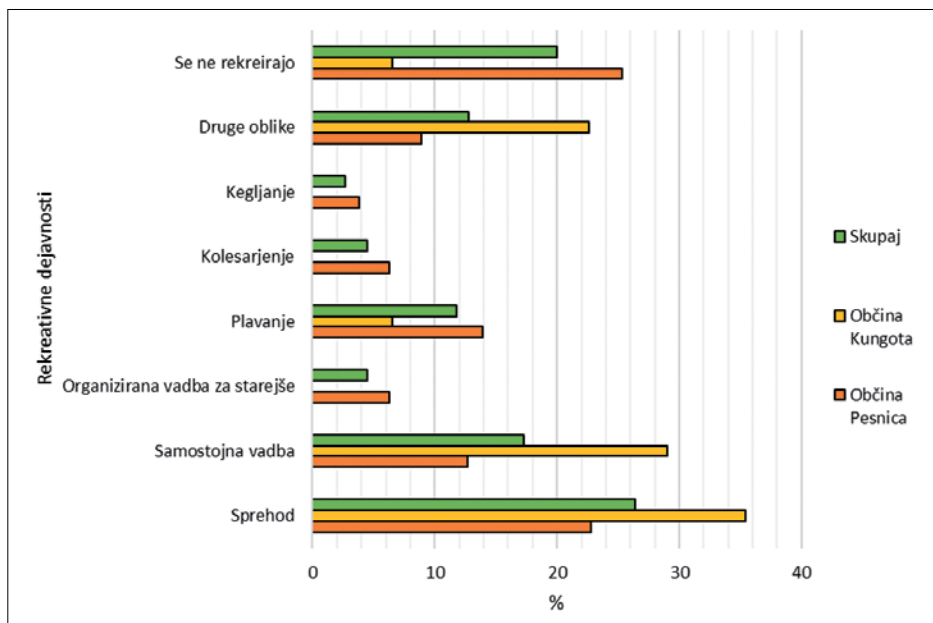
Prvo področje indeksa aktivnega staranja predstavlja zaposlitev s kazalniki stopnje zaposlenosti po petletnih starostnih skupinah od 55. leta starosti naprej. V Sloveniji je stopnja zaposlenosti med starejšimi osebami zelo nizka, kar izkazuje tudi nizka uvrstitev Slovenije na tem področju indeksa aktivnega staranja med 28 državami članicami EU iz leta 2018. Med anketiranci zaposlenih ni bilo. V preteklosti je na podeželju po upokojitvi pogosto sledila skrb za domačijo ali kmetijo oz. posestvo. Ker se ljudje še vedno upokojujejo relativno hitro (glede na starost), bi bilo še pričakovana zdrava leta življenja smiselno izkoristiti aktivno – na primer s podaljšanjem delovne aktivnosti ali s t. i. dopolnilnimi dejavnostmi. Ugotovitve nudijo priložnost za razvoj srebrne ekonomije, predvsem v zaposlovanju starejših, ki lahko ob ustreznih pogojih s svojimi izkušnjami prispevajo k napredku.

Sodelovanje v družbi predstavlja drugo področje indeksa aktivnega staranja, to področje sestavljajo kazalniki: prostovoljske aktivnosti, skrb za otroke in vnuke, skrb za starejše odrasle in politično vključevanje. Kljub temu, da so ljudje na podeželju med seboj bolj povezani kakor v mestih, se je izkazalo, da v prostovoljskih aktivnostih in pri skrbi za starejše odrasle anketiranci ne sodelujejo. Skrbi za otroke in vnuke ter političnemu vključevanju se posveča le nekaj več kot 1 % anketirancev. Ob ustreznih vzpodbudah in promociji, bi se, predvidevamo, v tovrstne aktivnosti vključilo več starejših. Pozitiven rezultat takih aktivnosti je zagotovo večja vključenost v družbo, posledično pa tudi manj osamljenosti, izoliranosti. V povezavi z omenjenimi kazalniki so bili odgovori anketirancev skromni, so pa navedli več drugih dejavnosti, ki prav tako dokazujejo njihovo aktivnost. Najpogosteje navedeni dejavnosti sta opravljanje gospodinjskih opravil (28,4 %) in delo na vrtu (27,2 %). Sledijo opravljanje opravil okoli hiše (20,7 %), hobiji (12,4 %), aktivna participacija v društvu (4,7 %) in opravljanje drugih opravil v hiši (3 %). V občini Pesnica se jih nekaj ukvarja tudi s kmetijstvom.

Iz pogostnosti opravljanja dejavnosti je mogoče sklepati, da so anketiranci precej aktivni. Največ anketirancev (44,4 %) je odgovorilo, da navedene dejavnosti opravljajo vsak dan. Nekajkrat na teden je

Sl. 7. Dejavnosti anketirancev po odstotkih glede na število anketiranih. Vir: Podatki ankete.

SI. 8. Rekreativne dejavnosti anketirancev po odstotkih. Vir: Rezultati ankete

aktivnih 32,5 % anketirancev, sledita odgovora enkrat na teden (10,1 %) in nekajkrat na mesec (8,8 %). Predvsem iz dejavnosti vrtnarjenja, kmetovanja in hobijev izhaja potencial za razvoj srebrne ekonomije. Višek pridelkov oz. ustvarjene izdelke bi bilo mogoče prodati, kmetije vključiti v lokalno gostinsko in turistično ponudbo, izkušnje in znanje omenjenih področij pa prenesti na mlajše generacije.

Tretje področje indeksa aktivnega staranja je neodvisno, varno in zdravo življenje, na tem področju je Slovenija leta 2018 dosegla najboljši rezultat in se uvrstila na 15. mesto med 28 državami članicami EU. To področje sestavljajo kazalniki: telesna aktivnost, dostopnost do zdravstvenih in zobozdravstvenih storitev, neodvisno življenje, finančna varnost, fizična varnost in vseživljenjsko učenje. Telesna aktivnost je pomembna v vseh življenjskih obdobjih, pomanjkanje le-te v starosti pa lahko vodi v prezgodnje staranje, pospeši razvoj bolezni, vpliva na prekomerno telesno težo. V Sloveniji naj bi bilo med osebami, stari 65 let ali več, približno 60 % takih, ki niso telesno aktivni. Med anketiranci se več kot 25 % starejših občanov Pesnice ne rekreira, iz občine Kungota je teh nekaj več kot 6 %. Sicer se anketiranci najpogosteje odpravijo na sprehod (26,4 %), sledita samostojna vadba (17,3 %) in plavanje (11,8 %).

Anketiranci se rekreirajo pogosto, in sicer jih je največ, 23,6 %, odgovorilo, da se rekreirajo nekajkrat na teden. Pogosta odgovora sta bila tudi, da se rekreirajo vsak dan (16,4 %) in enkrat na teden (14,5 %). Nekaj športnih površin je na voljo v obeh občinah, zagotovo pa bi bilo to infrastrukturo mogoče še izboljšati. Dobro bi bilo ponuditi tudi več oblik organizirane vadbe za starejše.

Zdravstvene in zobozdravstvene storitve so občanom Pesnice in Kungote na voljo, vendar ne v vseh krajevnih skupnostih in v nekaterih krajevnih skupnostih redkeje kot v drugih. Na neodvisno oz. samostojno življenje vplivajo predvsem zdravje, morebitne omejitve zaradi zdravstvenih težav in stopnja potrebe po pomoči. Splošno zdravstveno stanje oseb, starih 65 let ali več, v Sloveniji je dokaj dobro, saj dobrih 40 % prebivalcev te starostne skupine svoje zdravje opredeljuje kot *srednje*. Anketiranci so pri samooceni zdravja s skoraj 42 % odgovorili, da je njihovo zdravje *dobro*. Pri vprašanju o omejitvah zaradi zdravstvenih težav je največ anketirancev (47 %) odgovorilo, da jih zdravstvene težave omejujejo *včasih*. Eurostat-ova raziskava je pokazala, da med starejšimi Slovenci več kot 40 % zaznava *nekaj omejitev*, medtem ko med starejšimi Evropejci več kot polovica omejitev *ne zaznava*. Za odgovore anketirancev lahko rečemo, da so primerljivi s podatki za Slovenijo. Eurostat je objavil tudi podatke glede potrebe po pomoči, ki kažejo, da skoraj 40 % starejših Evropejcev čuti pomanjkanje pomoči, medtem ko so starejši Slovenci najpogosteje odgovorili, da dobivajo dovolj pomoči. Povsem drugače so v večini odgovarjali anketiranci občin Pesnica in Kungota, in sicer jih je skoraj 68 % navedlo, da

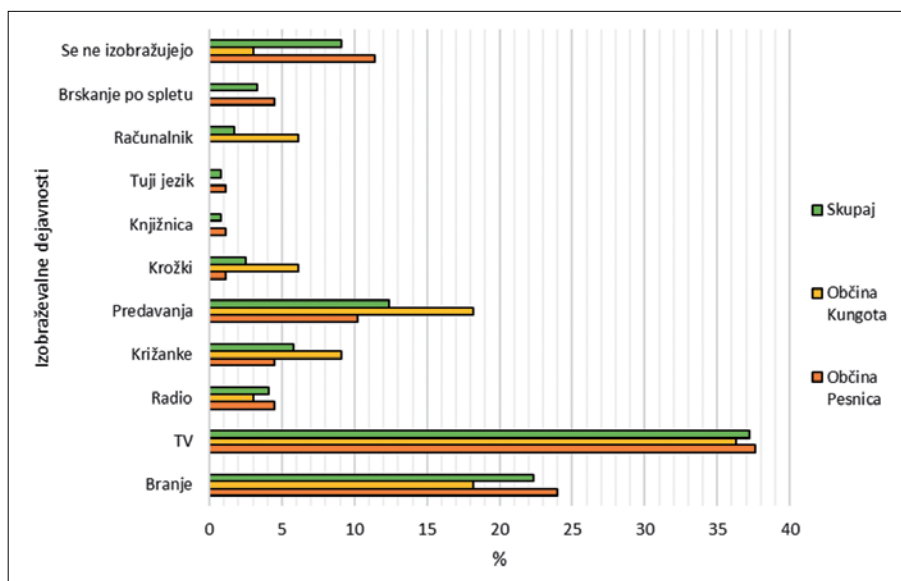
pomoči ne potrebujejo. 17,3 % anketirancev je odgovorilo, da jim pri vsakodnevnih opravilih pomaga mož/žena oz. partner/partnerka, 13,6 % pa jih je navedlo, da jim pomagajo drugi družinski člani. Rezultat je morda povezan z ugotovitvami nekaterih raziskovalcev, da skušajo starostniki na podeželju ostati samostojni dalj časa. Opravljena raziskava to ugotovitev potrjuje, saj sklepamo, da so starostniki na podeželju aktivni na različnih področjih, zaradi česar potrebujejo manj pomoči.

Med kazalniki indeksa aktivnega staranja smo obravnavali tudi finančno varnost, ta je bistvena za preživetje. Stopnja tveganja revščine je bila v Sloveniji v letu 2018 med osebami, stari 65 let ali več, 18,3 %. Anketirance smo spraševali o višini mesečnega dohodka. Največ, 44,4 %, jih je odgovorilo, da prejemajo manj kot 600 € na mesec. Dohodek v višini od 601 do 800 € jih prejema 30,9 %. Med 801 in 1000 € na mesec jih prejema 17,3 %, najmanj (7,4 %) jih prejema mesečni dohodek višji od 1000 €. Analiza stanja aktivnosti starostnikov kaže na obstoj potenciala za razvoj srebrne ekonomije, ki bi z aktivno politiko in projekti vseh deležnikov na lokalni in regionalni ravni doprinesla k zvišanju dohodkov starostnikov, večji participaciji v družbi in posledično k aktivnejšemu staranju. Zadnji obravnavan kazalnik tega področja je vseživljenjsko učenje. V Sloveniji se je leta 2016 neformalnega izobraževanja udeleževalo 20.215 oseb, starih med 65 in 69 let. Skoraj 40 % anketirancev se izobražuje vsak dan. Med 81 anketiranci jih je 13,6 % navedlo, da se ne izobražujejo. Najpogosteje navedeni izobraževalni dejavnosti sta bili gledanje televizije (37,2 %) in branje (22,3 %), več se jih tudi udeležuje predavanj (12,4 %).

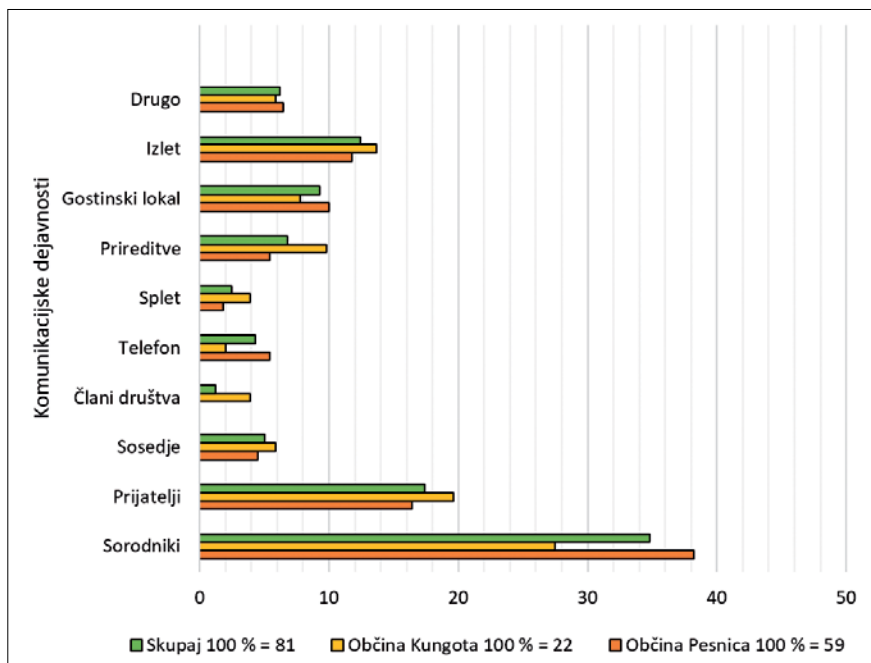
Vseživljenjsko učenje oz. izobraževanje ni pomembno le zaradi pridobivanja novih znanj, spretnosti ali veščin, ampak pri starostnikih pomembno vpliva tudi na samopodobo in njihovo vključevanje v družbo. Na področju vseživljenjskega učenja v občinah Pesnica in Kungota obstaja veliko možnosti za izboljšave in razvoj. V občini Kungota imajo Hišo vseh generacij, kjer potekajo medgeneracijska druženja, delavnice, predavanja. V občini Pesnica so občasno organizirane izobraževalne dejavnosti za starejše, denimo tečaj učenja uporabe računalnika.

Srebrna ekonomija bi lahko veliko doprinesla k razvoju vseživljenjskega učenja, na primer z organiziranimi dejavnostmi in storitvami s tega področja, namenjenimi starejši populaciji ali z vzpostavitvijo srečanj po sistemu starejši učijo druge starejše. Za izboljšanje stanja na tem področju so najprej potrebni interes oz. motivacija, kreativne ideje in dobra promocija ter ozaveščanje potencialnih uporabnikov.

Zadnje, četrto področje indeksa aktivnega staranja sta kapaciteta in okolje, ki omogočata aktivno staranje. Eden izmed kazalnikov tega področja je pričakovana življenjska doba. Ta je bila leta 2016, po podatkih Eurostat-a, v Sloveniji nižja kot v EU, in sicer za približno 1 leto tako pri moških kot pri ženskah. Podatki SURS-a o pričakovanem trajanju življenja ob rojstvu iz leta 2018 moškim v Sloveniji

SI. 9. Izobraževalne dejavnosti anketirancev po odstotkih. Vir: Rezultati ankete

Sl. 10. Komunikacijske dejavnosti anketirancev po odstotkih glede na število anketiranih.

Vir: Podatki ankete

napovedujejo 78,32 let, ženskam pa 83,98 let. Življenjska doba se podaljšuje in z vedno novimi izboljšavami v zdravstvu je mogoče pričakovati tudi, da bomo preostala leta življenja preživeli zdravi. Za ohranjanje zdravja je aktivnost nedvomno pomembna, pa ne le telesna aktivnost, ampak tudi miselna, duhovna, kulturna. Z aktivnim življenjskim slogom se je torej mogoče aktivno in zdravo starati. Pomemben kazalnik indeksa aktivnega staranja je tudi uporaba IKT. Stopnja uporabe IKT med starostniki v Sloveniji je nizka, v ruralnih območjih je še nižja kot v urbanih. Sicer smo ugotovili, da nekateri anketiranci uporabljajo IKT v izobraževalne namene (brskanje po spletu) oz. se učijo uporabljati računalnik, drugi pa IKT uporabljajo za komunikacijo (telefon, splet). Za zvišanje stopnje uporabe IKT med starostniki je treba na podeželju najprej urediti telekomunikacijsko infrastrukturo. V naslednjem koraku, ki je tudi priložnost za razvoj srebrne ekonomije, se je treba posvetiti starejšim ljudem, jim predstaviti IKT in njihove prednosti, jih navdušiti za uporabo in jih naučiti varne uporabe. Prihajajoče generacije starostnikov so uporabe IKT že bolj ali manj vešče, kot prostovoljci ali kot zaposleni (na primer v socialnem podjetju) bi lahko poučevali druge, manj vešče starejše. Med kazalnike omenjenega področja sodi še družbena povezanost.

Vključenost v družbo, izmenjava sporočil in nasploh povezanost z drugimi ljudmi so za človeka pomembne v vseh življenjskih obdobjih, v starosti pa še toliko bolj, saj preprečujejo ali vsaj zmanjšujejo socialno izključenost, izoliranost, osamljenost. Stopnja tveganja socialne izključenosti med osebami, starimi 65 let ali več, je bila leta 2018 v Sloveniji več kot 20 %. Med anketiranci socialne izključenosti nismo zaznali, saj so navedli številne načine komunikacije z drugimi osebami. Med najpogostejše oblike komunikacije se uvrščata druženje s sorodniki (34,8 %) in druženje s prijatelji (17,4 %). Pogosta odgovora sta bila še udeležba na izletu (12,4 %) in druženje v gostinskem lokalu (9,3 %). Omeniti velja še dve obliki komuniciranja, ki nakazujeta tudi na uporabo IKT, to sta komunikacija preko telefona (4,3 %) in komunikacija preko spleta (2,5 %). Anketiranci v veliki večini tudi tedensko (23,5 %) ali mesečno (24,7 %) obiskujejo sorodnike ali prijatelje, pogosto se udeležijo prireditev in izletov.

Kot zadnji kazalnik kapacitete in okolja, ki omogočata aktivno staranje, obravnavamo izobrazbene dosežke. V Sloveniji je bilo leta 2019 med osebami, starimi 65 let ali več, največ takih, ki so zaključili srednjo šolo, najmanj pa je bilo oseb z nepopolno osnovnošolsko izobrazbo (oz. brez izobrazbe), kar se sklada s podatki, pridobljenimi z anketiranjem, po katerih je srednjo šolo zaključilo skoraj 60 % sodelujočih, brez izobrazbe pa ni bilo nikogar.

SKLEP

Projekcije demografskega razvoja predvidevajo, da bo tudi v prihodnje število starejšega prebivalstva v državah EU naraščalo. Zato je pomembno prepoznati prednosti razvoja srebrne ekonomije in nujnosti aktivnega staranja prebivalstva ter vzpostavljanja dolgožive družbe. Združeni narodi in Evropska komisija so razvili indeks aktivnega staranja, ki ga uporabljamo kot orodje za ugotavljanje stopnje aktivnega staranja prebivalstva. Indeks aktivnega staranja se osredotoča na prispevek starejših ljudi v družbi in na vzdržnost visokih standardov socialnega varstva za starejše.

Slovenija kot tudi slovensko podeželje sta pri aktivnem staranju v primerjavi z državami EU v precejšnjem zaostanku, na področju srebrne ekonomije pa smo pravzaprav šele na začetku. Leta 2018 je Slovenija dosegla relativno nizek indeks aktivnega staranja, kar jo je uvrstilo na dno lestvice med 28 državami EU, zato sedaj pristopa k aktivnemu udeležanju *Strategije dolgožive družbe*. Iz analize kazalnikov smo ugotovili, da je glavni vzrok zaostajanja v nizkem deležu zaposlenih v vseh starostnih razredih, še posebej med ženskami. Prav tako smo dosegli slabe rezultate na področju *sodelovanje v družbi*. Slovenski starostniki so manj aktivni tako pri prostovoljskih aktivnostih kot pri političnem vključevanju. Optimizem za izboljšanje stanja gradimo na ugodnih rezultatih področja *neodvisno, varno in zdravo življenje*, kjer smo tik nad evropskim povprečjem, in na ugodnih kazalnikih področja *kapaciteta in okolje*, ki omogočata aktivno staranje. V Sloveniji je stopnja neenakosti med prebivalci med najnižjimi v EU.

Z raziskavo ugotovljene značilnosti aktivnosti starejših prebivalcev obravnavanega ruralnega območja, občin Pesnica in Kungota, in primerjava s statističnimi podatki za Slovenijo, se ujemajo s slovenskim povprečjem in hkrati nakazujejo na področja, kjer obstaja potencial za razvoj srebrne ekonomije. Tako kot v Sloveniji tudi v obeh obravnavanih občinah prebivalstvo, staro 65 let ali več, predstavlja eno petino ali več vseh prebivalcev. Obe občini, ki razvojno zaostajata, ponujata potencial za razvoj srebrne ekonomije, ki bo služila potrebam oseb, starejših od 50 let, vključno z izdelki in storitvami, ki jih kupujejo neposredno in se bo osredotočala na proizvodnjo oz. zagotavljanje izdelkov in storitev za starajočo se populacijo. Ekonomske možnosti in priložnosti izhajajo iz javnih in potrošniških izdatkov in so povezane z lokalnimi primarnimi dejavnostmi kot so vrtnarjenje, kmetovanje in druge dopolnilne, pretežno terciarne dejavnosti. Dobrodošla je uvedba lokalnih tržnic in trgovin z domačimi pridelki in rokodelskimi izdelki, kar v občini Pesnica načrtujejo⁴⁸, v občini Kungota pa kmečko tržnico že imajo. Med največjimi primanjkljaji, povezanimi z aktivnim staranjem, ne le v občinah Kungota in Pesnica, pač pa nasploh v Sloveniji, so na področju zaposlovanja starejših oseb, vključno z možnostjo podaljševanja delovne dobe, prostovoljstvom in aktivnim državljanstvom starejših.

Koncept srebrne ekonomije zajema področja, povezana z vseživljenjskim in medgeneracijskim učenjem, izobraževanjem, raziskovanjem in inovacijami, institucionalnimi spremembami, kariero in delovno aktivnostjo po upokojitvi in dejavnim vključevanjem v družbo. Pri vseživljenjskem učenju je mogoče izpeljati številne medgeneracijske projekte, ki bodo doprinesli k razvoju obeh občin. Infrastruktura za IKT je v Sloveniji dobro razvita, ni pa razširjena uporaba IKT med starostniki, kar daje srebrni ekonomiji še eno odlično priložnost za razvoj in prilagajanje tehnologij, primernih za starejše in njihove potrebe.

Zaposlitvene priložnosti starejših prebivalcev vidimo s pristopom četverne vijačnice, z aktivno udeležbo in sodelovanjem vseh deležnikov. Ključno vlogo bodo imeli odločevalci na državni, regionalni in lokalni ravni, znanstvene in izobraževalne institucije, gospodarstvo ter civilna iniciativa.

⁴⁸ VIS Pesnica 2020–2030. 30.

LITERATURA

1. BARKOVIĆ BOJANIĆ, Ivana, ERCEG, Aleksandar, 2017: Silver economy: demographic change and economic opportunity. *Interdisciplinary management research XIII*.
2. FERRY, Martin, BAKER, Richard, 2006: *Regionalne strategije in demografsko stanje. Priročnik za pregled dokumentov z vidika staranja*. Regions for all ages.
3. KLIMCZUK, Andrzej, 2012: Supporting the development of gerontology as part of silver economy building. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*, Vol. 2, Iss. 2.
4. KLIMCZUK, Andrzej, 2016: Comparative analysis of national and regional models of the silver economy in the European Union. *International Journal of Ageing and Later Life*, Advance access.
5. KRZYMINIEWSKA, Grażyna, 2018: Silver economy in rural development strategies. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 4(59).
6. KRZYMINIEWSKA, Grażyna, PONDEL, Hanna, 2019: Silver Economy and the Development Policy of Rural Areas in Poland. *Hradec Economic Days* vol. 9(1).
7. KUBEJKO-POLAŃSKA, Ewa, 2017: The role of local self-government in stimulating urban development in the context of the construction of age-friendly cities and the concept of Silver Economy. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 49 (1/2017).
8. LIPAR, Tina 2014: Indeks aktivnega staranja 2012. *Kakovostna starost*, let. 17, št. 2. Dostop: <http://www.inst-antonatrstenjaka.si/tisk/kakovostna-starost/clanek.html?ID=1441>.
9. LORBER, Lučka, 2009: New Challenges for Sustainable Rural Development in the 21st Century. *Revija za geografijo*, 4–2.
10. LORBER, Lučka, 2013: Spremembe v pristopih k razvoju podeželja – nova razvojna paradigma. *Revija za geografijo*, 8–1.
11. LORBER, Lučka, ŽIBERNA, Igor, 2014: Evropska kmetijska politika in strukturne spremembe kmetijskih gospodarstev v Podravju v obdobju 2002–2012. *Podravina*, 13 - 25.
12. LORBER, Lučka, 2015: Regionalni razvoj v soodvisnosti od institucij znanja, gospodarstva in lokalnega okolja prispevek - Univerze v Mariboru. V: Nared, J., Polajnar Horvat, K., Razpotnik Visković N. (ur.): *Globalni izzivi in regionalni razvoj*. 1. izd. Ljubljana: Založba ZRC. 135–143.
13. LORBER, Lučka, 2017: Innovation-based rural development. *Geografski pregled*, 38.
14. MAYER, Heike, LEICK, Birgit, 2018: Entrepreneurship and ageing: Exploring an economic geography perspective. *CRED Research Paper* No. 22. Universität Bern, Center for regional economic development.
15. POTOČNIK SLAVIČ, Irma, 2010: *Endogeni razvojni potenciali slovenskega podeželja*. Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
16. ŠEHIĆ, Denis, ŠEHIĆ, Demir, 2006: *Atlas Slovenije*. Ljubljana: Dnevnik.

VIRI

1. *Demografske spremembe ter njihove ekonomske in socialne posledice*, 2016. UMAR. Dostop: https://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/kratke_analize/Demografske_spremembe_UMAR.pdf.
2. *Ekonomske izzivi 2019*: Ljubljana: UMAR. Dostop: https://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/izzivi/2019/dodatno_EI_2019_celota.pdf.
3. European Centre Vienna, 2013: *Active Ageing Index 2012. Concept, Methodology and Final Results*. Dostop: <https://www.euro.centre.org/downloads/detail/1542>.
4. Eurostat: Dostop: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
5. Evropska komisija, 2015: *Growing the European silver economy*. Dostop: <http://ec.europa.eu/research/innovation-union/pdf/active-healthy-ageing/silvereco.pdf>.
6. Evropska komisija, 2016: *Active Ageing Index at the local level*. Dostop: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c5aa2f5a-e849-11e6-ad7c-01aa75ed71a1/language-en>.
7. Evropska komisija, 2018: *The Silver Economy*. Dostop: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a9efa929-3ec7-11e8-b5fe-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-search>.
8. *Poročilo o razvoju 2019*. Ljubljana: UMAR. Dostop: https://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/razvoj_slovenije/2019/slovenski/POR2019_splet1.pdf.
9. *Program razvoja podeželja RS za obdobje 2014–2020*. Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, Direktorat za kmetijstvo. Dostop: <https://www.program-podezelja.si/images/>

Programme_2014SI06RDNP001_4_0_sl.pdf.

10. Statistični urad Republike Slovenije (SURS). Dostop: <https://www.stat.si/statweb>.
11. *Strategija dolgožive družbe*, 2017. Urad RS za makroekonomske analize in razvoj (UMAR), Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. Dostop: https://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/kratke_analize/Strategija_dolgozive_druzbe/Strategija_dolgozive_druzbe.pdf.
12. *Strateška izhodišča razvoja kohezijske regije Vzhodna Slovenija, delovna verzija avgust 2019*. Razvojni svet kohezijske regije Vzhodna Slovenija, Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo, EU: Evropski strukturni in investicijski skladi. Dostop: https://www.rcms.si/upload/news/1443/190902_strateska-izhodišca-razvoja-krvs.pdf.
13. *VIS Pesnica 2020–2030. Vizija in strategija razvoja občine na podlagi vrednot in stalne participacije občanov*, 2020. Dostop: <https://www.pesnica.si/files/other/news/100/229450Koncno%20besedilo%20VIS.pdf>.
14. Wikipedia: Občina Kungota. Dostop: https://sl.wikipedia.org/wiki/Ob%C4%8Dina_Kungota.
15. Wikipedia: Občina Pesnica. Dostop: https://sl.wikipedia.org/wiki/Ob%C4%8Dina_Pesnica.
16. Združeni narodi in Evropska komisija, 2014: *AAI 2014. Active Ageing Index for 28 European Union Countries*. Dostop: https://www.unece.org/fileadmin/DAM/pau/age/WG7/Documents/Policy_Brief_AAI_for_EG_v2.pdf.
17. Združeni narodi, 2019: *2018 Active Ageing Index. Analytical Report*. Dostop: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/pau/age/Active_Ageing_Index/ECE-WG-33.pdf.

POVZETEK

Starostna struktura prebivalcev se spreminja, tako v Sloveniji kot v številnih državah EU in drugih regijah sveta. Proces staranja prebivalstva zahteva prilagoditve in družbene in ekonomske spremembe, ki bodo zagotavljale kakovostno življenje vseh generacij. Članek temelji na gospodarski in družbeni analizi obstoječih virov in na lastnih raziskavah. Opravljen je bil kritičen pregled literature, sekundarnih virov in spletnih strani, namenjenih demografskim problemom, srebrni ekonomiji in kakovosti življenja starejših. Izvedli smo anketiranje starejše populacije občin Pesnica in Kungota, ki ležita v Podravski statistični regiji v Republiki Sloveniji.

Srebrna ekonomija omogoča družbeni in gospodarski razvoj posameznih geografskih območij s potenciali za nove trge in gospodarske dejavnosti. Pri tem je potrebno zagotoviti dostop do trajnostnih sistemov dolgotrajne oskrbe za aktivno in zdravo staranje. Koncept zajema vseživljenjsko učenje, medgeneracijsko sodelovanje, raziskovanje in inovacije ter institucionalne spremembe. Slovenija je leta 2017 s *Strategijo dolgožive družbe* sprejela vsebinski okvir predlaganih sprememb na področjih: trga dela in izobraževanja starejših; samostojnega, zdravega in varnega življenja; vključenosti in sodelovanja v družbi in oblikovanja kapacitet in okolja za aktivnost v vseh življenjskih obdobjih. Vsa našeta področja sovpadajo s shemo mednarodno primerljivega sistema kazalnikov indeksa aktivnega staranja.

Z raziskavo smo ugotavljali stanje aktivnosti 81 starostnikov v Podravju, v pretežno podeželskih občinah Kungota in Pesnica. Med anketiranci ni bilo zaposlenih, vključeni so bili aktivni upokojenci, ki se ukvarjajo pretežno z vrtnarjenjem, hobiji in kmetovanjem. Ugotavljamo, da so anketiranci dokaj samostojni, telesno aktivni in v dobrega zdravja. Medtem, ko neodvisnost oz. samostojnost starejših nista vprašljivi, je finančna varnost zaskrbljujoča, saj največ anketirancev prejema nizke mesečne dohodke. Analiza stanja aktivnosti starostnikov kaže na potencial za razvoj srebrne ekonomije, ki bi z aktivno politiko in projekti vseh deležnikov na lokalni in regionalni ravni (Quadruple Helix) pripomogla k zvišanju dohodka starostnikov. Pomembno področje sta kapaciteta in okolje, ki omogočata aktivno staranje. Z raziskavo smo ugotovili, da nekateri anketiranci uporabljajo IKT v izobraževalne namene oz. se učijo uporabljati računalnik, drugi pa IKT uporabljajo za komunikacijo. Med anketiranci nismo zaznali socialne izključenosti, izoliranosti ali osamljenosti. Najpogostejše oblike komunikacije so druženje s sorodniki in prijatelji. Ugotovljene značilnosti obravnavanega podeželskega območja omogočajo vpogled v stanje in priložnosti na področju aktivnega staranja in hkrati nakazujejo na področja, kjer obstaja potencial za razvoj srebrne ekonomije.

SUMMARY

The age structure of a population is changing, in Slovenia as well as in many countries of the EU and other regions of the world. The process of population ageing requires adjustments and social and economic changes that will enable the quality of life for all generations. The article is based on an economic and social analysis of existing resources and on our own research. A critical review of the literature, secondary sources, and websites dedicated to demographic problems, the silver economy, and the quality of life of the elderly was conducted. We conducted a survey of the elderly population of the municipalities of Pesnica and Kungota, which lie in the Podravska statistical region in the Republic of Slovenia.

The silver economy enables the social and economic development of individual geographical areas with potential for new markets and economic activities. In this context, it is necessary to ensure access to sustainable long-term care systems for active and healthy ageing. The concept covers lifelong learning, intergenerational cooperation, research and innovation, and institutional change. In 2017, Slovenia with *Strategija dolge družbe* (*Active Ageing Strategy*) accepted the conceptual framework of the proposed changes in the areas of: the labor market and education of the elderly; independent, healthy and safe living; involvement and participation in society and the creation of capacities and environments for activity in all stages of life. All these areas coincide with the scheme of an internationally comparable system of active ageing index indicators.

The research was used to determine the activity status of 81 older people in the Podravje region, in the predominantly rural municipalities of Kungota and Pesnica. There were no employees among the respondents. The survey involved active pensioners who were mainly engaged in gardening, hobbies and farming. We note that the respondents are quite independent, physically active and in good health. While independence or autonomy of the elderly is not called into question, financial security is a matter of concern, as most respondents receive low monthly incomes. The analysis of the state of activities of the elderly shows the potential for the development of the silver economy, which would help increase the income of the elderly through active policies and projects of all participants at the local and regional level (Quadruple Helix). An important area is capacity and the environment, which enable active ageing. The research showed that some respondents use ICT for educational purposes or they learn to use a computer, while others use ICT to communicate. We did not perceive social exclusion, isolation or loneliness among the respondents. The most common forms of communication are getting together with relatives and friends. The identified characteristics of the rural area in question provide insight into the situation and opportunities in the field of active ageing and at the same time indicate areas where there is potential for the development of the silver economy.

CLIMATE AND HYDROLOGICAL CHANGES IN SLOVENIA'S PODRAVJE REGION BETWEEN 1961 AND 2018

PODNEBNE IN HIDRLOŠKE SPREMEMBE V SLOVENSKEM PODRAVJU MED LETOMA 1961 IN 2018

Mauro HRVATIN

Research Centre of the
Slovenian Academy of Sciences and Arts
Anton Melik Geographical Institute
Gosposka ulica 13
SI – 1000 Ljubljana, Slovenia
Mauro.hrvatini@zrc-sazu.si

Primljeno / Received: 10. 6. 2020.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC:

551.58(497.4)“1961/2018”

556(497.4)“1961/2018”

Matija ZORN

Research Centre of the
Slovenian Academy of Sciences and Arts
Anton Melik Geographical Institute
Gosposka ulica 13
SI – 1000 Ljubljana, Slovenia
matija.zorn@zrc-sazu.si

ABSTRACT

This article examines different annual trends in the climate and hydrological changes in the Slovenian part of the Drava Basin (Sln. Podravje) between 1961 and 2018. Climate change is primarily reflected in the rising average annual temperatures and a significantly shorter duration of snow cover. In terms of hydrological changes, a decrease in the average annual minimum and mean annual discharge can be observed, whereas the average maximum and absolute discharge is increasing in places. In addition to the water volume, changes can also be observed in the rivers' discharge regimes, which may indicate a smaller probability of spring floods, but conversely a higher probability of fall floods.

Key words: climatology, hydrology, climate changes, hydrological changes, discharge regimes, floods, Drava Basin, Slovenia

Ključne besede: klimatologija, hidrologija, podnebne spremembe, hidrološke spremembe, pretočni režimi, poplave, Podravje, Slovenija

1 INTRODUCTION¹

The Drava River is a right tributary of the Danube. It runs through Italy, Austria, Slovenia, and Croatia, and also forms the border between Croatia and Hungary. It is 720 km long, with its basin cov-

¹ Acknowledgments: This study was conducted as part of »The Geography of Slovenia« (P6-0101) research program financed by the Slovenian Research Agency and as part of the international research project »Appropriate Ecological Measures against Flood Hazards in the Hilly Regions of Hungary and Slovenia« (N6-0070) co-financed by the Slovenian Research Agency and the Hungarian National Research, Development, and Innovation Office.

ering 40,095 km².² The Drava has its source at an elevation of approximately 1,200 m and flows into the Danube at 80 m above sea level. It enters Slovenia at Dravograd at an elevation of 340 m and flows through Slovenia for 142 km (to Središče ob Dravi), dropping in elevation by 148 m. The Drava Basin in Slovenia (Sln. *Podravje*) covers one sixth of the national territory (3,264 km²). The lengths of all watercourses in the basin is 6,829 km and the density of the channel network is 2 km/km².³

Water level fluctuations of the Drava largely depend on snowmelt. The river usually has its maximum discharge in June and its minimum in February. It obtains as many as nine-tenths of its water in the mountainous region extending down to Maribor. Its major tributaries are the Isel, Moll, Lieser, Gail, Gurk, and Lavant in Austria, the Meža, (Muta) Bistrica, Dravinja, and Pesnica in Slovenia, and the Mura, Bednja, and Karašica in Croatia. From its confluence with the Mura to its mouth, it is a distinctly lowland river, forming numerous meanders and channels. Before it was trained, its high water caused frequent floods.⁴ River training in Austrian Carinthia began in 1882. Flood risk was significantly reduced especially after a chain of hydroelectric plants was constructed,⁵ but it has never been fully eliminated.⁶ In some places, signs draw attention to past floods, such as the one on November 3rd, 1851, for which the water levels were recorded and marked on the Radlje Plain, at the Fala Cliff, in Maribor's Old Town, and in Ptuj.⁷

Due to its high water volume and gradient, the Drava produces great water power, which is used by several Austrian, Slovenian, and Croatian hydroelectric plants. Run-of-the-river power plants predominate, with reservoirs commonly placed in front of them.⁸

The construction of these power plants and especially their reservoirs have significantly changed the landscape. Today, training and damming determine the volume and speed of discharge, water retention time, water mixing, and shaping of the riverbed.⁹

However, river discharge is connected not only with human-induced changes, but also climate change, which is primarily visible in watercourses with fewer human-induced alterations. Recent years have seen the publication of several articles examining changes in the discharge trends of rivers in western and northern Slovenia in connection with climate change. An increase in the average annual temperature, a decrease in the total annual precipitation, and a drop in the mean annual discharge have been established for the western prealpine hills¹⁰ and the alpine region,¹¹ as well as the Mediterranean flysch low hills.¹²

² Hrvatin, M. 2007: Drava. In: Le Alpi, il grande dizionario, Vol. 3. Scarmagno, Priuli & Verlucca, p. 42.

³ Zorn, M. 2018: The economic role of the Drava River in Slovenia: From navigation to hydropower. *Podravina*, 17 (33).

⁴ Petrić, H., Obadić, I. 2007: Drava River flooding in Varaždin and Koprivnica parts of Podravina (Drava River Region - between Croatia and Hungary) in the period 17th–19th century. *Podravina*, 6 (12).

⁵ Berchtold-Ogris, M. 2001: Porečje Drave. In: Die Drau is eine Frau/Drava je svoja frava. Celovec, Drava.

⁶ E.g.: Klaneček, M. 2013: Poplave 5. novembra 2012 v porečju Drave. *Ujma*, 27, pp. 52–61; Kobold, M., Polajnar, J., Pogačnik, N., Petan, S., Sušnik, M., Lalić, B., Šupek, M., Strojani, I., Jeromec, M. 2013: Poplave v oktobru in povodenj v novembru 2012. In: 24. Mišičev vodarski dan. Maribor, Vodnogospodarski biro.

⁷ Kolbezen, M. 1991: Velike poplave in povodnji na Slovenskem 1. *Ujma*, 5.

⁸ Zorn, M. 2018: The economic role of the Drava River in Slovenia: From navigation to hydropower. *Podravina*, 17 (33).

⁹ Berchtold-Ogris, M., Etner, B., Verdel, H. 2001: Uvod. In: Die Drau is eine Frau/Drava je svoja frava. Celovec, Drava.

¹⁰ Hrvatin, M., Zorn, M. 2017a: Trendi temperatur in padavin ter trendi pretokov rek v Idrijskem hribovju. *Geografski vestnik*, 89 (1).

¹¹ Hrvatin, M., Zorn, M. 2017b: Trendi pretokov rek v slovenskih Alpah med letoma 1961 in 2010. *Geografski vestnik*, 89 (2), pp. 9–35; Hrvatin, M., Zorn, M. 2018: Recentne spremembe rečnih pretokov in rečnih režimov v Julijskih Alpah. In: Triglav 240. Ljubljana, Založba ZRC, pp. 107–129.

¹² Kovačič, G. 2016: Trendi pretokov rek jadranskega povodja v Sloveniji brez Posočja. *Geografski vestnik*, 88 (2); Kovačič, G., Kolega, N., Brečko Grubar, V. 2016: Vpliv podnebnih sprememb na količine vode in poplave morja v slovenski Istri. *Geografski vestnik*, 88 (1).

This article examines selected annual trends in climate and hydrological variables (Table 1) in the Slovenian part of the Drava Basin (Figure 1) between 1961 and 2018. This area is composed of alpine hills (west of Maribor) and Pannonian plains and low hills (east of Maribor).¹³

2 METHODS

To determine the trend of change in selected climate and hydrological variables (Table 1) between 1961 and 2018, the Mann-Kendall test and Theil-Sen estimator (also known as Sen's slope estimator) were used at selected temperature, precipitation, and gauging stations (Tables 2 and 3, Figure 1). The Mann-Kendall test is a nonparametric test used to detect monotonic trends. It is not sensitive to outliers in the data and is based on the test statistics. A positive test statistic implies an increasing trend and a negative test statistic indicates a decreasing trend. Sen's slope estimator is the most frequent nonparametric test used for detecting linear time trends.¹⁴ It is more accurate for asymmetric data distribution than linear regression and for normal data distribution it yields results that are completely comparable to least squares.¹⁵

The free online software MAKESENS 1.0 (Mann-Kendall test for trend and Sen's slope estimates)¹⁶ was used to calculate the Mann-Kendall test and Sen's slope estimator values.

In addition to the Mann-Kendall test and Sen's slope values, the tables with climate and hydrological variables also show the confidence levels, the (initial) 1961 trend value, (final) 2018 trend value, and absolute and relative trend differences.

In statistics, the confidence level is the probability of the confidence interval calculated containing the true value of an estimated parameter. In this case, a higher confidence level indicates a higher probability that the increasing or decreasing trend of a selected variable detected actually exists.

The initial 1961 trend value represents the value of a selected variable in 1961 read from the trend line, and the final 2018 trend value is the value of a selected variable in 2018 read from the trend line.

The absolute trend difference is the difference between the final and initial trend values and the relative trend difference is the difference between the final and initial trend values expressed in percentage.

The trend value per year can be calculated using the following equation:

trend value per year x = Sen's slope* (trend year x – initial trend year) + initial trend value.

Table 1: Climate and hydrological variables examined.

Climate variables	Average annual temperature
	Annual precipitation
	Days with precipitation over 0.1 mm
	Days with snow cover
Hydrological variables	Average minimum discharge
	Average mean discharge
	Average maximum discharge

¹³ Perko, D. 1998: The regionalization of Slovenia. *Geografski zbornik*, 38.

¹⁴ Kraner Šumenjak, T., Šuštar, V. 2011: Parametrični in neparametrični pristopi za odkrivanje trenda v časovnih vrstah. *Acta agriculturae Slovenica*, 97 (3).

¹⁵ Kovačič, G. 2016: Trendi pretokov rek jadranskega povodja v Sloveniji brez Posočja. *Geografski vestnik*, 88 (2); Kovačič, G., Kolega, N., Brečko Grubar, V. 2016: Vpliv podnebnih sprememb na količine vode in poplave morja v slovenski Istri. *Geografski vestnik*, 88 (1).

¹⁶ Salmi, T., Määttä, A., Anttila, P., Ruoho-Airola, T., Amnell, T. 2002: Detecting trends of annual values of atmospheric pollutants by the Mann-Kendall test and Sen's slope estimates – the Excel template application MAKESENS. Publications on Air Quality No. 31. Helsinki, Finnish Meteorological Institute.

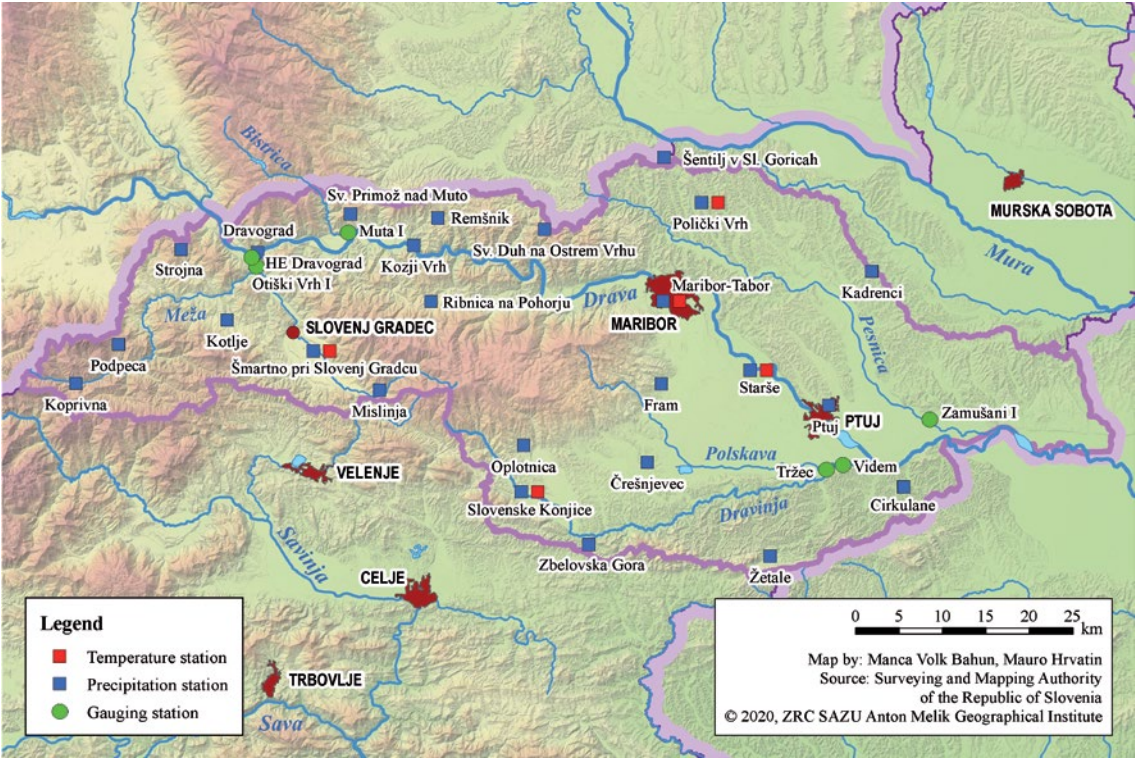

Figure 1: Locations of temperature, precipitation, and gauging stations in the Podravje Region included in the analysis.

3 DATA

3.1 Climate variables

Climate data was obtained from the Slovenian Environment Agency (Arhiv meteoroloških ... 2019). The analysis included five temperature and twenty-five precipitation stations in the Slovenian part of the Drava Basin (Table 2, Figure 1) that had measured data over several decades.

Table 2: Weather stations with the time series analyzed.

	Weather station	Municipality	Elevation (m)	Time series	No. of annual measurements
Temperature station	Maribor - Tabor	Maribor	275	1961–2018	56
	Polički Vrh	Pesnica	280	1961–2018	52
	Slovenske Konjice	Slovenske Konjice	330	1961–2018	56
	Starše	Starše	238	1961–2018	56
	Šmartno pri Slovenj Gradcu	Slovenj Gradec	444	1961–2018	58
Precipitation station	Cirkulane	Cirkulane	241	1961–2018	56
	Črešnjevec	Slovenska Bistrica	310	1961–2018	57
	Dravograd	Dravograd	384	1961–2018	57
	Fram	Rače-Fram	320	1961–2016	56
	Kadrenci	Cerkvenjak	302	1961–2018	58
	Koprivna	Črna na Koroškem	840	1961–2017	57
	Kotlje	Ravne na Koroškem	450	1961–2014	54

Weather station	Municipality	Elevation (m)	Time series	No. of annual measurements
Kozji Vrh	Podvelka	340	1961–2018	55
Maribor - Tabor	Maribor	275	1963–2018	56
Mislinja	Mislinja	589	1961–2018	58
Oplotnica	Oplotnica	477	1961–2014	52
Podpeca	Črna na Koroškem	955	1961–2018	57
Polički Vrh	Pesnica	280	1968–2018	50
Ptuj	Ptuj	235	1961–2018	58
Remšnik	Radlje ob Dravi	660	1961–2014	48
Ribnica na Pohorju	Ribnica na Pohorju	600	1961–2018	56
Slovenske Konjice	Slovenske Konjice	330	1961–2018	56
Starše	Starše	238	1961–2017	57
Strojna	Ravne na Koroškem	940	1961–2018	57
Sv. Duh na Ostrem vrhu	Selnica ob Dravi	870	1961–2012	45
Sv. Primož nad Muto (Podlipje)	Muta	760	1961–2018	58
Šentilj v Slovenskih goricah	Šentilj	306	1961–2018	56
Šmartno pri Slovenj Gradcu	Slovenj Gradec	444	1961–2018	58
Zbelovska Gora	Slovenske Konjice	275	1962–2018	55
Žetale	Žetale	342	1961–2018	55

3.2 Hydrological variables

Hydrological data was obtained from the Slovenian Environment Agency (Arhiv hidroloških ... 2019). The analysis included six stations from the Slovenian part of the Drava Basin (Table 3, Figure 1) that had measurement data spanning several decades.

The (Muta) Bistrica River discharge changed completely after 1987, when the Soboth reservoir was built on it on the Austrian side. From that reservoir water runs through a high-pressure pipeline to the Koralpe hydroelectric plant at Lavamünd, where it flows into the Drava. The following minimum biological discharge has been specified through a bilateral agreement with Austria for the Feistritz River (Sln. *Bistrica*) at its entry into Slovenia: 1 m³/s for ten months a year and 0.85 m³/s for two months a year (Balant et al. 1999). The significant discharge differences on the Bistrica at the Muta gauging station can thus be primarily attributed to the human impact and less to the altered natural conditions.

Table 3: Rivers with the time series analyzed.

River	Gauging station	Municipality	Elevation (m)	Time series	No. of annual measurements
Drava	Dravograd	Dravograd	330	1965–2018	54
Meža	Otiški Vrh	Dravograd	334	1961–2018	58
Bistrica	Muta	Muta	326	1961–2018	58
Dravinja	Videm	Videm	210	1961–2018	58
Polskava	Tržec	Videm	214	1961–2018	58
Pesnica	Zamušani	Gorišnica	202	1961–2018	58

4 RESULTS

4.1 Climate variables

The following were analyzed in terms of climate variables (Table 1): 1) average annual air temperature trends, 2) annual precipitation trends, 3) trends in the annual days with precipitation over 0.1 mm, and 4) trends in the annual days with snow cover.

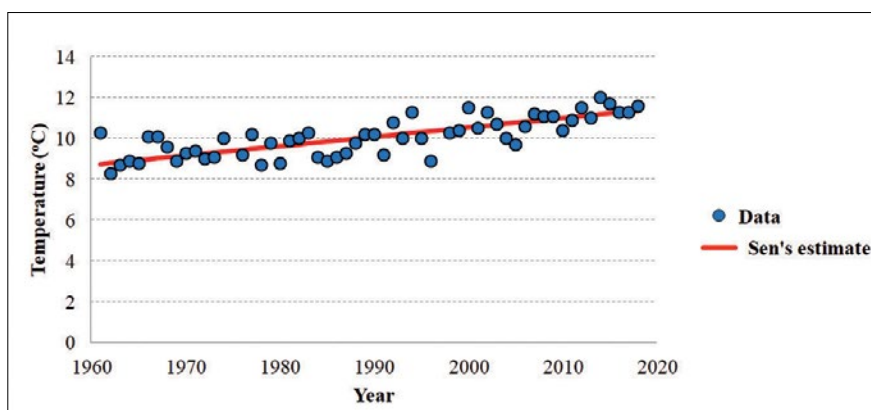
4.1.1 Average annual air temperature

The average annual air temperature trends from 1961 to 2018 were similar at all five temperature stations examined, showing a distinct increase (Table 4, Figure 2). A significantly high confidence level of 99.9% can be observed at all the stations.

From 1961 to 2018, temperature at the selected temperature stations increased by 0.043 to 0.047 °C on average a year, which means that the temperature has increased by 2.44 to 2.68 °C over the past six decades. The absolute temperature difference is the smallest at the Starše station, where the temperature has risen by 2.44 °C, and the largest at the Maribor Tabor station, where it has risen by 2.68 °C.

Table 4: Average annual temperature trends, 1961–2018. The trend difference in percentage is calculated based on the absolute (Kelvin) temperature scale.

Temperature station	Mann-Kendall test	Confidence level	Sen's slope	1961 trend value	2018 trend value	1961–2018 trend difference	1961–2018 trend difference
	Z	%	Q	°C	°C	°C	%
Maribor - Tabor	6.73	99.9	0.047	8.98	11.66	2.68	0.95
Polički Vrh	5.49	99.9	0.045	7.98	10.57	2.59	0.92
Slovenske Konjice (Fig. 2)	6.21	99.9	0.046	8.75	11.36	2.61	0.93
Starše	5.68	99.9	0.043	8.95	11.39	2.44	0.86
Šmartno pri Slovenj Gradcu	6.64	99.9	0.044	7.07	9.57	2.50	0.89

Figure 2: Average annual temperature trend at the Slovenske Konjice temperature station, 1961–2018.

4.1.2 Annual precipitation

In contrast to the increasing temperature trends, the annual precipitation trends from 1961 to 2018 were decreasing at eighteen of the twenty-five precipitation stations observed (Table 5, Figure 3). The confidence level is modest, not even reaching 90% at as many as twenty-two stations. Only at the Kozji Vrh, Maribor Tabor, and Sveti Primož nad Muto stations the confidence level is 90%, but that is still far from being statistically significant (95%).

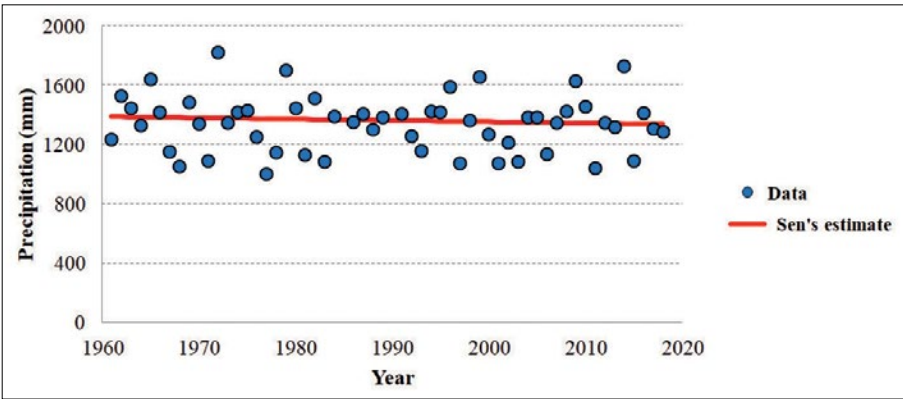
Most differences in the annual precipitation are relatively small, not exceeding 5% at fourteen out of the twenty-five precipitation stations and not exceeding 10% at twenty stations. The falling annual

precipitation trend is the most distinctive at Sveti Duh na Ostrem Vrh (-181.8 mm or -14.8%), Maribor Tabor (-149.9 mm or -13.9%), and Ptuj (-117.3 mm or -11.4%), and the rising trend is most evident at Kozji Vrh ($+160.3$ mm or $+14.3\%$) and Sveti Primož nad Muto ($+148.3$ mm or $+12.5\%$).

Table 5: Annual precipitation trends from, 1961–2018.

Precipitation station	Mann-Kendall test	Confidence level	Sen's slope	1961 trend value	2018 trend value	1961–2018 trend difference	1961–2018 trend difference
	Z	%	Q	mm	mm	mm	%
Cirkulane	−0.98	under 90.0	−1.425	1112.71	1031.47	−81.24	−7.30
Črešnjevec	−0.74	under 90.0	−0.911	1109.16	1057.21	−51.95	−4.68
Dravograd	−1.51	under 90.0	−2.000	1153.30	1039.30	−114.00	−9.88
Fram	0.33	under 90.0	0.323	1102.67	1121.11	18.44	1.67
Kadrenci	−1.09	under 90.0	−1.413	949.13	868.57	−80.56	−8.49
Koprivna	−0.23	under 90.0	−0.370	1506.04	1484.95	−21.09	−1.40
Kotlje	0.46	under 90.0	0.954	1160.37	1214.74	54.37	4.69
Kozji Vrh	1.93	90.0	2.813	1121.44	1281.77	160.33	14.30
Maribor - Tabor	−1.92	90.0	−2.630	1079.59	929.67	−149.92	−13.89
Mislinja	−0.80	under 90.0	−1.014	1248.93	1191.14	−57.79	−4.63
Oplotnica	−0.17	under 90.0	−0.384	1107.24	1085.37	−21.87	−1.98
Podpeca	0.34	under 90.0	0.536	1429.73	1460.26	30.53	2.14
Polički Vrh	0.52	under 90.0	0.573	948.27	980.95	32.68	3.45
Ptuj	−1.33	under 90.0	−2.057	1031.36	914.10	−117.26	−11.37
Remšnik	0.88	under 90.0	1.679	1128.88	1224.59	95.71	8.48
Ribnica na Pohorju (Figure 3)	−0.67	under 90.0	−0.856	1388.99	1340.17	−48.82	−3.51
Slovenske Konjice	−0.66	under 90.0	−0.732	1104.82	1063.08	−41.74	−3.78
Starše	−0.65	under 90.0	−0.767	1005.93	962.20	−43.73	−4.35
Strojna	−1.44	under 90.0	−1.835	1134.22	1029.64	−104.58	−9.22
Sv. Duh na Ostrem vrhu	−1.26	under 90.0	−3.190	1229.39	1047.57	−181.82	−14.79
Sv. Primož nad Muto	1.65	90.0	2.602	1184.97	1333.30	148.33	12.52
Šentilj v Slovenskih goricah	−0.16	under 90.0	−0.203	990.07	978.52	−11.55	−1.17
Šmartno pri Slovenj Gradcu	−0.36	under 90.0	−0.482	1179.12	1151.63	−27.49	−2.33
Zbelovska Gora	−1.42	under 90.0	−1.955	1208.36	1096.93	−111.43	−9.22
Žetale	−0.62	under 90.0	−0.828	1170.11	1122.90	−47.21	−4.03

Figure 3: Annual precipitation trend at the Ribnica na Pohorju precipitation station, 1961–2018.

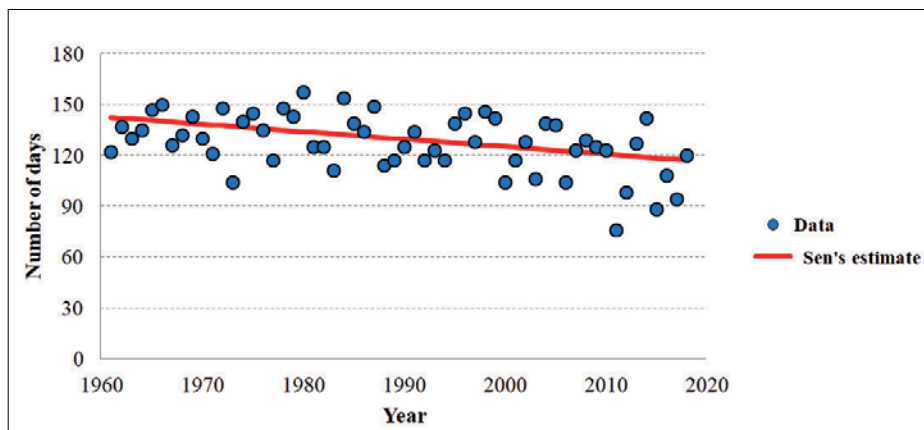
4.1.3 Annual days with precipitation over 0.1 mm

From 1961 to 2018, the annual number of days with precipitation over 0.1 mm increased at nine and decreased at fifteen precipitation stations, and it remained the same at the Remšnik station (Table 6, Figure 4). The confidence level varies significantly: at fourteen stations it does not even exceed 90%, at Sveti Primož nad Muto it reaches 95%, and at ten stations it reaches at least 99%.

Eleven stations show smaller negative or positive trend deviations, not reaching 10%. The decrease in the annual number of days with precipitation over 0.1 mm is the strongest at Strojna (−43.8 days or −28.8%), Oplotnica (−31.5 days or −20.8%), and Ribnica na Pohorju (−30.9 days or −20.5%), and the increase is the most evident at Koprivna (27.1 days or 23.1%), Dravograd (21.0 days or 19.8%), and Kozji Vrh (24.4 days or 19.3%).

Table 6: Trends in the annual days with precipitation, 1961–2018.

Precipitation station	Mann-Kendall test	Confidence level	Sen's slope	1961 trend value	2018 trend value	1961–2018 trend difference	1961–2018 trend difference
	Z	%	Q	Days	Days	Days	%
Cirkulane	1.41	under 90.0	0.228	103.28	116.26	12.99	12.57
Črešnjevec	1.75	90.0	0.256	118.88	133.47	14.59	12.27
Dravograd	3.00	99.0	0.368	105.83	126.78	20.95	19.80
Fram	−2.97	99.0	−0.444	146.89	121.56	−25.33	−17.24
Kadrenci	−3.40	99.9	−0.400	137.80	115.00	−22.80	−16.55
Koprivna	3.37	99.9	0.476	117.62	144.76	27.14	23.08
Kotlje	−1.69	90.0	−0.250	153.75	139.50	−14.25	−9.27
Kozji Vrh	3.20	99.0	0.429	126.43	150.86	24.43	19.32
Maribor - Tabor	−0.56	under 90.0	−0.075	139.03	134.75	−4.28	−3.08
Mislinja	−1.60	under 90.0	−0.200	139.10	127.70	−11.40	−8.20
Oplotnica	−3.47	99.9	−0.552	151.50	120.02	−31.48	−20.78
Podpeca	−3.35	99.9	−0.478	156.82	129.60	−27.22	−17.36
Polički Vrh	0.59	under 90.0	0.118	128.47	135.18	6.71	5.22
Ptuj (Figure 4)	−3.15	99.0	−0.441	142.46	117.31	−25.15	−17.65
Remšnik	0.07	under 90.0	0.000	141.50	141.50	0.00	0.00
Ribnica na Pohorju	−3.63	99.9	−0.542	150.74	119.84	−30.90	−20.50
Slovenske Konjice	0.45	under 90.0	0.078	137.86	142.31	4.45	3.23
Starše	−0.85	under 90.0	−0.091	132.09	126.91	−5.18	−3.92
Strojna	−4.59	99.9	−0.768	152.03	108.27	−43.76	−28.78
Sv. Duh na Ostrem vrhu	0.26	under 90.0	0.067	118.98	122.82	3.84	3.23
Sv. Primož nad Muto	−2.56	95.0	−0.308	136.46	118.92	−17.54	−12.85
Šentilj v Slovenskih goricah	−1.46	under 90.0	−0.235	137.00	123.59	−13.41	−9.79
Šmartno pri Slovenj Gradcu	−1.75	90.0	−0.250	150.38	136.13	−14.25	−9.47
Zbelovska Gora	−1.72	90.0	−0.286	131.14	114.86	−16.28	−12.42
Žetale	1.08	under 90.0	0.167	125.17	134.67	9.50	7.59

Figure 4: Trends in the annual days with precipitation at the Ptuj precipitation station, 1961–2018.

4.1.4 Days with snow cover

From 1961 to 2018, the annual number of days with snow cover decreased significantly at all precipitation stations (Table 7, Figure 5). The confidence level is high and statistically significant across all stations.

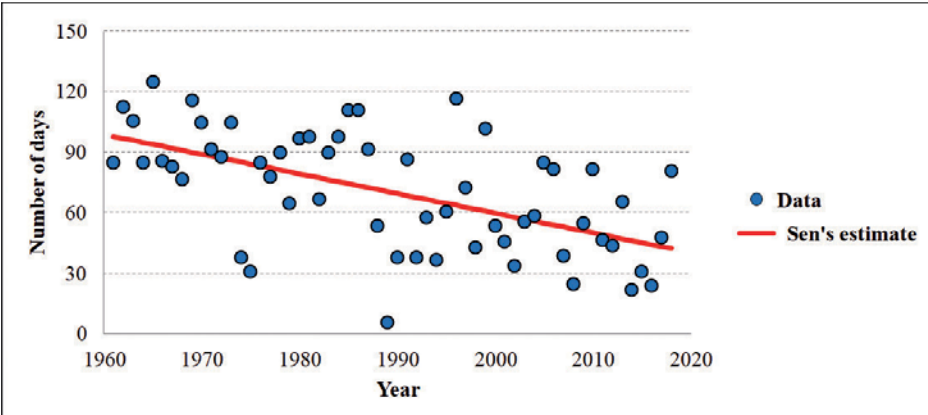
At sixteen out of the twenty-five stations, the number of days with snow cover decreased by 40 to 60 % or 25 to 61 days. A decrease below 40% was recorded at Koprivna (–22.4%), Remšnik (–28.7%), Sveti Primož nad Muto (–31.3%), Podpeca (–33.8%), Mislinja (–38.9%), and Sveti Duh na Ostrem Vrh (–39.2%). A decrease over 60% was observed at Fram (–70.1%), Dravograd (–64.7%), and Ptuj (–60.9%).

The duration of snow cover expressed in the number of days decreased the least at Slovenske Konjice (–24.9 days), Žetale (–26.5 days), and Oplotnica (–26.8 days), and the most at Strojna (–61.3 days), Šmarto pri Slovenj Gradcu (–55.6 days), and Ribnica na Pohorju (–50.7 days).

Table 7: Trends in the annual days with snow cover, 1961–2018.

Precipitation station	Mann-Kendall test	Confidence level	Sen's slope	1961 trend value	2018 trend value	1961–2018 trend difference	1961–2018 trend difference
	Z	%	Q	Days	Days	Days	%
Cirkulane	–3.55	99.9	–0.667	66.00	28.00	–38.00	–57.58
Črešnjevec	–3.06	99.0	–0.544	61.96	30.97	–30.99	–50.02
Dravograd	–3.79	99.9	–0.857	75.50	26.64	–48.86	–64.72
Fram	–3.74	99.9	–0.750	61.00	18.25	–42.75	–70.08
Kadrenci	–3.76	99.9	–0.702	68.78	28.76	–40.02	–58.18
Koprivna	–2.70	99.0	–0.549	139.57	108.27	–31.30	–22.43
Kotlje	–2.90	99.0	–0.737	100.16	58.16	–42.00	–41.93
Kozji Vrh	–2.81	99.0	–0.500	62.75	34.25	–28.50	–45.42
Maribor - Tabor	–3.27	99.0	–0.643	67.93	31.29	–36.64	–53.94
Mislinja	–3.44	99.9	–0.758	111.05	67.86	–43.19	–38.89
Oplotnica	–2.20	95.0	–0.469	63.61	36.86	–26.75	–42.05
Podpeca	–3.50	99.9	–0.733	123.70	81.94	–41.76	–33.76
Polički Vrh	–2.49	95.0	–0.571	62.86	30.29	–32.57	–51.81
Ptuj	–3.18	99.0	–0.556	52.00	20.33	–31.67	–60.90
Remšnik	–2.14	95.0	–0.516	102.32	72.92	–29.40	–28.73

Precipitation station	Mann-Kendall test	Confidence level	Sen's slope	1961 trend value	2018 trend value	1961–2018 trend difference	1961–2018 trend difference
	Z	%	Q	Days	Days	Days	%
Ribnica na Pohorju	−4.09	99.9	−0.889	104.22	53.56	−50.66	−48.61
Slovenske Konjice	−2.43	95.0	−0.438	50.69	25.75	−24.94	−49.20
Starše	−2.95	99.0	−0.589	64.03	30.45	−33.58	−52.44
Strojna	−4.41	99.9	−1.075	129.25	68.00	−61.25	−47.39
Sv. Duh na Ostrem vrhu	−2.75	99.0	−0.696	101.18	61.50	−39.68	−39.22
Sv. Primož nad Muto	−2.72	99.0	−0.535	97.44	66.95	−30.49	−31.29
Šentilj v Slovenskih goricah	−2.93	99.0	−0.667	72.00	34.00	−38.00	−52.78
Šmartno pri Slovenj Gradcu (Figure 5)	−4.19	99.9	−0.975	97.84	42.26	−55.58	−56.81
Zbelovska Gora	−3.61	99.9	−0.674	72.35	33.93	−38.42	−53.10
Žetale	−2.54	95.0	−0.464	57.57	31.11	−26.46	−45.96

Figure 5: Trend in the annual days with snow cover at the Šmartno pri Slovenj Gradcu precipitation station, 1961–2018.

4.2 Hydrological variables

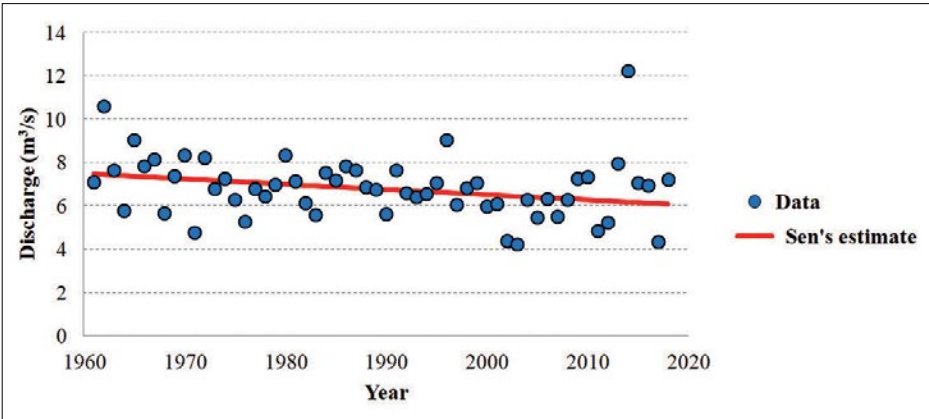
The following were examined in terms of hydrological variables (Table 1): 1) average annual minimum discharge trends, 2) average annual mean discharge trends, and 3) average annual maximum discharge trends.

4.2.1 Average annual minimum discharge

The average annual minimum discharge trends from 1961 to 2018 were distinctly falling on all six rivers analyzed (Table 8, Figure 6), with the trend difference exceeding at least 17% everywhere. The confidence level varies greatly: it does not exceed 90% on the Polskava and Pesnica, but reaches 95% on the Drava, Meža, and Dravinja, and even 99.9% on the Bistrica due to the additional human impact. Except on the Drava, the average annual minimum discharge in the period observed decreased by 0.31 to 1.60 m³/s or 310 to 1,600 l/s; in turn, the discharge of the Drava decreased by 33.59 m³/s. The Drava and Meža recorded a relative decrease of 15 to 20%, the Dravinja, Polskava, and Pesnica a relative decrease of 25 to 30%, and the Bistrica a full 64.3%. The greatest absolute decrease was recorded on the Drava at Dravograd, where the discharge decreased by 33.59 m³/s, and the relative difference was the greatest on the Bistrica at Muta, where the average minimum discharge declined by 64.3%.

Table 8: Average annual minimum discharge trends, 1961–2018.

River	Gauging station	Mann-Kendall test	Confidence level	Sen's slope	1961 trend value	2018 trend value	1961–2018 trend difference	1961–2018 trend difference
		Z	%	Q	m ³ /s	m ³ /s	m ³ /s	%
Drava	Dravograd	–2.13	95.0	–0.589	193.23	159.64	–33.59	–17.38
Meža (Figure 6)	Otiški Vrh	–2.29	95.0	–0.024	7.47	6.08	–1.39	–18.61
Bistrica	Muta	–5.33	99.9	–0.028	2.49	0.89	–1.60	–64.26
Dravinja	Videm	–2.40	95.0	–0.023	5.08	3.77	–1.31	–25.79
Polskava	Tržec	–1.70	90.0	–0.005	1.10	0.79	–0.31	–28.18
Pesnica	Zamušani	–1.73	90.0	–0.007	1.63	1.20	–0.43	–26.38

Figure 6: Average annual minimum discharge trend of the Meža at the Otiški Vrh gauging station, 1961–2018.

4.2.2 Average annual mean discharge

The average annual mean discharge trends from 1961 to 2018 were falling on all six rivers or at all six gauging stations analyzed (Table 9, Figure 7). The confidence level varied, reaching 99% on the Meža and Bistrica, and only 90% or less on all other rivers (the Drava, Dravinja, Polskava, and Pesnica).

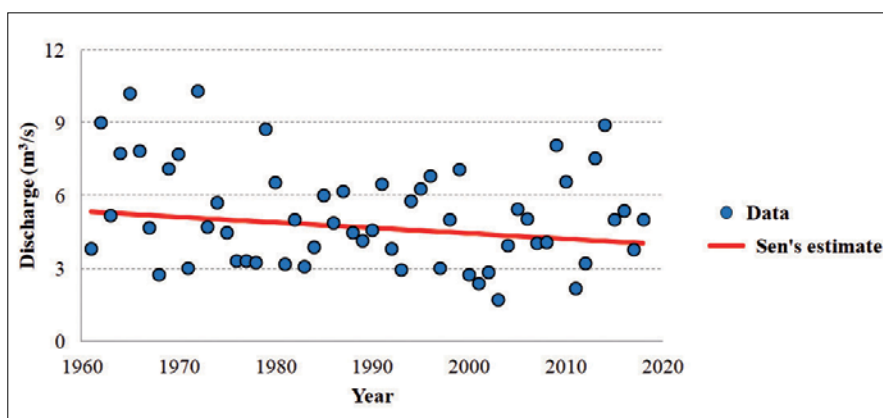
During the period examined, the annual mean discharge of the Drava tributaries decreased by 0.33 to 3.26 m³/s, and the annual mean discharge of the Drava declined by 34.00 m³/s. Most rivers recorded a relative decrease of 10 to 25%, with a significantly higher decrease observed only on the Bistrica (–63.5%) due to the additional water removal. The absolute trend difference in the average mean discharge between 1961 and 2018 was the greatest on the Drava at Dravograd, where the discharge fell by 34.00 m³/s, and the greatest relative trend difference can be observed on the Bistrica at Muta, where the discharge declined by 63.5%.

Table 9: Average annual mean discharge trends, 1961–2018.

River	Gauging station	Mann-Kendall test	Confidence level	Sen's slope	1961 trend value	2018 trend value	1961–2018 trend difference	1961–2018 trend difference
		Z	%	Q	m ³ /s	m ³ /s	m ³ /s	%
Drava	Dravograd	–1.76	90.0	–0.596	268.21	234.21	–34.00	–12.68
Meža	Otiški Vrh	–2.84	99.0	–0.057	13.80	10.54	–3.26	–23.62
Bistrica	Muta	–5.83	99.9	–0.042	3.73	1.36	–2.37	–63.54

River	Gauging station	Mann-Kendall test	Confidence level	Sen's slope	1961 trend value	2018 trend value	1961–2018 trend difference	1961–2018 trend difference
		Z	%	Q	m ³ /s	m ³ /s	m ³ /s	%
Dravinja	Videm	–1.74	90.0	–0.049	12.43	9.61	–2.82	–22.69
Polskava	Tržec	–0.89	under 90.0	–0.006	2.60	2.27	–0.33	–12.69
Pesnica (Fig. 7)	Zamušani	–1.27	under 90.0	–0.023	5.34	4.05	–1.29	–24.16

Figure 7: Average annual mean discharge trend of the Pesnica at the Zamušani gauging station, 1961–2018.

4.2.3 Average annual maximum discharge

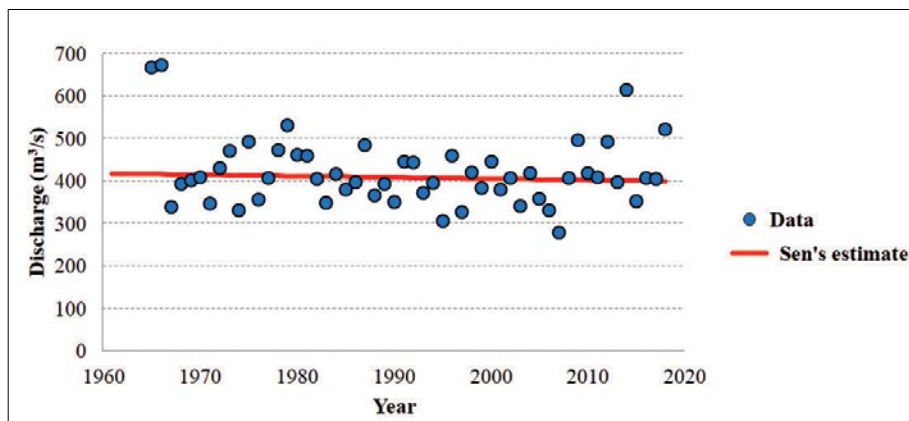
The average annual maximum discharge trends from 1961 to 2018 were falling on four rivers (the Drava, Meža, Bistrica, and Dravinja) and rising on the Polskava and Pesnica (Table 10, Figure 8). The confidence level is low for the Drava, Dravinja, Polskava, and Pesnica, not reaching even 90%. The picture is completely different with the Meža and Bistrica, with a confidence level of at least 99%.

The average annual maximum discharge trends during the period studied decreased the most on the Bistrica at Muta (–3.87 m³/s or –57.7%) and on the Meža at Otiški Vrh (–11.11 m³/s or –29.0%). A significantly lower trend decrease (in percentage) is evident on the Drava at Dravograd (–17.44 m³/s or –4.2%) and the Dravinja at Videm (–0.69 m³/s or –1.8%).

The average annual maximum discharge increased more significantly on the Polskava at Tržec (+1.05 m³/s or +13.0%) and considerably less on the Pesnica at Zamušani (+0.45 m³/s or +2.3%).

Table 10: Average annual maximum discharge trends, 1961–2018.

River	Gauging station	Mann-Kendall test	Confidence level	Sen's slope	1961 trend value	2018 trend value	1961–2018 trend difference	1961–2018 trend difference
		Z	%	Q	m ³ /s	m ³ /s	m ³ /s	%
Drava (Fig. 8)	Dravograd	–0.54	under 90.0	–0.306	417.50	400.06	–17.44	–4.18
Meža	Otiški Vrh	–2.72	99.0	–0.195	38.26	27.15	–11.11	–29.04
Bistrica	Muta	–4.82	99.9	–0.068	6.71	2.84	–3.87	–57.68
Dravinja	Videm	–0.13	under 90.0	–0.012	39.04	38.35	–0.69	–1.77
Polskava	Tržec	0.60	under 90.0	0.018	8.10	9.15	1.05	12.96
Pesnica	Zamušani	0.13	under 90.0	0.008	19.95	20.40	0.45	2.26

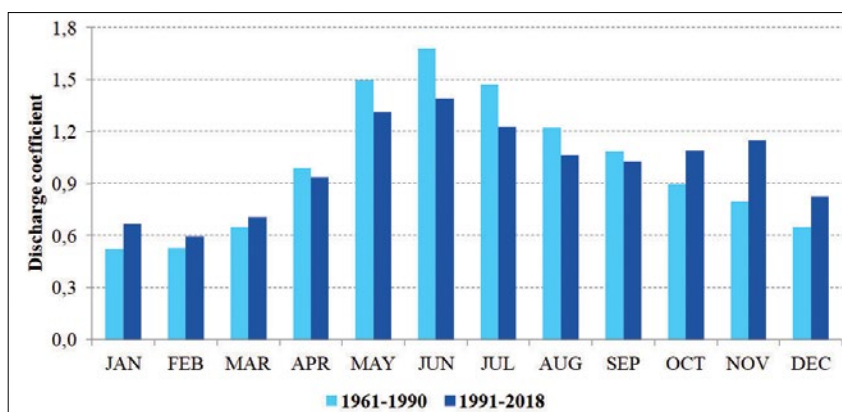
Figure 8: Average annual maximum discharge trend of the Drava at the Dravograd gauging station, 1961–2018.

4.3 Discharge regimes

Long-term changes in temperature and precipitation not only affect the volume of the average minimum, mean, and maximum discharge, but also have a significant impact on changes in the discharge regime.¹⁷ Among the climate indicators examined, changes in the number of days with snow cover seem especially important because they heavily affect all discharge regimes with an expressed snow share. In Slovenia's Podravje Region, the snow share is more or less important for all rivers.

In classifying the discharge regimes based on the 1961–1990 data set, the Drava and Bistrica were categorized among rivers with an Alpine snow regime, the Meža among rivers with a Alpine medium mountain snow-rain regime, the Dravinja among rivers with a Dinaric-Alpine rain-snow regime, and the Pesnica among rivers with a Pannonian rain-snow regime.¹⁸ The Polskava was not among the rivers analyzed.

After nearly three decades, the Drava continues to attain its main discharge maximum in June, even though a secondary rain maximum has now begun to occur in November (Figure 9). The main discharge minimum has moved from January to February, and rudiments of a secondary minimum are beginning to show in September. The current discharge regime of the Drava can be described as an Alpine high-mountain snow-rain regime. The smaller Bistrica River, which used to have a similar discharge regime as the Drava, is now completely dependent on the release of water from the Soboth reservoir on the Austrian side. Its discharge regime has thus been largely altered by human impact.

Figure 9: Changes in the discharge regime of the Drava at the Dravograd gauging station between the 1961–1990 and 1991–2018 periods.

¹⁷ Hrvatin, M. 1998: Pretočni režimi v Sloveniji. Geografski zbornik, 38; Frantar, P. 2005: Pretočni režimi slovenskih rek in njihova spremenljivost. Ujma, 19; Frantar, P., Hrvatin, M. 2005: Pretočni režimi v Sloveniji med letoma 1971 in 2000. Geografski vestnik, 77 (2); Hrvatin, M., Zorn, M. 2017b: Trendi pretokov rek v slovenskih Alpah med letoma 1961 in 2010. Geografski vestnik, 89 (2).

¹⁸ Hrvatin, M. 1998: Pretočni režimi v Sloveniji. Geografski zbornik, 38.

The discharge regime of the Meža has also changed significantly. Its maximums and minimums have changed places. Now the main discharge maximum occurs in November and the secondary one in April, and the main minimum occurs in August and the secondary one in February. Based on the new situation, the river can be categorized as having an Alpine rain-snow regime.

Changes in the discharge regime of the Dravinja, which can still be classified as a river with a Dinaric-Alpine rain-snow regime, have been minor. Due to a more modest snow cover, the main maximum has moved from April to March, and the secondary maximum, which is already entirely equivalent to the spring maximum, is now in December. The main summer minimum is now even more pronounced.

The Polskava can also be classified among rivers with a Dinaric-Alpine rain-snow regime. Its November maximum already slightly exceeds its March maximum, and its August minimum is significantly lower than its secondary minimum in January. From April to September there is typically less water than in January.

Relatively small changes can also be observed in the discharge regime of the Pesnica, which thus remains a river with a Pannonian rain-snow regime. The main minimum has moved from September to August and the secondary maximum has shifted from November to December. A significant decrease in water volume is evident in April due to shorter winters.

A comparison of the discharge regimes based on the 1961–1990 data set and the discharge regimes based on the 1991–2018 data set showed the following differences (Table 11):

- The spring (main) and fall (secondary) discharge maximums are becoming increasingly equivalent and on some rivers the main maximum now occurs in the fall (e.g., on the Meža and the Polskava; they are equal on the Dravinja);
- The impact of winter snow retention has decreased considerably and only remains significant on the Drava and Bistrica;
- The summer minimum is becoming increasingly low on all rivers;
- The November and December water levels are increasing and, in many places, exceed the annual average, implying that winter »is running late.«

The intensity of changes in the monthly discharge coefficients of individual rivers between the two periods studied was also determined using the Pearson correlation coefficient (or Pearson's r ; Table 11). The results show a moderate correlation between the two data sets for the Meža (0.56), a high correlation for the Dravinja, Polskava, Pesnica, and Bistrica (0.71–0.81), and a very high correlation for the Drava (0.90).

In Slovenia's Podravje Region, the most pronounced changes in the discharge regimes between the 1961–1990 and 1991–2018 periods can be seen on the Meža. The November rain maximum has already heavily exceeded the spring high waters, which primarily result from snow melting in the mountains and hills. At the same time, due to the summer droughts the August minimum has already exceeded the winter minimum, which results from snow retention.

Differences in the monthly discharge rates between the 1961–1990 and 1991–2018 periods (Table 12) are largely uniform in all the examined rivers. They indicate a gradual reduction in the spring and summer discharges, and an increase in the fall and, to a slightly lesser extent, winter discharges. The greatest decrease in the discharge occurs from April to June and the greatest increase from September to December. In addition to increased late-spring evapotranspiration, an important reason for these developments is the gradual temperature increase and the resulting thinner and briefer snow cover. In the past, a significant share of fall precipitation was in the form of snow, which caused snow retention on the rivers, and the thicker snow cover at higher elevations melted until late spring and early summer.

Table 11: 1961–1990 and 1991–2018 monthly discharge coefficients (the blue shading shows the main and secondary minimums) and correlation between the two data sets based on the Pearson correlation coefficient.

River	Gauging station	Data set	Jan	Feb	Mar	Apr	May	Jun	Jul	Aug	Sep	Oct	Nov	Dec	Pearson's r
Drava (Figure 9)	Dravograd	1961–1990	0.52	0.53	0.65	0.99	1.50	1.68	1.47	1.22	1.09	0.90	0.80	0.65	0.90
		1991–2018	0.67	0.59	0.70	0.94	1.31	1.39	1.23	1.06	1.03	1.09	1.15	0.83	
Meža	Otiški Vrh	1961–1990	0.66	0.73	1.07	1.53	1.20	1.10	1.01	0.75	0.93	1.00	1.17	0.86	0.56
		1991–2018	0.87	0.81	1.07	1.18	0.97	0.86	0.83	0.77	0.99	1.03	1.43	1.18	
Bistrica	Muta	1961–1990	0.86	0.60	0.71	1.16	1.33	1.22	1.26	1.08	1.05	0.97	0.90	0.86	0.81
		1991–2018	0.86	0.75	0.86	1.07	1.08	1.04	1.09	1.01	1.13	1.06	1.04	1.01	
Dravinja	Videm	1961–1990	0.94	1.10	1.27	1.41	1.00	0.84	0.85	0.71	0.72	0.94	1.15	1.07	0.71
		1991–2018	0.99	1.08	1.29	1.12	0.88	0.72	0.70	0.58	1.05	1.05	1.27	1.29	
Poljskava	Tržec	1961–1990	1.16	1.14	1.29	1.20	0.84	0.81	0.83	0.81	0.72	0.92	1.16	1.13	0.77
		1991–2018	1.02	1.24	1.30	0.99	0.86	0.68	0.72	0.51	0.92	1.13	1.37	1.28	
Pesnica	Zamušani	1961–1990	0.94	1.31	1.71	1.33	0.77	0.74	0.70	0.65	0.61	0.89	1.29	1.06	0.80
		1991–2018	0.92	1.43	1.47	0.98	0.86	0.60	0.59	0.58	0.99	0.92	1.29	1.37	

Table 12: Changes in the monthly discharge regimes between the 1961–1990 and 1991–2018 periods (the blue shading indicates decreasing ratios and the red shading shows increasing ratios).

	Jan	Feb	Mar	Apr	May	Jun	Jul	Aug	Sep	Oct	Nov	Dec
Drava - Dravograd	0.14	0.07	0.05	-0.05	-0.19	-0.29	-0.25	-0.16	-0.06	0.20	0.35	0.18
Meža - Otiški Vrh	0.20	0.09	0.00	-0.34	-0.23	-0.24	-0.18	0.02	0.06	0.03	0.26	0.32
Bistrica - Muta	0.00	0.14	0.15	-0.09	-0.25	-0.18	-0.17	-0.07	0.07	0.09	0.14	0.15
Dravinja - Videm	0.05	-0.02	0.03	-0.28	-0.12	-0.12	-0.15	-0.13	0.32	0.11	0.12	0.21
Poljskava - Tržec	-0.14	0.10	0.02	-0.20	0.02	-0.13	-0.11	-0.30	0.20	0.21	0.22	0.15
Pesnica - Zamušani	-0.02	0.12	-0.24	-0.35	0.10	-0.14	-0.12	-0.07	0.38	0.02	0.00	0.31

5 FLOODS

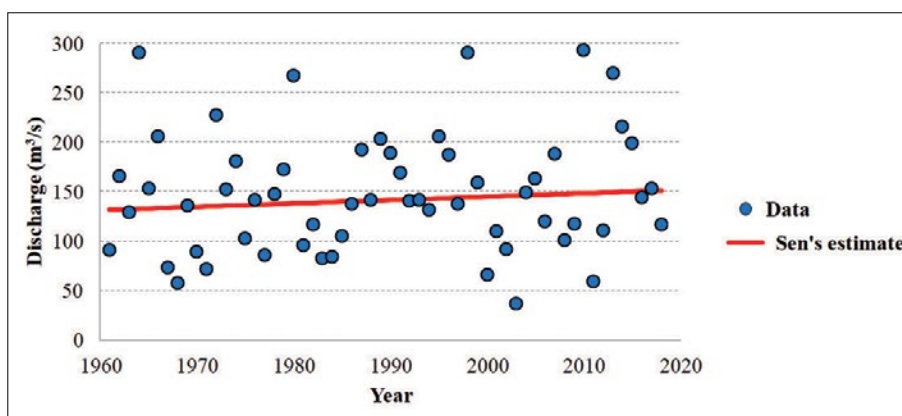
The flood-prone areas along the Drava can be affected by lowland floods, whereas flashfloods may also occur along its tributaries.¹⁹ These flashfloods develop not only in the narrow gorges of the hilly Drava Valley below the Pohorje Mountains, but also in the low hills. The all-Slovenian spatial-temporal analysis showed that approximately one-third of all flashfloods developed in the Podravje Region.²⁰ A special threat factor is the heavy summer downpours, which can cause catastrophic flashfloods, such as the one in Haloze Hills in early July 1989.²¹

Floods are connected with the absolute maximum discharge. In this regard, the increasing trends in certain rivers are the main cause for concern. Between 1961 and 2018, the absolute annual maximum discharge trends were falling on the Drava, Meža, and Bistrica, and rising on the Dravinja, Polskava, and Pesnica (Table 13, Figure 10). The confidence level is low, not even reaching 90% on five rivers. The only exception is the Polskava at Tržec, but even there the confidence level is only 90%.

During the 1961–2018 period, the absolute annual maximum discharge decreased the most on the Meža at Otiški Vrh (–28.58 m³/s or –20.0%) and on the Bistrica at Muta (–2.67 m³/s or –14.3%). A less than 10% relative decrease in the absolute annual maximum discharge was recorded on the Drava at Dravograd (–113.77 m³/s or –9.1%), and a less than 10% relative increase was recorded on the Pesnica at Zamušani (+5.16 m³/s or +7.4%). The absolute annual maximum discharge increased the most on the Polskava at Tržec (+14.56 m³/s or +65.2%) and Dravinja at Videm (+19.79 m³/s or +15.0%).

Table 13: Absolute annual maximum discharge trends, 1961–2018.

River	Gauging station	Mann-Kendall test	Confidence level	Sen's slope	1961 trend value	2018 trend value	1961–2018 trend difference	1961–2018 trend difference
		Z	%	Q	m ³ /s	m ³ /s	m ³ /s	%
Drava	Dravograd	–0.66	under 90.0	–1.996	1246.96	1133.19	–113.77	–9.12
Meža	Otiški Vrh	–1.23	under 90.0	–0.501	143.27	114.69	–28.58	–19.95
Bistrica	Muta	–0.79	under 90.0	–0.047	18.69	16.02	–2.67	–14.29
Dravinja (Figure 10)	Videm	0.76	under 90.0	0.347	131.76	151.55	19.79	15.02
Polskava	Tržec	1.94	90.0	0.256	22.35	36.91	14.56	65.15
Pesnica	Zamušani	0.24	under 90.0	0.090	69.52	74.68	5.16	7.42

Figure 10: Absolute annual maximum discharge trend of the Dravinja at the Videm gauging station, 1961–2018.

¹⁹ Komac, B., Natek, K., Zorn, M. 2008: Geografski vidiki poplav v Sloveniji. Geografija Slovenije, 20. Ljubljana, Založba ZRC.

²⁰ Trobec, T. 2016: Prostorsko-časovna razporeditev hudourniških poplav v Sloveniji. Dela, 46.

²¹ Natek, K. 1990: Geomorfološke značilnosti usadov v Halozah. Ujma, 4.

In terms of flood occurrence, the ratios of variation in the absolute annual maximum discharge between the 1961–1990 and 1991–2018 periods were also established. Specifically, the variation ratios show the dispersion of data: the higher the ratio, the greater the dispersion.²² The calculations showed that from 1991 to 2018 the variation ratios increased for the Drava, Meža, Bistrica, and Dravinja, and decreased for the Polskava and Pesnica. Based on these ratios, greater deviations in the absolute annual maximum discharge, including »catastrophic« events, can be expected for the Drava, Meža, Bistrica, and Dravinja.

For example, in Figure 10, which shows the absolute annual maximum discharge trend of the Dravinja at the Videm gauging station, the trend line varies between 131.8 m³/s and 151.6 m³/s, whereby certain annual values stand out significantly in the upward direction. The 1964, 1980, 1998, 2010, and 2013 absolute maximum discharges reached nearly 300 m³/s. With the Dravinja this is especially alarming because its flood-prone area is the second largest in Slovenia (6,554 hectares).²³

With regard to the potential occurrence of floods, the increasing fall maximum discharge should also be highlighted; in some places, it already exceeds the spring maximum because it is primarily the November and December water levels that are rising as a result of winter »running late.« At the same time, the summer (August) minimum is falling increasingly (Table 11). The former indicates an increased probability of high water and floods in the fall months and a smaller one in the spring. The second indicates the occurrence of summer droughts. Other researchers have also reported a higher probability of floods in the fall and winter.²⁴

However, it is not only climate change that affects changes in the hydrological regime and consequently the occurrence of floods. One must not forget the human impact, such as changes in land use, river training, barriers, and urbanization.²⁵ Here, the Bistrica can be highlighted due to the Soboth reservoir. Flood hazard can be increased by inappropriate decisions of hydroelectric plant managers, like in November 2012. Poor decisions by the Austrian managers of the hydroelectric plants on the Drava (Ger *Drau*) caused the most devastating floods along Slovenia's Drava in the history of recorded measurements.²⁶ Floods hazards in the Podravje Region are further increased by improper land use, especially development in flood-prone areas.²⁷

6 CONCLUSION

The key findings about changes in the selected climate and hydrological variables between 1961 and 2018 largely overlap with the trends presented by other researchers.²⁸ They can be summarized as follows:

²² Sagadin, J. 2003: Statistične metode za pedagoge. Maribor, Obzorja.

²³ Natek, K. 2005: Poplavna območja v Sloveniji. Geografski obzornik, 52 (1).

²⁴ E.g.: Lóczy, D., Dezső, J., Gyenizse, P. 2017: Climate change in the eastern Alps and the flood pattern of the Drava river. *Ekonomika i ekohistorija*, 13; Žiberna, I. 2017: Trendi vodne bilance v severovzhodni Sloveniji v obdobju 1961–2016. In: *Geografije Podravja*. Maribor, Univerzitetna založba Univerze.

²⁵ Uhan, J. 2007: Trendi velikih in malih pretokov rek v Sloveniji. *Ujma*, 21; Bormann, H. 2010: Runoff regime changes in German rivers due to climate change. *Erdkunde*, 64 (3); Zampieri, M., Scoccimarro, E., Gualdi, S., Navarra, A. 2015: Observed shift towards earlier spring discharge in the main Alpine rivers. *Science of the Total Environment*, 503-504; Šraj, M., Menih, M., Bezjak, N. 2016: Climate variability impact assessment on the flood risk in Slovenia. *Physical Geography*, 37 (1).

²⁶ Zorn, M. 2018: The economic role of the Drava River in Slovenia: From navigation to hydropower. *Podravina*, 17 (33).

²⁷ Žiberna, I. 2014: Raba tal na območjih z veliko poplavno nevarnostjo v Sloveniji. *Revija za geografijo*, 9 (2).

²⁸ E.g.: Uhan, J. 2007: Trendi velikih in malih pretokov rek v Sloveniji. *Ujma*, 21; Ulaga, F. 2002: Trendi spreminjanja pretokov slovenskih rek. *Dela*, 18; Frantar, P., Kobold, M., Ulaga, F. 2008: Trend pretokov. In: *Vodna bilanca Slovenije 1971–2000*. Ljubljana, Agencija Republike Slovenije za okolje; Ulaga, F., Kobold, M., Frantar, P. 2008a: Trends of river discharges in Slovenia. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 4 (1); Ulaga, F., Kobold, M., Frantar, P. 2008b: Analiza časovnih sprememb vodnih količin slovenskih rek. In: 19. Mišičev vodarski dan. Maribor, Vodnogospodarski biro; Kobold, M., Dolinar, M., Frantar, P. 2012: Spremembe

– From 1961 to 2018, the average annual air temperature increased by 0.043 to 0.047 °C on average a year at all five temperature stations analyzed, which means that during that period the atmosphere warmed up by 2.5 °C. The temperature difference is the smallest at the Starše station, where over the six decades temperature rose by 2.44 °C; the largest difference was recorded at the Maribor Tabor station, where temperature increased by 2.68 °C.

– From 1961 to 2018, annual precipitation decreased at eighteen out of twenty-five weather stations. Most differences in annual precipitation are relatively small, not exceeding 10% at twenty stations. The falling annual precipitation trend is the strongest at Sveti Duh na Ostrm Vrh, Maribor Tabor, and Ptuj (the differences exceed –10%), whereas the rising trend is the most distinct at Kozji Vrh and Sveti Primož nad Muto (the differences exceed +10%).

– From 1961 to 2018, the annual number of days with precipitation over 0.1 mm increased at nine precipitation stations and decreased at fifteen, and it stayed the same at the Remšnik station. At eleven stations, the negative or positive trend deviations are smaller (i.e., below 10%). A stronger decrease was recorded at the Strojna, Oplotnica, and Ribnica na Pohorju stations (with differences ranging from –30 to –20%), and the greatest increase was recorded at Koprivna, Dravograd, and Kozji Vrh (the differences are around +20%).

– During the period studied, the number of days with snow cover decreased significantly at all precipitation stations. At most stations (i.e., sixteen out of twenty-five) the number decreased by 40 to 60% or 25 to 61 days. The duration of snow cover shortened the least at Slovenske Konjice, Žetale, and Oplotnica (25 to 27 days), and the most at Strojna, Šmartno pri Slovenj Gradcu, and Ribnica na Pohorju (over 50 days).

– From 1961 to 2018, all six rivers had a sharply decreasing average annual minimum discharge trend, with an over 17% trend difference on all rivers. The average minimum discharge of the Drava tributaries decreased by 0.31 to 1.60 m³/s, and that of the Drava decreased by 33.59 m³/s. The Drava and Meža recorded a relative decrease of 15 to 20%, the Dravinja, Polskava, and Pesnica a decrease of 25 to 30%, and the decrease on the Bistrica, which is under a strong human impact, even exceeded 60%.

– During the period studied, all six rivers had a decreasing average annual mean discharge trend. The annual mean discharge of the Drava tributaries decreased by 0.33 to 3.26 m³/s and that of the Drava declined by 34.00 m³/s. Most rivers recorded a relative decrease of 10 to 25%, with a significantly greater decrease observed only on the Bistrica (–63.5%) due to additional water removal.

– During the period studied, four rivers had a decreasing average annual maximum discharge trend and two had an increasing trend. Among the rivers with a negative trend, the discharge decreased the most on the Bistrica (–58%) and on the Meža (–29%), and significantly less on the Drava (–4%) and the Dravinja (–2%). Among the rivers with a positive trend, the discharge increased the most on the Polskava (+13%) and Pesnica (+2%).

– From 1961 to 2018, three rivers had a falling absolute annual maximum discharge trend and three had an increasing trend. Among the rivers with a negative trend, the discharge decreased the most on the Meža (–20%) and Bistrica (–14%), and among the rivers with a positive trend, the discharge increased the most on the Polskava (+65%) and Dravinja (+15%). The absolute annual maximum discharge trend of the Drava was slightly falling (–9%).

– A comparison of the discharge regimes based on the 1961–1990 data set and the discharge regimes based on the 1991–2018 data set shows that the spring (main) and fall (secondary) discharge maximums

---

vodnega režima zaradi podnebnih sprememb in drugih antropogenih vplivov. In: Zbornik: 1. kongres o vodah Slovenije. Ljubljana, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo; Kovačič, G., Kolega, N., Brečko Grubar, V. 2016: Vpliv podnebnih sprememb na količine vode in poplave morja v slovenski Istri. Geografski vestnik, 88 (1); Makor, S. 2016: Trendi spreminjanja pretokov rek v Sloveniji. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerze v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo; Hrvatini, M., Zorn, M. 2017a: Trendi temperatur in padavin ter trendi pretokov rek v Idrijskem hribovju. Geografski vestnik, 89 (1); Hrvatini, M., Zorn, M. 2017b: Trendi pretokov rek v slovenskih Alpah med letoma 1961 in 2010. Geografski vestnik, 89 (2); Hrvatini, M., Zorn, M. 2018: Recentne spremembe rečnih pretokov in rečnih režimov v Julijskih Alpah. In: Triglav 240. Ljubljana.

are becoming increasingly equal and on some rivers the main maximum now occurs in the fall (e.g., on the Meža and the Polskava; they are equal on the Dravinja). The impact of winter snow retention has decreased considerably and only remains significant on the Drava and Bistrica. The summer minimum is becoming increasingly pronounced on all rivers, and the November and December water levels are increasing and, in many places, exceed the annual average, implying that winter »is running late.«

– An increase in the absolute annual maximum discharge, increased deviations in the absolute annual maximum discharge of some rivers, and an increase in the fall discharge can imply a greater flood hazard, despite the overall smaller volumes of water.

7 REFERENCES

1. Arhiv hidroloških podatkov, 2019. Ljubljana, Agencija Republike Slovenije za okolje. URL: <http://vode.arso.gov.si/hidarhiv/>; http://www.arso.gov.si/vode/podatki/arhiv/hidroloski_arhiv.html (26. 9. 2019).
2. Arhiv meteoroloških podatkov, 2019. Ljubljana, Agencija Republike Slovenije za okolje. URL: <http://meteo.arso.gov.si/> (30. 10. 2019).
3. Balant, B., Brglez, M., Močnik, Z., Ušeničnik, B., Volk, M. 1999: Mednarodna vaja Golica-Koralpe-98. Ujma, 13, pp. 326–337.
4. Berchtold-Ogris, M. 2001: Porečje Drave. In: Die Drau is eine Frau/Drava je svoja frava. Celovec, Drava, pp. 10–13.
5. Berchtold-Ogris, M., Etner, B., Verdel, H. 2001: Uvod. In: Die Drau is eine Frau/Drava je svoja frava. Celovec, Drava, pp. 8–9.
6. Bormann, H. 2010: Runoff regime changes in German rivers due to climate change. *Erdkunde*, 64 (3), 257–279.
7. Frantar, P. 2005: Pretočni režimi slovenskih rek in njihova spremenljivost. Ujma, 19, pp. 145–153.
8. Frantar, P., Hrvatin, M. 2005: Pretočni režimi v Sloveniji med letoma 1971 in 2000. *Geografski vestnik*, 77 (2), pp. 115–127.
9. Frantar, P., Kobold, M., Ulaga, F. 2008: Trend pretokov. In: Vodna bilanca Slovenije 1971–2000. Ljubljana, Agencija Republike Slovenije za okolje, pp. 50–60.
10. Goler, R. A., Frey, S., Formayer, H., Holzmann, H. 2016: Influence of climate change on river discharge in Austria. *Meteorologische Zeitschrift*, 25 (5), pp. 621–626.
11. Hrvatin, M. 1998: Pretočni režimi v Sloveniji. *Geografski zbornik*, 38, pp. 59–87.
12. Hrvatin, M. 2007: Drava. In: Le Alpi, il grande dizionario, Vol. 3. Scarmagno, Priuli & Verlucca, p. 42.
13. Hrvatin, M., Zorn, M. 2017a: Trendi temperatur in padavin ter trendi pretokov rek v Idrijskem hribovju. *Geografski vestnik*, 89 (1), pp. 9–44.
14. Hrvatin, M., Zorn, M. 2017b: Trendi pretokov rek v slovenskih Alpah med letoma 1961 in 2010. *Geografski vestnik*, 89 (2), pp. 9–35.
15. Hrvatin, M., Zorn, M. 2018: Recentne spremembe rečnih pretokov in rečnih režimov v Julijskih Alpah. In: Triglav 240. Ljubljana, Založba ZRC, pp. 107–129.
16. Klaneček, M. 2013: Poplave 5. novembra 2012 v porečju Drave. Ujma, 27, pp. 52–61.
17. Kobold, M., Dolinar, M., Frantar, P. 2012: Spremembe vodnega režima zaradi podnebnih sprememb in drugih antropogenih vplivov. In: Zbornik: 1. kongres o vodah Slovenije. Ljubljana, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, pp. 7–22.
18. Kobold, M., Polajnar, J., Pogačnik, N., Petan, S., Sušnik, M., Lalič, B., Šupek, M., Strojani, I., Jeromel, M. 2013: Poplave v oktobru in povodenj v novembru 2012. In: 24. Mišičev vodarski dan. Maribor, Vodnogospodarski biro, pp. 1–11.
19. Kolbezen, M. 1991: Velike poplave in povodnji na Slovenskem 1. Ujma, 5, pp. 146–149.
20. Komac, B., Natek, K., Zorn, M. 2008: Geografski vidiki poplav v Sloveniji. *Geografija Slovenije*, 20. Ljubljana, Založba ZRC, 180 p.
21. Kovačič, G. 2016: Trendi pretokov rek jadranskega povodja v Sloveniji brez Posočja. *Geografski vestnik*, 88 (2), pp. 9–29.
22. Kovačič, G., Kolega, N., Brečko Grubar, V. 2016: Vpliv podnebnih sprememb na količine vode in poplave morja v slovenski Istri. *Geografski vestnik*, 88 (1), pp. 9–20.
23. Kraner Šumenjak, T., Šuštar, V. 2011: Parametrični in neparametrični pristopi za odkrivanje trenda v časovnih vrstah. *Acta agriculturae Slovenica*, 97 (3), pp. 305–312.

24. Lóczy, D., Dezső, J., Gyeizse, P. 2017: Climate change in the eastern Alps and the flood pattern of the Drava river. *Ekonomika i ekohistorija*, 13, pp. 5–13.
25. Makor, S. 2016: Trendi spreminjanja pretokov rek v Sloveniji. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerze v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, 94 p.
26. Natek, K. 1990: Geomorfološke značilnosti usadov v Halozah. *Ujma*, 4, pp. 11–15.
27. Natek, K. 2005: Poplavna območja v Sloveniji. *Geografski obzornik*, 52 (1), pp. 13–18.
28. Perko, D. 1998: The regionalization of Slovenia. *Geografski zbornik*, 38, pp. 11–57.
29. Petrić, H., Obadić, I. 2007: Drava River flooding in Varaždin and Koprivnica parts of Podravina (Drava River Region - between Croatia and Hungary) in the period 17th–19th century. *Podravina*, 6 (12), pp. 136–147.
30. Sagadin, J. 2003: Statistične metode za pedagoge. Maribor, Obzorja, 470 p.
31. Salmi, T., Määtä, A., Anttila, P., Ruoho-Airola, T., Amnell, T. 2002: Detecting trends of annual values of atmospheric pollutants by the Mann-Kendall test and Sen's slope estimates – the Excel template application MAKESENS. Publications on Air Quality No. 31. Helsinki, Finnish Meteorological Institute.
32. Šraj, M., Menih, M., Bezjak, N. 2016: Climate variability impact assessment on the flood risk in Slovenia. *Physical Geography*, 37 (1), pp. 73–87.
33. Trobec, T. 2016: Prostorsko-časovna razporeditev hudourniških poplav v Sloveniji. *Dela*, 46, pp. 5–20.
34. Uhan, J. 2007: Trendi velikih in malih pretokov rek v Sloveniji. *Ujma*, 21, pp. 164–166.
35. Ulaga, F. 2002: Trendi spreminjanja pretokov slovenskih rek. *Dela*, 18, pp. 93–114.
36. Ulaga, F., Kobold, M., Frantar, P. 2008a: Trends of river discharges in Slovenia. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 4 (1).
37. Ulaga, F., Kobold, M., Frantar, P. 2008b: Analiza časovnih sprememb vodnih količin slovenskih rek. In: 19. Mišičev vodarski dan. Maribor, Vodnogospodarski biro, pp. 9–18.
38. Zampieri, M., Scoccimarro, E., Gualdi, S., Navarra, A. 2015: Observed shift towards earlier spring discharge in the main Alpine rivers. *Science of the Total Environment*, 503–504, pp. 222–232.
39. Zorn, M. 2018: The economic role of the Drava River in Slovenia: From navigation to hydropower. *Podravina*, 17 (33), pp. 32–62.
40. Žiberna, I. 2014: Raba tal na območjih z veliko poplavno nevarnostjo v Sloveniji. *Revija za geografijo*, 9 (2), pp. 37–51.
41. Žiberna, I. 2017: Trendi vodne bilance v severovzhodni Sloveniji v obdobju 1961–2016. In: *Geografije Podravja*. Maribor, Univerzitetna založba Univerze, pp. 3–15.

IZVLEČEK

V prispevku obravnavamo različne letne trende podnebnih in hidroloških spremenljivk na območju slovenskega dela porečja Drave med letoma 1961 in 2018. Prve se odražajo predvsem v rasti povprečne letne temperature in močno skrajšanem trajanju snežne odeje. Pri drugih pa je opazno padanje povprečnih minimalnih in srednjih letnih pretokov, povprečni maksimalni in absolutni maksimalni pretoki pa ponekod naraščajo. Poleg vodnih količin se pri rekah spreminjajo tudi pretočni režimi, ki po eni strani lahko kažejo manjšo možnost spomladanskih poplav, po drugi strani pa večjo možnost jesenskih poplav.

OSNIVANJE I PRVE (RATNE) GODINE TVORNICE ULJA U ČEPINU (1942. – 1945.)

FOUNDATION AND THE FIRST (WAR) YEARS OF THE OIL FACTORY IN ČEPIN (1942 – 1945)

Hrvoje PAVIĆ

Mag. educ. hist.

Doktorand Filozofski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

Primljeno / Received: 15. 5. 2020.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Pregledni rad / Review

UDK / UDC:

338.2:[355.751+633.85]

(497.543Čepin)“1942/1945”(091)

[338.2+338.45:63] (497.54Slavonija)“1942/1945”

SAŽETAK

Tvornica ulja u Čepinu zasigurno predstavlja jedan od značajnijih gospodarskih subjekata na području istočne Hrvatske. Tvornicu pokreće napredni gospodarstvenik Ferdinand Speiser na pustari Bara u Čepinu. Na uljaru osnovanu u jeku Drugog svjetskog rata ostavili su trag ratni i poslijeratni procesi. Ratni procesi ogledaju se u nedostatku sirovine, a poslijeratni u oduzimanju privatnog vlasništva.

Ključne riječi: Tvornica ulja, Čepin, Ferdinand Speiser, agrarna industrijalizacija, ratno gospodarstvo

Keywords: Oil factory, Čepin, Ferdinand Speiser, agrarian industrialization, war economy

UVOD

Tvornica ulja u Čepinu djeluje već gotovo 80 godina i predstavlja veoma važan gospodarski subjekt gospodarstvu istočne Hrvatske, obzirom na važnost njena povijest i uloga u drugoj industrijskoj revoluciji Čepina slabo je obrađena i prezentirana javnosti. Izvori su očuvani fragmentarno u Državnom arhivu Osijeku u sklopu fonda Upravna Općina Čepin (HR-DAOS-40) u serijama o tekućim poslovima i gospodarstvu, u sklopu fonda Oblasno narodno oslobodilački odbor za Slavoniju (HR-DAOS-45) te u sklopu fonda Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku (HR-DAOS-123). Današnja Tvornica ulja u Čepinu je slijednik ove tvornice, no nažalost tvornica ne posjeduje nikakvu arhivu iz promatranog razdoblja.

U ovom članku nastojimo odgovoriti na sljedeća pitanja: Tko je bio Ferdinand Speiser ml.? Koja je njegova gospodarska uloga u razvoju Čepina? Središnji dio članka posvećen je Tvornici ulja Čepin. Prvi dio približava u skladu s tada važećim zakonima i propisima Zašto je bilo potrebno osnovati tvornicu za preradu uljarica? Te tko ima monopol nad planiranjem sjetve, proizvodnje i distribucije? Dio posvećen izgradnji i funkcioniranju tvornice treba pokazati na temelju očuvanih izvora S kojim se problemima Speiser suočava kao poduzetnik tijekom Drugog svjetskog rata? Je li oduzimanju tvornice uzrok bila Speiserova poduzetnost?

FERDINAND SPEISER ML.

Ferdinand (Ferdo) Speiser ml. rođen je u Apatinu 20. rujna 1884. godine u njemačkoj obitelji od oca Ferdinanda st. i majke Elizabete rođene Fekter. Ferdinand Speiser završio je Visoku poljoprivrednu školu. Na području Čepina i Tenja imao je oko 1150 katastarskih jutara zemlje.¹ U Čepinu je također

¹ HR-DAOS-123, Kraljevski sudbeni stol Osijek, kut. 183, 449, 450, knj. 291; Kz 17/45

bio pokretač i vlasnik Tvornice i rafinerije ulja, Tvornice lana i kudjelje te Tvornice žeste. Sve tri tvornice nalazile su se u sklopu njegovog posjeda na pustari Bara nedaleko Čepina, gdje je u prvoj polovici 20. stoljeća izgrađen prizemni ljetnikovac okružen parkom. U Osijeku Speiser posjeduje kuću u Ustaškoj/Tiršovoj br. 9.²

Obitelj Speiser na područje Čepina dolazi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, kada uslijed financijskog sloma propada veleposjed obitelji Adamovich de Csepin, a veleposjed se dijeli na brojne manje posjede – pustare, koje postaju vlasništvo bogatih osječkih građana i industrijalaca.³ Obitelj Speiser u Slavoniju dolazi iz Apatina gdje su bavili raznim granama industrije i trgovinom. U Apatinu je Ferdinand Speiser ml. bio vlasnik polovice kuće, trećine pivovare i pilane.⁴ Značaj obitelji Speiser u Apatinu potvrđuje i monumentalni mauzolej obitelji Speiser, a groblje se i danas naziva »Špajzerovo groblje«.

Posjedi koji nastaju nakon raspada Čepinskog vlastelinstva bili su usmjereni agrarnoj proizvodnji, postupno ti posjedi početkom 20. stoljeća pokreću industrijsku proizvodnju nastalu na temelju agrarnih viškova. Nositelji te druge industrijalizacije bili su Felix Pfeifer i Ferdinand Speiser ml., koji su prvi pokrenuli preradu lana i kudjelje na svojim posjedima u Bari i Ovčari. Prerada se temeljila na njihovoj proizvodnji te na otkupu od malih proizvođača s područja Čepina.⁵

Na inicijativu Ferdinanda Speisera ml. 1918. godine u Čepinu se osniva »Udružena poljska – gospodarska pecara žeste d.d.«. Speiser je bio vlasnik 92% dionica, a ostatak je bio u posjedu sitnih poljoprivrednika iz Čepina. Pecara je radila zimi kada je u njoj bilo zaposleno pet radnika, dnevno je proizvodila 4 hl špirita. Cilj osnivanja Pecare bio je »prerada i unovčenje gospodarskih proizvoda udruženih članova i unaprjeđenje gospodarskih odnosa.« Likvidacija Pecare počinje 1939. godine, a prestaje djelovati 1943. godine.⁶ Speiser je također bio i suosnivač »Zadruga za uzgoj crne slavonske svinje« 1933. godine.⁷

Speiser je također bio i najveći donator u izgradnji i opremanju kapele »Kristovog uskrsnuća« na rimokatoličkom groblju u Čepinu. Speiser i njegova kći Edita zbog doprinosa uređenju bili su kumovi na posveti kapele 29. listopada 1933. godine.⁸

TVORNICA ULJA ČEPIN

Istraženost teme

Tvornica ulja Čepin iako gotovo neprekidno djeluje više od sedamdeset godina, njena djelatnost nije bila predmetom detaljnijeg znanstvenog istraživanja. Izuzev na nekoliko mjesta. Uprava IPK – Tvornice ulja Čepin 1986. godine izradila je interni dokument pod imenom »Monografija tvornice ulja Čepin« u kojem na šest stranica ukratko opisuje nastanak i funkcioniranje tvornice od privatnog do društvenog vlasništva u sklopu IPK – Osijek.⁹ Zasigurno su ti podatci poslužili pri izradi monografije »200 godina školstva u Čepinu« gdje je u podnaslovu RO Tvornica ulja Čepin ukratko prikazan razvojni put tvornice od 1945. do kraja 80-ih.¹⁰

Najdetaljnije je razdoblje osnutka Tvornice ulja Čepin prikazala dr. sc. Zlata Živaković-Kerže u monografiji »Čepin« u podnaslovu o gospodarstvu. Dr. sc. Živaković – Kerže ukratko opisuje izgled tvornice te vrijeme i uvjete izgradnje tvorničkih postrojenja.¹¹

² HR-DAOS – 40 – Upravna Općina Čepin – kut. 31., Dopis F. Speisera, 2. svibnja 1944. godine

³ Stjepan Sršan, Diobe vlastelinskog dobra u »Čepin«, Čepin, 2009.g., str. 33.-34.

⁴ HR-DAOS-123, kut. 183, 449, 450, knj. 291; Kz 17/45

⁵ Zlata Živaković – Kerže, Obrt i trgovina, u »Čepin«, str. 98.

⁶ Zlata Živaković – Kerže, Začeci i putevi modernizacije, u »Čepin«, str. 62.

⁷ Zlata Živaković – Kerže, Nastavak unaprjeđivanja gospodarstva, u »Čepin«, str. 91.

⁸ Rimokatolički župni ured Čepin I, Župna spomenica II, str. 32. – 33.

⁹ Monografija tvornice ulja Čepin, strojopis 1986.

¹⁰ Grupa autora, RO Tvornica ulja Čepin, u »200 godina školstva u Čepinu«, Čepin, 1988., str. 178. – 179.

¹¹ Zlata Živaković – Kerže, Obrt, trgovina, industrija i drugo, u »Čepin«, str. 134.

PREDUVJETI OSNUTKA

Potrebe uljarica

Kao svojevrsni poticaj osnutku Tvornice ulja u Čepinu možemo smatrati dopis gospodarskog odsjeka Banovine Hrvatske od 4. studenog 1940. godine, u kojem se općine pita bavi li se tko na njihovom području uljarenjem tj. preradom bučinih/bundevinih sjemenki.¹² Općina Čepin 22. studenog 1940. godine odgovara: *Izvjješćuje se naslov da na području ove općine nitko ne vrši zamjenu bundevskih koštica i ne bavi se uljarenjem.*¹³ U roku od godine dana Speiseru je dozvoljena gradnja Tvornice ulja koja je profunkcionirala godinu dana kasnije, tj. 1942. godine.

Novim zakonom privremeno do opoziva je dozvoljeno: *ušursko uljarenje*, tj. zamjena bundevinih koštica za bučino ulje isključivo za osobne potrebe seljaka. Dozvoljeno je i vršenje zamjene bundevinih koštica za bučino ulje posredstvom trgovaca, no samo u onoj količini koliko je moguće preraditi u roku od 14 dana. Bučino ulje moguće je uključiti u trgovački promet isključivo ako je privređeno od koštica koje su dobivene pogodbom sa seljacima. Potrebno je voditi evidenciju o količinama uljarica kako bi bila spriječena zloupotreba. Cijena 100 kg suhog bundevinog sjemena krajem 1940. godine bila je 440 dinara, od čega je seljak dobivao 400 dinara, a trgovac 40 dinara.¹⁴

Ministarstvo narodnog gospodarstva bilo je nadređeno Zajednici prerađivača uljarica koje je skrbilo o sjetvi industrijskog-veleobrnog bilja, pravilnom ubiranju, točnom preuzimanju te kasnijoj preradi i distribuciji. Na području Nezavisne države Hrvatske djelovale su 1943. godine tri uljare: Prva hrvatska tvornica ulja u Zagrebu, njena ispostava u Rumi te Tvornica ulja u Čepinu.

Sjetva veleobrnog bilja bila je bitna zbog prehrane vojske kao i seljaka. Zbog toga je Ministarstvo 1943. godine odredio povoljnije uvjete za sjetvu industrijskog bilja. Seljak za predanih 100 kg suncokreta dobiva 1 500 kuna i 1 kg šećera. Cijena suncokreta na tržištu je 800 kuna za 100 kg, dok državna premija za predanih 100 kg iznosi 700 kuna. Seljacima koji su ugovorni sijači suncokreta, na 100 kg predanog suncokreta, treba omogućiti povoljniju kupovinu 2 kg ulja i 10 kg suncokretove pogače. Ministarstvo smatra da treba uvelike poticati ugovornu sjetvu suncokreta jer je iz njega najlakše preradom dobiti jestivo ulje.¹⁵

POVRŠINE ZASIJANE SUNCOKRETOM

Ferdinand Speiser u dopisu poglavarstvu Općine Čepin od 22. lipnja 1944. godine navodi da je 1943. godine državnim vlastima predao suncokret od sadioca iz sljedećih mjesta: Novi Karlovci, Indjija, Slankamen, Beška, Krčedin, Maradik, Vrpolje, Velika Kopanica, Beravci, Sikirevci, Šodolovci, Lanka, Našička Breznica, Markušica, Koška, Velimirovac, Tordinci te svih sadioca Agrarie (okolica Osijeka).¹⁶

Na području Općine Čepin 1943. godine bili su sljedeći veleposjednici koji su se bavili poljoprivredom: Josip D. Galovac (Branjevina), Erich pl. Knobloch, Ervin i Ladislav ml. Janković (Veliki Pomoćin), J. i L. Rohrenger (Gušće), Mijo Furi zakupnik Leo Szincz (Podrumine), Petar Mundweil (Ugljara), Eugen Faith (Palača), Gjorgje pl. Maksimović (Podrumine i Livana), Felix Pfeifer (Ovčara), Franjo Horu (Gušće), Hans Müller i Marija Petenji rođ. Speiser, Otto Knobloch (Luščić), Fric Speiser, Josip Šokčić (Orašje), Franjo Gartlgruber (Velika Branjevina), Ferdinand Speiser ml. (Bara), Hans Speiser (Palača), Marija i Vilma Gartlgruber (Velika Branjevina).¹⁷ Od navedenih gospodarstvenika većina je bila orijentirana isključivo poljoprivrednoj proizvodnji. Većinom su 1943. godine bili usmjereni proizvodnji: kukuruza, ozime pšenice, ozimog i jarog ječma, ozime i jare zobi te prosa ukupno 6 969 jutara. Manja površina bila je zasijana industrijskim kulturama: šećerna repa (412 jutra), konoplja za vlakno

¹² HR-DAOS-40 – Gospodarstvo kut. 31. – Zagreb, 4. studenoga 1940.

¹³ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo kut. 31. – Čepin, 22. studenoga 1940. – Broj: 902/1940

¹⁴ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo, kut. 31., Zagreb, 4. studenog 1940.

¹⁵ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo, kut. 31., Broj 740/4450, Osijek, 5. ožujka 1943.

¹⁶ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo – kut. 31.

¹⁷ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo – kut. 31.

(577 jutara), konoplja za sjeme (63 jutara), uljana repica (19 jutara), mak za sjeme (13 jutara), soja (106 jutara), suncokret (52 jutara), sirak (13 jutara) i Ania/slatki janoš (10 jutara). Ukupno 1 282 jutara. Suncokret je u većim površinama bio zastupljen samo kod veleposjednika F. Speisera (30 jutara) i F. Pfeiffera (10 jutara).¹⁸

Upravo površina od 1 282 jutara bila je preduvjet za pokretanje industrijske proizvodnje tj. prerade tih agrarnih kultura u finalne proizvode. U odnosu na ostale poljoprivredne kulture suncokret zauzima vrlo malu količinu, no njegova isplativost u proizvodnji rafiniranog ulja bila je puno veća nego kod ostalih industrijskih uljarica.

IZGRADNJA I OPREMANJE ULJARE

Kotarska oblast u Osijeku 29. kolovoza 1941. godine izdala je Ferdinandu Speiseru ml. dozvolu za *postavljanje postrojena radi proizvodnje i rafinerije ulja iz biljnog sjemena* na pustari Bara u Čepinu. Speiseru je dozvoljena novogradnja dvije zgrade i jednog silosa u koje će postaviti postrojenje za proizvodnju i rafineriju ulja. Uz sljedeće uvjete: gradnja mora biti izvedena u skladu s odobrenim građevinskim nacrtom i tehničkim opisom, gradnja se sastoji u osnovi od dvije zgrade. Zgrada mora biti izgrađena od kvalitetnog materijala, dobro izolirana od vlage te iznutra okrečena u bijelo. Pokretni dijelovi stroja i parni vodovi moraju biti osigurani od dohvata ruke. Za radnike je potrebno predvidjeti blagovaonicu s namještajem, garderobu za odlaganje dijela, *umivaonu* i odvojene zahode za radnike. U prostorijama za prešanje ulja i za kuhanje firnisa potrebno je postaviti električnu ventilaciju za odvod pokvarenog zraka. Prostorije moraju biti dobro osvijetljene, a podovi glatki kako bi se mogli lakše održavati. Pitka voda dobavlja se iz dubokog zdenca, na uočljivim mjestima moraju biti osigurane sprave za gašenje požara. Graditelj postrojenja je Alojzije Šimenko iz Osijeka.¹⁹

Tvornica ulja u Čepinu u vlasništvu Ferdinanda Speisera ml. profunkcionirala je krajem 1942. godine, kada je i 28. studenog 1942. godine upisana u sudski registar, tehnički pregled građevine obavljen je 8. kolovoza 1942. godine. Tvrtku vodi i zastupa vlasnik Ferdinand Speiser ml. osobno.²⁰

FUNKCIONIRANJE ULJARE U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Građa za funkcioniranje Uljare u Drugom svjetskom ratu ograničena je na fragmente očuvane u arhivi Općine Čepin te dokumente iz 1945. godine u kojima se vlasnika F. Speisera optužuje za proizvodnju u skladu s potrebama NDH. Tvornica ulja radila je s teškoćama kao i ostale tvornice iz obrađenog arhivskog gradiva vidljivo je da je najveći problem bio nedostatak sirovine te prevelika represija državnog aparata nad poduzetničkom inicijativom.

Sukladno zakonu o proizvodnji, prometu i preradi uljarica te o biljnom ulju od 9. rujna 1941. godine, proizvođači uljarica (sjeme suncokreta, repice, bijelog maka, ricinusa, lana, konoplje i soje) od svog prinosa mogu zadržavati samo one količine koje su im potrebne za sljedeću sjetvu. Zbog ove odredbe općinske vlasti često su dobivale upute od županijskih i viših vlasti da na svom području provedu kontrolu u kudeljarama, lanarama i uljarama koliko je zaista uljarica proizvedeno te sukladno tome i prikupljeno sirovine. Također *treba paziti na male zakutne uljare, koje rade bez svake dozvole i nadzora*.²¹

Tijekom 1941. godine, tj. izgradnje Tvornice ulja, Speiser je na svojim posjedima vršio pripremu sirovine koju je ometala državna politika u vidu pečačenja poljoprivrednih strojeva. Speiseru je u kolovožu 1941. godine zapečaćena vršilica lana te mu je onemogućeno dovršenje vršenja sjemena lana. Kotarska oblast Osijek dozvolila je Speiseru otpečaćenje vršilice kako bi mogao dovršiti žetvu uljari-

¹⁸ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo – kut. 31. – Iskaz zasijanih jesenskih i proljetnim usjevima do 31. svibnja 1943. godine

¹⁹ HR-DAOS-40 – Tekući spisi - kut. 18. - Predmet broj 10557-1941

²⁰ HR-DAOS-123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku – AIII Registar za inokosne tvrtke, str. 52.

²¹ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo – kut. 31. – Uljarica, proizvodnja, promet i prodaja; Osijek, 11. travnja 1944. godine

ca.²² Kao što je već ranije navedeno sjetva uljarica kao i njihova kasnija prerada bila je pod velikom državnom kontrolom upravo zbog važnosti iskorištavanja produkta proizvodnje za vojsku te prehranu stanovništva, stoga su općinske vlasti provodile redovne kontrole o količini usjeva, zaliha te potrebnog sjemena za sljedeću godinu. Kao i o osobama koje su proizvodile, otkupljivale te prerađivale sirovinu iz koje se dobivalo ulje (suncokret, lan i konoplja).²³ Lokalna samouprava (Velika župa Baranja i Općina Čepin) vodi skrb kod nadležnih tijela da svi ugovorni sijači industrijskog bilja na vrijeme dobiju kvalitetno sjeme domaćeg podrijetla. Tako 5. siječnja 1942. godine Velika župa Baranja traži od Ministarstva seljačkog gospodarstva u Zagrebu osiguranje dovoljne količine kudeljinih sjemena za sjetvu u tekućoj godini.²⁴

Uz Speisera najveći industrijalac u tadašnjem Čepinu bio je Felix Pfeifer, vlasnik kudeljare, koji je na svojim posjedima 1944. godine za sjetvu ostavio 2 014,5 kg kudeljinih sjemena²⁵ Zanimljiva je usporedba Felixa Pfeifera i Ferdinanda Speisera ml. prema raspisanom, plaćenom odnosno dugujućem porezu za 1938. te 1941. godinu. Tijekom 1938. godine Speiser posjeduje na pustari Bara Kudeljaru i Pecaru žeste koje duguju ukupno 117 894 dinara u ime poreza, dok Pfeifer na pustari Ovčara posjeduje Kudeljaru sa samo 1 283 dinara duga.²⁶ U 1941. godini odnos se mijenja Speiser posjeduje Kudeljaru kojoj je temeljni kapital 16 000 dinara, a iznos dugovanja je samo 1 280 dinara, vrijednost Pfeiferove Kudeljare iste godine iznosi 11 300 dinara, a dug 904 dinara.²⁷ Prema sjećanju suvremenika, tj. rijetkih osoba koje se sjećaju Ferdinanda Speisera ml., opisuju ga kao vrlo sposobnog i poduzetnog čovjeka, koji je uspješno iskorištava poslovne prilike te se *pozanim godinama odlučio pokretati Uljaru u Čepinu*.²⁸

Tijekom 1942. godine Speiser je proizveo suncokretovog ulja između 4-5 vagona, u 1943. godini 20-25 vagona, a u 1944. godini 3-4 vagona. Speiser je tijekom Drugog svjetskog rata bio *ovlašteni nakupac suncokretovog sjemena u korist i potrebe okupatora*. Također među ostalim veleposjednicima promiče potrebu sjetve industrijskog bilja te biva glavni otkupljivač suncokretovog sjemena. Čepinska tvornica ulja je jedna od tri tvornice koje su tada funkcionirale na području Nezavisne države Hrvatske.²⁹

Svakako su zanimljivi podatci o radničkim prihodima početkom 1945. godine, prosječan radnik mjesečno u novcu dobiva 10 000 kuna, a u naturi: 133 kg pšenice (9 975 kn), 208 kg kukuruza (13 520kn), 90 l mlijeka (18 000), 1.33 pr. met. drva (33 250) te stan od dvije sobe s kuhinjom i električnom energijom. Speiser isplaćuje godišnje trinaest plaća te jednu plaću godišnje kao pomoć.³⁰ U Tvornici ulja radilo je stalno zaposlenih 11 radnika, a 10 radnike je bilo povremeno zaposleno u skladištu.³¹ U lipnju 1945. godine u Uljari bilo je zaposleno 11 muškaraca te tri žene.³² U monografiji Uljare iz 1986.

²² HR-DAOS-40 – kut. 18

²³ HR-DAOS-40 – kut 18.

²⁴ HR-DAOS-40 – kut 31. – Predmet: Konopljinog sjemena nabava, 5. siječnja 1942.

²⁵ HR-DAOS-40 – kut 18. – Dopis Felixa Pfeifera Općini Čepin, 31. svibnja 1944.

²⁶ HR-DAOS-40 – knj. 24. – Raspisni upisnik i glavna knjiga pristojbi Trgovačko obrtničke komore u Osijeku za 1938. godinu.

²⁷ HR-DAOS-40 – knj. 24. – Raspisni upisnik i glavna knjiga pristojbi Trgovačko obrtničke komore u Osijeku za 1941. godinu.

²⁸ Sjećanje dr. sc. Dorothee Turkalj r. Gartlgruber (nasljednica pustare Velika Branjevina) (*1927-2010+), razgovor vođen krajem 2009. godine.

²⁹ HR-DAOS-123, kut. 183, 449, 450, knj. 291; Kz 17/45

³⁰ HR-DAOS-45- Oblasni narodno oslobodilački odbor za Slavoniju, kutija 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste

³¹ HR-DAOS- 45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Spisak tvornica kotara Osijek – Osijek, 8. svibnja 1945. – sastavio Ferdinand Speiser ml.

³² HR-DAOS- 45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Dopis ministarstvu industrije – Ferdinand Speiser, Osijek, 2. lipnja 1945. godine

godine navodi se da Speiser pokreće Uljaru zbog toga jer tijekom zime seljaci nezaposleni, a preradu ulja iz uljarica moguće je vršiti samo kada je sjeme suho, tj. zimi.³³

ULJARA I KRAJ RATA

Drugi svjetski rat u Čepinu završava 14. travnja 1945. godine, kada posljednja postrojba Wermachta napušta Čepin, a partizani ulaze bez borbe.³⁴ Kraj Drugog svjetskog rata svakako je vidljiv i na gospodarskim subjektima na području Općine Čepin, građa u fondu Upravne općine Čepin, pogotovo u gospodarskom odjelu, sve je mršavija i mršavija. Stoga se gospodarski subjekti trebaju proučavati preko građe porijeklom iz narodno oslobodilačkog pokreta.³⁵

Ferdinand Speiser 8. svibnja 1945. godine podnosi izvješće Oblasnom narodnom oslobodilačkom odboru za Slavoniju o stanju u svojim poduzećima – tvornicama: Tvornici i rafineriji jestivog ulja, Tvornici kudjelje i lana te Pecari žeste. Speiser navodi da trenutni kapacitet Uljare tijekom 12 sati pogona iznosi 1 200 kg jestivog ulja te 40 kg masne kiseline. Iz popisa sirovine na raspolaganju vidljivo je koje vrste ulja Speiser proizvodi, tako na stanju ima 20 vagona suncokreta, 4,5 vagona lanenog sjemena te 2 vagona bundevinog sjemena.³⁶

Nova vlast je načinila 26. travnja 1945. godine prilično detaljan inventar tvorničkih postrojenja, koji nam mogu dati dobar uvid u organizaciju proizvodnje u Tvornici ulja u Čepinu. U zgradi broj 1 na nekoliko etaža nalazi se: silos, preša, spremište za sirovo ulje i pogače. Zgrada je opremljena suvremenim strojevima u cilju što efikasnijeg transporta sirovine i skladištenja gotovog proizvoda. Zgrada broj 2 nalazi se 12 metara udaljena od prve zgrade. U njoj se nalazi rafinerija, skladište za pročišćeno i jestivo ulje, prostorija za kuhanje firnisa i kotlovnica. Poseban dio zgrade odnosi se na prostorije za radnike: mušku i žensku garderobu, sanitarne prostorije, blagovaonicu te činovnički stan. Zanimljiv je podatak da se uz ovu zgradu nalazi zidani dimnjak visok 36 metara.³⁷ Tvornica je opremljena strojevima tvrtke TT KRUPP Magdeburg, a električnim motorima te instalacijama tvrtke Siemens. Treća zgrada nalazi se uz prvu zgradu generalna namjena te zgrade je sušenje sjemena.³⁸ Prema dozvoli o izgradnji tvornice iz 1942. godine navodi se da je dozvoljeno građenje triju zgrada.³⁹ Dok prema popisu inventara iz 1945. godine navodi se da su 1944. godine izgrađene dvije nove zgrade: četvrta zgrada kao skladište sjemena te peta zgrada kao mosna vaga. Za ukupan pogon tvornice potrebno je 62 kožna remena s kojima je vlasnik tada raspolagao.⁴⁰

Nakon završetka rata Speiser kratko vrijeme samostalno upravlja svojim tvornicama, u tom periodu Speiser upućuje dopise raznim državnim institucijama (Ministarstvu industrije, Oblasnom NOO te Obrtnom industrijskom odsjeku u Osijeku) vezano za potraživanja sirovina (suncokretovo sjeme, koža, platno te ugalj) za normalan rad svojih postrojenja.⁴¹ Po oslobođenju u travnju 1945. godine Speiser dobiva dopis od Ministarstva industrije iz Beograda u kojem ga obavještavaju da mu država dodjeljuje 850 000 kilograma suncokretovog sjemena za hitnu preradu u ulje.⁴² Posljednji posao koji Speiser

³³ Monografija tvornice ulja Čepin, strojopis 1986., str. 1.

³⁴ Hrvoje Pavić, Marin Šušak; Čepinska sjećanja, Čepin, 2008, str. 73.

³⁵ HR-DAOS- 45- kut. 41.

³⁶ HR-DAOS- 45- kut. 41.5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste

³⁷ Tvornica ulja Čepin i danas uspješno posluje, upravo ove godine tvornica je proširena te je proizvodnja povećana. Podatak o dimnjaku koji postoji i danas može olakšati identifikaciju prostornog razmještaja izvornih tvorničkih zgrada Tvornice ulja Čepin iz vremena njene izgradnje.

³⁸ HR-DAOS- 45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Inventar zgrada i postrojenja Uljare

³⁹ HR-DAOS-40 - Tekući spisi - kut. 18. - Predmet broj 10557-1941

⁴⁰ HR-DAOS- 45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste

⁴¹ HR-DAOS- 45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Dopisi upućeni: 2. lipnja 1945., 23. svibnja 1945., 16. svibnja 1945. te 8. lipnja 1945.

⁴² HR-DAOS- 45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Dopis Ministarstva industrije – 16. travnja 1945.

samostalno vodi kao vlasnik Uljare, u svibnju 1945., je prerada 3-4 tone suncokreta za Šumarsko poduzeće iz Belišća.⁴³

ODUZIMANJE VLASNIŠTVA

Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj sa sjedištem u Osijeku presudio je 27. lipnja 1945. godine da se Ferdinand Speiser ml. kažnjava gubitkom nacionalne časti, s 10 godina prisilnog rada i konfiskacijom cjelokupne imovine. Speiseru je tada oduzeta kuća u Osijeku, Tvornica ulja, Tvornica lana i kudjelje, Tvornica špirita, 1 150 jutara zemlje u Čepinu i Tenji, s kompletnim stočnim fondom te pripadajućim inventarom za obradu zemlje. Također mu je oduzeta polovica kuće u Apatinu, trećina pilane i pivovare u istom gradu, kao i 11 000 000 kuna uloženo u banci NDH.⁴⁴

Većina Speiserove krivice leži u industrijskoj proizvodnji. Speiser je optužen jer je cjelokupnu industrijsku proizvodnju usmjerio proizvodnji za potrebe neprijateljske vojske te je svoja postrojenja stavio na dispoziciju državnim vlastima. Njegova krivica leži u pokretanju Tvornice ulja u Čepinu jer tim činom postaje glavni promicatelj sjetve suncokreta i njegovog otkupa na području Osijeka i okolice. A proizvod njegove tvornice ključan je za funkcioniranje okupatorske vojske i prehranu civilnog stanovništva. Speiser se brani da je dobivao službene naredbe od viših instanci o količini i vrsti usjeva te o daljnjoj preradi i distribuciji. U obrani navodi da je pomagao i pokret otpora, no zaključak suda je da je to činio nedovoljno i to tek pred kraj rata kada je bilo vidljivo tko je pobjednik.⁴⁵

Gubitkom građanskih prava i vlasništva nad svojim posjedom Ferdinand Speiser ml. nestaje iz Osijeka i Čepina. U obiteljskoj grobnici u Apatinu, zbog lošeg stanja, nemoguće je utvrditi je li ondje i kada sahranjen. Ulica koja prolazi između Tvornice ulja, njegovog ljetnikovca te ostataka gospodarskih zgrada na pustari Bara u Čepinu nazvana je tijekom 2014. godine njegovim imenom.

ZAKLJUČAK

U ovom članku na temelju loše očuvanih izvora dana je slika uvjeta nastanka i funkcioniranja Tvornice ulja u Čepinu u periodu Drugog svjetskog rata, tj. do 1942. do 1945. godine. Ferdinand (Ferdo) Speiser ml. ugledni poduzetnik i industrijalac na pustari Bara u Čepinu pokreće tri tvornice: Tvornicu ulja, Tvornicu lana i kudjelje te Tvornicu žeste. Speiserov posjed je agrarni te je usmjeren proizvodnji žitarica i industrijskog bilja. Nabrojane tvornice su slijed prerade proizvoda, najkvalitetniji dio tj. sjeme (suncokret, lan, kudjelja i buča) odlazi u Tvornicu ulja, stabljika se prerađuje u Tvornici lana i kudjelje, no ukoliko nešto pođe po zlu u proizvodnji ili preradi žitarica sve postaje sirovina Tvornice žeste.

Ulje kao finalni proizvod je tražen jer je potreban u funkcioniranju vojske te u prehrani stanovništva stoga država kontrolira u potpunosti sve faze proizvodnje, od planiranja sjetve, kvalitete sjemena, otkupa, prerade te u konačnici i distribucije finalnih proizvoda. Speiser predstavlja dobar primjer poduzetnika koji je na »ruševinama« Adamovichevog agrarno-industrijskog posjeda uspio pokrenuti i voditi tri uspješne tvornice koje svoju sirovinu bazu imaju u posjedu koji ih okružuje, tj. u Speiserovom vlasništvu i ugovornim proizvođačima sirovine. Tvornicu Speiser gradi tijekom 1941. i 1942. godine i oprema je Kruppovim strojevima i Simensovim električnim instalacijama. Speiser je suočen s neprestanom državnom kontrolom, država u potpunosti otkupljuje njegove proizvode stoga ima nadzor nad svim fazama proizvodnje.

Ne može se jednostrano odgovoriti na pitanje o oduzimanju posjeda prouzrokovanom Speiserovom poduzetnošću. Poduzetnost treba sagledati u duhu vremena, ratnog vremena, kada Speiser dobiva dozvolu od vlasti NDH za pokretanje jedne od tri tvornice za preradu ulja na području države. On postaje privilegirani otkupljivač sjemena suncokreta i glavni promicatelj njegova sjetve među velepo-

⁴³ HR-DAOS-45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Dopis F. Speisera, 22. svibnja 1945.

⁴⁴ HR-DAOS-123, kut. 183, 449, 450, knj. 291; Kz 17/45

⁴⁵ HR-DAOS-123, kut. 183, 449, 450, knj. 291; Kz 17/45

sjednicima. Te mu kao takvom cjelokupna imovina biva oduzeta, a do danas je nepoznata njegova sudbina nakon 1945. godine.

Treba li nastaviti dalje s istraživanjem ove teme, tj. pitanje je u kojem smjeru krenuti. U smjeru istraživanja industrijske djelatnosti Ferdinanda Speisera, naprednog industrijalca Bačke i Slavonije ili istraživanju razvoja Tvornice ulja u Čepinu od početnog privatnog, preko državnog, potom društvenog do ponovnog privatnog vlasništva.

SUMMARY

The oil factory in Čepin is certainly one of the most significant economic entities in the area of eastern Croatia. The factory was started by the prominent businessman Ferdinand Speiser in the wilderness of Bar in Čepin. The oil mill founded in the midst of World War II was affected by war and post-war processes. The war processes are reflected in the lack raw materials, and post-war in the seizure of private property.

PRIKAZI NOVIH KNJIGA, ČASOPISA I ZNANSTVENIH SKUPOVA

REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES AND CONFERENCES

DVA JEZIKA, JEDNA VIZUALNA KULTURA. PRIKAZ IZLOŽBE ŠTAJER-MARK. RAZGLEDNICE POVIJESNE DONJE ŠTAJERSKE 1890-1920, GRAZ MUSEUM (3. 10. 2019. – 19. 2. 2020.)

U vrijeme prije pandemije korona virusa, u ona blažena vremena kada se nesmetano moglo putovati iz Zagreba u obližnji Graz, obilazak tamošnjih muzeja i čestih, vrlo uspješnih izložaba, predstavljalo je gotovo redovitu potrebu. Osobito se to odnosi na izložbe koje već desetljećima iznimno uspješno organizira tamošnji gradski muzej, orijentiran, dakako, gradskim i širim štajerskim temama. Tako je bilo i s posljednjom, predpandemijskom izložbom »Štajer-Mark. Razglednice povijesne Donje Štajerske 1890-1920«, održanom u spomenutom Graz Museum, na adresi Sackstrasse 18, u samome središtu grada, od 3. listopada 2019. do 19. veljače 2020. godine. Izložba je nastala kao rezultat zajedničke suradnje Kulturnog društva Član VII za austrijsku Štajersku/ Pavlova hiža i FWF projekta (P-28950) Postcarding Nation, Language, and Identities Sveučilišta u Grazu.

Izložba je i uoči službenog otvorenja izazivala veliki interes kako austrijske, tako i slovenske javnosti. Posjetitelje se nastojalo privući intrigantnim pitanjem o tome koliko uistinu poznaju Štajersku. Neizbježno pitanje koje se provlačilo uoči i tijekom izložbe glasilo je: znate li da danas postoje dvije Štajerske, jedna u Sloveniji, druga u Austriji, a da su nekada obje činile jedinstvenu pokrajinu u zajedničkoj državi? Naglašavalo se kako su slovenska pokrajina Štajerska i austrijska pokrajina Steiermark sve do 1918. godine činile jednu od krunskih zemalja Habsburške Monarhije, čije je središte predstavljao višjezični Graz/Gradec. Autori su već u pozivu naglašavali kako su se trudili pristupiti ovom dvojezičnom krajoliku s velikom osjetljivošću i putem vrlo raširenog medija tog vremena - razglednicama. Izložba je zapravo nastojala odgovoriti na postavljena pitanja o suživotu, suradnji, ali i suprotnostima između njemačkog i slovenskog stanovništva Donje Štajerske i njihovog glavnog grada Graza u proteklости.

Sam termin Štajerska podrazumijeva danas povijesnu pokrajinu koja je 1918. i slomom Austro-Ugarske Monarhije, podijeljena između Austrije i Slovenije, tj. Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Danas stoga postoje dvije Štajerske. Slovenska, Donja Štajerska, zahvaća istočni dio Republike Slovenije između rijeka Mure i Save te Sutle i Savinje te obuhvaća gospodarski razvijeno područje s nekoliko gradskih središta, među kojima se izdvajaju Maribor i Celje. Austrijska, tj. Gornja Štajerska, austrijska je savezna pokrajina Steiermark koja obuhvaća oko $\frac{3}{4}$ nekadašnjeg povijesnog teritorija Štajerske, a njen glavni grad Graz drugi je austrijski grad po veličini u Republici Austriji. Povijesna pokrajina Štajerska od 13. stoljeća bila je u posjedu Habsburgovaca, a na njenom području je osim germanskog živjelo i znatno slavensko stanovništvo. U vrijeme njemačke kolonizacije germaniziran je sjeverni dio Štajerske, dok se u njezinu »donjem« dijelu održao slovenski etnički element. Zanimljivo je spomenuti kako su se granice upravnih okruga iz 1849. i granice Austrije i Kraljevine SHS iz 1918.–19., prema sporazumu iz Saint-Germaina, uglavnom pridržavale tih etničkih granica. Ranije spomenuta Donja Štajerska s gradovima Celjem i Mariborom pripala je novoj jugoslavenskoj državi, a ostatak Austrije kao savezna zemlja Štajerska. U vrijeme Drugog svjetskog rata Donja Štajerska privremeno je bila pripojena Njemačkoj (1942–45), a zatim je ponovno pripala Jugoslaviji. Posjetitelj muzeja već se u predvorju suočava s navedenom fenomenologijom i prethodno naglašenom jezičnom dvojnošću prostora. Naima, na zidu su ispisana dvojezična imena donjoštajerskih gradova, kao što su Maribor/Marburg a.d. Drau, Ptuj/Pettau, Lenart/St. Leonhard, Velenje/Wöllan, Celje/Cilli, Zidani Most/Steinbrück, Sevnica/Lichtenberg, Brežice/Rann itd. Zanimljivo je spomenuti kako tekst službene štajerske himne pod nazivom »Dachsteinliedes« još uvijek utjelovljuje granice povijesne Štajerske - sve »do Save i Drave«. Austrijska glazbena skupina Aniada a Noar 2013. godine napravila je adaptaciju nove štajerske himne

i pretočila dio teksta na slovenski jezik te na taj način tematizirala zajedničku prošlost austrijskih i slovenskih Štajeraca. »Štajerska himna« na svojevrсни je način zaživjela i na ovoj izložbi u novoj adaptaciji popularnoga gradačkog glazbenika Rainera Bindera Krieglsteina.

Ulazak iz muzejskog predvorja u prvu tematsku sobu upućuje posjetitelja na glavni medij putem kojeg su autori izložbe nastojali testirati svoju tezu. Sve počinje jednostavnim upitom o tome može li se zamisliti krajolik, a da se prethodno ne upoznaju mnoge njegove slike? Ako nam se pitanje danas čini nezamislivim, za većinu ljudi u 19. stoljeću bilo je to nešto sasvim normalno. Malo je tko imao pristup skupocjenim fotografijama i fotoaparatima, a čak su i ondašnje novine imale malo ilustracija. Za većinu štajerskog puka slike su postale dio svakodnevnog života samo uz cjenovno pristupačne razglednice. One su bili male, praktične, lako prenosive i namijenjene prvenstveno za razmjenu. Razglednice, već od same svoje pojave, stvorile su novi oblik vizualne komunikacije u kasnom 19. stoljeću. Prikazivale su ponajprije krajolike, prirodne ljepote, mjesta za izlete, gradove, ulice i zgrade. Zahvaljujući razglednicama ljudi su odjednom mogli vidjeti mjesta koja nikad ranije nisu posjećivali. S razglednicama su dobili novi prostorni prikaz i vizualni doživljaj samog prostora. Razglednice su omogućile i nove oblike sporazumijevanja. Kod velike većine stanovništva koje ranije nije znalo pisati, pobudile su želju za opismenjavanjem. Ovaj novi, brzi i jeftin oblik komunikacije odgovarao je društvu zaokupljenom okretnošću i dinamikom. Uključenjem u mrežu Južnih željeznica, gradovi poput Maribora i Celja u vrlo su se kratkome vremenu razvili u jaka industrijska i privredna središta. Takva promijenjena situacija iziskivala je brojne selidbe, putovanja i nove oblike komunikacije pa su mnoge obitelji ostale u kontaktu uglavnom putem razglednica. U danima prije telefona, razglednice su bile svakodnevno sredstvo komunikacije.

I stanovnici Donje Štajerske također su doživljavali i upoznawali svoj krajolik na taj, tada potpuno novi način. Za izradu, pak, razglednica bilo je potrebno više sudionika: fotografi, izdavači i tiskari. Dok je fotograf pružao »samo« fotografski snimak, izdavač je imao zadatak predavati narudžbe za proizvodnju tiskari. U Donjoj Štajerskoj djelovale su nadregionalne izdavačke kuće, iz Graza ili Beča, kao i iz Njemačkog carstva. Prva izdavačka kuća koja je izradila razglednice s motivima Donje Štajerske 1891/92. godine bila je bečka umjetnička ustanova Lesk & Schwidernoch. Međutim, vrlo brzo razvile su se i lokalne izdavačke kuće koje su izdavale razglednice. Zanimanje za razglednicama naglo je poraslo pa su ponekad razglednice naručivali i prodavači knjiga, robne kuće, gostionice, koje su istodobno postale i izdavači.

Nakon ovih uvodnih panoa, na kojima su objašnjene uloga i značaj razglednica u njihovoj ranoj, afirmativnoj fazi, otvara se prostor pitanju jezične problematike i nacionalne identifikacije na štajerskom prostoru. Na području habsburške Donje Štajerske stanovnici su se dijelili uglavnom po tome jesu li govorili slovenskim ili njemačkim jezikom. Nije postojao prikladniji kriterij od jezika za takvu podjelu u dva nacionalna tabora. Godine 1880. stanovnici su se već počeli opredjeljivati za jedan ili drugi narodni tabor, a atmosfera među nacionalistima s obje strane postajala je sve napetija. Njemačko društvo »Steiermark« po tome je pitanju bilo naročito aktivno. *Njemstvo* je na razglednicama toga društva bilo često alegorično prikazivano. Uglavnom se radilo o motivima *Germanije*, koja maše hrastovim listom ili, pak, motivima germanskih junaka. Ukoliko su stanovnici željeli pružiti potporu takvim društvima, kupovali bi njihove znakove, tzv. narodne priloge. Njihovim javnim nošenjem izražavali su također i svoju potporu za »narodnu stvar.« Međutim, da jezik ljudima očito nije bio razdjelnicom i preprekom u komunikaciji, jasno je i iz njegove uporabe na razglednicama. Kako je praksa pokazala, stanovnici Donje Štajerske obično su odabirali jednu od razglednica koje su bile na zalihi i koje su trenutno bile raspoložive, bez obzira na jezik na kojem su bile otisnute. Tako slovenske poruke nalazimo na razglednicama s natpisima otisnutim na njemačkom i njemačke na razglednicama sa slovenskim natpisima. Pošiljatelji razglednica također bi počesto i ime mjesta otisnuto na razglednici napisali na drugom jeziku (slovenskom ili njemačkom), kako bi primatelju bilo jasno u kojem su se mjestu konkretno nalazili. Stoga možemo govoriti o dva jezika, ali jednoj vizualnoj kulturi. Vješti i pragmatični nakladnici obično su izdavali razglednice i na slovenskom i na njemačkom jeziku, a slični su motivi bili otisnuti i na njemačkom i na slovenskom ili dvojezično. Tako je tehnologija ispisa slika stvorila zajedničku vizualnu kulturu koja se razlikovala samo na razini jezika. Uzet ćemo za primjer kraj Kapela/

Kapellen, gdje su bile tiskane uglavnom slovenske ili dvojezične razglednice. Izdavači su dijelom upotrebljavali isti slikovni materijal bez obzira na jezik – jednom za objavljivanje razglednica na slovenskom, a drugi puta za izradu dvojezičnih razglednica. Za mali grad kao što je bio Laški trg, danas Laško, tiskane su uglavnom razglednice s njemačkim natpisima, iako je bilo i različitih razglednica s identičnim motivima također na slovenskom jeziku.

Poseban izložbeni prostor posvećen je njemačkoj identitetskoj politici u Grazu i sudbini tamošnjih Slovenaca. U vrijeme Austro-Ugarske Monarhije Graz je bio glavni grad višejezične pokrajine, u kojem je jedna trećina stanovništva govorila slovenskim jezikom. Kao i stanovništvo Gornje i Srednje Štajerske, i stanovništvo Donje Štajerske bilo je snažno povezano s Grazom. Sveopća mobilizacija društva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće dovela je i do velike mobilizacije radne snage. Mnogi stanovnici Donje Štajerske naselili su se u predgrađima Graza, uz Muru. Osim toga, Graz je bio obrazovno središte za mnoge Slovence koji su se u tom gradu školovali, studirali ili su pohađali tamošnja sjemeništa. Godine 1811. ustanovljena je i prva katedra za slovenski jezik u svijetu, a 1870. i opća slavistika, koju su uglavnom vodili slovenski predstojnici. Sukladno tome u prvoj polovici 19. stoljeća počela su s osnivanjem i razna slovenska društva. Međutim, od kraja 19. stoljeća sve je primjetnija težnja da se Graz prikaže isključivo kao njemački grad. U javnom su diskursu ojačale i antislovenske tendencije pa je većina onih koji su se služili slovenskim jezikom, u strahu pred nadirućim njemačkim nacionalizmom, počela upotrebljavati većinski njemački jezik. I na ovom primjeru autori izložbe poslužili su se primjerom ondašnjih razglednica.

Razglednice, naime, prikazuju ulice gradova i gradske trgove, ali i njihova imena. Na taj način čine vidljivim političko kodiranje javnog prostora. U tom slučaju je za autore izložbe Graz iznimno važan. Prikazuje se kako je nacionalno-liberalno vijeće u Grazu oko 1900. godine vodilo otvorenu pronjemačku identitetsku politiku. Nastojalo je da se Graz u javnom prostoru predstavlja isključivo kao njemački grad. Već je godine 1885. gradonačelnik Ferdinand Portugall u svom nastupnom govoru Graz nazvao »jugoistočnom tvrđavom na njemačkom prostoru« i na taj način otvoreno umanjio značaj i ulogu nemalog broja slovenskog stanovništva u gradu. Ova se izravnost očitovala i u slici grada, na primjer, u imenovanju gradskih ulica i u javnoj kulturi sjećanja. Političke motive preuzele su i razglednice te tako pridonijele medijskom jačanju »njemačke« slike grada. Godine 1899. u Grazu je imenovano ukupno 79 novih ulica i uličica. U početku je Povijesnoj udruzi za Štajersku povjereno da daje prijedloge. Kako se ova udruga pretežno zalagala za zadržavanje postojećih imena, tako su se pojavile masovne kritike od strane njemačkih nacionalista. Konačno je općinsko vijeće izabralo imena »izvanrednih i zaslužnih ljudi«, koji su dobili svoje ulice u gradu, a koji su trebali utisnuti snažan njemački pečat ovoj štajerskoj prijestolnici. No, javni prostor nije bio samo politički kodiran ili obilježen imenima ulica, već i spomenicima, koji su također bili čest motiv na razglednicama. Oko 1900. godine postavljeni su u Grazu i mnogi spomenici s kraljevskim ili habsburškim i vojnim motivima. U sukobu interpretacija, unatoč proklamiranom širem društvenom konsenzusu, njemačka nacionalna kultura sjećanja dobila je primjetno jači utjecaj.

Dok se javni prostor grada uvijek predstavljao samo kao »njemački«, slovenski je uglavnom bio nevidljiv. Tragove višejezičnog stanovništva glavnog grada austrijske Štajerske otkrivaju upravo razglednice, jer su mnoge od njih poslone u Graz bile napisane na slovenskom jeziku. Na izložbi su stoga ciljano izložene razglednice koje su bile upućene iz Donje Štajerske građanima grada koji su govorili slovenskim jezikom. Na taj način postaje jasnije tko je sve u Grazu živio i radio te u kakvim su odnosima bili pošiljatelji i primatelji razglednica. Pošiljatelji su, naime, razglednice slali u Graz ili Gradec, odnosno u Steiermark ili Štajersku.

U čitavoj toj borbi oko njemačkog i slovenskog identiteta, poseban izuzetak predstavlja Anton Schlauer, ugledni gradački izdavač razglednica. Od 1890 godine imao je u ulici Griesgasse svoj nadalesko poznati dućan. Njegova ponuda nije obuhvaćala samo široki asortiman razglednica s motivima Graza, već je također izdavao i razglednice za dvojezičnu Donju Štajersku. Na taj način vrlo je brzo stekao reputaciju kao netko tko se otvoreno, na javan način suprotstavljao tadašnjim popularnim nacionalnim diskursima. Međutim, iako je većina izdavača razglednica, poput Schlauera, uglavnom bila vođena ekonomskom dobiti, bilo je i onih koji su pripadali jednom ili drugom taboru i koji su bili izra-

zito politički aktivni. U nacionalno polariziranom gradu Celju postojala su dva takva izdavača: Fritz Rasch i Dragotin Hribar. Svoja nacionalna uvjerenja izrazili su i kroz izradu razglednica. Rasch je izdavao njemačke državne razglednice, koje su se također nalazile u prometu i izvan Donje Štajerske. Dragotin Hribar je, s druge strane, izdavao isključivo slovenske razglednice Celja, uključujući motive Narodnog doma. Razglednice orijentirane ponajprije na nacionalnu tematiku i motive pokazuju da su oba tabora radila vrlo slično. Ne samo da su nacionalna društva prikupljala novac na sličan način, već su u prvi plan nametnula slične slikovne i jezične kodove kako bi ljude uvjerali u njihovu »ispravnu« nacionalnu stvar. Patetične parole na razglednicama pozivale su ljude da ispunjavaju svoje »nacionalne dužnosti«, a motivi prikazivani na njima bili su *nacionalni heroji* i pjesnici, kao i njihova rodna mjesta.

Poseban izložbeni prostor posvećen je i tzv. vojnim razglednicama, koje su predstavljale dio opće produkcije razglednica između 1914. i 1918. godine. Na tim je razglednicama idealiziran rat i ratno junaštvo. Izdavali su ih prije svega privatni izdavači, društva i tiskare, koje su bile djelomično u državnom vlasništvu, pa im je »uspon patriotizma« koristio. Vojne razglednice bile su prvenstveno namijenjene domaćem stanovništvu i nije ih se smjelo slati u inozemstvo.

Središnji prostor izložbe posvećen je prijelomnim godinama, tj. godinama diskontinuiteta i podjele Štajerske. Raspadom Austro-Ugarske Monarhije 1918. okončana je također i gotovo tisućgodišnja povijest zajedničke Štajerske. U listopadu iste godine uspostavljena je Država Slovenaca, Hrvata i Srba, koja se 1. prosinca udružila u zajedničko Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevinu Jugoslaviju. Do tada jedinstvene i povijesne Štajerske, figurativno rečeno, nastale su dvije Štajerske, koje su krenule svaka svojim zasebnim putovima. Ako je do tada Donja Štajerska djelovala i modelirala se u smjeru sjevera i štajerske prijestolnice Graza, godina 1918. donijela je razdor u tim smjernicama i novi pogled i smjer uperila prema jugu. Političke podjele nastale nakon 1918. godine vidljive su i na različite načine na razglednicama, gdje postaje jasno da je jezik postao sredstvo nacionalne homogenizacije u 20. stoljeću. Lingvističko i političko jedinstvo, koje su vlasti tražile od 1918. godine, omogućilo je upotrebu jedinstvenog jezika u javnom prostoru. Tako su iz višjezičnog društva postupno nastala jezično »jednoznačna« društva. Promjena državnih okvira na razglednicama nije vidljiva samo u drugačijim lokalnim nazivima, već i u poštanskim žigovima i markama. Na izložbi su posebni panoji posvećeni upravo tim biljezima novoformiranih identiteta. Nakon sloma Austro-Ugarske, kao simbol nove i kratkotrajne Države Slovenaca, Hrvata i Srba u javnoj su uporabi bile nove marke, tzv. okovani muškarci (muškarci u lancima). U mjestima koja su do kraja 1918. imala samo njemačke žigove (sva tri velika grada i brojna manja mjesta sjeverno od Drave) njemački su lokalni nazivi bili tako izgubani da je marka ostala potpuno prazna, tj. »nijemi« žig. Takav primjer je žig grada Maribora / Marburga, ali i mnogih drugih. Nakon osnivanja jugoslavenske države, u stvaranju javne slike gradova Donje Štajerske, kao i njihovog javnog prostora, sve je učinjeno kako bi se naglasio njen *slovenski/jugoslavenski* karakter. Ono što je prije bilo »njemačko« postalo je tada »slovensko«, a ono što je ranije dobilo ime po caru Franji Josipu, imenovano je po kralju Aleksandru I. Karađorđeviću. Tako je mariborska ulica Tegetthoff-strasse preimenovana u Aleksandrova cesta itd.

Krajem 1918. godine u Donjoj Štajerskoj slovenski je jezik postao službeni jezik, a krajem 1919. službenim je jezikom proglašen srpsko-hrvatsko-slovenski jezik. Od toga trenutka nadalje morali su svi natpisi u javnom prostoru biti na službenom jeziku, pri čemu je do tada sveprisutni njemački bio izbačen iz javnog života. Razglednice tiskane na njemačkom jeziku također nisu bile poželjne. No, budući da su papir i tiskarski materijal bili previše vrijedni u poslijeratnoj sveopćoj nestašici, privatni izdavači i trgovci ponovno su tiskali stare razglednice i preprodavali ih. Njemački nazivi mjesta i pozdravi bili su potamnjeli, a preko ili uz njih, ispisana su slovenska imena. Njemačko stanovništvo, koje je do 1918. imalo glavnu riječ u gospodarstvu i politici, u novonastaloj južnoslavenskoj državi odjednom je postalo manjina. Njemački javni službenici, željezničari, učitelji otpušteni su, a njihova su mjesta zauzeli Slovenci. Velik broj njemačkog stanovništva, prije svega oni koji su izgubili posao u javnom sektoru, odselio se u susjednu Austriju. Prema nekim procjenama samo do 1921. godine iselilo se 30 000 osoba. U mladoj austrijskoj državi Donju Štajersku oplakivali su kao »izgubljenu njemačku zemlju«. Ipak

ostao je i velik broj njemačkog govorećeg stanovništva u D. Štajerskoj, prvenstveno u većim gradovima.

Idući tematski blok posvećen je Drugom svjetskom ratu i novim diskontinuitetima na štajerskom prostoru. Godine 1941. njemačka je vojska napala Kraljevinu Jugoslaviju, koja je brzo i kapitulirala. Njemačke su vlasti Donju Štajersku namjeravale u što kraćem roku priključiti austrijskoj Štajerskoj, te su uvedene rigorozne mjere germanizacije. U narednim godinama pristupilo se brojnim nasilnim akcijama protiv slovenskog stanovništva i do prisilnog preseljavanja. Slovenski je jezik bio u potpunosti izbačen iz javne uporabe, budući da je bio dozvoljen isključivo njemački jezik. U uporabu su ponovno ušla njemačka imena mjesta, ulica, trgova, a dijelom su donesena nova imena. Pritisku nisu mogle izbjeći niti razglednice, na kojima su potamnjena ranija slovenska imena i prepisana na njemačkom. Slična sudbina zadesila je i pečate koji od tada prikazuju Hitlera i maršala Hindenburga. Godine 1945. nova je štajerska prijelomnica. Tada dolazi do masovnih protjerivanja i nasilnih djelovanja protiv Nijemaca u Donjoj Štajerskoj. Traume koje su ostale u ljudima zbog proživljenih grozota dugo su onemogućavale normalan zajednički suživot. Tako je i dvojezičnost u realnom životu imala sve manje šansi za realizacijom.

Uz prateći izložbeni materijal, svakako treba spomenuti i iznimno informativnu knjižicu austrijskog povjesničara iz Graza Martina Molla o sudbini slovenskih Štajeraca na početku ratne 1914. godine. Na kraju ove uistinu impresivne izložbe može se reći kako je poznavanje Štajerske, u svim njenim slojevitostima i promjenama jasnije i bolje kontekstualizirano. Uostalom, sve ove promjene i diskontinuiteti karakteristični su za širi srednjoeuropski prostor, a bliske su i usporedive s onim što se događalo na hrvatskom prostoru u nedavnoj prošlosti. Iznimno bogata i sadržajna, rađena na mnoštvu izvora i raznolikog slikovnog i audio-vizualnog materijala, u suradnji s eminentnim austrijskim i slovenskim stručnjacima, ova je izložba opravdala velika očekivanja. Jednako tako ugled i tradiciju odličnih izložbi gradačkog Gradskog muzeja.

Ivica ŠUTE

ANA MARIJA AMBRUŠEC, HERALDIČKA BAŠTINA KRIŽEVAČKO-KALNIČKOG PODRUČJA, MELEAGRINA, HRVATSKO GRBOSLOVNO I ZASTAVOSLOVNO DRUŠTVO, OPĆINA KALNIK, ZAGREB, 2019., 150 STR.

U sunakladništvu dizajnerske tvrtke Meleagrina iz Vrbovca, Hrvatskog grboslovnog i zastavoslovnog društva i Općine Kalnik krajem 2019. godine izašla je iz tiska knjiga Ane Marije Ambrušec o heraldičkoj baštini križevačko-kalničkog područja. Ana Marija Ambrušec magistrica je povijesti koja je u svibnju 2018. godine završila diplomski studij povijesti (istraživački smjer: modul srednjovjekovne povijesti) na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s istoimenom temom diplomskog rada. Tijekom studija iskazala je interes za pomoćne povijesne znanosti i lokalnu (zavičajnu) povijest. Tako je 2017. godine dobila Rektorovu nagradu Sveučilišta u Zagrebu za rad o samoborskoj epigrafskoj baštini do sredine 18. stoljeća. Monografija je nastala preradom diplomskog rada i obuhvaća do sad neistraženu heraldičku baštinu plemićkih obitelji cijele križevačko-kalničke mikroregije u rasponu od srednjeg pa do ranog novog vijeka i modernog doba (od 12./13. do sredine 18. stoljeća).

U uvodnom dijelu autorica iznosi kratku povijest Kalnika i Križevaca do ujedinjenja Gornjeg i Donjeg grada. Kritički se osvrće na relevantnu hrvatsku heraldičku historiografiju navodeći kako se ovom tematikom do sad nije historiografski bavilo. Ona je vrlo opskurna uzima li se u obzir heraldika kontinentalne Hrvatske. Geografski se istraživanje odnosi na cijelu križevačko-kalničku mikroregiju s posebnim naglaskom na njezin zapadni dio gdje su rasprostranjena takozvana plemićka naselja jednoselišnih plemića. Najznačajniji dio knjige sadržan je u poglavlju »Plemićke obitelji na križevačko-kalničkom području u kasnom srednjem i ranom novom vijeku«. U ovom su poglavlju abecedno navedeni i opisani grbovi 38 plemićkih obitelji s tog područja. Autorica napominje kako je na istraženom području djelovalo pedesetak plemićkih obitelji, no većina je plemstva pripadala darovnom plemstvu koji svoj plemićki položaj nisu temeljili na grbovima već na darovnom posjedu. Za sve obitelji čiji su grbovi do

danas ostali sačuvani u knjizi su zapisani opisi i blazoni grbova uz pripadajuće fotografije snimljene na izvornoj arhivskoj građi koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Gradskom muzeju Križevaca. U poglavlju »Kameni grbovi na tlu križevačko-kalničkog područja« autorica je terenskim istraživanjem zabilježila tri kamena grba koja se nalaze na pročeljima crkava u Kalniku, Visokom i Gornjoj Rijeci. Nažalost, samo se za grb na crkvi Uznesenja Marijina u Gornjoj Rijeci može pripisati obitelji Erdödy-Zichy dok su grbovi na crkvi svetog Roka u Kalniku i crkvi svetog Trojstva u Visokom nepoznatog podrijetla i ne mogu se pripisati niti jednoj do sad poznatoj plemićkoj obitelji. U zaključku autorica sumira rezultate istraživanja navodeći kako se pojedini likovi na grbovima plemićkih obitelji križevačko-kalničkog područja učestalo pojavljuju i da je njihov spektar relativno ograničen. Tako se lav kao simbol hrabrosti pojavljuje najčešće (gotovo 22 puta!), odmah zatim sablja i ruka koji simboliziraju otpor prema Osmanlijama (nerijetko uz »tursku glavu«), brijeg kao podsjetnik da obitelji dolaze iz brežuljkastog područja te nebeske pojave poput zvijezde i polumjeseca, čestog heraldičkog simbola na grbovima kontinentalne Hrvatske.

Iz svega navedenog može se zaključiti kako ova knjiga predstavlja izazov ali i značajan iskorak u istraživanju hrvatske heraldičke baštine s obzirom na nedovoljnu istraženost heraldičke baštine kontinentalne Hrvatske. Dodatna težina knjizi su fotografije grbova i pečata plemićkih obitelji nastale i dokumentirane radom u desetak različitih arhivskih fondova kao i terenskim istraživanjem kamenih grbova na pročeljima crkava križevačko-kalničkog kraja. Metodološki je autoričin rad iznimno dosljedan, precizan, sistematičan i prati dostignuća u struci. Stoga se iskreno nadam da će ova knjiga dodatno potaknuti neka nova istraživanja vezana uz križevačko-kalničko područje kao i istraživanja naše bogate, a opet nedovoljno otkrivene heraldičke baštine.

Marko VITEZ

LEKSIKON HRVATSKOG ISELJENIŠTVA I MANJINA, UR. VLADO ŠAKIĆ I LJILJANA DOBROVŠAK, INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR I HRVATSKA MATICA ISELJENIKA, ZAGREB, 2020., 1096 STR.

U Hrvatskoj matici iseljenika u Zagrebu, 21. listopada 2020. (konačno) je predstavljen i tiskani oblik »Leksikona hrvatskoga iseljenništva i manjina«. Na predstavljanu su govorili i nakladnici ovog velebnog izdanja – prof.dr.sc. Željko Holjevac, ravnatelj Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar i Mijo Marić, ravnatelj Hrvatske matice iseljenika. Oba su istakla da ovaj leksikon predstavlja »prvorazredno referentno djelo hrvatske kulture«. Te još: »Posrijedi je pravo leksikografsko blago nacionalnog tipa u kojemu je pozornost uredništva pridana isključivo građi relevantnoj za hrvatski nacionalni korpus i kulturu izvan domovine«.

Na tiskani oblik leksikona čekalo se, zapravo, vrlo dugo, jer je ovaj ambiciozan projekt započeo još 2007. u Pilaru. Urednici dr.sc. Vlado Šakić i dr. sc. Ljiljana Dobrovšak okupili su kroz godine respektabilnu ekipu stručnjaka i znanstvenika (uglavnom mlađe i srednje generacije), ne samo iz svojeg instituta, nego i iz Hrvatskog leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža«, Nacionalne i sveučilišne knjižnice, te vodećih hrvatskih organizacija iz 45 zemalja širom svijeta. Tako je prikupljeno golemo i nezaobilazno gradivo o Hrvatima izvan domovine, ali i onima iz Hrvatske koji su značajni za suradnju i proučavanje hrvatske dijaspor i manjina. U tiskanom leksiokonu uvrštene su 3.464 natuknice (na 1096 stranica), a u električnoj bazi nalazi se ukupno 12.783 natuknica. To je solidna osnovica za pisanje i izdavanje specijaliziranih enciklopedija o Hrvatima izvan domovine – primjerice Enciklopedije Hrvata u Bosni i Hercegovini, Enciklopedije hrvatskih manjina u Europi, Enciklopedije Hrvata u Amerikama itd. Takva izdanja bila bi vrlo potrebna i korisna, kao važan kamenčić u održanju hrvatskog narodnog bića u svijetu.

Uz urednike, za djelovanje tima od oko 200 suradnika, važnu ulogu u izradi leksikona imali su pojedini voditelji dionica teksta. Tako je dionicu »Hrvatske manjine u susjednim zemljama i hrvatsko iseljenništvo« vodila Ljiljana Dobrovšak, dionicu »Hrvati u SAD-u« Danijela Vojak i Filip Tomić, dionicu »Hrvati u Australiji i Novom Zelenadu« Ivan Hrستیć, dionicu »Hrvati u Kanadi« Filip Majetić,

dionicu »Hrvati u Južnoj Americi« Ivana Žebec Šilj, dionicu »Hrvati u Njemačkoj« Aleksandra Brnetić, dionicu »Hrvati u Austriji« Ivan Brlić, dionicu »Hrvati u Francuskoj« Mauricij Frka Petešić i dionicu »Hrvati u Norveškoj« Ivan Poljac.

Metodologija obrade svih 3.464 natuknice (od Teodora Božidara Abjanića, organizatora Hrvata u SAD, do Zlatka Žužića, novinara iz srijemskih Hrtkovaca) je tipična enciklopedijska: mnogo informacija, bez suvišnih opisa i zaključaka. Dakle, referentne i pouzdane informacije, koje imaju trajnost. Najveći dio natuknica odnosi se na životopise važnijih sudionika, koji sus kreirali djelovanje i javni život Hrvata izvan domovine, ali i na život u Hrvatskoj. Njihovi oblici djelovanja vrlo su širokog raspona: od jezičara, folklorista i etnologa, povjesničara, organizatora kulturnog života, književnika, slikara i drugih umjetnika, organizatora gospodarskog razvoja i socijalnog položaja Hrvata izvan granica, znanstvenika, razvijatelja odnosa prema domovini i vraćanja u matičnu zemlju i brojnih drugih. Važan dio leksikona na lekiskografski način prikazuje rad brojnih hrvatskih organizacija, društava i klubova širom svijeta, te posebno važno djelovanje hrvatskih katoličkih misija i crkve, kao i drugih ustanova i organizacija u domovini i izvan nje, koje se bave građenjem boljeg života i suradnje s dijasporom i manjinama.

I iz ovog leksikona daju se iščitati tri osnovna vala hrvatskih migracija. Prvi migrantski val trajao je do 18. stoljeća, koji je ostavio trajan trag na nacionalnu strukturu u hrvatskom nacionalnom prostoru, koji se i te kako osjeća i danas. Prodori Ugra u 9. i 10. stoljeća, učinili su Hrvate autohtonim narodnim manjinama u Ugarskoj, Bačkoj i Banatu (sve do rumunjske Keče). Osmanskim prodorima od 14. do 17. stoljeća, hrvatsko nacionalno biće bilo je zahvaćeno migracijama dramatičnih razmjera – čak trećina Hrvata napustilo je svoje domove. U tom (uglavnom) pomicanju Hrvata prema zapadu, a najviše je umanjeno hrvatsko nacionalno biće u Bosni i Hercegovini, gdje je provedena i islamizacija stanovništva, te doseljavanje vlašskog (srpskog) i stanovništva. Upravo tada Hrvati formiraju svoja naselja u austrijsko-mađarskom Gradišću i okolici. Potkraj prvog vala počinju, iako manje izražene, migracije Hrvata u Novi svijet, osobito Ameriku.

I drugi val migracije Hrvata bio je intenzivan, a trajao je od kraja 18. stoljeća do 1945. godine. Na te migracije utjecala su ratna zabivanja (osobito Prvi i Drugi svjetski rat), ali i ekonomsko-socijalni i politički razlozi. Hrvatska je u ovirima habsburške monarhije postala jedna od slabije razvijenih »provincija«, što nije popravljeno ni u vrijeme prve Jugoslavije. U tom valu najviše Hrvata emigrira u novi svijet, prvenstveno u Ameriku i Australiju, ali dosta snažno i u zemlje zapadne Europe (pogotovo u Belgiju, Nizozemsku, Njemačku i drugdje). Emigracijom su osobito zahvaćeni siromašni i dobro naseljeni krajevi Hrvatske, poput otoka, Zagore, Imotske krajine, Hercegovine, Međimurja, pa i Srijema i drugih dijelova zemlje. Ova je emigracija imala snažan utjecaj i na život i ekonomski razvoj domovine.

Treći val emigracije (još više) je potaknut socijalno-političkim razlozima, te zbog potrage za poslom. Najintenzivniji dio trećeg vala zbivao se 1970-tih godina zbog nezaposlenosti i realsocijalističke represije. Tada je u emigraciju otišlo samo iz Hrvatske gotovo 400.000 ljudi. Najnovija ekonomska emigracija odnosi se uglavnom na traženje bolje plaćenog posla, pa odlaze i školovani ljudi – uglavnom u zapadnoeuropske zemlje.

Kroz novoobjavljeni leksikon može se također više saznati o važnosti i uspješnosti Hrvata u uključivanju u život zemlje u koju su emigrirali. Mnogi su se afirmirali u području gospodarstva, znanosti, kulture i sporta. Koliko su jake veze iseljene Hrvatske i domovine pokazuje angažman i sudjelovanje iseljenika u Domovinskom ratu i stvaranju samostalne Hrvatske. U tom procesu je upravo dijaspora odigrala jendru od najvažnijih uloga. Po udjelu iseljenih u odnosu na broj stanovnika u domovini, Hrvatska se u Europi nalazi u samom vrhu. Zato odnose iseljeničtva i Hrvatske treba razvijati pažljivo i odgovorno, u interesu domovine i dijaspore. U procesima demografske revitalizacije Hrvatske, koje moramo prioritarno provoditi u sjedećem razdoblju, i te kako se računa na emigrantsko zanje, kapital i povratništvo.

I u grafički-likovnom oblikovanju leksikona sudjelovalo je svjetski poznati slikar i hrvatski kulturni radnik, Charles Billich iz Australije. Njegov dizajn naslovnice, koju krase slika »Historia Croatica«, vrhunsko je umjetničko djelo. Šteta je, ipak, što u leksikonu nije priložena niti jenda fotografija ili ilu-

stracija. Nema niti jedne geografske karte, a bilo bi dobro prikazati vremeplov i promjene u prostornom rasporedu hrvatskih emigranata i manjina. Vjerojatno je taj izostanak ilustracija učinjen poradi štednje u tiskanju, a ti se materijali (uglavnom) mogu naći na internetskim stranicama Instituta Ivo Pilar.

Dragutin FELETAR

BRANKO BEGOVIĆ: OPĆINA LUKAČ, OPĆINA LUKAČ, LUKAČ, 2020., STR. 350

Samozatajni kroničar povijesti, inače slikar i dizajner, Branko Begović (Pitomača, 1962., živi u Otrovancu), autor je i grafički dizajner još jedne mjesne/općinske povijesne monografije. Općina Lukač izdala je istoimenu knjigu, kojom se Branko Begović još jednom afirmira kao sve vrsniji istraživač povijesti i kroničar istočne Podravine, susjedne Bilogore i sjeverozapadne Slavonije. Knjiga je ilustrirana velikim brojem faksimila dokumenata, starih i novih karata, i obiljem vrsnih fotografija (sa zemlje i iz zraka). Mislim da bi i lukački zavičajnik, znameniti hrvatski povjesničar i arhivist, Josip Bösendorfer (Lukač, 1876. – Osijek 1957.), zacijelo bio zadovoljan ovom knjigom.

Nakon petnaestak objavljenih (ili napisanih) knjiga (prvenstveno o Pitomači i okolici, Branko Begović dokazao je da sve više poznaje i koristi arhivsku građu i izvore, prvenstveno iz hrvatskih i mađarskih arhiva. Uz to, sve vještiji je skupljač lokalne povijesne građe, koja se nalazi kod pojedinaca i lokalnih ustanova. To je osobito važno, jer da nije Begović tu vrijednu lokalnu građu konzultirao ili prikupio, dobar dio tih izvora bi vremenom propao.

Za hrvatsku historiografiju ohrabrujuće je da se sve više naselja/općina i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj odlučuje prikupiti i objaviti svoju povijesnicu. To su u zapadnim krajevima Habsburškoga carstva činili već od kraja 19. stoljeća (negdje i ranije). Na temelju lokalnih, mikro-povijesti mnogo se lakše onda pisala i nacionalna, državna povijest. Iako u tomu zaostajemo, zaostatak moramo nadoknaditi što prije. Zato je za pozdraviti i podržati odluku Općine Lukač da se konačno objavi obimna knjiga o životu i sudbinama stanovnika lukačkoga kraja, odnosno naselja Lukač, Brezik Lukački, Kapela Dvor, Gornje Bazje, Rit, Budrovac Lukački, Veliko Polje, Katinka, Terezino Polje i Zrinj Lukački. To tim više što je o području Općine Lukač (obnovljena 1993.) dosad pisano vrlo malo i vrlo parcijalno. Poteškoću nedostatka literature, Begović je vrlo uspješno nadoknadio obimnim istraživanjima arhivske građe, lokalne građe, te korištenjem podataka o suvremenoj zbilji lukačkog područja. Tako je mnoge događaje i ljudske sudbine oteo zaboravu.

Iako nije školovani povjesničar, već dolazi iz svijeta likovnosti i dizajna, Begović uspješno metodološki »plovi« kroz obimnu povijesnu građu. Kod toga ne preskače pojedina povijesna razdoblja, bez obzira koliko je teško bilo otkriti izvore i doći do podataka. Tako je sustavno obradio sva relevantna zbivanja na području Općine Lukač od prapovijesnih vremena, preko antike i srednjega vijeka do današnjih dana. Provjerenom kronološkom metodom raspoređena su i poglavlja knjige. Možda nisu na adekvatan način obrađene geografsko-prometne, fizičko-geografske i demografske karakteristike kraja, možda ponegdje manjka i znanstvena historiografska analiza, ali ono najvažnije je zabilježeno.

I stanovništvo Općine Lukač kroz stoljeća je proživjelo sve nedaće i nade napaćene hrvatske povijesti. To se osobito odnosi na drastičan prekid kasnosrednjovjekovnog feudalnog razvoja, jer su i u ovaj kraj prodrle osmanske čete. Naselja Općine Lukač dijelile su u ta huda vremena sudbinu Virovitice i virovitičkoga kraja, koji je pod osmanskom vlašću stajao od 1552. sve do 1684. godine (dakle, punih 132 ljeta). Zato je demografska i gospodarska obnova tijekom kasnoga baroka tekla sporo i uz velike poteškoće i stresove. Pogotovo je bio devastiran kraj na nestabilnoj i krvavoj granici između dvaju velikih carstava, prema prvim hrvatskim utvrdama u Gorbonogu (Kloštru Podravskom) i St. Georgenu (Đurđevcu). U doba Vojne krajine, sve do razvojačenja 1871. (kada je po prvi put i osnovana Općina Lukač), i stanovništvo ovoga kraja služilo je kao »topovsko meso« Habsburgovcima u ratovima širom Europe.

U košmaru tih povijesnih zbivanja, propala je i srednjovjekovna župa, koja je zasigurno postojala na području Lukača – spominje se po prvi put 1416. godine, pa ponovno 1660., iako devastirana. U sustavu

naseljavanja tijekom kasnobarokne obnove, tek u drugoj polovici 18. stoljeća obnavlja se i lukačka rimokatolička župa Sv. Luke Evanđelista. Obnovljena je u vrijeme zagrebačkog biskupa Vrhovca 1761. godine, a deset godina kasnije izgrađena je i vrijedna kasnobarokna župna crkva (koja je dogradnjom 1901. dobila i današnje klasicističke oznake).

Lukačko područje nakon 1871., kada je u Lukaču osnovana i posebna upravna općina, nalazi se u sastavu nekoliko vlastelinskih imanja, prvenstveno u sastavu velikog Virovitičkog vlastelinstva. Tu grofovi Jankovići, među ostalim, grade u 19. stoljeću veliki gospodarski majur s milovidnom kurijom u Kapela Dvoru, koja je pregradnjama i dogradnjama oko 1880. dobila današnje klasicističke oznake. Kurija je krajem 20. stoljeća napuštena i postala ruina, ali je spašena sjajnom obnovom posljednjih nekoliko godina.

Dragutin FELETAR

HRVATSKI KAJKAVSKI KOLENDAR 2021., UR. ANITA NOVAK, OGRANAK MATICE HRVATSKE, ČAKOVEC, 2020., STR. 480

Unatoč pandemiji, iz tiska je redovito izašao »Hrvatski kajkavski kalendar«, što ga u velikoj nakladi izdaje čakovečki Ogranak Matice hrvatske (urednica je Anita Novak, a pomoćnik Tomo Blažeka). Međimurski kalendar ima dugu tradiciju i tiskao se u Čakovcu već potkraj 19. stoljeća, a zadnji broj tiskan je 1969., te potom još tri broja Kajkavskog kalendara (ur. Dragutin Feletar), od kojih je zadnji bio zabranjen. Matica hrvatska ponovno je pokrenula izdavanje kalendara 1993. (ur. Zvonimir Bartolić) i od tada kontinuirano izlazi do danas.

I novi broj kalendara za 2021. godinu ima priloge iz gotovo svih kajkavskih krajeva, prvenstveno iz Međimurja, Zagorja i Podravine. Kalendar održava dobru tradiciju da objavljuje kratke i zanimljive članke, te ima bogati književni prilog (gdje afirmira i učeničke radove). Zato i u ovom broju surađuje čak više od 90 autora! Nakon obvezatnog katoličkog kalendara, najprije su tiskane dvije teme godišnjaka. Jedna se odnosi na velike obljetnice Zrinskih i Frankopana: 400 godina od rođenja grofa Petra Zrinskog, 350. godišnjica pogibije hrvatskih odličnika u Bečkom Novigradu i 50. obljetnica velikog znanstvenog skupa o Zrinskim u Čakovcu (1971.). O tomu pišu Dragutin Feletar, Silvije Petriš, Vladimir Kapun i Đuro Bel. Druga tema je 85. obljetnica djelovanja Ogranka Matice hrvatske u Čakovcu (osnovanog 1936. godine). U tri napisa o tomu piše Tomo Blažeka, dajući i obiman popis izdanih knjiga i časopisa, te postavljenih spomen-ploča i spomenika.

Bogata je i rubrika »Obljetnice«: Daniel Ciglaric piše o 100. obljetnici Međimurskog športskog kluba, Silvije Petriš o 100. godišnjici sporazuma u Trianonu, Josip Bajuk o 95. obljetnici školstva u Zasadbregu, Dražen Ernečić donosi članak Zrinski i Koprivnica, Mladen Genc o 100. obljetnici prvog hrvatskog filma, Bosiljka Vinković Kukolić i Ana Vrbana o 100. obljetnici čakovečke Ekonomske škole, Željko Slunjski o 50. obljetnici Varaždinskih baroknih večeri, Josip Drvoderić o 333 godine zbornog crkvenog pjevanja u Goričanu, Ivan Leček o 90 godina kulturnog amaterizma u Vratišincu, Barbara Turk o 50 godina NK/OK »Plavi« u Peklenici, Vilko Šercer o 60. godišnjici Međimurskog stolnoteniskog saveza i o 50. obljetnici košarke u Donjem Kraljevcu, te Bojan Kocijan o 20. obljetnici od osnutka agilne Zrinske garde u Čakovcu (koja je inicijativom Matice hrvatske i Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja osnovana 2001. godine).

Rubrika »Gospodarstvo« donosi tri napisa: o tvornici »Bernarda« iz Puščina, o međimurskom goveđarstvu i o tvrtki »Vajda« Čakovec (Vladimir Mesarić). U poglavlju »Prirodoslovlje« Mihaela Mesarić piše o ekološkom odumiranju Globetke. Opsežna je rubrika »Događaji, prikazi«, koja donosi 14 članaka o izložbama, knjigama, časopisima, zbornicima, memorijalnim zbirkama, spomenicima i festivalima. Vrlo je zanimljivo poglavlje »Portreti«, u kojem se piše o Stjepanu Blažetinu (Vesna Haluga), Andriji Lesingeru (Stjepan Hranjec), Mladenu Kerstneru (Dražen Ernečić), Josipu Grgeviću (Erika Nađ Jerković), Ljubi Kuntariću (Tajana Vidović), Bosiljki Paska (Franjo Talan), Franu Gundrumu Oriovčaninu (Marija Milas), Katarini Matanović Kulenović (Anto Lončarić) i Kapistranu Geciju (Ana Šestak).

U poglavlju »Tradicija, običaji, svetkovine, vjerovanja« pišu Krunoslav Mikulan, Mira Smerke, Josip Drvoderić i Marija Novak, a u rubrici »Ljudi, krajevi, sjećanja« članke donose Martin Lukavečki,

Mladen Genc, Miljenko Muršić, Klaudija Đuran, Boris Jeđud, Željko Slunjski, Juraj Matunci, Gordana Marta Matunci i Ljubica Bubek. Nekoliko dragih prijatelja i suradnika nas je zauvijek napustilo, pa o njima u rubrici »In memoriam« pišu: o Franji Martinezu Ivan Pranjić, o fra Antunu Jesenoviću Đuro Bel, o Josipu Grgeviću Petar Stipišić, te o Davorki Majetić Sandra Breka Ovčar.

Ove godine posebno su bogate rubrike s beletrističkim priložima: na 85 stranica donose se pjesme, priče, aforizmi, eseji i drugi literarni zapisi, a sudjeluje gotovo 50 autora. Posebno je vrijedno što se na kraju donose i literarni radovi nagrađenih učenika osnovnih i srednjih škola iz Međimurja.

Petar FELETAR

MEĐUNARODNI ZNANSTVENI SKUP »HRVATSKI BAN NIKOLA VII. ZRINSKI – ŽIVOT I DJELO (1620.-1664.) POVODOM 400. OBLJETNICE ROĐENJA«, ČAKOVEC, 12. RUJNA 2020. GODINE

U Čakovcu je 12. rujna 2020. godine održan Međunarodni znanstveni skup »Hrvatski ban Nikola VII. Zrinski« posvećen njegovom životu i djelu povodom 400. obljetnice rođenja. Iako je bilo predviđeno da će trajati dva dana, zbog epidemije koronavirusa, rad skupa bio je ograničen samo na subotu 12. rujna 2020. godine i, nažalost, nisu mogli sudjelovati svi oni koji su pripremili svoja izlaganja i poslali sažetke koji su ipak objavljeni u programskoj knjižici. Organizator skupa je Družba »Braća Hrvatskoga Zmaja« - Zmajski stol Čakovec, a pokrovitelj Međimurska županija. Skup je održan uz pomoć mnogo institucija koje inače njeguju uspomenu na članove obitelji Zrinski. Treba istaknuti Hrvatski institut za povijest čiji je ravnatelj povjesničar Gordan Ravančić bio predsjednik Organizacijskog odbora jer se uskoro očekuje početak rada Podružnice za proučavanje povijesti obitelji Zrinskih i Frankopana u Čakovcu. Domaćin skupa bio je Muzej Međimurja u čijim prostorima su pristigli sudionici skupa podnijeli svoje referate.

Povjesničar Hrvoje Petrić iznio je uvodni referat o Nikoli VII. Zrinskom i njegovom dobu u kojem je istaknuo sve važne trenutke iz života ovog znamenitog hrvatskoga bana. Akademik Dragutin Feletar izradio je referat o Legradu u doba Nikole VII. Zrinskog s obzirom na to da je on bio legradski kapetan što svjedoči o značaju ove utvrde. Zato je prikazao vrijedne vedute na kojima je prikazana utvrda u Legradu i obrazložio gospodarski napredak toga mjesta u doba Zrinskih. Ban u stihu - naslov je referata čiji je autor Stjepan Hranjec koji je problematizirao pogibiju Nikole VII. Zrinskog i prikaz toga nesretnog događaja u književnosti. Povjesničar Anđelko Vlašić održao je zanimljivo izlaganje o prikazu Nikole VII. Zrinskog u autografu Putopisa Evlije Čelebija. Ovaj izvor je važan jer u njemu nalazimo jedan od rijetkih prikaza Zrinskoga iz perspektive Osmanlija. O sustavu obrane od Osmanlija na Muri u doba Nikole VII. Zrinskog izlagao je Petar Feletar s naglaskom na Novi Zrin i njegovu propast. O Vašvarskom miru iz 1664. godine govorio je Marijan Kalapurić kojeg je zanimao taj dokument koji se nalazi u austrijskom državnom arhivu pa je u ovoj prilici pročitao i komentirao odredbe toga ugovora. Referat o spomenicima Nikole VII. Zrinskog podnio je povjesničar Nikola Cik koji je ukratko opisao monumentalne spomenike i donio podatke o učestalosti imenovanja ustanova, ulica i drugih javnih mjesta po ovome hrvatskom banu i pjesniku. Zanimljivo izlaganje o Nikoli VII. Zrinskom kao vitezu zlatnog runa održao je Vladimir Kalšan. Magdalena Vrbanc govorela je o suvremenoj prezentaciji baštine Zrinskih u Muzeju Međimurja u Čakovcu. Predstavila je planove o opremanju muzeja novom tehnologijom koja ima edukativni potencijal te primjeni spoja proširene i virtualne stvarnosti s ciljem privlačenja posjetitelja mlađe životne dobi. Ujedno je najavila skoro otvorenje izložbe o obitelji Zrinski u Muzeju Međimurja. Završni referat bio je onaj povjesničara Nike Marasa koji je predstavio svoje istraživanje o prikazu Nikole VII. Zrinskog u udžbenicima povijesti od kraja 19. stoljeća do današnjih dana.

Referate je pripremio i više znanstvenika iz Mađarske koji zbog pandemije nisu bili u mogućnosti doputovati u Čakovec i održati izlaganja. Padányi József pripremio je referat o naoružanju kojim su raspolagali Zrinski. O sudjelovanju Nikole VII. Zrinskog u Tridesetogodišnjem ratu (1618.-1648.) trebao je govoriti Vegh Ferenc. Sulejmanov most na Dravi i njegovo razaranje 1664. godine tema je izlaganja koje je pripremio Szabolcs Varga. O dosadašnjim rezultatima arheoloških istraživanja na lokali-

tetu Novi Zrin trebao je govoriti Vándor László. Tema koju je obradio Hausner Gábor je Zrinski u narodima Austro-Ugarske Monarhije na početku 20. stoljeća. Sažeci njihovih referata objavljeni su u programskoj knjižici, a možemo očekivati njihove radove i u zborniku u kojem će uskoro biti objavljeni radovi svih sudionika ovoga skupa. Isto to vrijedi i za nekoliko autora iz Hrvatske koji su pripremili svoje referate, ali nisu mogli osobno sudjelovati u radu znanstvenog skupa. Tako je Ivan Zvonar pripremio referat o transformaciji istočnoštajerskih legendi o Babjem klanjcu u Povjesticama Stanka Vraza kojima je podloga bitka kod St. Gotharda 1664. godine. Markus Pilić trebao je održati referat u kojem je Nikolu VII. Zrinskog predstavio kao vojskovođu i utemeljitelja vojne znanosti u Hrvatskoj i Ugarskoj. Mons. Juraj Kolarić pripremio je referat o crkvenim prilikama u Hrvatskoj u 17. stoljeću. Alojz Jembrih izradio je referat o Nikoli VII. Zrinskom u njemačkom romanu iz 1799. godine i kajkavskom izdanju iz 1833. godine, a pošto autor nije mogao osobno sudjelovati u radu skupa, referat je pročitao pred svima prisutnima.

Možemo zaključiti da je znanstvenim skupom održanim u Čakovcu na dostajan način obilježena 400. obljetnica rođenja hrvatskoga bana Nikole VII. Zrinskog (1620.-1664.). Raznolikost tema i broj referata svjedoči o tome da je Zrinski bio vrlo zanimljiva osoba i da se o njegovom životu i djelu može govoriti iz različitih perspektiva. Možemo biti uvjereni da će zbornik radova s ovoga skupa biti značajan doprinos za biografiju Nikole VII. Zrinskog i općenito poznavanje povijesti obitelji Zrinski. Svakako treba cijeniti napore organizatora, pogotovo gospodina Marijana Ramušćaka i svih sudionika skupa što su u ovo nepovoljno vrijeme organizirali i održali ovakav znanstveni skup.

Nikola CIK

DRAŽEN PODRAVEC, OBLJETNICE ZGRADA ODGOJNO-OBRAZOVNIH USTANOVA U VIRJU, OPĆINA VIRJE, VIRJE, 2020., 288 STR.

Iako je već neko vrijeme u mirovini Dražen Podravec najmanje od svega miruje i to se ne odnosi samo na njegovu fizičku aktivnost već i na onu intelektualnu. Kao dugogodišnji učitelj i ravnatelj osnovne škole u Virju rado se vraća temama iz školstva. Dokazuje to i njegova najnovija knjiga u kojoj se posvetio istraživanju i pisanju o zgradama u kojima su djelovale i još uvijek djelu odgojno-obrazovne ustanove u Virju. Riječ je o zgradi stare škole koju žitelji Virja s neobičnim ponosom nazivaju krasotica i zgradi u kojoj danas djeluje Osnovna škola prof. Franje Viktora Šignjara, te zgradi Dječjeg vrtića »Zrno« i sportskoj dvorani. Ono što je potaknulo Dražena Podravca na objavljivanje ove knjige su, između ostaloga, obljetnice izgradnje svih ovih zgrada. Knjiga je objavljena u nakladi Općine Virje, a pokrovitelj izdanja je Družba »Braća Hrvatskoga Zmaja«. Urednik knjige je povjesničar Hrvoje Petrić, a recenzenti su akademik Dragutin Feletar i član suradnik HAZU Vladimir Strugar.

U svojevrsnom predgovoru ili uvodnom dijelu knjige autor je opisao prostorni razvoj Virja tijekom 19. i 20. stoljeća s naglaskom na markantne zgrade i dijelove naselja koji imaju javnu namjenu. Tu su vrlo zanimljive činjenice o zgradama koje su tijekom 19. stoljeća služile kao škole u Virju, a kojih danas više nema pa i podataka o njima nema mnogo. Prvi dio knjige posvećen je najstarijoj sačuvanoj zgradi koja je podignuta za odgojno-obrazovni rad prije 125 godine. To je zgrada u kojoj su danas smješteni Narodna knjižnica i Zavičajni muzej, a naziva se stara škola ili krasotica. Autor je detaljno opisao okolnosti u kojima je sagrađena klasicistička zgrada škole 1894. godine uz potporu znamenitog političara i umjetnika Izidora Kršnjavoga. Posebno je opisana svečanost otvorenja nove školske zgrade održana 1894. godine i posjet Izidora Kršnjavoga Virju sljedeće godine. Dakako, u nastavku teksta opisana je čitava povijest korištenja te zgrade.

Drugi dio knjige posvećen je novoj zgradi škole koja obilježava 50. obljetnicu postojanja. Autor je detaljno opisao tijekom priprema za gradnju počevši od 1966. godine kada je od privatnih vlasnika otkupljeno zemljište, pripremljena dokumentacija i kada su započeli građevinski radovi, sve dok nije napokon svečano otvorena nova školska zgrada u studenom 1971. godine. Na samome kraju 20. stoljeća uslijedila je obnova i nadogradnja, a škola je ponovno dograđena 2008. godine. Napokon je 2019. godine napravljena opsežna energetska obnova školske zgrade. Dakle, u ovome dijelu naglasak je stav-

ljen na podatke o građevinskim radovima na zgradi sadašnje škole, a sve je popraćeno mnoštvom preslika dokumenata i brojnim fotografijama.

Kronološkim redoslijedom sljedeća je opisana virovska školska sportska dvorana koja je izgrađena prije 15 godina. Potreba izgradnje takvog objekta opisana je u kontekstu vrlo bogate tradicije organiziranog bavljenja sportom u Virju i činjenice da se to mjesto može s pravom nazivati najkošarkaškim selom u Hrvatskoj. Na ovaj način autor je istaknuo važnost bavljenja sportom među učenicima, odnosno mladima tijekom njihovog obrazovanja, ali i kasnije u životu. Na kraju knjige je poglavlje objavljeno povodom 5. obljetnice izgradnje zgrade Dječjeg vrtića »Zrno« koja je doista ures mjesta. Time je autor zaokružio cjelinu ispričavši sve vezano za zgrade odgojno-obrazovnih ustanova u Virju. Do izražaja je ponovno došla zaljubljenost Dražena Podravca u povijest zavičaja i plemenita želja da istraži i objelodani što više podataka o povijesti svojeg rodnog Virja. Treba spomenuti da je knjiga bogato opremljena slikovnim materijalima i obiluje vrijednim podacima koji će sigurno biti korisni svima koji će istraživati i pisati o Virju.

Nikola CIK

ZDRAVKO ŠABARIĆ: 50 GODINA SLIKARSTVA I KULTURNO-UMJETNIČKOG RADA, MUZEJ GRADA ĐURĐEVCA, ĐURĐEVAC, 2020., 168 STR.

Polu stoljeća djelovanja u području umjetnosti i kulture Zdravko Šabarić odlučio je prikazati na način koji tom jubileju i dolikuje: bogatom monografijom na 168 stranica s kvalitetnim reprodukcijama. Nakladnik ove publikacije je Muzej Grada Đurđevca, sunakladnik Bogadigrafika d.o.o. iz Koprivnice, dok su poslovi uređivanja te grafičkog i likovnog oblikovanja preuzeli članovi obitelji, supruga Anica i sin Branko.

Na prvim stranicama upoznajemo se sa svojevršnim Šabarićevim mottom, njegovim riječima iz 1971. godine kojima ističe potrebu da pronađe »svoj izraz« i pobjegne od kalupa ili oponašanja uzora. Kroz stranice ove monografije pratimo to traganje za vlastitim izrazom u umjetnosti. Kako doznajemo iz biografije te pojedinih tekstova, Šabarić je rođen 1954. godine u Hampovici, a školovanjem je vezan za Virje, Đurđevac i Zagreb. Nakon diplome koju je stekao na odjelu likovne umjetnosti Pedagoške akademije u Zagrebu, život sa suprugom Anicom gradi u Đurđevcu gdje je radio najprije kao nastavnik u školama, a potom u Centru za kulturu kao voditelj Galerije Stari grad te u Turističkoj zajednici. Paralelno sa službenim poslovima radi čitav niz poslova u kulturi i turizmu te, naravno, slika i crta.

Uvodnu riječ pod naslovom »Melankolija za izgubljenim blagom« napisala je ravnateljica Muzeja Grada Đurđevca Edita Janković Hapavel, dugogodišnja Šabarićeva suradnica. Istaknuvši važnost podneblja te osobito đurđevačkog slikara i likovnog pedagoga Josipa Turkovića za Šabarićev odabir životnog puta, Janković Hapavel uvodi nas u desetljeća koja slijede. I dok se bavi podučavanjem, organiziranjem, istraživanjem ili pisanjem, Šabarić ostaje, kako ističe Janković Hapavel, »vječiti putnik koji nalazi motive svuda uokolo sebe i pretače ih na svoje slikarsko platno«.

U nastavku Šabarića upoznajemo kroz tekstove koje su o njemu, uglavnom povodom izložbi, pisali novinari, likovni kritičari, umjetnici, likovni pedagozi, književnici, Šabarićevi prijatelji i suradnici: Josip Turković, Andrija Turković, Krešimir Šalamon, Božica Jelušić, Vinko Česi, Ante Peroković, Stjepan Hajduk, Eleonora Grgac, Tomislav Franjić, Edita Janković Hapavel, Josip Mikolčić, Antun Bauer, Velimir Piškorec, Anica Šabarić, Zoran Homen, Franjo Horvat, a na kraju je i pjesma Luke Kokotića. Zahvaljujući ovim tekstovima čitatelji mogu stvoriti cjelovitu sliku o Šabarićevom životu i radu u proteklih pedeset godina.

Prvi od tih odabranih tekstova napisala je Anđela Lenhard-Antolin 1971. godine u Večernjem listu gotovo proročki u naslovu parafraziravši Šabarićeve riječi »O meni će se još čuti«. Šabarić je, naime, te godine u sklopu zajedničke izložbe u Đurđevcu, kao šesnaestogodišnjak, pokazao djela koja su privukla veliku pozornost. Zarana odlučivši da neće krenuti putem naive u klasičnom smislu, inspiraciju crpi, kako sam ističe, iz brojnih umjetničkih razdoblja. Teme ipak nerijetko bira iz okruženja, Podravine i Bilogore, pa se u tom smislu približava umjetnicima naive, no rado istražuje različite motive i tehnike te uspijeva iznenaditi svježinom pristupa likovnom zadatku.

Vidi se to najbolje iz grafičkih radova koji prate tekstove te reprodukcija slikarskih djela organiziranih po ciklusima: Bilogorski motivi, Podravski motivi, Tragom sjene, Povjesnica, Podravci i Picoki, Na dva kotača, Nostalgija, Mistika i fantastika, Animalistika, Cvijeće i mrtve prirode i Iskoraci. Kroz te se cikluse upoznajemo ne samo sa Šabarićevim tematskim preokupacijama već i njegovim stilskim mijenama. Kako zaključuje Božica Jelušić još 1985. godine, Šabarić je »nepatetičan i pažljivo suzdržan u izboru motiva, metjerski siguran, sklon malim i promišljenim pomacima (...) prema novim iskazima i drugačijim strujanjima u modernom slikarstvu.« Priroda, arhitektura, osobito đurđevačka utvrda, ljudi, životinje i svakodnevni prizori ono je što najviše zaokuplja Šabarića, a prepoznatljiv je možda najviše po ciklusu posvećenom biciklima i biciklistima iz kojeg je odabrana i slika za naslovnicu monografije.

Na kraju monografije nalazi se detaljna biografija po godinama te popisi samostalnih i skupnih izložbi, nagrada i priznanja, izdanih mapa grafika, radova u javnim prostorima, autorskih izložbenih i izdavačkih projekata, ilustracija i likovnih uređivanja, logotipova, heraldike i grafičkih rješenja s priloženim primjerima, izvedenih scenografija, stručnih predavanja i objavljenih tekstova. Ovaj dio jasno svjedoči o širini Šabarićeva djelovanja pri čemu je posebno zanimljiva dionica primijenjene umjetnosti s rješenjima vizualnih identiteta od kojih se neki i danas koriste. Uz fotografije iz obiteljskog albuma monografiju zaključuje dakako, sam Šabarić koji napominje da i nakon pedeset godina stvaralaštva još ima energije i volje za nastavak likovnih traganja.

Mihaela CIK

MIHOVIL PAVLEK MIŠKINA – ŽIVOT I DJELO: ZBORNIK S KOLOKVIJA U POVODU 130. OBLJETNICE ROĐENJA I 100. OBLJETNICE PRVOG OBJAVLJENOG ČLANKA, UREDNICI DRAGUTIN FELETAR I HRVOJE PETRIĆ, POVIJESNO DRUŠTVO KOPRIVNICA, IZDAVAČKA KUĆA MERIDIJANI, DRUŠTVO ZA HRVATSKU EKONOMSKU POVIJEST I EKOISTORIJU, KOPRIVNICA, 2020., 222 STR.

Povijesno društvo Koprivnica i Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju organizirali su u Koprivnici 11. svibnja 2018. godine znanstveni kolokvij o hrvatskom književniku Mihovilu Pavleku Miškini (1887.-1942.). Nakon dvije godine objavljen je zbornik koji sadrži radove većine referenata koji su sudjelovali u radu znanstvenog kolokvija. Zbornik radova koji je posvećen životu i djelu Mihovila Pavleka Miškine izdan je u suradnji Povijesnog društva Koprivnica, Izdavačke kuće Meridijani i Društva za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju. Urednici zbornika su akademik Dragutin Feletar i Hrvoje Petrić. Iako na početku zbornika nije objavljen nikakav predgovor uvodnim radom možemo smatrati članak povjesničara s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta iz Zagreba Hrvoja Petrića u kojem je predstavio biografske podatke o Mihovilu Pavleku Miškini i povijest Đelekovca gdje je ovaj hrvatski književnik živio i radio. U radu se nalazi i pregled povijesti obitelji Pavlek od prvih spomena u 17. stoljeću, a shematski prikaz rodoslovlja Mihovila Pavleka Miškine s podacima o njegovim izravnim precima i potomcima objavljen je kao prilog. Ujedno je ovo prilog poznavanju povijesti Đelekovca u doba kada je ondje živio i stvarao Mihovil Pavlek Miškina.

Slijede radovi u kojima je Miškina obrađen kao književnik i problematiziran njegov položaj u hrvatskoj književnosti. Docent s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci Mario Kolar u svojem radu je pokušao dati odgovor na pitanje: Što je Miškini književnost? Autor je u autobiografskim i sličnim zapisima pronašao Miškinove iskaze o vlastitom shvaćanju književnosti te njezinoj ulozi i položaju u društvu. Pri tome je zaključio da je Miškina kao jedan od najznačajnijih predstavnika hrvatskog književnog ruralizma književnost smatrao jednim od sredstava borbe za bolji život seljaka. Došao je i do zaključka da je Miškina književnost, između ostaloga, koristio kao utočište jer se čitajući i pišući uspio skloniti od surovosti svakodnevnog života. Magistra komparativne književnosti Mihaela Cik izradila je rad u kojem je dala doprinos poznavanju seljačke književnosti u Podravini koja se pojavila između dva svjetska rata, a čiji je glavni predstavnik bio upravo Mihovil Pavlek Miškina i seljačka književnost u

Podravini. Autorica je utvrdila da je Miškina bio uzor mnogim seljacima koji su se okušali u pisanju, ali je ujedno bio osporavan što potvrđuju polemike koje je u to doba izazivala pojava Miškine na književnoj sceni. Iako povjesničar po struci, Ivica Šute s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, ovoga puta nije napisao klasični historiografski rad nego se posvetio usporedbi djela Mihovila Pavleka Miškine s djelom znamenitog češkog književnika Karela Čapeka. Pri tome je pokušao odgovoriti na pitanje je li Miškina čitao Čapeka, odnosno jesu li Čapekovi stavovi iznijeti u njegovih djelima utjecali na Miškinu. Ono što je svakako zajedničko Čapekovim i Miškinovim djelima je sličan odnos prema komunizmu te jasna kritika fašizma i totalitarizma. Docent s Odsjeka za zapadnoslavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Matija Ivačić napisao je rad o motivu smrti u poeziji Mihovila Pavleka Miškine. Naime, motiv smrti često se pojavljuje u njegovim stihovima i autor ga smatra jednim od obilježja čitavog Miškinovog pjesničkog opusa koji čini dvjestotinjak pjesama.

Doajenka hrvatske historiografije Mira Kolar-Dimitrijević napisala je opširan rad u kojem je predstavila svoje spoznaje o životu i radu Mihovila Pavleka Miškine. Ona je Miškinu doživjela prvenstveno kao seljaka i književnika koji je aktivno djelovao u Radićevom seljačkom pokretu na kojeg su značajno utjecale političke promjene, pogotovo poslije 1918. godine. Zanimljivo je znati da povjesničarka s bogatim iskustvom kao što je Mira Kolar-Dimitrijević Miškinova djela doživljava i kao izvor spoznaja o životu seljaka u to doba, a pogotovo seljaka umjetnika koji su potekli iz Podravine kao što su književnici poput Miškine ili slikara poput Generalića. Iz toga proizlazi zanimljiva usporedba pojave seljačke književnosti u Podravini i pojave naivnog slikarstva. Unuk Mihovila Pavleka Miškine, sveučilišni profesor Zvonimir Pavlek, napisao je rad u kojem je nastojao svojeg djeda predstaviti na drugačiji način nego je to uobičajeno, nazvavši svoj pristup pogledom iz drugog kuta i treće dimenzije. U ovome radu nalazimo podatke o tome kako su Miškinu doživljavali njegovi najbliži, te kako su ljudi iz najbliže okoline utjecali na njega i njegov položaj u društvu.

U radu znanstvenog kolokvija sudjelovali su i jezikoslovci. Tako je članica suradnica HAZU Anđela Frančić priredila zanimljiv rad u kojem je pružila onomastički pogled na antroponimijsku formulu Mihovil Pavlek Miškina u kojem je nastojala razjasniti trorječnu formulu imena. Znanstveni savjetnik u mirovini Mijo Lončarić za ovaj zbornik napisao je osvrt na istraživanje kajkavštine kakvu je u svojim djelima koristio Mihovil Pavlek Miškina i napravio jezičnu analizu njegovih djela napisanih na kajkavštini. Tu su predstavljeni rezultati istraživanja govora Đelekovca u kojem se kao specifičnost izdvaja punkt hj, a razrađena je i tipična đelekovčeka akcentuacija. Autor je na zanimljiv način usporedio đelekovčeki govor iz Miškinovog doba s današnjim govorom.

Znanstvena savjetnica iz Hrvatskog instituta za povijest povjesničarka Suzana Leček izradila je rad pod naslovom »Pravi čovjek – Mihovil Pavlek Miškina i Seljačka sloga« u kojem je prikazala suradnju Miškine sa Seljačkom slogom koja je bila prosvjetno-kulturna organizacija vezana uz Hrvatsku seljačku stranku. Miškina je bio član Glavnog odbora Seljačke sloge, a njezinom radu pridonosio je kao književnik i osobnim angažmanom u lokalnim ograncima. Povjesničar Vladimir Šadek napisao je članak u kojem je prikazao djelovanje i tragičnu sudbinu Mihovila Pavleka Miškine u vrijeme Drugog svjetskog rata. Ubojstvo Mihovila Pavleka Miškine utjecalo je na političare iz Hrvatske seljačke strane tako da su se oni tijekom Drugog svjetskog rata približili partizanima i uključili u Narodno-oslobodilački pokret. Tematski i sadržajno na ovaj rad nadovezuje se članak čiji je autor docent na Sveučilištu Sjever povjesničar Željko Krušelj. On je detaljno opisao okolnosti u kojima je došlo do uhićenja i zatočenja Mihovila Pavleka Miškine u koncentracijskom logoru, a naposljetku i njegovog ubojstva. Željko Krušelj iznio je konkretna imena onih za koje se može utvrditi da su sudjelovali u optužbama i progonima Miškine i mogli utjecati na to da završi u logoru, a naveo je i imena potencijalnih izvršitelja ubojstva.

Akademik Dragutin Feletar u svojem radu opisao je demografsko-gospodarske i društvene prilike u Hrvatskoj i Podravini koje su potaknule Mihovila Pavleka Miškinu na pisanje. Dokazuje utjecaja nepovoljnih prilika na Miškinu pronašao je u pjesmama socijalnog karaktera za koje akademik Feletar s pravom tvrdi da ih možemo doživjeti kao odraz borbe za siromašne i obespravljene seljake. Ovaj članak značajno pridonosi razumijevanju Miškinovog književnog stvaralaštva. Posebno je zanimljiv članak o knjižnici Mihovila Pavleka Miškine umirovljene knjižničarke Božice Anić koja je radila Muzeju grada

Koprivnice gdje se spomenuta ostavština čuva od 1950. godini. Te je godine Muzeju grada Koprivnice knjige koje su pripadale Miškini darovao njegov otac Valent Pavlek (1867.-1950.). Iz članka Božice Anić doznajemo da su unatoč siromaštvu i činjenici da su se bavili ratarstvom i stočarstvom članovi obitelji Pavlek voljeli pisanu riječ. Miškinov otac Valent Pavlek uživao je ugled u selu kao napredni poljoprivrednik te pismen i načitan čovjek. Bio pretplatnik novina (uglavnom glasila političkih stranaka) i član Društva sv. Jeronima pa je primao svetojeronimska izdanja iz kojih je crpio nova saznanja o gospodarstvu i očito ih uspješno primjenjivao na vlastitom imanju. Tako je i Mihovil Pavlek imao priliku čitati u obiteljskom domu pa ne čudi činjenica da je bio odličan učenik. Za svoj uspjeh u školi 1898. godine nagrađen je upravo jednom knjigom, a kasnije je svoju knjižnicu obogaćivao knjigama koje je sam kupovao i dobivao. Stoga je Božica Anić nastojala objasniti formiranje Miškinove osobne knjižnice, opisati okolnosti u kojima je dospjela u Muzej grada Koprivnice i informirati čitatelje o njezinom današnjem statusu. Autor posljednjeg objavljenog rada u zborniku je docent s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu povjesničar Goran Hutinec koji je opisao malo poznati susret slovensko-američkog književnika Louisa Adamiča s Mihovilem Pavlekom Miškinom u njegovom domu u Đelekovcu 1933. godine. Naime, Adamič je u svojoj knjizi objavljenoj 1934. godine poslije istraživačkog putovanja po Jugoslaviji zabilježio razgovor s Miškinom u kojem su opisani problemi koji su mučili seljake u Podravini u doba velike gospodarske krize i diktature kralja Aleksandra Karađorđevića.

Zaključujemo da je u zborniku objavljeno ukupno 15 radova koji su pažljivo tematski poredani. Najbrojniji su autori koji su po struci povjesničari i to pogotovo oni koji se bave temama iz 20. stoljeća. Nekoliko je autora koji su dali nove doprinose za biografiju Mihovila Pavleka Miškine i opisali političke, gospodarske i društvene okolnosti u kojima je on živio i stvarao. U posebnu skupinu možemo svrstati radove u kojima je glavna tema Miškina kao književnik i tu su nove doprinose dali autori koji su pažljivo proučavali njegova djela, pogotovo dvjestotinjak pjesma koliko ih je Miškina ukupno napisao. Oni se slažu u tome da je Miškina važan književnik u kontekstu povijesti hrvatske književnosti. Okolnosti u kojima je Miškina tijekom Drugog svjetskog rata lišen slobode, zatočen i na kraju ubijen tema je koja zaokuplja mnoge autore. Radove objavljene u ovome zborniku možemo doživjeti kao dokaz da se o Miškini i njegovom djelu može još istraživati i stalno otkrivati nove podatke.

Nikola CIK

100 GODINA ZNANSTVENIKA I SPORTAŠA ŽARKA DOLINARA, KOPRIVNICA, GALERIJA MIJO KOVAČIĆ, 10. 7. 2020.

Uz stotu obljetnicu rođenja koprivničanca Žarka Dolinara organiziran je prigodni jednodnevni program kroz stručni kolokvij i popratnu izložbu. Organizatori događaja bili su Grad Koprivnica, Muzej grada Koprivnice i Povijesno društvo Koprivnica, a održan je 10. srpnja 2020. godine u Galeriji Mijo Kovačić.

Prof. dr. sc. Žarko Dolinar (Koprivnica, 3. 7. 1920. – Basel, 9. 3. 2003.), osvajač je prve hrvatske sportske medalje i prvi Hrvat svjetski prvak, s osam medalja sa svjetskih prvenstava u stolnom tenisu te medalja s mnogih međunarodnih i domaćih natjecanja. Jedini je svjetski sportski prvak koji je »Pravednik među narodima« i dobitnik medalje »Henry Dunant«. Znanstvenik, profesor na nekoliko fakulteta sveučilišta u Zagrebu i Baselu, s nevjerojatna tri doktorata znanosti. Autor je svjetskog istraživanja »Velikani čovječanstva«, knjige o najstarijim sveučilištima u svijetu i brojnih drugih knjiga. Humanist, prosvjetitelj i domoljub koji se osobito iskazao u vrijeme Domovinskoga rata. Žarko Dolinar bio je i slikar te veliki kolekcionar s 25 raznovrsnih zbirki spomeničkih predmeta. Jedini je Hrvat dobitnik dva ordena Danice hrvatske za znanost i sport, s likovima Ruđera Boškovića i Franje Bučara. Dobitnik je državne nagrade za životno djelo »Franjo Bučar« te HRT-ove nagrade za hrvatskog sportaša 20. stoljeća. Uz 80. obljetnicu rođenja Žarko Dolinar je 2000. godine primio titulu Počasnog građanina grada Koprivnice.

Iz navedenoga je razvidno kolika je ljudska veličina Žarko Dolinar bio, rođen u samom središtu Koprivnice u kući Friedrich na uglu današnje Frankopanske i Vijećničke ulice. Inicijator ovog obilježavanja bio je akademik Dragutin Feletar, koji je uz pomoć velikog Dolinarovog poznavatelja Branka

Pleša i ravnatelja Muzeja grada Koprivnica Roberta Čimina, Gradu Koprivnici i zamjenici gradonačelnika Kseniji Ostriž predložio program i datum njegove realizacije. Program se prvotno planirao održati kroz dva dana, u kojem bi se prvi dan (petak) održao kolokvij i izložba, a drugi dan (subota) bio bi rezerviran za sportske aktivnosti na središnjem koprivničkom trgu tijekom kojeg bi se isti pretvorio u veliko stolnotenisko rekreativno druženje sportaša s građanstvom. U tome je dobivena podrška Hrvatskog olimpijskog odbora, Hrvatskog stolnoteniskog saveza i dva koprivnička stolnoteniska kluba (STK Koprivnica, STK Podravka Koprivnica) koji bi se aktivno uključili u njegovu organizaciju, no od istoga se na kraju odustalo radi loše epidemiološke situacije uzrokovano korona virusom.

Izložba simbolično nazvana »Dolinarovih 100 / 100« kroz desetak vitrina u Galeriji Mijo Kovačić i hodniku Galerije Koprivnica predstavila je Dolinarovu bogatu ostavštinu koja se čuva u osobnom fundusu Branka Pleše iz Koprivnice. Uključila je najznačajnijih stotinu raznolikih predmeta iz bogate zbirke, a u čemu su sudjelovali viši kustos Dražen Ernečić i sam vlasnik zbirke. Slična je suradnja, iako s mnogo više predmeta, ostvarena 2010. godine (30. 6. – 30. 7.) u Muzeju grada Koprivnice zajedno s NK »Slaven Belupo« Koprivnica u povodu Svjetskog nogometnog prvenstva u Južnoafričkoj Republici i 90. Dolinarovog rođendana. Potom je Branko Pleše u suradnji s Gradom Koprivnice 9. 3. 2013. godine na dan 10. obljetnice Dolinarove smrti postavio sličnu trajnu izložbu u Gradskoj vijećnici – Soba 12 (soba za sastanke). Prilikom odabira predmeta za posljednju izložbu pokazalo se iznimno zahtjevnim izdvojiti »samo onih stotinu« najznačajnijih, budući da zbirka sadrži nevjerojatan broj različitih predmeta iz najrazličitijih sfera Dolinarovog života, kao i zbirke drugih predmeta među kojima se izdvaja prikupljenih 75.000 autografa. Pristupilo se selekciji koja je pomirila sve te sfere, a iste su postavljene na suvremeno muzeološki i tematski način. Izložbu su, naravno, pratile i legende kojima je pojašnjeno njegovo široko djelovanje i interes u mnogim životnim područjima. Izložbu je na početku programa ukratko predstavio ravnatelj Muzeja grada Koprivnice Robert Čimin, a otvorio ju je gradonačelnik Grada Koprivnice Mišel Jakšić, ujedno najavivši i početak stručnog kolokvija.

Moderator kolokvija bio je akademik Dragutin Feletar, koji se prvotno prigodnim riječima zahvalio organizatorima na realizaciji ovog obilježavanja, koje je održano uz stroge epidemiološke mjere uz tek tridesetak mogućih sudionika, a na kojem bi se u normalnim okolnostima očekivao znatno veći broj zainteresiranih građana. Čast da otvori stručni kolokvij pripala je hrvatskom diplomatu i ministru vanjskih i europskih poslova u 14. Vladi Republike Hrvatske Gordanu Grliću Radmanu. Naime, Grlić Radman bio je veliki osobni prijatelj Žarka Dolinara, a koji je svoja sjećanja u koautorstvu s Miroslavom Novakom i Zdenkom Uzorincem u godini njegove smrti pretočio u pisanu riječ u sklopu monografije naslova »Dolinar - pet života u jednom: Zatajil te ne bum nigdar« (Zagreb: Stella film, 2003.). Kroz temu »Žarko Dolinar, domoljub i promicatelj Hrvatske« govorio je vrlo emotivno i osobno upravo o njihovom međusobnom odnosu, ali i Dolinarovom neposrednom doprinosu u promociji Hrvatske općenito. Potom je Sanja Švarc Janjanin, predsjednica Židovske općine Koprivnica, iznijela predavanje pod nazivom »Žarko Dolinar kao Pravednik među narodima«. Kao već poznati hrvatski sportaši braća Dolinar uz pomoć križevčana Ice Hitreca, u vrlo opasnim vremenima progona tijekom Drugoga svjetskoga rata, spasili su 360 Židova, Hrvata i osobe drugih narodnosti, izravno dovodeći u opasnost vlastite živote. Dolinar je često zajednički ponavljao riječi »Uslužnost, tolerancija i humanizam«, a čitav se život povodio mišlju »Ne idi spavati dok nisi nešto dobro učinio«. Takav životni stav (svojevrсна misija) doveo ga je do primitka medalje Pravednika među narodima na kojoj stoji »AKO SI SPASIO JEDNOG ČOVJEKA – SPASIO SI ČOVJEČANSTVO!« Dolinar je pomagao svima kojima je to trebalo, na različite načine, a što je Švarc Janjanin predstavila u vrlo emotivnom i diktivnom izlaganju. Potom je ranije spomenuti Branko Pleše govorio na temu »Iz životopisa i sportskih dostignuća Žarka Dolinara«. Nebrojeno je puta poseban naglasak stavio na sve što je za hrvatski sport učinio, a ostat će zapamćen kao prvi hrvatski sportaš u povijesti koji je osvojio prve medalje na svjetskom prvenstvu (Kairo, 1939.) i prvi hrvatski sportaš svjetski prvak (London, 1954.). Sveukupno je nastupio na sedam svjetskih prvenstava i pritom osvojio osam medalja u stolnom tenisu, a osvojio je i 34 međunarodna prvenstva u 13 različitih zemalja. Rezultati su to kakvi će teško ikada više biti nadmašeni. Na kraju stručnog kolokvija akademik Dragutin Feletar dao je završno slovo na temu »Žarko Dolinar u hrvatskoj i svjetskoj znanosti«. Uz 13 godina rada na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu, radio je kao profesor 26 godina na

Medicinskom fakultetu u Baselu. Iako nije mnogo pisao (2 stručne knjige, 27 stručnih radova), završio je dva doktorata znanosti: veterine u Zagrebu i medicine u Baselu, a Sveučilište Josip Juraj Strossmayer iz Osijeka dodijelilo mu je počasni doktorat 1993. godine, kao prvi takav u samostalnoj Hrvatskoj zbog posebnog doprinosa u vrijeme Domovinskoga rata. Ovim izlaganjem završen je stručni kolokvij uz zaključak moderatora kako je potrebno razmisliti na koji način je moguće dodatno se odužiti Dolinaru u njegovoj rodnoj Koprivnici, uz napomenu kako se Sveučilište Sjever nalazi u današnjem Kampusu (nekadašnja vojarna) na trgu koji nosi s ponosom upravo njegovo ime.

Prigodnim jednodnevnim programom održanim u posebnim epidemiološki kontroliranim okolnostima odana je počast i prisjetilo se na lik i djelo iznimnog podravskog i hrvatskog velikana s nasljeđem koje se u Koprivnici i dalje snažno osjeća. Jedan i neponovljiv – Žarko Dolinar!

Robert ČIMIN

TAJNE ŽELJEZA, IZLOŽBA I KATALOG IZLOŽBE, GALERIJA KOPRIVNICA, 19. 6. – 19. 7. 2020., UR. ROBERT ČIMIN, KOPRIVNICA, 2020.

U sklopu Europskih dana arheologije 19. lipnja 2020. godine Muzej grada Koprivnice je u suradnji s Institutom za arheologiju u Galeriji Koprivnica predstavio izložbu Tajne željeza. Izložba je rezultat dugogodišnje suradnje znanstvenika i muzealaca, a na njoj su predstavljeni rezultati interdisciplinarnog znanstveno-istraživačkog projekta TransFER (Proizvodnja željeza uz rijeku Dravu u antici i srednjem vijeku: stvaranje i transfer znanja, tehnologija i roba, Hrvatska zaklada za znanost, IP-06-2016-5047) koji se od 2017. godine provodi u Institutu za arheologiju pod vodstvom znanstvene savjetnice u trajnom zvanju dr. sc. Tajane Sekelj Ivančan, a koji okuplja istraživače iz više znanstvenih, znanstveno-nastavnih i muzejskih ustanova i institucija u Hrvatskoj i Sloveniji. Kako je na samome otvorenju izložbe u uvodnome govoru naglasio ravnatelj koprivničkoga muzeja dr. sc. Robert Čimin, namjera izložbe bila je dočarati sve postupke obrade željeza na području Podravine tijekom više arheoloških i povijesnih razdoblja te otkriti neke male i velike tajne koje se kriju iza svakog željeznog uporabnog predmeta korištenog u predindustrijsko doba na ovim prostorima. Može se reći da su autori izložbe, članovi projektnog tima TransFER Ivan Valent, Robert Čimin, Tajana Sekelj Ivančan i Tena Karavidović u tome potpuno i uspjeli. Izloživši najznačajnije nalaze iz arheoloških istraživanja nekoliko podravskih lokaliteta kao i rekonstruirane talioničke peći te spretno uklopivši tekstualne, audio-video i ilustrativne informacije, autori izložbe su posjetiteljima interaktivnim sadržajima omogućili uvid u složene aktivnosti pripreme i obrade sirovina koje su vješti majstori-talioničari tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka prakticirali na podravskome prostoru kako bi proizveli poluproizvode iz kojih su daljnjim postupcima majstori-kovači proizvodili željezne predmete. Specifično ozvučje u raznim tematskim prostorijama posjetitelju dodatno oživljava ambijent talioničkih radionica.

Prikazom popratnoga kataloga donijet će se i uvid u građu koja je predstavljena na istoimenoj izložbi. Katalog već kontrastom žarkih vatrenih plamčaka na tamnoj pozadini naslovnice dočarava samu temu izložbe i sadržaj, tiskan je u nakladništvu Muzeja grada Koprivnice u 300 primjeraka. Urednik kataloga je dr. sc. Robert Čimin koji je ujedno osmislio i oblikovanje kataloga te izradio pripremu za tisak, a tekstualne priloge popraćene brojnim ilustracijama donose svi autori izložbe. Tekstovi autora istaknuti su bijelim slovima na kontrastnoj crnoj pozadini, što čitateljima sugerira dojam drevnih užarenih i ugarenih radionica. Iza tekstualnog dijela kataloga slijedi popis literature i katalog nalaza koji su tiskani na klasičnoj bijeloj pozadini papira te čitatelja opet vraćaju u današnjicu i omogućuju mu uvid u daljnje i detaljnije stručne informacije o temi i pojedinim izloženim predmetima.

U tekstu Transfer – arheologija metalurgije željeza uz rijeku Dravu (str. 3–5) Tajana Sekelj Ivančan približava čitateljima zahtjevne procese dobivanja željeza iz željezne rude u raznim arheološkim i povijesnim razdobljima: od pronalaska kvalitetne rude u prirodi, preko izgradnje talioničkih peći različitih oblika pa sve do samog procesa taljenja u kojem se na visokim temperaturama ekstrahirao poluproizvod, tzv. spužvasto željezo (eng. iron bloom). Taj poluproizvod se podvrgavao postupku primarnog kovanja kojim su se uklanjale nečistoće te dobivao proizvod od kojeg su dalje majstori-kovači izrađivali razne željezne predmete. I dok nam je svima više-manje poznato postojanje sirovina željeza porijeklom

iz rudogornih krajeva, osobitost ovih istraživanja predstavljenih izložbom i katalogom Tajne željeza jest to da nas upoznaju s činjenicom na koje je načine stanovništvo na prostoru nizinske Podravine dolazilo do sirovine za izradu željeznih predmeta, uvelike dragocjene u društvima mlađih arheoloških te u svim povijesnim razdobljima: određena područja Podravine, naime, obilovala su željeznom rudom močvarnoga tipa. Autorica teksta donosi pregled arheoloških i interdisciplinarnih istraživanja koja su poduzeta na širem podravskome prostoru, počevši od dojava Ivana Zvijerca iz Torčeca 2007. godine o pronalasku površinskih nalaza komada zapečenih stijenki peći i talioničke zgure te cjelovitih keramičkih sapnica na izoranome sjevernome dijelu arheološkoga nalazišta Virje – Volarski breg. Uslijedila su višegodišnja geofizička i arheološka istraživanja ovoga lokaliteta, kao i susjednog položaja na Sušinama te posljednjih godina i lokaliteta Hlebine – Velike Hlebine i Hlebine – Dedanovice, koja su rezultirala spoznajama o postojanju te načinima organizacije talioničkih radionica tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Unutar znanstvenog projekta TransFER intenzivirana je i suradnja sa znanstvenicima prirodoslovnih disciplina te su poduzeta rekognosciranja čitavog nizinskog, središnjeg dijela sliva rijeka Drave, od ušća rijeke Mure u Dravu pa sve do Slatine, brojna terenska ispitivanja i uzorkovanja tla te laboratorijske mineraloške i geokemijske analize na Rudarsko-naftno-geološkom fakultetu i Metalurškom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radi boljeg razumijevanja talioničkog procesa i primarne obrade željeza poduzete su i eksperimentalne radionice koje su imali prigodu uživo vidjeti posjetitelji Renesansnog festivala u Koprivnici te si dočarati sliku postupaka obrade željeza na području Podravine od 4./5. stoljeća (Virje – Sušine), preko 5./6. stoljeća (Virje – Volarski breg) i prve polovine 7. stoljeća (Hlebine – Velike Hlebine, Hlebine – Dedanovice) pa do 8. i 9. stoljeća (Virje – Volarski breg, Virje – Sušine).

Sljedi tekst Ivana Valenta Sirovine, topografija, naselja (str. 7–9) u kojem se detaljnije predstavljaju razne sirovine korištene u procesima primarne obrade željeza, rezultati terenskih pregleda kao i pojedinačni nalazi iz arheološki istraživanih naselja u neposrednoj blizini samih talioničkih radionica. Površinski nalazi močvarne željezne rude zabilježeni su na više položaja na širokome podravskome prostoru, dok je jedino ležište rude, zasad, utvrđeno na položaju Hrastova greda kod Kalinovca. Važna je bila i dostupnost gline potrebne za izgradnju peći, koja je prikupljana iz okoliša ili korita potoka, zatim blizina izvora vode te drvo za proizvodnju ugljena, a time je Podravina obilovala. Drvo hrasta bilo je najzastupljenija vrsta drvene sirovine korištene tijekom talioničkih procesa, ali i drugih svakodnevnih aktivnosti. Uz njega, korišteno je i drvo jasena, brijesta, graba, javora, johe, topole i vrbe. Svi ovi nalazi iz arheoloških istraživanja omogućuju rekonstrukciju segmenta okoliša Podravine u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku. Unutar znanstvenog projekta TransFER izrađena je i baza podataka od preko 160 arheoloških lokaliteta s tragovima metalurgije na prostoru Podravine, od kojih je na gotovo polovici utvrđena aktivnost povezana s procesima vezanima uz predindustrijsku proizvodnju željeza, dok je na ostalima zabilježena samo kovačka djelatnost. Na samim položajima arheoloških istraživanih lokaliteta s radionicama talioničkih aktivnosti ili u njihovoj neposrednoj blizini arheološki su istraženi i ostaci naselja istovremena tim radionicama. Nalazi poput ulomaka keramičkih lonaca i pekača te drugih uporabnih predmeta (okovi drvene vedrice, željezni nožići) oslikavaju kulturu kuhanja i pripremanja hrane te druge svakodnevne aktivnosti koje su se odvijale u naseljima pripadajućih radionica, dok nalazi poput staklenih perli, željezne pojasne kopče ili brončanog lijevanog jezičca pojasne garniture govore o nošnji pa i statusu pojedinih članova tih naselja.

U sljedećem tekstu pod naslovom Tehnologija proizvodnje željeza Tena Karavidović (str. 11–14) detaljno i stručno, no opet čitkim tekstom popraćenim slikovitim ilustracijama širokoj publici približava svu složenost procesa proizvodnje željeza. Nizinsko plavno područje Podravine na kojem se izmjenjuju ocjedita niska uzvišenja i zamočvarena područja te prevladava umjerena klima idealno je prirodno okruženje za formiranje sedimentnih depozita željeznih oksihidroksida, poznatih kao močvarna željezna ruda. Mineraloškim i kemijskim analizama uzoraka ruda pronađenih na arheološkim lokalitetima dokazano je da je tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka korištena upravo ta močvarna ruda lokalnog podrijetla. U pripremi sirovina za sam postupak taljenja prethodno je bilo potrebno proizvesti dovoljnu količinu drvenog ugljena. Ugljen se mogao proizvoditi u ugljenicama kod kojih su drveni ulomci slagani u stožac i potom zatvorili zemljom i slojem trave te zapalili kroz središnji otvor te je taj proces mogao trajati i do nekoliko dana. Zasebno se pripremala ruda – mineraloške analize su pokazale

da se ruda prvo pržila na otvorenoj vatri kako bi izgubila suvišnu vlagu što olakšava usitnjavanje, ali i redukciju u talioničkoj peći. Postupkom prženja ujedno se povećava udio željeznih oksida u rudi, a mogao je trajati nekoliko sati ili tjednima, ovisno o količini rude, goriva te razini i načinu prženja. Postupak taljenja, ekstrakcije željeza iz ruda, odvijao se u talioničkim pećima. Elementi konstrukcije peći poput sapnica (keramička cijev za upuhivanje zraka) i dijelova stijenki te otpad koji nastaje taljenjem rude (zgura) izravni su dokazi o tipu peći i procesu koji se u njoj odvijao. U kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom razdoblju je na lokalitetima Volarski breg i Sušine kod Virja te Velike Hlebine kod Hlebina korišten tip slobodnostojeće peći cilindričnog, blago stožastog oblika nadzemne konstrukcije s plitko udubljenim dnom ognjišta iz kojeg je tekuća zgura ispuštana tijekom postupka. Na Sušinama je u ranosrednjovjekovnom horizontu zabilježeno korištenje i drugačijeg tipa peći s drugačijim postupkom obrade dobivenog željeznog poluproizvoda, spužvastog željeza, kod kojeg se zgura nije ispuštala izvan peći već se nakupljala unutar jame ložišta. Tragovi peći i nalazi zgure na lokalitetu Hlebina – Dedanovice svjedoče i o kovačkoj aktivnosti, odnosno postupku obrade spužvastog željeza u 7. stoljeću. Istražene radionice bile su nešto izdvojene od istovremenih naselja, smještene na niskim ocjetitim uzvišenjima s neposrednim izvorima vode iz obližnjih vodotoka.

Robert Čimin u tekstu naslovljenome Eksperimentalna arheologija (str. 15–19) ističe kako se interes za eksperimentalne radionice taljenja željezne rude pojavio odmah nakon prvog arheološkog otkrića ostataka peći na Volarskome bregu kod Virja 2008. godine te su nakon daljnjih arheoloških istraživanja i proučavanja stručne literature već 2011. godine u sklopu izložbe o Virju – Volarskom bregu i Delovima – Grede I u koprivničkome muzeju izrađene i postavljene rekonstrukcije dviju glinenih peći, a iste godine su u Muzeju te na Renesansnome muzeju u Koprivnici organizirane i prve eksperimentalne radionice. Na koprivničkome Renesansnome festivalu 2012. godine osmišljena je visoka glinena peć radi provjere mogućnosti i potrebe za korištenjem peći većeg volumena u predindustrijsko doba, a eksperiment je pokazao da se u takvoj peći željezna zgura u sekundarnom procesu ne može pretvoriti u iskoristivo željezo. Tijekom trajanja znanstvenog projekta TransFER članovi projekta su sudjelovali na eksperimentalnim radionicama u Češkoj i Mađarskoj te su stečena iskustva primijenili na organizaciju daljnjih radionica u Hrvatskoj u kojima su se izvodili eksperimenti na osnovi izvornih arheoloških zapisa s podravnih lokaliteta. Tako je u suradnji Instituta za arheologiju i Muzeja grada Koprivnice pokrenut niz višednevnih eksperimentalnih radionica u okviru manifestacije Renesansni festival u Koprivnici za koje je već 2018. godine osmišljena središnja tema pod nazivom Tajne željeza, a koje su se svake godine odvijale uz veliku posjećenost od nekoliko desetaka tisuća posjetitelja do 2020. godine kada je sukladno pandemijskoj situaciji COVID-19 otkazan Renesansni festival te je organizirana manja dvodnevna radionica u Muzeju grada Koprivnice tijekom obilježavanja Međunarodnog dana muzeja. Sve te radionice na kojima su provedeni eksperimenti izgradnje različitih tipova peći i proizvodnje spužvastoga željeza omogućile su izvanredno neposredno iskustvo i edukaciju brojnim posjetiteljima, ali i samim istraživačima, otkrivajući im niz tajni koje se kriju u složenim postupcima predindustrijske obrade željeza na prostoru Podravine.

Dio tih tajni željeza danas je otkriven i spoznaje su, putem svih opisanih aktivnosti kao i ove muzejske izložbe i popratnoga kataloga, uspješno predane u nasljeđe budućim generacijama.

Slijedi Popis literature (str. 20–21) te Katalog (str. 22–31) s 50 kataloških jedinica koje opisuju i slikovno prikazuju nalaze iz arheoloških istraživanja: ulomke keramičkih posuda – lonaca i pekača, dijelove nošnje i nakita (pojasna pređica, pojasni jezičac, bikonična staklena perla), pršljene za vreteno, noževe, okove drvenih vedrica, nalaze kasnoantičkog novca, ulomke talioničke zgure, s dna peći kao i talioničke zgure ispuštene izvan peći, kovačku zguru, stijenke peći s umetnutom sapnicom te primjerke močvarne željezne rude.

Ovom su izložbom i katalogom Muzej grada Koprivnice i Institut za arheologiju pružili izvanredan primjer dobre prakse suradnje muzejske i znanstvene institucije. Polučeni znanstveni rezultati mjerljivi su na europskome akademskome nivou, pružaju niz profesionalnih informacija ključnih za komparativna znanstvena istraživanja koja se odvijaju u drugim zemljama, a interaktivnim muzeološkim pristupom, obradom i prezentacijom složeni procesi predindustrijske obrade željeza približeni su na razumljiv i atraktivan način širokoj publici i posjetiteljima različitih dobi, spola i zanimanja.

Dodajmo i to da je izložba Tajne željeza, popraćena tiskanim deplijanom, predstavljena i u Muzeju grada Zagreba (10. 9. – 11. 10. 2020.) te je jednako tako polučila veliko zanimanje zagrebačke publike kao i sudionika 7. međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije iz zemlje i inozemstva, a koji je pod nazivom Tajne željeza – od sirovine do željeznog predmeta organizirao Institut za arheologiju u suorganizaciji s Arheološkim muzejom u Zagrebu. Tom je prigodom postavljena u Muzeju grada Zagreba i manja informativna izložba autorice Aleksandre Bugar pod nazivom Okuj(m)e! kojom su predstavljeni nalazi metalurških aktivnosti na arheološkome lokalitetu u selu Okuje, istraživanome 2008. i 2009. godine na trasi autoceste Zagreb – Sisak.

Tatjana TKALČEC

PODRAVSKI ZBORNİK 46/2020, GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK ROBERT ČIMIN, MUZEJ GRADA KOPRIVNICE, KOPRIVNICA, 2020., 304 STR.

Izazovna godina s kojom smo svi suočili nije, srećom, negativno utjecala na izdavanje 46. broja Podravskog zbornika, za što su zasigurno zaslužni glavni i odgovorni urednik Robert Čimin, izvršna urednica Vesna Peršić Kovač, članovi uredništva Nikola Cik i Milivoj Dretar, kao i svi njihovi suradnici. Zasluge dijele i svi zastupljeni autori, od kojih su neki, kako ističe Čimin u »Riječi urednika« na početku Zbornika, pandemijski »lockdown« iskoristili za istraživanje i pisanje.

Na činjenicu da ovogodišnji Podravski zbornik posebno obilježava 100. obljetnicu rođenja Ivana Večenaja, poznatog slikara naive, ali i književnika te leksikografa, upozorava već naslovnica s fotografijom umjetnika pri slikarskom radu. O njegovom likovnom stvaralaštvu čitatelji mogu više saznati iz prva dva članka u Zborniku koji su, kao i četiri priloga o Večenaju, nastali povodom održavanja stručnog skupa »Z on kraj Drave« u rujnu ove godine u Večenajevoj rodnoj Goli. Helena Kušenić, viša kustosica u Muzeju grada Koprivnice u članku »Religiozne doktrine u metafizičkim vizijama Ivana Večenaja« daje pregled Večenajevog umjetničkog puta s posebnim osvrtom na prizore Kristološkog ciklusa u kojima prepoznaje mjesto diferencijacije njegovog umjetničkog stila. O metaslikarstvu Ivana Večenaja piše Mihaela Cik koja česte pojave autoportreta i portreta te umetnutih slika ili riječi u slikama u Večenajevom opusu tumači kao umjetnički vrlo promišljen i samosvjestan čin te ga povezuje s primjerima iz različitih umjetničkih razdoblja.

Povjesničar Nikola Cik u članku »Župa svetog Franje Ksaverskog u Kozarevcu« osim pregleda povijesti župe, njezinih upravitelja te opisa župne crkve iznosi i vrijedne podatke o samom naselju. Vrlo specifičnoj temi posvetila se povjesničarka Mira Kolar-Dimitrijević u članku »Vinske pjesme iliraca Antuna Nemčića, Mirka Bogovića i Ferde Rusana« u kojem upozorava na biografske podudarnosti među spomenutim autorima te ulogu njihovih pjesama u doba Hrvatskog narodnog preporoda u Podravini. Ksenija Krušelj člankom »Osnivanje Ženske stručne škole u Koprivnici 1909. godine« otkriva podatke o kontekstu osnivanja te predavačima i polaznicama ove škole, čime daje vrijedan doprinos poznavanju povijesti koprivničkog školstva. Povijesnu temu obradio je i Milivoj Dretar koji se posvetio istraživanju događaja, ali i osobnih doživljaja svjedoka razdoblja zadnjih mjeseci Drugog svjetskog rata u Ludbregu.

Sljedeća dva članka posvećena su zanimljivim ličnostima. Ivana Senjan povodom 40. obljetnice smrti Ivana Hanžeka piše o tom svestranom glazbeniku, zborovodi i glazbenom pedagogu koji je obilježio kulturnu scenu Đurđevca u razdoblju od 1965. do 1980. godine. Život »podravskog kralja Apaurina« Franje Kajfeža istražio je Marko Vitez podsjetivši da je kemijski tehničar, farmaceut, znanstvenik, kolekcionar i političar Kajfež rođen u Podravini, u Martijancu. Znanstvenu granu paleontologije čitateljima približava voditelj Muzeja krapinskih neandertalaca Jurica Sabol koji se osvrnuo na ostatke sisavaca poput vunastog mamuta i vunastog nosoroga pronađene na području Podravine pri čemu je istaknuo važnost privatnih zbirki koje ih čuvaju.

Zadnja tri članka posvećena su riječima, knjigama, knjižnicama, izdavaštvu i nakladništvu. Tako Katarina Franjo u članku »Virovska izdavačka djelatnost i njezin doprinos razvoju nakladništva Koprivničko-križevačke županije« pregledno iznosi podatke koji se odnose na razdoblje od kraja 19. stoljeća do 2019. godine. Ljiljana Vugrinec iz Knjižnice i čitaonice Fran Galović Koprivnica napisala je članak

»Pokretne knjižnice – bibliobusi Koprivničko-križevačke županije 1979. – 2019.« u kojem sažima ključne aspekte djelovanja Bibliobusne službe u 40 godina njenog postojanja u Koprivnici i 10 godina u Križevcima. Na kraju će čitateljima zasigurno osmijeh na lice staviti članak Vladimira Miholeka pod nazivom »Psovke, vulgarizmi i riječi rugalice đurđevačkoga kajkavskoga govora« u kojem se posebno osvrće na čestu upotrebu pojedinih frazema.

Nakon 12 članaka slijedi 12 priloga, a prva četiri od njih posvećena su Ivanu Večenaju i širini njegova djelovanja. Marijan Špoljar u radu »Krugovi oko Ivana Večenaja« upozorava na važnost utjecaja koje je primao od suradnika, ali i njegovu funkciju uzora narednim generacijama umjetnika. U radu »Ivan Večenaj – prinosi istraživanju povijesti Prekodravlja« akademik Dragutin Feletar daje pregled Večenajevih težnji ka otkrivanju tajni nekadašnjeg života u njegovom zavičaju. Večenajevom literarnom radu posvetila se književnica Božica Jelušić u radu »Blistanje u riječi i slici« istaknuvši ujedno poveznice sa slikarskim radom. O riječima, posebno onima koje je Večenaj skupljao za Rječnik Gole, piše Vjekoslav Prvčić u radu »Ponovno imenovanje svijeta« kojeg prate fotografije iz Večenajevog radnog prostora.

Velik dio ostalih priloga odnosi se na obljetnice pa tako Lidija Vranar piše o 35 godina djelovanja Povijesnog društva Koprivnica s posebnim osvrtom na aktivnosti u posljednjim godinama te izdavačku djelatnost. Kristina Benko Markovica piše o Ženskom vokalnom sastavu Đurđevčice opisavši u podnaslovu njihovo postojanje kao »Dvadeset i dve lete smeja, pajdašije, kešnjena, špota i pesme«. O Interpretacijskom centru Kuća Petra Preradovića otvorenom prošle godine u Grabrovnici i njegovom muzeološkom konceptu pišu Marinko Barčan, Željka Miklošević i Danijela Rešetar. Istraživanju života i književnog stvaralaštva Miroslava Dolenca Dravskog povodom 25. godišnjice smrti prionuo je Ilija Pejić. Dva rada posvećena su dobrovoljnom vatrogastvu: Sonja Markić posvetila se koprivničkom vatrogastvu te Dobrovoljnim vatrogasnim društvima u Štaglinicu i Starigradu dok je Zvonimir Ištvan istražio aktivnosti Dobrovoljnog vatrogasnog društva Gornja Šuma u 60 godina njegova djelovanja. Rječnik pitomačkog govora, točnije njegovu digitaliziranu verziju, predstavila je Vlatka Šelimber istaknuvši važnost očuvanja jezične baštine.

Iz razgovora koji je s Dragutinom Feletarom vodio Robert Čimin saznajemo o pokretanju i prvim godinama izdavanja Zbornika u kojima je Feletar imao ključnu ulogu, a njegov doprinos i danas je značajan. Urednica za književnost u ovom Zborniku je Lidija Novosel koja je odabrala radove triju autorica: Marijane Šarac koja piše o đurđevačkom kvartu Peski, Lidije Lauš Leščan koja se predstavlja crticama te pjesnikinje Dubravke Težak. Na podravsko nakladništvo osvrnula se Ana Škvarić koja je pripremila i pregled publikacija objavljenih od 15. rujna 2019. do 15. rujna 2020. godine. I ove godine Kroničar je priredio osebujni osvrt na proteklu godinu, a vizualnu dopunu tom pregledu nudi niz fotografija koje bilježe zanimljive scene. U predstavljanju općina u ovom su izdanju Zbornika na red stigle općine Legrad, Koprivnički Ivanec, Novigrad Podravski, Molve, Ferdinandovac i Pitomača.

Raspon obrađenih tema i formi u kojima su one prikazane osigurava da Podravski zbornik ostane znanstveno-popularna publikacija, kako je to bilo zamišljeno u njegovim počecima o kojima govori Dragutin Feletar, i kao takav zanimljiv najširoj publici.

Mihaela CIK

DANIJEL JELAŠ, GRADOVI DONJEG MEĐURJEČJA DRAVE, SAVE I DUNAVA U SREDNJEM VIJEKU. SLAVONSKI BROD: HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST – PODRUŽNICA ZA POVIJEST SLAVONIJE, SRIJEMA I BARANJE. 2020., STR. 214.

Autor Danijel Jelaš u djelu pod nazivom Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku progovara o razvoju naselja koja imaju značajke urbanih središta na prostoru koji danas poimamo kao Slavoniju i Srijem tijekom srednjeg vijeka. Recenzenti su Borislav Grgin i Marija Karbić, dok je nakladnik Stanko Andrić. Knjigu možemo promatrati kao temelj i doprinos budućim istraživanjima i djelima o naseljima, u većoj mjeri s obilježjima urbanih središta u skladu s procesima urbanizacije tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u takozvanom donjem međurječju Drave, Save i Dunava. Iako je zadnjih godina pa i desetljeća sve upitnije upuštati se u pisanje i objavu sinteza odre-

đenih područja tijekom pojedinog razdoblja ovo je djelo dobra osnova za pisanje o naseljima koja su se osnivala ili razvijala u smjeru urbanih središta. O tome je progovorio i autor: »Vjerujem da će ona upotpuniti određene historiografske praznine i ublažiti osjećaj slabije zastupljenosti slavonsko-srijemsko-baranjskih srednjovjekovnih tema u hrvatskoj povijesnoj znanosti.« Također je vidljivo da je svjestan potrebe neizostavnog nadopunjavanja djela hrvatske i mađarske historiografije pri čemu je napomenuo: »Kako cilj rada nije toliko utvrđivanje novih činjenica, koliko pregled i eventualna revizija poznatih...« U poglavlju Uvod još napominje da je knjiga nastala kao »adaptacija« magistarskog rada Gradovi Požeške, Vukovske i Srijemske županije kojemu je nadodao i saznanja o Baranjskoj županiji južno od Drave, to jest o urbanim središtima Našice i Željanovci i njihovoj okolici.

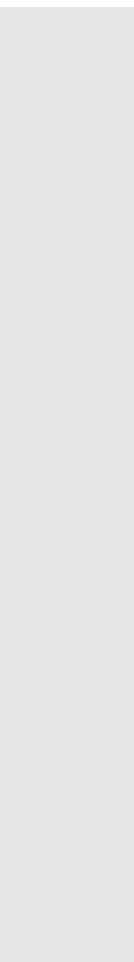
Kako se i može pretpostaviti za ovakva djela svoje je mjesto našlo i poglavlje Smještaj i prirodne karakteristike prostora. U njemu se progovara o rasprostranjenosti županija, kao i objašnjenje pojmova poput donje međurječje i zašto ga se koristi za razliku od drugih koja se isto znaju pojavljivati u literaturi ili javnosti. Također donosi kratak opis utjecaja drugih okolišnih faktora na čovjeka, odnosno na naselja tijekom srednjeg vijeka. Napominje da su znatne intervencije čovjeka pojačane od 18. i 19. stoljeća. Nakon opisa područja koje proučava u poglavlju Oblikovanje regije donosi kratak pregled kako je prostor od antike (vremena Rimskog Carstva) i mlađih razdoblja kontinuirano imao ulogu pograničnog područja. Današnje pokrajine Slavoniju i Srijem promatra kao jednu cjelinu u kojoj se tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka osnovalo nekoliko županija. Kako kod čitatelja ne bi došlo do nedoumica i zbunjenosti autor jasno objašnjava razliku između pokrajine i županije. Možemo navesti primjer Srijemske županije i Srijema. U međuriječju Dunava i Save koje podrazumijevamo kao Srijem tijekom zadnjih srednjovjekovnih stoljeća bili su dijelovi ili cjelina dvije županije, Vukovske i Srijemske županije. Kroz poglavlje Postanak gradova (urbogeneza) u donjem međurječju jasno opisuje čimbenike koji su utjecali na procese nastanka i razvoja gradova. Između ostalog navodi da se moraju promatrati utjecaji okolišnih faktora poput rijeka, poplavljivana područja uz rijeke, brda koja utječu na vojno-stratešku i gospodarsku funkciju pojedinog prostora, to jest grada i njegove okolice. Također stavlja i naglasak na procese u srednjovjekovnoj Ugarskoj kao važnim čimbenicima za nastanak i razvoj naselja u donjem međurječju. Za razliku od proučavanja istočnojadranske obale zbog nedostatka različite vrste povijesnih izvora, ali i procesa dugih trajanja poput vojnih prodora različitih skupina, utjecaja rijeka i šuma koji su se događali ne možemo govoriti o kontinuitetu urbanizacije od antike pa kroz srednji vijek. Unatoč tome iznosi zanimljivu tezu da dolazi do podudaranja nastanka i razvoja urbanih središta na mjestima gdje su bila antička naselja. Ovdje napominje da se to događalo i zbog značajki terena, a ne nekih društveno-gospodarskih kontinuiteta. U jednom od sljedećih poglavlja Kategorije urbanih mjesta: pitanje terminologije i kriterija razgraničenja donosi svojevrsnu kratku sintezu o terminima o srednjovjekovnim gradovima na temelju dosadašnjih radova, kategoriji naselja koja vrijede i za proučavano područje i koji se sve problemi javljaju kada se proučava i donosi kategorizacija urbanih mjesta. Na kraju poglavlja možemo pročitati o podjeli urbana naselja u skupine Gradovi (pripadaju i naselja Našice, Željanovci, Požega, Đakovo...), Trgovišta (pripadaju i naselja Seglak, Subotica, Velika, Aljmaš, Erdut, Morović, Nijemci, Sotin...), Trgovišta u nastajanju (možemo ubrojiti i naselja Čaglin, Opatovac...). Možda se za širu javnost nameće kao zanimljivije poglavlje Pojedinačni pregled gradova po županijama. U njemu se opisuju urbana naselja koja se dijele prema položaju u županijama. Tako se opisuju obilježja urbanizacije dva naselja iz Baranjske županije, jedno naselje iz Požeške županije, sedam iz Vukovske županije i osam iz Srijemske županije. Autor je zbog boljeg pregleda donio jasne smjernice, obilježja po kojima se promatraju urbana središta. Progovara se o: »...smještaju, najranijem poznatom spomenu i slijedu vlasnika naselja... pitanje samouprave i pravnog statusa, crkvenih ustanova, gospodarskih obilježja te obrambenih građevina.« Nakon pojedinačnog opisa pojedinog grada u poglavlju Pravni status, povlastice i gradska samouprava dodatno se objašnjava na temelju literature i autoru dostupnih izvora proces nastanka i razvoja pravnog statusa, povlastica i samouprave pojedinog naselja. Kako bi dodatno približio spomenute značajke donosi tablice s podacima. Neki su od donesenih podataka: Tko je izdao povlastice, koja su općinska tijela u određenom naselju u kojem stoljeću (razdoblju) i na osnovi kojih izvora se nalazi taj podatak i termini za naselja i stanovnike gradova u izvorima.

Također je autor Jelaš iznio podatke i o ulozi i položaju Crkve u poglavlju Crkvena organizacija i ustanove. O gospodarstvu, to jest trgovini, obrtu i poljoprivredi piše u poglavlju Urbano gospodarstvo. Jasno navodi o navedenim gospodarskim djelatnostima: »Zastupljenost i razvijenost gospodarskih djelatnosti ovisila je o geografskom položaju, prirodnim resursima, značaju i pravnoj uređenosti naselja te ekonomskim interesima njihovih vlasnika.« U sljedećem poglavlju Urbana demografija možete čitati o brojnosti, etničkoj slici stanovništva i društvenim skupinama. Napominje da je malo podataka o stanovništvu u njemu dostupnim izvorima. Iz toga razloga ne treba donositi nikakve konačne zaključke o stanovništvu što napominje i autor pa i čitatelj treba kritički promatrati iznesene teze, odnosno preporučljivo je da ih promatra kao pretpostavke. Možemo iznijeti tezu da je sve do sada spomenuto utjecalo na izgled urbanih središta o čemu je autor pisao u poglavlju Izgled grada, prostorna organizacija, urbana topografija. Kao i o prethodnim temama tako je i o ovome napomenuo da se teško može detaljno opisati. Na kraju uz popis izvora iz pojedinih arhiva koji može poslužiti budućim istraživačima opisane tematike u prilogima se nalazi osam karata. One mogu dodatno zainteresirati čitatelja koji se pomoću potonjih može informirati o položaju obrambenih građevina, prometne mreže i sajмова, crkvenih ustanova u gradovima, gradovima prema vlasništvu u 13. i 14. stoljeću i rasprostranjenosti sve četiri županije. Sve je karte izradila Jelena Boras na osnovi autorovih podataka.

Na temelju svega navedenoga možemo zaključiti da je knjiga Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku autora Danijela Jelaša osnova za istraživanje o zadnjim stoljećima srednjeg vijeka prostora Slavonije i Srijema. U prvom redu o nastanku i razvoju urbanih naselja pa i o međuodnosu između stanovništva navedenih naselja i drugih okolišnih faktora.

Mihael SUČIĆ

UPUTE SURADNICIMA

Časopis »Podravina« objavljuje članke koji se recenziraju i one koji ne podliježu recenzentskom postupku. Članci koji se kategoriziraju kao znanstveni i stručni moraju imati dvije pozitivne recenzije.

Recenzirani radovi kategoriziraju se na sljedeći način:

1. Izvorni znanstveni članci, kratka priopćenja, prethodna priopćenja i izlaganja sa znanstvenog skupa sadrže neobjavljene rezultate izvornih istraživanja u potpunom ili preliminarnom obliku. Oni moraju biti izloženi tako da se može provjeriti točnost rezultata istraživanja.

2. Pregledni radovi sadrže izvoran, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojemu autor i sam aktivno sudjeluje. Mora biti naglašena uloga autora izvornog doprinosa u tom području u odnosu na već objavljene radove, kao i iscrpan pregled tih radova.

3. Stručni rad sadrži korisne priloge iz područja struke i za struku, koji ne moraju predstavljati izvorna istraživanja. Časopis objavljuje i tekstove koji spadaju u grupu »građa« koja sadrži, prema pravilima za objavljivanje, pripremljene izvorne dokumente.

Kategoriju **članak** predlažu dva recenzenta, a u slučaju njihova neslaganja konačno mišljenje donosi uredništvo. Kategorizacija se navodi i objavljuje u zaglavlju članka.

Uredništvo i urednici pridržavaju pravo na manje izmjene teksta, lekture i grafičkih priloga, ali tako da to bitno ne utječe na sadržaj i smisao članka.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima. Časopis izlazi u pravilu dva puta godišnje, a rukopisi se ne vraćaju.

Osim recenziranih članaka, časopis »Podravina« objavljuje recenzije i prikaze knjiga te periodike, a prema potrebi obavijesti, bilješke, reagiranja i slično.

Jednom prihvaćeni članak obvezuje autora da ga ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole uredništva časopisa koje je članak prihvatilo, a i tada samo uz podatak o tome gdje je članak objavljen prvi put.

Prilozi za časopis »Podravina« moraju biti pisani na računalu, u jednoj od verzija programa MS Word (od 6.0 nadalje) ili iznimno u nekom od programa koji su kompatibilni s MS Word. Svi tekstovi moraju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta (*.doc). Potrebno je koristiti font Times New Roman. Veličina slova je 12, a prored 1,5. U bilješkama je veličina slova 10, a prored jednostruki (single).

Uredništvu treba dostaviti jedan ispis teksta i disketu (ili CD).

Članci se mogu predati osobno uredniku ili se šalju na adrese (s naznakom: Za časopis »Podravina«):

- urednik prof. dr. sc. Dragutin Feletar, Trg mladosti 8, 48000 Koprivnica
- Meridijani, Obrtnička 26, 10430 Samobor, meridijani@meridijani.com
- urednik Hrvoje Petrić, Vinka Vošickog 5, 48000 Koprivnica, hpetic@ffzg.hr

Članci ne bi smjeli prelaziti opseg od dva arka (32 kartice), a autori dobivaju besplatno primjerak časopisa »Podravina« te prema mogućnostima i do deset primjeraka separata.

Tablice, grafički prilozi (crteži, karte i dr.) i fotografije moraju imati numeraciju i takav raspored u tekstu da ih je moguće uvrstiti paralelno s tekстом. Grafički prilozi se prilažu u originalu, svaki na posebnoj stranici, formata do A4. Naslov tablice (skraćeno Tab.) stavlja se iznad, a izvor ispod nje. Izvorni znanstveni članci u pravilu ne smiju koristiti grafičku dokumentaciju drugih autora. Ako se koristi takva dokumentacija, obvezno treba citirati autora. Kod objavljivanja starih karata i grafika treba navesti autora, izvor ili ustanovu gdje se grafički prilog čuva te signaturu ako postoji.

Svaki je autor dužan dostaviti sljedeće podatke o članku i sebi:

- a) naslov članka
- b) ime(na) autora
- c) naziv i adresu ustanove u kojoj autor radi

d) za članke koji se recenziraju potrebno je priložiti sažetak, a on treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i kratki zaključak. Treba ga pisati u trećem licu i izbjegavati pasivne glagolske oblike, a optimalan opseg sažetka je tekst koji ima oko 250 riječi

e) ključne riječi na jeziku članka.

Članci se objavljuju u pravilu na hrvatskom, njemačkom, slovenskom i engleskom jeziku.

CITIRANJE I PISANJE BILJEŽAKA

Prezime autora piše se velikim tiskanim slovima (verzal), a ime običnim slovima (kurent). Naslov članka se piše običnim slovima, a naslov djela udesno nagnutim slovima (kurziv). Kod citiranja članka se može, ali i ne mora staviti »str.« ili »s.« Najbolje je samo napisati broj stranice. Kada se isto djelo ponovno navodi u članku na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, a navodi se samo prvo slovo imena autora i prezime te prvih nekoliko riječi djela ili članka i broj stranica.

Drugi način ponovna citiranja sadrži prezime autora, prvo slovo imena verzalom, godina izdanja i broj stranice. Ako je isti autor iste godine napisao dva ili više teksta, onda se citira godina s dodatkom malog slova po abecedi, 1991.a, 1991.b, 1991.c itd.

Na kraju članka se može, ali i ne mora priložiti popis literature i izvora, i to abecednim redom.

A WORD TO ARTICLES' CONTRIBUTORS

»Podravina« magazine publishes articles and papers, subject to review and those which are not. Papers, categorized as scientific, must have 2 (two) positive reviews.

The reviewed papers are categorized in the following manner:

- 1. Original scientific articles, short notes, previous notes, scientific conference presentation** - with yet unpublished results of original research in complete or preliminary form; must be laid out so that accuracy of research can be verified.
- 2. Revised papers** - with original, abbreviated, concise and critically viewed summary of a certain field of work or its part, with active participation of the author; his/her original contribution in the field, in comparison to already published papers and their detailed overview, must be included.
- 3. Professional articles** - with useful contributions in the field of expertise, and/or aimed at professionals in that field; this does not have to be an original research.

The magazine also publishes articles from the category Materials/Documents, regulated as prepared original documents.

The category is proposed by two reviewers. In case they disagree on the category, it will be decided by the Editorial staff. The category is listed and published in the article title/heading. The editors have the right to make small amendments, corrections and editing of written and graphic material, as long as it doesn't affect the content and meaning of article in a substantial way.

The editorial staff will not be responsible for opinions expressed in articles and published papers. As a rule, the magazine is published twice a year; contributed papers and documents are not returned to senders.

»Podravina« magazine also publishes reviews on books and periodicals; occasionally, it will publish notes, annotations, comments, reactions etc.

Once an article is accepted, the author cannot publish it elsewhere without editorial approval, provided the republishing is done with remarks on where it had been published first.

Contributions for magazine must be computer-written, in a Microsoft Word format (Word 6.0 and newer versions); in extreme cases, we accept a MS Word-compatible program; all texts must be in a word-format (*.doc); accepted font is Times New Roman, size 12 with 1,5 paragraph spacing; notes should be lettersize 10, with single spacing. The editors should receive 1 hardcopy printout and a copy on a floppy disk (or CD-ROM).

Articles and papers can be delivered to the editors in person, or sent to the below listed addresses, with a note - »Podravina« magazine:

- Editor Hrvoje Petrić, Department of History, Filozofski fakultet, Ivana Lucica 3, HR - 10000 Zagreb, Croatia, e-mail: hpetric@ffzg.hr, or
- Publisher »Meridijani«, Meridijani, p.p. 132, 10.430 Samobor (for »Podravina«), e-mail meridijani@meridijani.com

The articles should not exceed the size limit of 60.000 characters (32 pages); authors get a free copy of the magazine.

Tables, graphics (designs, charts, etc) and photographs should be numbered and be allocated in the text in a parallel manner, so it can be inserted next to the text. Graphics must be in their original, each on a separate sheet/page of A4 format; the table heading (abbrev. 'Tab') should be above the table, and the source below it. In general, original scientific papers cannot use graphic documentation by other authors; if such documentations/graphics is used, the original author should be quoted; in using old maps, charts and graphics, author name should be included, together with the source and/or institution where the original graphics is kept, as well as signature, if existing.

Each author must submit the following data on the paper and the author:

- a) paper title
- b) author name(s)
- c) institution name/address the author is employed with
- d) reviewed articles must be accompanied with a summary in english language, and additional summary in one of the world's languages; summary should have a general overview of the topic, methodology, results and short conclusion; it should be in neutral gender, avoiding passive verbs; ideally, it should be a 250 word-summary.
- e) key words in Croatian language or in english.

QUOTATIONS AND REMARKS

Author's last name is written in printed, capital letters, with first name in small letters; the title should be in small, regular letters, while the the work is in italics; in quoting books and articles, it's optional to include page, with »p« (page); the best practice is to write the page number only; when the same work is cited in the paper somewhere else, an abbreviated title should be used, with author's last name and first name initial, first few words of the paper/article and number of pages.

Another way to quote is to use the author's last name, his first name initial (small letters) publication year and page number; if the same author in the same year has 2 or more texts published, then the year is cited with a letter appendix (ie., 2005a, 2005b, 2005c, etc).

Finally, the article/paper may, but not necessarily, be submitted with a list of literature ad sources used in alphabetical order.

Tiskano u Hrvatskoj, prosinac 2020.

Cijena 150,00 kn